

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

TERMIZ IQTISODIYOT VA SERVIS UNIVERSITETI

TASHBAYEVA UGILSHOD ABDUVAXIDOVNA

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA MATN USTIDA ISHLASH
METODIKASI

O'QUV QO'LLANMA

Bilim sohasi:	100000	Ta'lim
Ta'lim sohasi:	110000	Ta'lim
Ta'lim yo`nalishi:	60110500	Boshlang'ich ta'lim

Termiz - 2025

UO‘K: 372.4:81’42(075.8)

KBK: 74.202.4ya73

T 29

Tashbayeva Ugilshod Abduvaxidovna

Boshlang‘ich ta‘limda matn ustida ishlash [Ma‘ruza mashg‘ulotlari]: o‘quv qo‘llanma / Tashbayeva U. - Termiz: TERMIZ PUBLISHING CENTER, 2025. - 256 b.

Taqrizchi(lar):

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti
maktabgacha va boshlang‘ich ta‘lim
kafedrasi o‘qituvchisi,
pedagogika fanlari bo‘yicha
falsafa doktori (PhD)

Donayeva SH.A.

Termiz davlat universiteti
Boshlang‘ich ta‘lim kafedrasi
dotsenti, pedagogika fanlari bo‘yicha
falsafa doktori (PhD)

To‘rayeva Gulnoza Irgashevna

“**Boshlang‘ich ta‘limda matn ustida ishlash**” nomli mazkur o‘quv qo‘llanma Oliy ta‘lim, fan va innovatsiyalar vazirligining “09” – iyul 2025-yildagi 258 - son buyrug‘iga asosan 60110500 - Boshlang‘ich ta‘lim yo‘nalishi talabalari uchun o‘quv qo‘llanma sifatida nashrga tavsiya etilgan.
№ 834276

ISBN: 978-9910-567-84-1

© **Tashbayeva U.A.**

© **TERMIZ PUBLISHING CENTER, 2025-yil**

KIRISH

Bugungi kunda ta'lim tizimidagi islohotlar jamiyat taraqqiyotining, kelajagi porloq avlodni tarbiyalash va yetuk mutaxassislarni voyaga yetkazishning muhim omillaridan biri sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichi har bir shaxsning shaxsiy kamoloti, ijtimoiy muhitga moslashuvi va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishda poydevor vazifasini bajaradi. Shu sababli, boshlang'ich sinflarda o'qitiladigan har bir fan, har bir mavzu, har bir metodik yondashuv o'quvchilarning dunyoqarashiga, tafakkuriga, nutqiy va fikrlash malakalariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, ona tili va o'qish darslarida matn ustida ishlash jarayoni nafaqat tilni o'rgatish, balki o'quvchilarda muloqotga kirishish, o'z fikrini ifoda etish, tushunish, tahlil qilish va ijodiy yondashish kabi ko'nikmalarni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Matn ustida ishlash - bu o'qituvchining didaktik faoliyatining muhim tarkibiy qismi bo'lib, u orqali o'quvchining faolligi, bilimga bo'lgan qiziqishi, mustaqil fikrlash qobiliyati, tilni ongli o'zlashtirishi, mantiqiy mushohada yuritish salohiyati rivojlanadi. Matnlar o'quvchini atrof-muhitni kuzatishga, voqealarni tushunishga, tahlil qilishga, baholashga, o'z munosabatini bildirishga o'rgatadi. Boshlang'ich sinf o'quvchisi uchun esa bu ko'nikmalarni shakllantirish va rivojlantirish jarayoni matnlar bilan tizimli ishlash orqali amalga oshiriladi.

Ushbu o'quv qo'llanma "Boshlang'ich ta'limda matn ustida ishlash" deb nomlanib, bosqichma-bosqich matn bilan ishlash metodikasi, samarali yondashuvlar, mashq va topshiriqlar tizimi, matn tahlilining bosqichlari, turli janrlardagi matnlar bilan ishlash xususiyatlarini yoritadi. Qo'llanma boshlang'ich sinf o'qituvchilari, pedagogika yo'nalishida tahsil olayotgan talaba va magistrilar, shuningdek, boshlang'ich ta'limni takomillashtirishga hissa qo'shmoqchi bo'lgan metodistlar uchun mo'ljallangan.

Qo'llanma mazmunan umumta'lim maktablarining boshlang'ich sinf darsliklari, davlat ta'lim standartlari, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, ilg'or xorijiy va milliy tajribalar asosida tuzilgan bo'lib, amaliy jihatdan ham, nazariy jihatdan ham asoslangan. Matn ustida ishlash jarayoni nafaqat grammatik bilimlar asosida quriladi, balki bolalarda muloqot madaniyatini, savodxonlikni, tanqidiy fikrlashni, ijtimoiy faoliyatga tayyorlikni shakllantirishga xizmat qiladi.

Mazkur qo'llanmaning asosiy maqsadi – o'quvchilarning o'qish malakalarini rivojlantirish, matnni ongli o'qish, tushunish, tahlil qilish, asosiy g'oyani ajrata olish, matn asosida xulosa chiqarish, qayta hikoya qilish, shuningdek, matn asosida ijodiy ishlar bajarish ko'nikmalarini bosqichma-bosqich rivojlantirishga xizmat qiluvchi metodik yondashuvlarni taklif etishdan iborat.

Matn ustida ishlash bo'yicha faoliyat o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlaridan kelib chiqib tashkil etilishi lozim. Har bir darsda tanlangan matn nafaqat o'quvchining dunyoqarashini kengaytirishi, balki ularni qiziqtiruvchi, hayotiy tajribalariga mos keluvchi, hissiy kechinmalarga boy bo'lishi kerak. Shu orqali o'quvchida darsga, o'qishga, so'zga, nutqqa, adabiyotga nisbatan iliq munosabat shakllanadi.

Qo'llanmada matn ustida ishlashning muhim yo'nalishlari - hikoya, ertak, she'r, ilmiy-ommabop matnlar, lirik asarlar bilan ishlash metodikasi, matn asosida so'z boyligini oshirish, grammatik tahlil qilish, matn mazmunini hikoya qilish, matnga rejalar tuzish, qahramonlar xarakterini ochish, sinfiy va mustaqil ishlash shakllari yoritiladi. Har bir yo'nalish bo'yicha amaliy mashqlar, kuzatish ishlari, savol-javoblar, muhokama usullari, ijodiy topshiriqlar namunalari keltirilgan.

Shuningdek, badiiy asar matni ustida ishlash orqali kommunikativ tayyorgarligini takomillashtirish metodikasi, badiiy asar matni ustida ishlash orqali emotsional intellektini rivojlantirish, matn ustida ishlashda multimedia vositalari, zamonaviy texnologiyalar, test va baholash tizimlaridan foydalanish imkoniyatlari ham ko'rib chiqiladi. Bu esa o'qituvchiga faqatgina darsni o'qitish emas, balki interaktiv, o'quvchini faol ishtirokchi sifatida shakllantirishga yordam beradi.

Ushbu qo'llanmaning yana bir dolzarb jihat - xalqaro baholash dasturlari, xususan, PIRLS singari dasturlarda e'tibor qaratilayotgan o'quvchilarning o'qish va tushunish kompetensiyalarini rivojlantirish masalalariga ham e'tibor berilganidir.

Mazkur o'quv qo'llanma orqali o'qituvchilar, bo'lajak pedagoglar va metodistlar matn ustida ishlash bo'yicha chuqur nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarga ega bo'ladilar. Bu esa, o'z navbatida, boshlang'ich sinf o'quvchisining nutqiy, tafakkuriy, ijtimoiy va madaniy rivojlanishida samarali natijalarni ta'minlashga xizmat qiladi. Umid qilamizki, ushbu qo'llanma boshlang'ich ta'limda sifatli va mazmunli ta'lim jarayonini yo'lga qo'yishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Ushbu o'quv qo'llanma dastlabki ilmiy ijodimiz bo'lib, boyitish borasidagi fikr va mulohazalaringizni kutib qolamiz.

Muallif

1-mavzu: Matn ustida ishlash metodikasi fanining maqsadi va vazifalari.
Kichik yoshdagi o'quvchilarda ilmiy dunyoqarash elementlarini
shakllantirishda matn ustida ishlashning ahamiyati

REJA:

1. Matn ustida ishlashning maqsadi va vazifalari.
2. Matn ustida ishlashning amaliy ahamiyati. Matnning axborot (kommunikativ) manba ekanligi.
3. Ta'lim-tarbiya berishda matn va uning ahamiyati.

★ **Tayanch so'z va iboralar:** matn ustida ishlash, metodika fanining mohiyati, ongli o'qish, ilmiy dunyoqarash, tarbiyaviy vazifa, mustaqil fikrlash, matn tahlili, yoshga mos matnlar, bilimli shaxs, axloqiy tarbiya, fikrlash, matn mazmuni, insoniy fazilatlar, ilmiy-ommabop matnlar, tarbiyalash orqali o'rgatish, kuzatuvchanlik, rivojlantirish, tabiat, jamiyat.

Barcha ezgu maqsadlarga ta'lim,
tarbiya va bilim orqali erishiladi.

SH. MIRZIYOYEV

Matn ustida ishlashning maqsadi va vazifalari.

Barchamizga ma'lumki, boshlang'ich ta'lim bosqichi o'quvchining tilga, nutqqa, adabiyotga bo'lgan munosabatini shakllantiruvchi eng muhim davr hisoblanadi. Bu bosqichda o'qituvchining asosiy vazifalaridan biri - o'quvchini matn bilan ishlashga, ya'ni matnni ongli o'qish, tushunish, tahlil qilish, undagi fikrni ajratish, tuzilmasini aniqlash, badiiy vositalarni topish, obrazlar ustida ishlash kabi ko'nikmalarga o'rgatishdir.

Boshlang'ich sinflarda matn ustida ishlash jarayoni o'quvchilarning tafakkuri, nutqiy faoliyati, estetik didi, mustaqil fikrlash qobiliyati va o'z fikrini bayon etish malakasini shakllantirishga xizmat qiladi. Bu jarayon matnning tili, mazmuni, janri, tuzilishi, asosiy g'oyasi va badiiy xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan bo'lib, har bir darsda bosqichma-bosqich olib boriladi.

Qolaversa, matn ustida ishlash bir qancha shakl va usullar orqali amalga oshiriladi. Bular orasida savol-javoblar, matn asosida rejalar tuzish, rolli o'qish, dramatizatsiya, rasm asosida hikoya tuzish, asardagi obrazlarni tahlil qilish, matndagi asosiy fikrni topish, so'z va iboralarni izohlash, sinonim va antonimlar bilan ishlash, ifodali o'qish, matnni davom ettirish kabi usullar mavjud. Bunday mashg'ulotlar orqali o'quvchi o'qigan matni yuzasidan mustaqil fikr yuritish, mantiqiy izchillikda o'z

fikrini bayon etish, matndan kerakli ma'lumotni ajratish kabi ko'nikmalarga ega bo'ladi.

Matn ustida ishlashda bolalarning yosh va individual xususiyatlarini inobatga olish, didaktik tamoyillarga asoslanish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, har bir matn janriga xos yondashuv zarur: ertak, hikoya, rivoyat, masal, she'r, ilmiy-ommabop matnlar bilan ishlashda qo'llaniladigan metod va vositalar o'ziga xos bo'lishi kerak.

O'quvchilarning matnni to'g'ri va ifodali o'qish malakasi, so'z boyligi, og'zaki va yozma nutqi, tushunish darajasi ularning matnga bo'lgan yondashuvi bilan chambarchas bog'liq. Shu boisdan o'qituvchi har bir matnni tanlashda uning mazmuniy sifati, yoshga mosligi, tarbiyaviy yo'nalishi, tili va tuzilishiga alohida e'tibor qaratishi lozim.

Matn ustida ishlash jarayoni shaxsga yo'naltirilgan yondashuv asosida olib borilsa, o'quvchilarning matnni o'zlashtirishi, ijodiy fikrlashi, savodxonligi va mustaqil ishlash malakasi sezilarli darajada oshadi. Ayniqsa, interaktiv metodlar - kichik guruhlarda ishlash, klasterlar tuzish, insert jadvali bilan ishlash, rasmlari topshiriqlar, testlar, o'yinli metodlar orqali matn bilan ishlash jarayoni yanada jonli va samarali bo'ladi.

Shunday qilib, boshlang'ich ta'limda matn ustida ishlash nafaqat o'qituvchining metodik mahoratini, balki o'quvchining bilish faoliyatini, estetik dunyoqarashini, adabiyotga qiziqishini oshiruvchi muhim vositadir. Bu faoliyat to'g'ri tashkil etilganida, o'quvchilarda tahliliy, tanqidiy va ijodiy tafakkur shakllanadi.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi O'RQ-637-son Qonunida uzluksiz ta'lim tizmining bir bo'g'ini hisoblangan boshlang'ich ta'limga alohida ta'rif beriladi. Qonunda ushbu bosqich "Ta'lim oluvchilarda umumiy o'rta ta'limni davom ettirish uchun zarur bo'lgan savodxonlik, bilim, malaka va ko'nikmalar asoslarini shakllantirishga qaratilgan"ligi qayd etilgan.

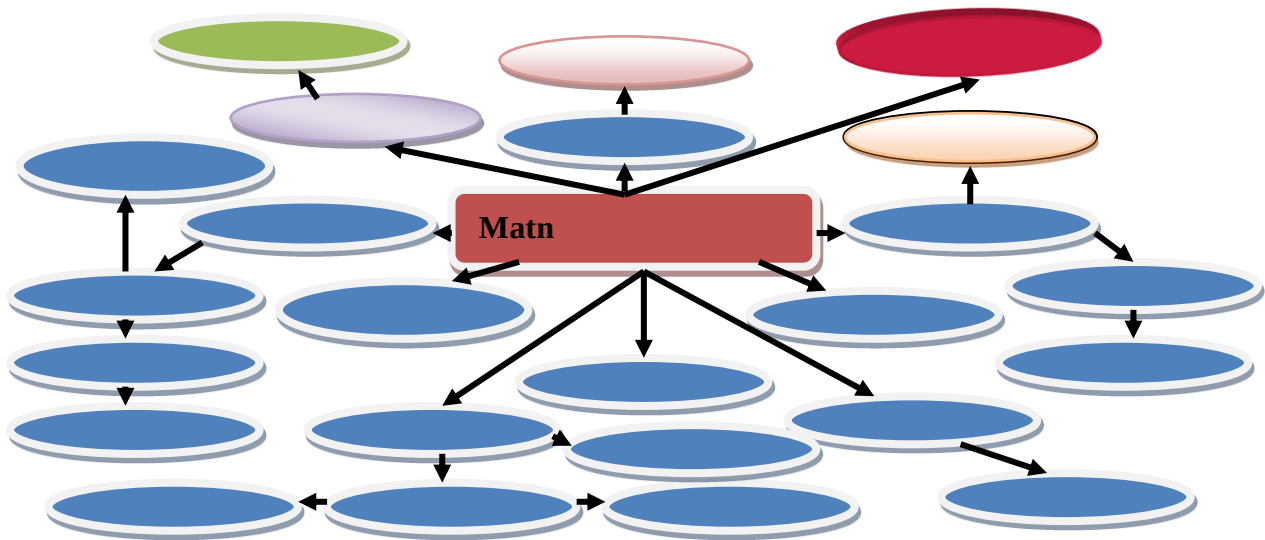
Ma'lumki, "Matn" atamasi ilmiy adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi.

1. Yozuvda yoki bosma holda shakllantirilgan mualliflik asari yoki hujjat.
2. Bosma nashrning rasm, chizma va izohlarsiz asosiy qismi.

Bu ta'rifda matnning asosiy xususiyatlari to'g'ri ko'rsatilgan. Faqat axborot kommunikatsiya vositalarining taraqqiy etishi natijasida matn so'zi anglatadigan ma'no yanada ortganligini ko'rishimiz mumkin. Kompyuterda terilgan matn formati Word, RTF matn, oddiy matn, formatlangan matn, gipermatn kabilar ham iste'molda faollashdi.

Bugungi kun tilshunosligida matn tilning alohida yirik birligi (supersintaktik butunlik) va matn tilshunosligi deb atalayotgan sohaning asosiy obekti sifatida talqin qilinadi. Matnni tadqiq etishda uni so'z birikmasi va gapdan farqlash lozimligi, matnning ham o'z kategoriyasi va qonuniyatlari borligi aytiladi. Matn qonuniyatlari

boshlang'ich sinflarda o'rganiladigan badiiy va ilmiy-ommabop matnlarga ham bevosita aloqadordir.

Tilshunos M.X.Hakimov ilmiy matn tadqiqiga bag'ishlangan dissertatsion ishida bu haqda shunday yozadi: “**Matn** so‘zining lug‘aviy ma‘nosida birikish, bog‘lanish tushunchalarining borligi, shuning uchun matn tarkibi o‘zaro qaysidir bog‘lovchilar yordamida birikishini o‘rganish “Matn tilshunosligi” sohasining asosiy muammolaridan biri bo‘lib qoldi. Matn birliklarining o‘zaro bog‘lanishini ifoda etuvchi takror va uning bir necha ko‘rinishi, olmosh turkumiga oid ba’zi so‘zlar, gapning so‘roq shakliga xos bo‘lgan ko‘rinishining matn hosil qilishdagi vazifalari matn tilshunosligida alohida o‘rin tutadi. Mazkur ishda muallif “**matn**” atamasini “**nutq**”, “**kontekst**” kabi boshqa lingvistik atamalardan farqlash lozimligini ta’kidlaydi. Nutq og‘zaki va yozma shakllarda namoyon bo‘ladi. Nutqning yozma shakli matn atamasi ifodalaydigan mazmunga muvofiq keladi. “Nutq subektdan adresatga yo‘naltiriluvchi nutqiy faoliyat hisoblanadi. Matn esa faqat obektiv informatsiyadan iborat bo‘lmay, balki o‘ziga pragmatik mazmunni ham qamrab olgan nutqning material ko‘rinishidir”. Demak, o‘quvchining og‘zaki va yozma nutqi rivojlanishida matn mazmuni bilan ishlash, uni qayta hikoya qilish muhim o‘rin tutadi.

Tilshunos olim M.Arriv “Diskurs, ifoda va bular orasidagi aloqani maydonga keltiradigan butunlikka matn deyiladi”, deydi. Ilmiy adabiyotlarda **kontekst** atamasi nutqiy vaziyat mahsuli deb ko‘rsatiladi.

“**Kontekst** - bu bir leksik yoki grammatik birlik asosida ifodalangan ma‘no yoki tushunchani oydinlashtirish uchun keltirilgan, tuzilgan minimal nutq birligi. Qoida bo‘yicha bu - so‘z birikmasi, ba‘zan gap, kamdan-kam abzas yoki yaxlit matnga teng keladi». Masalan, tuyuq so‘zi hayvonga aloqador a‘zo hisoblanadi: *Loyi ko‘pirib yotgan yo‘lda ot taqalari, mol tuyuqlaridan hosil bo‘lgan chuqurchalarni limmo-lim to‘ldirgan sariq zardoblar jimirlab, yoniveridan sirqib yotardi* (P.Tursun). Mazkur so‘z insonga nisbatan qo‘llanilganda salbiy ottenka birinchi planga chiqadi: *Obro‘ying borida tuyog‘ingni shiqillatib qol.*

Tilshunos E.Qilichev “Matnning lingvistik tahlili” deb nomlangan kitobida “Matn - hamma elementlari o‘zaro zich aloqada bo‘lgan va avtor nuqtai nazaridan ma’lum bir maqsadga yo‘naltirilgan nominativ murakkab tuzilma”, degan ta’rifni keltiradi.

R.Galperin “matnning ma’lumot berish, bo‘linuvchanlik, kogeziya (aloqalar sistemasi), kontinium (vaqt va makon izchilligi), qismlar avtosemantiyasi. retrospeksiya va prospeksiya, modallik, yaxlitlik va tugallanganlik kabi sakkiz kategoriyasi mavjudligi haqida ma’lumot beradi. Umuman matn, deyilganda nutqiy jarayon mahsuli bo‘lgan, tugallangan, yozma shaklda mavjud bo‘lgan, adabiy shakllangan, superfrazali birliklardan tuzilgan, leksik, grammatik, logik, stilistik aloqalar bilan bog‘langan, aniq maqsadli va pragmatik qurilmali nutqiy asarni tushunmoq kerak”.

Tilshunos I.Rasulovning fikricha, “gapdan katta birlik murakkab sintaktik butunlik bo‘lib, u fikran va sintaktik jihatdan o‘zaro bog‘liq bo‘lgan gaplar birlashmasidan iborat. Unda fikr gapga nisbatan ancha to‘liq bo‘ladi. Hozirgi davrda matn turlari va ularga xos bo‘lgan belgi-xususiyatlarni aniqlash davom etmoqda. Biz matnning o‘ziga xos belgilari sifatida axborot berish, mustaqil gaplar yoki murakkab sintaktik butunlikdan tashkil topishi, tarkibiy qismlar orasida mazmuniy va sintaktik aloqalarning mavjudligi, makon va zamon izchilligi, yaxlitligi va tugallanganligi, bir umumiy mavzuga egaligi kabilarni tushunamiz. Matn ana shunday belgilarni o‘zida mujassamlashtirgan murakkab kommunikativ - sintaktik butunlikdir”.

Insonlarning kishilik jamiyati sifatidagi alohida-alohida qavmlar tarzida birlashishi va birlikda ne-ne mushkulotlarni bartaraf etib, tamaddun deyiladigan taraqqiyot yo‘llarida muntazam odim otmog‘ida ular o‘rtasidagi kommunikatsiya, muloqotning o‘rni, shubhasiz, benihoya muhim. Kommunikativ faoliyatdan tamoman xoli bo‘lgan, a’zolari o‘zaro muloqot imkoniyatidan butunlay mahrum bo‘lgan kishilik jamiyatini tasavvur ham etib bo‘lmaydi.

Necha ming yillardir, odam bolasi o‘rganadi, o‘rgatadi, tajribalarini to‘playdi, saqlaydi va boshqalarga yetkazadi. Albatta, bu faoliyatlarning, hech bir istisnosiz, barchasi - o‘rganish va o‘rgatish ham, tajriba-axborotlarni to‘plash va saqlash ham, ularni boshqalardan olish va boshqalarga berish ham til vositasidagi muloqot (og‘zaki va yozma) orqali amalga oshadi. Zotan, tilning mohiyatiga daxldor bo‘lgan bosh vazifasining kommunikativ vazifa ekanligi bugun faqat mutaxassisgagina emas, balki barchaga besh qo‘lday ma’lum bir haqiqat.

Tabiiyki, har qanday nutqiy kommunikatsiyaning yuzaga kelishi, voqelanishida uch asosiy unurning ishtiroki majburiydir, ya’ni **so‘zlovchi** (*yozuvchi*) - **axborot** (*matn*) - **tinglovchi** (*o‘quvchi*). To‘g‘ri, nutqiy kommunikatsiyada nutqiy sharoit, axborot kanali (*ovoz, yozuv, magnit yozuvi, telefon kabi*), muloqot a’zolarining maqomi, yoshi va boshqa belgilari, shuningdek, boshqa turli g‘ayrilisohiy vositalarning ham o‘rni benihoya muhim va hal qiluvchi ahamiyatga ega. Lekin

mazkur uch unsur nutqiy kommunikatsiyaning asosiy ustunlaridir, ularning birortasiz muloqot jarayoni voqe bo'lolmaydi.

Matn ta'rifi masalasi matn lingvistikasining eng muhim va dolzarb muammolaridan hisoblanadi. Chunki tilshunoslikda bu masalada yagona fikrning o'zi yo'q. Zero, "Ammo hayratlanarlisi shundaki, - deb yozadi rus tilshunosi E.S.Kubryakova, - bu fan sohasi o'zining bosh obekti - matnning umume'tirof etilgan ta'rifiga ega emas va bu yo'nalishdagi deyarli har bir tadqiqot tekstning nima ekanligi va bu termin bilan ifodalanadigan hodisaning qanday belgi yoki xususiyatlar bilan xarakterlanishi haqidagi mulohazalar bilan boshlanadi." Biz ham matn ta'rifi, uning asosiy belgi-xususiyatlariga to'xtalishni maqsadga muvofiq deb bildik.

Avvalo, shuni ta'kidlash lozimki, matn tushunchasini material jihatdan tayin etish va ta'riflashda mutaxassislar o'rtasida yagona fikr yo'q, aksincha, bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan ikki xil qarash mavjud. Ayrim tilshunoslar faqat yozma shakldagi yaxlit nutq yoki nutq parchasini matn deb hisoblaydilar. Masalan, rus tilshunosi L.M.Loseva "matn" tushunchasini aniqlashda barcha matnlar uchun xos bo'lgan belgilardan kelib chiqish lozimligini aytadi va bu belgilarning birinchisi sifatida uning yozma shaklda bo'lishini alohida qayd etadi. Matnni lingvistik tadqiqot obekti sifatida rus tilshunosligida batafsil o'rganganlardan biri I.R.Galperin "matnning ontologik va funksional belgilarini namoyon etadigan yetakchi jihatlar"dan biri sifatida "yozma hujjat tarzida reallashadigan tugallanganlik"ni alohida ta'kidlab ko'rsatadi. Uningcha, matn yozuvda qayd etilgan nutqiy asardir.

O'zbek tilshunosligidagi bu yo'nalishdagi ishlarga e'tibor qilinsa, ularda ham yuqoridagiga o'xshash mulohazalar yo'q emas. Masalan, M.Hakimovning nomzodlik dissertasiyasida mana bunday fikrlarni o'qish mumkin: "...Nutq - bu so'zlovchining nutqiy jarayoni bilan aloqador bo'lgan hodisa sifatida ifoda etilsa, matn (tekst) ham ana shu nutqiy hodisaning yozilgan ("bosma harf orqali aks etgan") parchasidir... "Nutq" o'zining yozma shaklida "matn" atamasiga teng keladi... Har qanday nutqning yozma shakli matn tushunchasi mohiyatini ifoda etadi... Tekst - og'zaki nutq, kontekstga nisbatan stabillashgan, ma'lum qoida, qonuniyatlar va adabiy til me'yorlari asosida shakllangan yozma nutq... Matn bir vaqtning o'zida emas, balki bir necha asr avvalgi va keyingi shaxslar o'rtasidagi aloqa munosabatini yuzaga chiqaruvchi vositadir."

Matn ustida ishlash mohiyat e'tibori bilan asar mazmunini o'zlashtirish, g'oyaviy-badiiy xususiyatlarini o'rganish va shu asosda o'quvchilarning mustaqil fikrlash malakasini shakllantirish orqali ma'naviy-axloqiy tarbiya berish vazifasiga xizmat qiladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari roman, qissa, dostonlarni batafsil yoritib, to'liq tahlil qila olmaydilar. Matnlarni esa o'qib tahlil qilish jarayonida ularda tanqidiy va mustaqil fikrlash malakalari o'sadi.

Malakalar turlicha bo'ladi, chunonchi, o'quv malakalari o'qish, sezish, og'zaki hisoblash va boshqalar; mehnat malakalari ish qurollari bilan ishlash; harakat malakalari yurish, yugurish kabilar. Ko'nikma ham malaka kabi egallangan bilimlar asosida hosil qilinadi. Ko'nikma va malaka o'rtasida farqli tomonlari ham bor. Xususan, o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilgan ko'nikma va malakalar har xil tavsifda bo'ladi. Shuningdek, o'quv malakalari o'quvchilarning o'qish, sezish, yozish kabilarni o'z ichiga oladi.

Matn hajm nuqtai nazaridan ikki katta guruhga bo'linadi:

1. Kichik matn (mikromatn)
2. Katta matn (makromatn)

Badiiy uslubda **mikromatn** deyilganda biror mavzuni yoritishga bag'ishlangan qatralar, xalq donishmandligini ifodalaydigan maqol, matal va aforizmlar, miniatyuralar, hajviy asarlar, nomalar, she'r va she'riy parchalar, umuman, kichik mavzuni qamrab oluvchi bir necha gaplardan iborat butunlik tushuniladi. Matnning ichki tomonini mazmun yaxlitligi, tashqi tomonini esa turli shakldagi bog'lamalar, sintaktik vositalar birlashtirib turadi. Masalan: *Talantsiz yozuvchi tovuqqa o'xshaydi. Yong'oqdek tuxum tug'adi-da, qaqog'lab olamni buzadi!* (O'.Hoshimov).

Makromatn deyilganda keng ko'lamdagi voqealarni yoritish ehtiyoji bilan yuzaga kelgan butunlik nazarda tutiladi. Badiiy uslubda hikoya, qissa, roman, epopeya kabi yirik hajmli asarlar maksimal matn hisoblanadi. Maksimal matn mikromatnlardan tashkil topadi. Eng kichik butunlik abzasga, eng katta butunlik esa bob (qism yoki fasl)larga to'g'ri keladi. Bunday matn tarkibida epigraf, so'zboshi (muqaddima), so'ngso'z (epilog) kabi yordamchi qismlar ham ishtirok etishi mumkin. Ular asar mazmuni va g'oyasiga, shuningdek, mavzuning tanlanishi va yoritilishiga oid ayrim masalalarga qo'shimcha izoh, sharh bo'lib keladi. Maksimal matn tashqi jihatdan turlicha shakllangan bo'ladi. Masalan, F.M.Dostoyevskiyning jahon adabiyotining mumtoz namunasiga aylangan "**Jinoyat va jazo**" romanini olaylik. Roman 6 qism va epilogdan tashkil topgan. Har bir qism 5-7 bo'limni o'z ichiga olgan. Qism va bo'limlarga alohida nom berilmagan. Romanning umumiy hajmi 21 bosma taboq. Yoki Pirimqul Qodirovning "Humoyun va Akbar" tarixiy romanini ko'zdan kechiradigan bo'lsak, mazkur asar ikki mustaqil qismga ajratiladi.

"O'zbek tilining izohli lug'ati"da "matn" (ar. **nutqning yozuvdagi ifodasi**) tushunchasiga "yozuvda yoki bosma holda shakllantirilgan mualliflik asari yoki hujjat" deb ta'rif berilgan.

"Matn" so'zi rus va ingliz tillarida chop etilgan adabiyotlarda "tekst" (lotincha "textum" asosida shakllantirilgan "text") shaklida qo'llanilib, "bog'lanish", "birikish", "aloqa", "birikma" kabi ma'nolarni bildiradi. Tadqiqotchi L.Losevaning "Matn qanday tuziladi?" nomli tadqiqotida "matn" tushunchasi "lingvistik tadqiqotning eng

murakkab obektlaridan biri” sifatida e’tirof etilib, uning mohiyatini asoslovchi bir qator belgilar ko’rsatib o’tilgan:

- 1) axborotning yozma shaklda ifodalanishi;
- 2) mazmun jihatidan o’ziga xos tugallikka egalik;
- 3) o’quvchida voqelikka nisbatan muayyan munosabat uyg’otish imkoniyatining mavjudligi.

Darhaqiqat, matnda axborot nutq ko’rinishlarining og’zaki va yozma kabi ikki xil shaklida tuziladi, biroq matnning yozma shaklda ifoda qilinishi biroz xato va kamchiliklar ustida ishlashni talab qilish bilan bir qatorda adabiy til me’yorlariga qat’iy ravishda rioya qilinishini zarurligi talabi ham mavjud.

Barchamizga ayonki, nutqning og’zaki nutq va yozma nutq kabi shakllari bor.

Nutq yozma shaklda matnga teng kelishini avvalgi mavzuda qayd etgan edik. Lingvistikaga doir ba’zi adabiyotlarda “matn” (tekst) va “nutq” atamaları o’rtasidagi munosabat e’tibordan chetda qoladi. Jumladan “Tekst - bu, eng avvalo, nutq formasi: u og’zaki va yozma holda ifoda etilishi mumkin” degan nazariy fikrlar nazarda tutiladi.

Tilshunos olim E.A.Referovskaya matn to’g’risida fikr yuritarkan, bundan avval “matn” va “nutq” atamaları anglatgan tushunchalarni qat’iy farqlash lozimligini ta’kidlaydi. Uningcha, nutq bu keng tushuncha, u nutqiy faoliyat asosidagi har qanday og’zaki va yozma asar. U subektdan tinglovchiga biror yakuniy xabarni tashuvchi nutqdir (yoki tekst). Shunday qilib, nutq tushunchasi har qanday bog’langan va fikrlangan og’zaki nutqning turli ko’rinishi, uning yozma varianti ham mavjuddir.

Matn tushunchasi esa nutqning yozma varianti bilan chegaralanadi, agar gap badiiy asarlar to’g’risida ketsa, unda personajlarning yozma nutqidir. Matn adabiy til qoidalari va qonuniyatlari asosida quriladi.

Matnni sintaktik jihatdan mazmuniga ko’ra va leksik-grammatik vositalar yordamida o’zaro bog’langan gaplardan iboratligi tarzida tushunish ham xato sanalmaydi.

“Matn” deganda murakkab sintaktik butunlik va erkin gaplardan iborat butunlikni tushunish kerak. Matnning sintaktik tahlili gaplar o’rtasidagi aloqalarni o’rganish, matnni gapdan kattaroq sintaktik birliklarga, murakkab sintaktik butunlikka parchalashni o’z ichiga oladi.

Matnning leksiik-grammatik aspekti uning konstrukturaviy mazmunini tashkil qiladi. Har qanday matnning asosida grammatik mazmun ifodalanadi.

Ba’zi tadqiqotchilar matnga alohida sath sifatida qarash mumkinligini aytadilar, ammo ayni paytda matn tilning emas, balki nutqning sathi bo’la olishini ta’kidlaydilar. Bunda matnning nutq jarayoni hodisasi sifatida sistemaliligiga urg’u beradilar. Bunday talqindan kelib chiqiladigan bo’lsa, tabiiyki, mantiqan matnga til hodisasi emas, balki faqat nutq hodisasi sifatida qarash lozim. Holbuki, matnning mohiyatan, eng avvalo, til hodisasi ekanligi bugungi matn lingvistikasida deyarli e’tirof etib bo’lingan bir

haqiqatdir. Shuningdek, matnning asosiy va birlamchi til belgisi ekanligi haqidagi qarash ham tilshunoslikda turg'unlashgan. Shuning uchun ham matn faqat nutq sathiga oiddir degan fikrga qo'shilish qiyin.

Bu munosabat bilan O.L.Kamenskayaning "Matn va kommunikatsiya" nomli kitobida til sistemasida alohida matn sathining mavjudligini ko'rsatish maqsadidagi bir qiyosini shu o'rinda keltirish joiz. Uning fikricha, til birliklarining kommunikativ vazifani bajarishdagi ishtiroki darajasi ham til sistemasini pog'onalashtirish (stratifikatsiya) uchun asos hisoblanadi. Ana shundan kelib chiqqan holda u til sistemasidagi sathlarni ajratish va asoslashning maqbul tamoyillaridan biri til strukturasini bilim strukturasiga bilan qiyoslash bo'lishi mumkinligini aytadi. Uningcha, insoniyat to'plagan bilimlarning hajmi favqulodda ulkan va bu bilim muayyan tarkiblanishga ega. Bilim strukturasiga modelida eng yuqori umumlashgan sathni shartli ravishda "dunyo haqidagi jami bilim" deyish mumkin. Dunyo haqidagi jami bilim konkret fanlar bilim sohasiga (tilshunoslik, fizika kabi), shuningdek, kundalik turmush bilimlariga ajraladi, bu eng yuqoridan keyingi quyi sath bo'ladi.

Keyingi, aytish mumkin bo'lsa, so'nggi sath esa tushunchalarni farqlash sathidir. Ana shu mulohazalardan keyin O.L.Kamenskaya til kommunikatsiya vositasi sifatida ayni paytda bilimni namoyon qilish (obektivatsiya) usullaridan biri ekanligiga suyangan holda, "til sistemasi strukturasiga muayyan darajada bilimning umumlashgan strukturasiga bilan o'xshash bo'lishi tabiiy"ligini ta'kidlaydi. U shu asosda bilim strukturasidagi pog'onalashtirish bilan til sistemasidagi pog'onalashtirish o'rtasida mutanosiblik borligini aniqlaydi. Buni u quyidagi jadval shaklida umumlashtirgan:

Sath N	Bilim sathlari	Til sathlari
6	Dunyo haqidagi jami bilim	Matnlarning butun jami
5	Bilim sohasi	Matnlar turkumi
4	Bilim fragmenti	Matn
3	Hukm	Gap
2	Tushuncha	Leksik
1	Tugallanmagan tushuncha	Morfologik

Aslida, adabiy tahlilning bosh masalasi matn ustida ishlash orqali o'tkaziladigan tahlildir. O'quvchi mutolaa chog'ida asar mazmuni bilan tanishsa, tahlil paytida uning poetikasiga murojaat qiladi. Mutolaa hissiyotni boyitib, aqlni peshlasa, tahlil matn tagzaminidagi ma'noni chuqur o'rganishga yordam beradi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar darslik yoki mustaqil o'qish uchun mo'ljallangan kitoblarda berilgan hikoya, ertak yoki matnlardan birini o'qir ekan, ularda savollar tug'ilishi mumkin, shuningek, bola ba'zi voqeliklarni anglab oladi. Bu jarayonda matn ustida ishlash ularning savollarga oydinlik kiritish imkoniga ega bo'ladi.

Matn ustida ishlash mohiyat e'tibori bilan asar mazmunini o'zlashtirish, g'oyaviy-badiiy xususiyatlarini o'rganish va shu asosda o'quvchilarning mustaqil fikrlash malakasini shakllantirish orqali ma'naviy-axloqiy tarbiya berish vazifasiga xizmat qiladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari roman, qissa, dostonlarni batafsil yoritib, to'liq tahlil qila olmaydilar. Matnlarni esa o'qib tahlil qilish jarayonida ularda tanqidiy va mustaqil fikrlash malakalari o'sadi.

Malakalar turlicha bo'ladi, chunonchi, o'quv malakalari o'qish, sezish, og'zaki hisoblash va boshqalar; mehnat malakalari ish qurollari bilan ishlash; harakat malakalari yurish, yugurish kabilar. Ko'nikma ham malaka kabi egallangan bilimlar asosida hosil qilinadi. Ko'nikma va malaka o'rtasida farqli tomonlari ham bor. Xususan, o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilgan ko'nikma va malakalar har xil tavsifda bo'ladi. Shuningdek, o'quv malakalari o'quvchilarning o'qish, sezish, yozish kabilarni o'z ichiga oladi.

3-sinf "Ona tili savodxonligi" darsligida matnga quyidagicha ta'rif berilgan:

Matn nutqning yozma shaklidir. Matn gaplardan tuziladi. Matndagi gaplar mazmun jihatdan o'zaro bog'lanadi.

Shuningdek, darslikning "Matn" mavzusining 8-mashqida quyidagicha savollar beriladi:

1. Matn nima?
2. Matn nimalardan tuziladi?
3. Matn va gap o'rtasida qanday farq bor?
4. Gaplarning oxiriga qanday tinish belgilari qo'yiladi?

Shu kabi savollar bilan o'quvchilar bilimi tekshirilgach, quyidagi matn asosidagi mashqni bajarish so'raladi.

Oq ayiq Arktikada, sovuqda yashaydi. Tanasi qordek oppoq jun bilan qoplangan. Erkak ayiqning uzunligi taxminan uch metr, og'irligi olti yuz sakson kilogramm bo'lsa, urg'ochi ayiqniki ikki metr, og'irligi esa ikki yuz yetmish kilogramm bo'ladi. Yangi tug'ilgan oq ayiq bolasi yengil, to'rt yuz ellik gramm bo'ladi. Oq ayiq suvda chaqqon suzadi. Uning yana bir xususiyati u uzoqdan hidni yaxshi sezadi.

Matnning strukturasi ko'ra o'z birliklariga ega bo'ladi. Matnning bunday birliklari uning kichik qismlarini tashkil etuvchi xatboshi va murakkab sintaktik butunliklardan iborat bo'ladi. Mana shu birliklar orasidagi mantiqiy-mazmuniy va kompozitsion munosabatning yuzaga chiqishi asosida yirik matnlar hosil bo'ladi.

Biz matnga ta'rif berganda, ikki asosiy belgiga, ya'ni bog'lanishlilik va yaxlitlikka alohida e'tibor berdik. Tabiiyki, bog'lanishlilik va yaxlitlik gaplar o'rtasida va gaplarning mazmuniygrammatik birligi asosida yuzaga keladi. Deyarli barcha matn tadqiqotchilari bu ikki belgini hech vaqt nazardan qochirgan emas. Boshqacha qilib aytganda, mustaqil gaplarning oliy darajadagi koordinatsiyasi (albatta, muayyan axborotni ifodalash maqsadi bilan) mahsuli o'laroq matn shakllanadi. Oliy darajadagi

koordinatsiya, aniqki, ayni matn deyiladigan butunlik, yaxlitlikni paydo qiladigan gaplar o'rtasidagi barcha jihatlardan, ya'ni semantik, sintaktik, kommunikativ, estetik va yana boshqa barcha jihatlardan uyg'unlikdir, muvofiqlashuvdir. Gaplarning ana shunday o'zaro uyg'unligi, muvofiqlashuvining natijasi sifatida matn mavjud bo'ladi. Ana shu bir-ikki mulohazadan kelib chiqib, matnning asosiy birligi gapdir degan xulosaga kelish mumkin.

Tilshunoslikda abzas va uning mohiyati talqini masalasida birbiridan farqli bir necha nuqtayi nazarni ko'rish mumkin. O.I.Moskalskaya supersintaktik butunlik va abzasni solishtirar ekan, supersintaktik butunlikning sintaktik mohiyatga ega hodisaligini, abzas esa kompozitsion sath birligi ekanligini ta'kidlaydi. Abzasning matnda kompozitsion-stilistik birlik maqomida bo'lishiga boshqa tadqiqotchilar ham e'tiborni qaratadilar.

Matn hajm va mazmun belgisiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

1.Hajm belgisiga ko'ra matn tiplari

Matn gapdan ko'ra yirik hajmli aloqa vositasi, nutqiy faoliyat mahsuli, muayyan qonuniyatlar asosida shakllangan yozma nutq ko'rinishidir. Matnni hajm belgisiga ko'ra ikkiga ajratamiz: Minimal matn (mikromatn) va maksimal matn (makromatn). Shuni ham aytib o'tish kerakki, ayrim adabiyotlarda matn hajm jihatidan uchga ajratilgan: ***kichik, o'rta*** va ***katta hajmli matnlar***.

- Telegramma, ma'lumotnoma, ariza, ishonch xati, tushuntirish xati hamda vaqtli matbuotda chiqadigan e'lon va kichik xabarlar kichik hajmdagi matnlar sanaladi.

- O'rta hajmdagi matnlarga hikoya, qissa, she'r, doston, poemalar kiradi.

- Katta hajmdagi matnlarga povest, roman, dramatik asarlar, trilogiyalar kiradi. Lekin bu tarzdagi bo'linish ayrim chalkashliklarni yuzaga chiqaradi. Shunday dostonlar borki, hajm jihatidan romandan katta. Nafaqat hajm jihatidan balki, ichki mazmun, xarakterlar tasviri, ruhiyat talqini jihatidan ham unchamuncha romandan qolishmaydigan dostonlar bor. Masalan, "Alpomish", "Go'ro'g'li" kabi go'zal dostonlarimiz shakl va mazmun jihatidan yirik hajmli asar hisoblanadi. Yoki kichik hajmli she'rlarni ham o'rta matn hisoblaymizmi? Umuman bu tarzdagi tasnif jiddiy asosga ega emas. Shuning uchun matnni tilshunoslikda keng tarqalgan ikkiga ajratib tekshirish tamoyili asosida o'rganishni ham mantiqan, ham amaliy jihatdan maqsadga muvofiq bo'ladi deb hisoblaymiz.

Badiiy asar matni tahlili jarayonida ular asar qahramonlarining xatti-harakatlarini tahlil qilib, ularning qilmishlarining to'g'ri yoki noto'g'riligini anglaydilar, shu bilan birga asardagi voqealardan ta'sirlanadilar. Buning uchun o'qish savodxonligi va sinfdan tashqari o'qish darslarini interfaol, qiziqarli, sifatli va munozaralarga boy tarzda tashkil etish talab etiladi. O'quvchi badiiy asarning mazmuni bilan uni mutolaa qilish paytida tanishsa, tahlil qilishda uning poetik vositalariga murojaat qiladi.

Mutolaa badiiy asardan ta'sirlanishga yordam berib, uning tafakkurini oshirsa, tahlil asar zamiridagi ma'noni chuqurroq anglash va o'rganishga yordam beradi.

Barchamizga ma'lumki, 1-4-sinflarda tashkil etiladigan o'qish savodxonligi darslari umumiy pedagogika, adabiyot darslari bilan bevosita bog'liq hisoblanadi. Shundan kelib chiqqan holda bu darslarning vazifasi ta'lim berish bilan birgalikda tarbiyalashni ham o'z ichiga oladi, ya'ni o'qish savodxonligi darslarida o'qitiladigan hikoya, ertak, doston, rivoyat va boshqa turdagi matnlar o'quvchilarning dunyoqarashini shakllantirish bilan kifoyalanmay Vatanga muhabbat, yurtga sadoqat, insonparvarlik, mehnatsevarlik, kabi sifatlarni ham shakllantirishga xizmat qiladi.

Xalqimiz qadim-qadim zamonlardan oq ilm-fanga zulmatni yoritib turuvchi chiroq sifatida ko'rib, uning rivojlanishiga katta e'tibor qaratganlar. Birinchi renesansning Abu Rayhon Beruniy, Al-Xorazmiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Forobiy kabi buyuk allomalari, o'z navbatida ikkinchi renesansning Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Ali Qushchi, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi vakillari ilm yo'lidagi izlanishlari orqali ilm-fanni dunyoga tanitganlar. Munavvarqori Abdurashidxonov, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Fayzulla Xo'jayev, Is'hoqxon Ibrat, Abdulla Qodiriy, Abduqodir Shukuriy va boshqa jadid ma'rifatparvarlari ham xalqimizni o'qishga, bilim olishga undaganlar. Xalqimiz boshiga tushgan har qanday qiyinchiliklarga, zulmlarga qaramasdan ilm-fan va ma'rifatga hurmat bilan qaraganlar. Farzandlarini savodli qilishini orzu qilishgan va ularni tahsil olishlari uchun maktabga berishgan. Maktabda o'qituvchilar o'z usullaridan kelib chiqqan holda, bolalarga ta'lim-tarbiya berishga harakat qilganlar.

3-sinf "O'qish savodxonligi" darsligida "Yo'l qoidalariga amal qiling" mavzusida berilgan she'rni o'qishda she'r matni bilan ishlash bilan birgalikda berilgan rasm mazmuni bilan ham ishlash orqali mavzuni o'zlashtirish jarayonining sifatli bo'lishiga erishish mumkin. Ushbu jarayonda o'quvchilarga quyidagi savollarni berish mumkin:

1. Rasmni kuzating, rasmda qanday holat tasvirlangan?

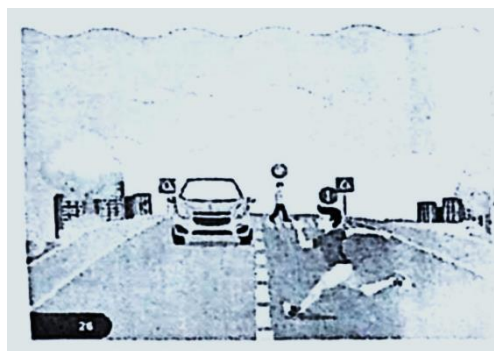
2. Rasm va she'r matni orasidagi bog'lanishni aniqlang.

3. Rasmdagi bolalarga ism qo'ying va ularning harakatlarini tahlil qiling.

4. Piyodalarning yo'lni kesib o'tish qoidalariga haqida nimalarni bilasiz?

5. Rasimga qarab she'r mazmunini so'zlang.

Matndagi asosiy fikr va g'oyalar o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilishi, ma'lumotlarni umumlashtirishi, matndan tegishli xulosa chiqarishi uchun matnni o'qish o'qilganlarni o'zlashtirishga qaratilgan bo'lishi lozim.

Matn ustida ishlashning bosqichlari. Matn ustida ishlash uchun kitob tanlash tamoyillari.

Matn ustida ishlash boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning fikrlash doirasini kengaytirish, ularning og'zaki va yozma nutqini rivojlantirish, o'qilgan yoki tinglangan ma'lumotni idrok etish, qayta ishlash va uni hayotiy tajriba bilan bog'lash jarayonining muhim tarkibiy qismidir. Ushbu faoliyat o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirishda, ularning mustaqil fikrlashini yo'lga qo'yishda ham muhim ahamiyatga ega. Matn ustida ishlash jarayoni puxta rejalashtirilgan bo'lishi, o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlariga mos kelishi lozim. Shu boisdan, bu faoliyatni muayyan bosqichlarga ajratib o'rganish, uni tizimli asosda amalga oshirish orqali pedagogik samaradorlikka erishish mumkin.

Avvalo, matn bilan ishlashga *tayyorlov bosqichi* o'quvchilarni mavzu va matn mazmuniga yo'naltirishga xizmat qiladi. Bu jarayonda o'qituvchi savol-javoblar orqali mavzuga doir mavjud bilimlarni aniqlaydi, taxminiy fikrlar uyg'otadi, kontekst yaratadi. Shuningdek, matnga tegishli bo'lgan yangi so'z va iboralar izohlanadi, ular og'zaki nutqda qo'llaniladi. Bunday yondashuv bolalarda matnni tushunishga bo'lgan ichki tayyorgarlikni kuchaytiradi. Tayyorlov bosqichida shuningdek, matn muallifi, matn janri, matn mazmunini taxmin qilishga doir topshiriqlar berilishi mumkin. Bu esa o'quvchilarda matnga nisbatan qiziqish uyg'otadi va ularning faol ishtirokini ta'minlaydi.

Keyingi bosqich - matnni to'liq o'qish va uni tushunish bosqichidir. Bu bosqichda o'qituvchi matnni o'qib beradi yoki o'quvchilar uni mustaqil o'qishadi. O'qish chog'ida tushunishga qiyin bo'lgan joylarga e'tibor qaratiladi. O'qish usullari turlicha bo'lishi mumkin: ovozli o'qish, jimjit o'qish, rollarga bo'lib o'qish, zanjirli o'qish kabi usullar matn mazmunini yaxshiroq anglashga yordam beradi. O'qishdan so'ng o'quvchilar matnni qayta hikoya qilib berish, asosiy g'oyani aniqlash, voqealar ketma-ketligini tushuntirish, muallif pozitsiyasini topish, qahramonlar xarakterini ochib berish kabi topshiriqlarni bajaradilar. Bu orqali matnning ichki tuzilmasi, asosiy fikri, syujeti, qahramonlar orasidagi bog'liqliklar haqida aniq tasavvur hosil qilinadi.

Uchinchi bosqichda matn ustida tahliliy ishlov beriladi. Bu bosqich o'quvchilarning matn asosida tahlil qilish, solishtirish, umumlashtirish, sabab-oqibat munosabatlarini anglash, muammoni aniqlash va uni hal etish kabi yuqori darajadagi fikrlash operatsiyalarini shakllantiradi. O'quvchilarga savollar berish orqali ularning mulohaza yuritish malakalari rivojlantiriladi. Tahliliy ishlov berishda, shuningdek, matndan iqtiboslar keltirish, muhim jummalarni tanlab olish, iboralarning ma'nosini ochib berish, sinonim va antonimlarini topish kabi topshiriqlar ham berilishi mumkin. Bu esa o'quvchilarning lug'at boyligini oshirishga xizmat qiladi.

So'nggi bosqich - yaratuvchanlik asosidagi ishlov bosqichidir. Bu bosqichda o'quvchilarning matn asosida ijodiy faoliyati rag'batlantiriladi. Matnga muqobil yakun

yasash, hikoyani davom ettirish, qahramonlarga xat yozish, matn asosida sahna ko'rinishi yaratish, rasm chizish, she'r tuzish kabi ijodiy topshiriqlar bajariladi. Ushbu bosqich o'quvchilarning tasavvurini kengaytiradi, ularning adabiy-estetik didini oshiradi, nutq boyligini shakllantiradi. Yaratuvchanlik asosidagi faoliyat o'quvchilarda o'z fikrini erkin bayon qilish, nutqiy kompetensiyani rivojlantirish, matnga individual yondashuvni shakllantirishga olib keladi.

Matn ustida samarali ishlash uchun albatta to'g'ri tanlangan matn muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli matn tanlashda muayyan pedagogik, didaktik va psixologik tamoyillarga amal qilinadi. Birinchi navbatda, matn o'quvchilarning yoshiga, idrok qilish darajasiga mos bo'lishi kerak. Yosh bola o'z tajribasiga yaqin bo'lgan, hayotiy voqealar bilan uyg'unlashgan, his-tuyg'ularni uyg'otuvchi, ma'naviy-estetik qimmatga ega bo'lgan matnlarni yaxshiroq anglaydi va u bilan ishlash unga qiziqarliroq kechadi. Shuningdek, matn til jihatidan oddiy, mantiqan to'g'ri, ravon, tushunarli bo'lishi kerak. So'zlar va iboralar bolaga tanish bo'lishi, agar yangi bo'lsa ham kontekstda ma'nosi anglashilishi lozim.

Keyingi muhim tamoyil - matnning tarbiyaviy yo'nalishi. Tanlangan matn o'quvchilar ongiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan, axloqiy-etik me'yorlarga mos, yaxshi va yomonni farqlashga o'rgatuvchi, vatanparvarlik, do'stlik, mehr-oqibat, halollik, mehnatsevarlik kabi fazilatlarini targ'ib qiluvchi bo'lishi zarur. Bunday matnlar orqali o'quvchilarda ijobiy xislatlar shakllanadi, ular hayotiy holatlarda to'g'ri yo'lni tanlashni o'rganadilar. Shu bilan birga, matn estetik talablarga ham javob berishi, badiiy ifodaviy vositalarga boy bo'lishi, o'quvchilarda go'zallikni anglata oladigan, badiiy tafakkurni rivojlantiradigan darajada bo'lishi kerak. Shuningdek, matn o'zida mantiqiy rivojlanishni, voqealar ketma-ketligini, asosiy g'oyani yaqqol namoyon etishi lozim.

Matn tanlashda mavzularning rang-barangligi, o'quvchilarda qiziqish uyg'otuvchi mavzularga e'tibor qaratish ham muhim sanaladi. Bolalar uchun hayvonlar, tabiat, oila, maktab hayoti, do'stlik, ertak qahramonlari haqidagi matnlar doimo diqqatga sazovor bo'ladi. Ammo bu bilan birga, ular faqatgina qiziqish uyg'otishi bilan emas, balki ta'limiy maqsadga xizmat qilishi bilan ham ahamiyatli bo'lishi kerak. Chunki matn ustida ishlash faqatgina o'qishga emas, balki o'rganishga yo'naltiriladi.

Matn tanlashda yana bir tamoyil bu - hajmning mosligi. Juda qisqa yoki juda uzun matnlar bilan ishlash qiyinchilik tug'diradi. Hajm o'quvchilarning e'tiborini jamlay olish imkoniyatiga mos bo'lishi kerak. Shu bilan birga, matnda ortiqcha tafsilotlar bo'lmasligi, mavzudan chekinilmasligi lozim. Matn aniq, tushunarli va mantiqiy bo'lishi bilan bir qatorda, o'quvchining fikrlash faoliyatini faollashtira oladigan bo'lishi zarur.

Tanlangan matnlar tizimli bo'lishi ham muhim. Ular ma'lum bosqichma-bosqichlik asosida tanlanib, o'quvchilarning fikrlash darajasiga ko'ra murakkablashib borishi lozim. Dastlab oddiy syujetli matnlar bilan ishlash, keyinchalik murakkab voqealar zanjiriga ega bo'lgan, ko'p qahramonli, tahlilni talab etuvchi matnlarga o'tish pedagogik jihatdan maqsadga muvofiqdir.

Shuningdek, matnlarning turli janrlarda bo'lishi - hikoya, ertak, maqola, ocherk, dialog, reportaj shaklidagi matnlar orqali o'quvchilarda matn tuzilmasi va janr xususiyatlari haqidagi tushunchalar shakllantiriladi. Bu esa ularning matnni o'zlashtirishda, uni yozishda va tuzishda individual yondashuvini rivojlantiradi.

Matn ustida ishlashning bosqichlari va matn ustida ishlash uchun kitob tanlash tamoyillari haqida gap ketganda, bu jarayon o'ziga xos tizimli yondashuvni talab qiladi, chunki har bir qadam o'quvchi yoki muallif uchun muayyan maqsadni ko'zlaydi. Matn bilan ishlash ko'pincha uning mazmunini tushunish, tahlil qilish va undan foydalanishni o'z ichiga oladi, shu bilan birga kitob tanlash esa bu jarayonning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Har bir insonning maqsadi, qiziqishi va ehtiyojlariga qarab ushbu jarayon turlicha kechishi mumkin, ammo umumiy tamoyillar va bosqichlar mavjudki, ular har qanday matn bilan ishlashda yo'l-yo'riq bo'lib xizmat qiladi.

Matn ustida ishlash odatda bir nechta bosqichlardan iborat bo'lib, har bir bosqich o'ziga xos maqsadga ega. Birinchi qadam sifatida matnni tanlash va unga umumiy nazar tashlash keladi. Bu jarayonda matnning mavzusi, hajmi, murakkablik darajasi va maqsadi aniqlanadi. Masalan, agar matn ilmiy maqola bo'lsa, unda qo'llanilgan terminlar va tuzilishga e'tibor beriladi, agar adabiy asar bo'lsa, unda hikoya chizig'i yoki muallifning uslubi diqqat markazida bo'ladi. Bu bosqichda matnning umumiy ma'nosi haqida tasavvur hosil qilish uchun sarlavha, kirish qismi yoki xulosa qismlariga qarash kifoya qilishi mumkin. Shu bilan birga, matnning o'quvchi uchun qanchalik qiziqarli yoki foydali ekanligini baholash ham muhimdir, chunki bu keyingi bosqichlarga o'tishga motivatsiya beradi.

Keyingi qadam matnni sinchkovlik bilan o'qish va tushunishdir. Bu jarayonda oddiy o'qishdan farqli o'laroq, matnning har bir qismiga alohida e'tibor beriladi. O'quvchi matn ichidagi asosiy fikrlarni, dalillarni va muallifning pozitsiyasini aniqlashga harakat qiladi. Agar matn murakkab bo'lsa, unda qiyin so'zlar yoki iboralarni izohlash uchun lug'atdan foydalanish kerak bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, matnning tuzilishi - masalan, kirish, asosiy qism va xulosa qanday bog'langanligi - ham tahlil qilinadi. Bu bosqichda savollar tug'ilishi tabiiy, masalan, muallif nima uchun bunday fikrni ilgari surgan yoki bu dalil qanchalik ishonchli degan savollar. Bunday savollar matnni chuqurroq tushunishga yordam beradi va keyingi bosqichlar uchun zamin yaratadi.

Matnni tahlil qilish esa undan ham chuqurroq ishlashni talab qiladi. Bu jarayonda matnning ichki mantiqiy bog‘lanishlari, muallifning maqsadi va uslubi sinchiklab o‘rganiladi. Masalan, agar matn ilmiy bo‘lsa, unda keltirilgan dalillar qanchalik ishonchli ekanligi, agar adabiy bo‘lsa, unda qahramonlarning xatti-harakatlari yoki tasvirlarning ma‘nosi tahlil qilinadi. Bu bosqichda o‘quvchi o‘z nuqtai nazarini shakllantirishga kirishadi, ya‘ni matnni nafaqat tushunadi, balki unga o‘z munosabatini ham bildiradi. Tahlil jarayonida muhim qismlarni belgilash, qisqacha xulosa yozish yoki muhim fikrlarni qayd etish kabi usullar qo‘llanilishi mumkin. Bu nafaqat matnni yaxshiroq eslab qolishga yordam beradi, balki uni keyinchalik boshqalar bilan muhokama qilish yoki undan foydalanish uchun ham qulaylik yaratadi.

Matn bilan ishlashning yana bir muhim bosqichi uning mazmunidan foydalanishdir. Bu bosqichda o‘quvchi matndan olingan ma‘lumotlarni o‘z hayotida, o‘qishida yoki ishida qo‘llashga harakat qiladi. Masalan, agar matn tarixiy voqealar haqida bo‘lsa, undan olingan bilimlarni boshqa manbalar bilan solishtirish yoki muhokama qilish mumkin. Agar adabiy asar bo‘lsa, undagi g‘oyalarni o‘z ijodiy ishlarida aks ettirish imkoniyati paydo bo‘ladi. Bu jarayonda matnning o‘quvchi uchun qanchalik foydali bo‘lganligi aniq bo‘ladi va u bilan ishlashning natijasi ko‘rinadi. Shu bilan birga, matnni boshqalarga tushuntirish yoki undan iqtibos keltirish kabi faoliyatlar ham ushbu bosqichga kiradi.

Endi matn ustida ishlash uchun kitob tanlash tamoyillariga o‘tsamiz. Kitob tanlash jarayoni matn bilan ishlashning muvaffaqiyatli bo‘lishida juda katta rol o‘ynaydi, chunki noto‘g‘ri tanlangan kitob o‘quvchining qiziqishini yo‘qotishiga yoki maqsadga erishishni qiyinlashtirishga olib keladi.

Birinchi tamoyil - kitobning maqsadga muvofiqligi. Agar o‘quvchi ilmiy tadqiqot uchun matn izlayotgan bo‘lsa, unda soha bo‘yicha eng dolzarb va ishonchli manbalarni tanlash kerak. Agar maqsad dam olish yoki ijodiy ilhom olish bo‘lsa, unda adabiy asarlar yoki qiziqarli hikoyalar afzalroq bo‘ladi. Shu sababli, kitob tanlashdan oldin o‘quvchi o‘z ehtiyojlarini aniq belgilashi zarur.

Ikkinchi tamoyil - kitobning darajaga mosligi. Har bir o‘quvchining o‘qish qobiliyati, so‘z boyligi va mavzuni tushunish darajasi turlicha bo‘ladi. Shuning uchun kitob tanlashda uning murakkablik darajasiga e‘tibor berish lozim. Masalan, yangi boshlanuvchilar uchun oddiy tilda yozilgan, qisqa va tushunarli kitoblar mos keladi, tajribali o‘quvchilar esa chuqur tahlil talab qiladigan murakkab asarlarni tanlashi mumkin. Agar kitob o‘quvchining darajasidan juda past yoki yuqori bo‘lsa, bu jarayon zerikarli yoki tushunarsiz bo‘lib qolishi mumkin.

Uchinchi tamoyil - kitobning ishonchliligi va sifati. Bu ayniqsa ilmiy yoki ma‘lumotga asoslangan kitoblar uchun muhimdir. Muallifning obro‘si, nashriyotning nufuzi va kitobning yangiligi kabi omillar e‘tiborga olinadi. Masalan, agar kitob eskirgan bo‘lsa, undagi ma‘lumotlar zamonaviy talablarga javob bermasligi mumkin.

Shu bilan birga, adabiy asarlar uchun ham sifat muhim - yaxshi yozilgan, o'quvchiga ta'sir qila oladigan asar tanlash jarayonni yanada mazmunli qiladi.

To'rtinchi tamoyil - qiziqish va shaxsiy afzalliklar. Kitob qanchalik foydali yoki sifatli bo'lmasin, agar u o'quvchining qiziqish doirasidan tashqarida bo'lsa, undan to'liq bahra olish qiyin bo'ladi. Shuning uchun kitob tanlashda o'quvchining sevimli janri, mavzusi yoki muallifi hisobga olinishi kerak. Masalan, kimdir fantastikani yaxshi ko'rsa, boshqasi esa detektiv hikoyalarni afzal ko'radi. Bu tamoyil matn bilan ishlashni nafaqat foydali, balki yoqimli qilishga yordam beradi.

Beshinchi tamoyil - kitobning mavjudligi va qulayligi. Ba'zida eng yaxshi kitobni topish qiyin bo'lishi mumkin, shuning uchun o'quvchi o'ziga qulay bo'lgan formatni - masalan, bosma kitob, elektron kitob yoki audio kitobni tanlashi mumkin. Shu bilan birga, kitobning narxi, tili va o'quvchi uchun qanchalik tushunarli ekanligi ham hisobga olinadi. Bu omillar kitob bilan ishlashni amaliy jihatdan osonlashtiradi.

Matn ustida ishlashning bosqichlari va kitob tanlash tamoyillari bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Matn bilan ishlashda uning mazmunini tushunish, tahlil qilish va undan foydalanish kabi qadamlar muhim bo'lsa, kitob tanlashda maqsad, daraja, sifat, qiziqish va qulaylik kabi jihatlar e'tiborga olinadi. Bu jarayonlar o'quvchining bilim olish, o'zini rivojlantirish yoki ijodiy faoliyat bilan shug'ullanishiga xizmat qiladi. Har bir bosqich va tamoyil o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lib, ularni to'g'ri qo'llash matn bilan ishlashni samarali va mazmunli qiladi. Shunday qilib, matn va kitob bilan ishlash nafaqat bilimlarni oshiradi, balki insonning dunyoqarashini kengaytirishga ham yordam beradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga matn ustida ishlashning rivojlanib borishini o'rgatish.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga matn ustida ishlashning rivojlanib borishini o'rgatish o'qituvchidan alohida e'tibor va moslashuvchan yondashuvni talab qiladi, chunki bu yoshdagi bolalar hali o'qish va yozish ko'nikmalarini endigina shakllantirmoqda. Bu jarayonda ularning yosh xususiyatlari, qiziqishlari va ehtiyojlarini hisobga olish juda muhim, shuningdek, o'quv jarayonini qiziqarli va tushunarli qilish uchun o'yunga asoslangan usullar, vizual materiallar va oddiy tildan foydalanish zarur. Matn bilan ishlashni o'rgatish bosqichma-bosqich rivojlanib boradi va bu ko'nikmalarni asta-sekin mustahkamlashga qaratiladi.

Dastlab, bolalarni matn bilan tanishtirishdan oldin, ularning o'qish va tinglash ko'nikmalarini rivojlantirishga e'tibor qaratiladi. Bu bosqichda o'qituvchi oddiy, qisqa va tushunarli matnlardan foydalanishi kerak. Masalan, kichik ertaklar, bolalar she'rlari yoki oddiy hikoyalar bu uchun juda mos keladi. O'qituvchi matnni ovoz chiqarib o'qib beradi va bolalardan diqqat bilan tinglashni so'raydi. Shu bilan birga, matnni o'qishdan oldin uning mavzusi haqida qisqacha ma'lumot berish yoki rasmlar ko'rsatish orqali qiziqish uyg'otish mumkin. Bu bolalarga matnning umumiy mazmunini tushunishga

yordam beradi va ularni jarayonga jalb qiladi. Tinglash jarayonida oddiy savollar berish - masalan, “Hikoyada kimlar bor edi?” yoki “Nima bo‘ldi?” - bolalarning diqqatini matnga qaratishga yordam beradi.

Keyingi qadamda o‘quvchilarni matnni o‘zlari o‘qishga undash kerak. Boshlang‘ich sinflarda bolalar hali sekin va qiyinchilik bilan o‘qishi mumkin, shuning uchun matnlar qisqa, so‘zlari oddiy va harflari katta bo‘lishi lozim. Bu jarayonda o‘qituvchi har bir bolaning darajasiga qarab yondashadi: ba‘zilari faqat bir nechta so‘zni o‘qisa, boshqalari qisqa jummalarni o‘qib ulgurishi mumkin. O‘qishni osonlashtirish uchun matnni birgalikda o‘qish yoki o‘qituvchi bilan birga takrorlash usullaridan foydalanish samarali bo‘ladi. Shu bilan birga, o‘qishdan keyin matn haqida oddiy savollar berish - “Senga nima yoqdi?” yoki “Asosiy qahramon nima qildi?” - bolalarni matn mazmunini o‘ylashga undaydi. Bu ularning tushunish ko‘nikmalarini rivojlantirishning dastlabki bosqichi hisoblanadi.

Matnni tushunishni chuqurlashtirish uchun keyingi bosqichda bolalarga matnning asosiy fikrini aniqlash o‘rgatiladi. Bu jarayonda o‘qituvchi matnni qismlarga ajratib, har bir qism haqida alohida savollar berishi mumkin. Masalan, agar hikoya ayiqcha haqida bo‘lsa, “Ayiqcha qayerga bordi?”, “U nimani topdi?” kabi savollar yordamida bolalar matnning muhim qismlarini eslab qoladi. Shu bilan birga, o‘yunga asoslangan usullar qo‘llaniladi: masalan, matndagi voqealarni tartib bilan joylashtirish uchun rasmlarni joy-joyiga qo‘yish yoki hikoyani davom ettirish uchun o‘z tasavvurlaridan foydalanish. Bu usullar bolalarning nafaqat matnni tushunishini, balki undan zavqlanishini ham ta‘minlaydi.

Matn bilan ishlashning yana bir muhim jihati - bolalarni o‘z fikrlarini ifodalashga o‘rgatish. Bu bosqichda ular matn haqida o‘z mulohazalarini aytishni yoki oddiy xulosa chiqarishni o‘rganadi. Dastlab, bu og‘zaki shaklda bo‘lishi mumkin: o‘qituvchi “Senga hikoya yoqdimi?”, “Nega bunday deb o‘ylaysan?” kabi savollar bilan bolalarni gapirishga undaydi. Keyinchalik, yozma ishlar kiritiladi - masalan, matn bo‘yicha bir-ikki jumla yozish yoki asosiy qahramonni chizib, u haqida qisqacha yozish. Bu jarayonda xatolarga e‘tibor qaratmaslik va bolalarni faqat o‘z fikrlarini erkin ifodalashga undash muhim, chunki bu ularning ijodiy va tanqidiy fikrlashini rivojlantiradi.

Matn ustida ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda takrorlash va asta-sekin murakkablashtirish usuli ham qo‘llaniladi. Dastlabki sinflarda oddiy matnlardan boshlanadi, keyin esa hikoyalarning hajmi kattalashadi, so‘z boyligi kengayadi va mazmuni chuqurlashadi. Masalan, birinchi sinfda bir sahifalik ertaklar bilan ishlasa, uchinchi sinfga kelib bir necha bobdan iborat kichik kitoblar bilan ishlash mumkin bo‘ladi. Shu bilan birga, matn turlari ham kengayadi: hikoyalardan tashqari she‘rlar, maqolalar yoki oddiy xatlar bilan ishlash kiritiladi. Bu bolalarga turli matn tuzilishlarini tushunishga yordam beradi va ularning moslashuvchanligini oshiradi.

O'qituvchi uchun bolalarni matn bilan ishlashga qiziqtirishda ijodiy yondashuv muhim rol o'ynaydi. Masalan, matnni sahnalashtirish - ya'ni bolalarni qahramonlar roliga kiritib, hikoyani o'ynash - ularning tasavvurini rivojlantiradi va matnni eslab qolishga yordam beradi. Yana bir usul sifatida matn bo'yicha rasmlar chizish yoki o'z hikoyalarini yaratishni taklif qilish mumkin. Bu jarayonda bolalar nafaqat matnni tushunadi, balki undan ilhomlanib, o'z ijodlarini ham namoyish qiladi.

Matn bilan ishlashda bolalarning individual xususiyatlarini hisobga olish ham zarur. Ba'zi bolalar tez o'qiydigan bo'lsa, boshqalari sekinroq o'qishi mumkin. Shu sababli, o'qituvchi har bir o'quvchiga mos vazifalar berishi kerak: masalan, tez o'qiyotgan bolalarga qo'shimcha savollar berish, sekin o'qiyotganlarga esa qisqaroq matnlar bilan ishlashga ruxsat berish. Bu jarayonda o'quvchilarni maqtash va rag'batlantirish ularning o'ziga ishonchini oshiradi va matn bilan ishlashga bo'lgan qiziqishini saqlab qoladi.

Matn ustida ishlashga o'rgatishga asos bo'ladigan materiallarning ahamiyati.

Matn ustida ishlashga o'rgatishga asos bo'ladigan materiallarning ahamiyati juda katta, chunki bu materiallar o'quv jarayonining samaradorligi, o'quvchilarning qiziqishi va ko'nikmalarining rivojlanishiga bevosita ta'sir qiladi. To'g'ri tanlangan materiallar matn bilan ishlashni tushunarli, qiziqarli va maqsadga muvofiq qiladi, shu bilan birga o'quvchilarning yosh xususiyatlari, bilim darajasi va ehtiyojlariga mos kelishi bilan jarayonni yanada samarali qiladi. Materiallar nafaqat o'qish va tushunish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi, balki tanqidiy fikrlash, ijodiy yondashuv va mustaqil ishlay olish qobiliyatlarini rivojlantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Quyida matn ustida ishlashga asos bo'ladigan materiallarning ahamiyatini turli jihatlardan ko'rib chiqamiz.

Birinchi navbatda, materiallar o'quvchilarning matn bilan ishlashga bo'lgan qiziqishini uyg'otishda asosiy vosita hisoblanadi. Agar materiallar o'quvchilar uchun qiziqarli, tushunarli va ularga yaqin bo'lsa, ular jarayonga faol jalb qilinadi. Masalan, boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun rangli rasmlar bilan bezatilgan ertaklar yoki oddiy hikoyalar, o'smirlar uchun esa zamonaviy mavzular yoki sevimli qahramonlar haqidagi matnlar tanlansa, ularning diqqati va motivatsiyasi oshadi. Qiziqishsiz yoki o'ta murakkab materiallar esa aksincha, o'quvchilarni jarayondan uzoqlashtirishi mumkin. Shu sababli, material tanlashda o'quvchilarning yoshi, qiziqish doirasi va dunyoqarashini hisobga olish zarur.

Materiallarning yana bir muhim ahamiyati - ular o'quvchilarning bilim darajasiga mos kelishi orqali o'qish va tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishidadir. Har bir o'quvchining o'qish tezligi, so'z boyligi va matnni idrok qilish darajasi turlicha bo'ladi. Shuning uchun materiallar nafaqat umumiy sinf darajasiga, balki individual ehtiyojlarga ham mos bo'lishi kerak.

Matn ustida ishlashga asos bo'ladigan materiallarning tuzilishi va mazmuni ham jarayonning samaradorligida katta rol o'ynaydi. Yaxshi tanlangan material matnning mantiqiy bog'lanishi, aniq maqsadi va tushunarli tili bilan o'quvchilarga asosiy fikrni aniqlash, detallarni ajratish va xulosa chiqarishni osonlashtiradi. Aksincha, tartibsiz yoki o'ta chalkash materiallar o'quvchilarni chalg'itishi va ularning matn bilan ishlashga bo'lgan ishtiyoqini pasaytirishi mumkin. Shu sababli, materiallarning sifati va tashkil etilishi o'qituvchi uchun ham, o'quvchi uchun ham muhimdir.

Materiallarning ijodiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishdagi ahamiyati ham e'tibordan chetda qolmasligi kerak. Matn ustida ishlash faqat o'qish va tushunish bilan cheklanmaydi, balki o'quvchilardan o'z fikrlarini shakllantirish, savollar berish va muhokama qilishni ham talab qiladi. Bu jarayonda materiallar o'quvchilarni o'ylashga undashi kerak. Shu bilan birga, turli nuqtai nazarni aks ettiruvchi matnlar o'quvchilarda tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi, chunki ular muallifning pozitsiyasini baholashga yoki o'z fikrlarini asoslashga o'rganadi. Bunday materiallar o'quvchilarni passiv qabul qiluvchidan faol ishtirokchiga aylantiradi.

Materiallarning turli shaklda bo'lishi - ya'ni nafaqat yozma matnlar, balki audio, video yoki vizual materiallar sifatida taqdim etilishi - ham ularning ahamiyatini oshiradi. Har bir o'quvchining o'rganish uslubi turlicha: ba'zilar yozma matnni yaxshi qabul qilsa, boshqalari tinglash yoki ko'rish orqali yaxshiroq o'rganadi.

Materiallarning o'quv maqsadlariga muvofiqligi ularning ahamiyatini yanada oshiradi. Har bir dars yoki mashg'ulotning o'ziga xos maqsadi bo'ladi - masalan, so'z boyligini kengaytirish, grammatik qoidalarni o'rganish yoki muayyan mavzuni tushunish. Materiallar ushbu maqsadlarga xizmat qilishi kerak. Agar maqsad o'quvchilarni hikoya tuzilishi bilan tanishtirish bo'lsa, unda aniq kirish, asosiy qism va xulosaga ega bo'lgan matn tanlanadi. Agar maqsad muhokama qilish ko'nikmalarini rivojlantirish bo'lsa, unda munozarali mavzuni qamrab olgan material mos keladi. Shu tarzda, materiallar o'quv jarayonining asosiy yo'naltiruvchisi sifatida ishlaydi.

Materiallarning mavjudligi va qulayligi ham ularning ahamiyatiga ta'sir qiladi. O'qituvchilar va o'quvchilar uchun materiallar osongina topiladigan, arzon va foydalanishga qulay bo'lishi muhim. Agar materiallar qiyin topilsa yoki foydalanish uchun maxsus shart-sharoit talab qilsa, bu o'quv jarayonining uzluksizligiga xalaqit berishi mumkin. Shu sababli, material tanlashda amaliy jihatlar ham hisobga olinadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga matn ustida ishlashga o'rgatishning lingvistik asoslari.

Boshlang'ich sinfda matn ustida ishlash o'quvchilarning til, tafakkur va nutq faoliyatini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu jarayon orqali o'quvchilar nafaqat matnni tushunish va tahlil qilishga, balki til birliklarining mohiyatini anglab yetishga, nutqiy malakalarni mustahkamlashga ham o'rganadilar. Shu boisdan, matn

ustida ishlashga o'rgatishda tilshunoslik, ya'ni lingvistika fanining nazariy asoslari, uning metodik talablari va lingvistik jihatlari alohida ahamiyat kasb etadi.

Lingvistik asoslar, avvalo, til birliklarining - fonetik, leksik, grammatik, semantik va stilistik qatlamlarining o'zaro bog'liqligini tushunishga xizmat qiladi. Matn bu birliklarning uzviy tizimda qo'llanilishi natijasida vujudga keladi. Shu sababli boshlang'ich sinf o'quvchilarini matn bilan ishlashga o'rgatishda bu birliklarning o'zaro munosabatiga e'tibor qaratish zarur bo'ladi.

*Birinchidan, **fonetik asos*** o'quvchilarda to'g'ri talaffuz, urg'u, ohang, intonatsiya orqali matnni o'qib tushunish malakalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Matn ustida ishlash jarayonida tovush birliklarining to'g'ri talaffuz qilinishi, tovushlar almashinuvi, urg'ular o'zgarishi matn mazmunini to'g'ri anglashda muhim omil hisoblanadi. Ayniqsa, boshlang'ich bosqichda matnni ifodali o'qishga o'rgatish fonetik vositalar orqali amalga oshiriladi.

*Ikkinchidan, **leksik asos*** o'quvchilarning so'z boyligini oshirish, yangi so'zlarni kontekstda tushunish, ularni og'zaki va yozma nutqda qo'llash qobiliyatini shakllantirishga yo'naltirilgan. Matn ustida ishlash jarayonida bolalar so'zlarning sinonimi, antonimi, ko'p ma'noliligi, kontekstdagi ma'nosi, obrazli ifodalar, frazeologik birliklar bilan tanishadilar. Bu orqali ularning lug'at boyligi kengayadi, ifoda vositalaridan to'g'ri foydalanish malakasi shakllanadi. Leksik birliklarni tahlil qilish o'quvchilarning matn mazmunini chuqur anglashiga va o'z fikrini aniq ifodalashiga zamin yaratadi.

*Uchinchidan, **grammatik asos*** matnning tarkibiy tuzilishini o'rganish orqali o'quvchilarning nutqiy ifodalarini grammatik jihatdan to'g'ri tuzishga o'rgatadi. Matn ichidagi gaplar tuzilishi, gap bo'laklari, so'z turkumlari, so'z yasash modellari va ularning nutqdagi funksional roli grammatik asosni tashkil etadi. O'quvchilar matn tahlili orqali fe'llarning zamon shakllari, ot va sifatlarning tuslanishi, bog'lovchilar, yuklamalar va boshqa grammatik vositalarning matn ichidagi vazifasini tushunib yetadilar. Bu esa ularning yozma va og'zaki nutqida grammatik to'g'rilikni ta'minlaydi.

*To'rtinchidan, **semantik asos***, ya'ni ma'no qatlamini anglash orqali o'quvchilarda matn mazmunini tushunish, asosiy g'oyani aniqlash, voqealar ketma-ketligini tushunish, syujet va qahramonlar orasidagi bog'liqlikni ochish malakalari rivojlanadi. Matnning semantik tahlili kontekst asosida olib boriladi. O'quvchilar matndan muhim ma'lumotlarni ajratib olish, o'z fikrini matn mazmuni bilan bog'lab ifodalash, matnga baho berish kabi ko'nikmalarni egallaydilar. Semantik tahlil tilning mantiqiy qurilishini anglashga, matnni strukturaviy jihatdan to'g'ri tushunishga yordam beradi.

*Beshinchidan, **stilistik asos*** matndagi badiiylik, ifodaviylik, obrazlilik elementlarini tahlil qilishni o'z ichiga oladi. O'quvchilar matnda qo'llanilgan tashbeh,

epitet, metafora, dialog, ritorik savol kabi badiiy vositalarni aniqlashga, ularning mazmuniga ta'sirini tushunishga o'rganadilar. Bu jarayon estetik didni shakllantirishda, adabiy tafakkurni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, ertak, hikoya, she'r kabi badiiy matnlar ustida ishlashda stilistik tahlil alohida o'rin tutadi.

Lingvistik asoslar orqali matn ustida ishlashga o'rgatish o'quvchilarda **lingvistik tafakkurni** shakllantiradi. Bu esa til birliklariga ongli munosabatda bo'lish, ularni faol nutqiy faoliyatda qo'llay olish, matnni tuzish va tahlil qilish malakalarini mustahkamlaydi. Matn ustida ishlashga o'rgatishda tilshunoslik fanining yutuqlariga tayanish, ayniqsa, fonetika, leksikologiya, grammatik va stilistika sohalariga asoslanish ta'lim jarayonini ilmiy asoslashga xizmat qiladi.

Demak, boshlang'ich sinf o'quvchilariga matn ustida ishlashga o'rgatishda lingvistik asoslarni e'tiborga olish o'quvchilarning til va nutq faoliyatini izchil rivojlantirishga, ularni har tomonlama fikrlovchi, savodli shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. Til birliklarini matn asosida tahlil qilish, ularning matndagi o'rnini va vazifasini anglash orqali o'quvchilar matn mazmunini chuqurroq o'zlashtiradi va bu ularda lingvistik va kommunikativ kompetensiyalarning shakllanishiga zamin yaratadi.

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

- Matn ustida ishlash metodikasi fanining bosh maqsadlarini yozib chiqing.
- Ilmiy dunyoqarashni shakllantirishga xizmat qiladigan matnlardan misollar keltiring.
- Kichik yoshdagi o'quvchilar uchun matn tanlashda nimalarga e'tibor qaratish lozimligini bayon qiling.
- Ilmiy-ommabop matn asosida olingan bilimlardan foydalanib, so'z yoki jumla tuzing.
- Quyidagi ibora asosida qisqa hikoya yozing: "Kecha kuzatgan manzaram menga yangi bilim baxsh etdi".
- Matn o'qib, uning asosiy g'oyasini va tarbiyaviy ahamiyatini aniqlang.
- Ustoz rolini bajarib, sinfingizga mos ilmiy matn tanlab, u bilan qanday ishlashni rejalashtiring.

Muhokama uchun savollar

- Matn ustida ishlash metodikasi nega alohida fan sifatida o'rganiladi?
- Kichik yoshdagi o'quvchilarda ilmiy dunyoqarashni qanday usullar orqali shakllantirish mumkin?
- Matn o'qish orqali bolalarda qanday axloqiy va ma'naviy sifatlar tarbiyalanadi?

- Matn ustida ishlash jarayonida bolalarning kuzatuvchanligi va mulohazakorligi qay darajada rivojlanadi?
- Ilmiy matnlar bilan ishlashda ota-onalar va o'qituvchining hamkorligi qanday samara beradi?
- Matn ustida ishlashda ko'proq qaysi fanlar bilan integratsiya qilish foydali bo'ladi va nega?

2-mavzu: “O‘qish savodxonligi” darslari, uning ta’lim tizimida tutgan o‘rni va yondashuvlar

REJA:

1. “O‘qish savodxonligi” darslarining ta’limiy va tarbiyaviy ahamiyati.
2. Asarlardan parcha matnlarini boshlangich ta’limda o‘rganishning afzalliklari.
3. O‘qish savodxonligiga berilgan ta’riflar. O‘qish savodxonligi darslarini tashkil etish.

✦ **Tayanch so‘z va iboralar:** o‘qish savodxonligi, matnni tushunish, o‘qishni tahlil qilish, mustaqil o‘qish, fikrlash qobiliyati, ifodali o‘qish, badiiy va ilmiy matnlar, o‘quvchining tafakkuri, tanqidiy fikrlash, ijodiy yondashuv, tematik matnlar, matn bilan ishlash, mualliflik pozitsiyasi, o‘quv motivatsiyasi, ijtimoiy faollik, o‘quv malakasi, kommunikativ kompetensiya, faol o‘quv usullari, klaster tuzish, tahlil, mulohaza, metafora va badiiy ifoda, texnologiyalardan foydalanish, pedagogik yondashuvlar.

“O‘qish savodxonligi” darslarining ta’limiy ahamiyati.

O‘qish savodxonligi bugungi kunda ta’lim jarayonida muhim strategik yo‘nalishlardan biriga aylangan. Bu tushuncha faqat harflarni tanish va o‘qish qobiliyati bilan chegaralanib qolmasdan, o‘qilgan matnni tushunish, tahlil qilish, undan xulosa chiqarish va hayotda qo‘llash salohiyatini qamrab oladi. Boshqacha aytganda, o‘qish savodxonligi nafaqat texnik ko‘nikma, balki ma’naviy, axloqiy va intellektual rivojlanishning asosiy omili sifatida namoyon bo‘ladi.

Ta’lim tizimida o‘qish savodxonligi darslari o‘quvchilarning ma’naviy va ma’rifiy salohiyatini yuksaltirishga, mustaqil fikrlashni shakllantirishga, ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishga tayyorlashga xizmat qiladi. Bu darslar orqali bolalarda tekst bilan ishlash ko‘nikmalari, matnning umumiy mazmunini anglash, yozuvchining maqsadi va mualliflik munosabatini tushunish, asar qahramonlarini tahlil qilish, o‘z fikrini erkin va asoslangan holda ifoda etish qobiliyatlari rivojlanadi.

O‘qish savodxonligi bo‘yicha ta’lim dunyodagi ko‘plab rivojlangan mamlakatlar ta’lim dasturlarida ustuvor yo‘nalish sifatida joriy etilgan. Xalqaro baholash tizimlari - PISA, PIRLS kabi dasturlar orqali ham aynan o‘qish savodxonligi asosiy mezon sifatida baholanadi. Bu baholashlar ko‘rsatib berganidek, bolalarning matnni tushunish

va undan amaliy foydalanish darajasi ularning ta'limdagi va hayotdagi muvaffaqiyatini belgilovchi muhim omillardan biridir.

O'qish savodxonligi darslari an'anaviy yondashuvlardan farqli ravishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarga tayanadi. Mazkur darslarda faol o'quv usullaridan, jumladan, klaster tuzish, jadval tuzish, "fikrlar to'dasi", "fikrlar xarakteri", rolli o'yinlar, munozaralar, savol-javob va tahliliy mulohazalarga alohida e'tibor qaratiladi. Bolalar nafaqat o'qilgan matnni qayta so'zlab berishlari, balki undagi g'oya va muammolarni hayot bilan bog'lashlari, ijtimoiy fikr bildirishlari kutilgan natijalar qatoriga kiradi.

O'qish savodxonligi darslarida tanlanadigan matnlar bolalarning yosh, psixologik va intellektual xususiyatlariga mos, hayotiy, ma'rifiy va ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lishi lozim. Matn orqali bolalar nafaqat til va adabiyot, balki tabiat, jamiyat, tarix, axloq, inson huquqlari, vatanparvarlik, ekologik madaniyat kabi turli sohalarga oid bilimlarni o'zlashtirishlari mumkin. Bu yondashuv o'quv jarayonini kompleks va integrativ xarakterga ega bo'lishiga olib keladi.

Shu bilan birga, o'qish savodxonligi darslarida o'quvchining shaxsiy tajribasi, shaxsiy qiziqishlari va kuzatuvlari ham e'tibor markazida bo'lishi kerak. Bu esa har bir o'quvchini matn mazmuni bilan shaxsan bog'lanishga undaydi, fikr bildirishdan qo'rqmaslikni va o'z nuqtai nazarini ifoda etishni o'rgatadi. Bunday yondashuvlar o'quvchining faolligini oshiradi, uning mulohazakorligini, analiz va sintez qobiliyatini rivojlantiradi.

O'qish savodxonligi bilim olish jarayonida boshqa fanlar bilan chambarchas bog'liq. Jumladan, tabiatshunoslik, jamiyatshunoslik, texnologiya, san'at kabi fanlarda ham matn asosida bilim beriladi. Bu jarayonda o'quvchi tekstni anglab, o'zi uchun yangi bilimlarni kashf etadi va ularni hayotda qo'llashni o'rganadi. Demak, o'qish savodxonligi faqat filologiya fanlari uchun emas, balki barcha fanlar uchun umumiy poydevor vazifasini bajaradi.

Ta'lim tizimida mazkur yo'nalishning izchillik bilan yo'lga qo'yilishi bolalarning bilish faolligini oshirish, bilimni o'zlashtirish sifatini yaxshilash, mustaqil o'qishga qiziqish uyg'otish, tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shu boisdan o'qish savodxonligi faniga umumiy o'rta ta'lim tizimida keng imkoniyatlar va innovatsion yondashuvlar joriy etilishi dolzarb masala hisoblanadi.

O'qish savodxonligi darslarining ta'limiy ahamiyati zamonaviy ta'lim tizimida muhim o'rin tutadi, chunki bu jarayon nafaqat bolalarga harf tanish va so'z o'qishni o'rgatadi, balki ularning fikrlash qobiliyatini, dunyoqarashini va ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. O'qish savodxonligi deganda odatda matnni tushunish, undan ma'no chiqarish va o'qiganlarini hayotiy vaziyatlarda qo'llay olish tushuniladi. Bu ko'nikma insonning intellektual salohiyatini oshiradi va o'quvchilarni mustaqil ravishda bilim olishga undaydi. Bugungi kunda bilim olish

jarayoni an'anaviy usullardan zamonaviy texnologiyalarga qarab siljib borayotgan bir paytda, o'qish savodxonligi darslari o'zining dolzarbligini yo'qotmaydi, aksincha, yanada muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu darslar o'quvchilarga nafaqat o'zbek tilidagi matnlar bilan ishlashni o'rgatadi, balki boshqa tillarda ham o'qish va tahlil qilish imkonini beradi, bu esa global dunyoda raqobatbardoshlikni ta'minlaydi.

O'qish savodxonligi darslari o'quvchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyatini oshirishda katta rol o'ynaydi. Matnni o'qib, uning mazmunini tahlil qilish jarayonida bolalar o'zlariga savollar berishga, javob izlashga va xulosalar chiqarishga o'rganadi. Bu jarayon ularning mantiqiy fikrlashini rivojlantiradi va ularga murakkab muammolarni hal qilishda yordam beradi. Masalan, birorta hikoya yoki maqolani o'qigan bola undagi qahramonlarning xatti-harakatlarini baholashga, ularning motivatsiyasini tushunishga harakat qiladi. Bu esa empatiya hissini kuchaytiradi va ijtimoiy munosabatlarni yaxshilaydi. Shu bilan birga, o'qish jarayonida o'quvchilar yangi so'zlar bilan tanishadi, lug'at boyligi oshadi va nutq madaniyati shakllanadi, bu esa ularning o'z fikrlarini aniq va ravon ifodalashiga yordam beradi.

Ta'lim jarayonida o'qish savodxonligi darslari o'quvchilarni mustaqillikka o'rgatadi. Kitob o'qish yoki ma'lum bir mavzu bo'yicha matn bilan tanishish orqali ular o'qituvchiga qaram bo'lmasdan, o'zlariga kerakli ma'lumotlarni topishga va undan foydalanishga odatlanadi. Bu xususiyat, ayniqsa, o'rta va yuqori sinflarda, o'quvchilar murakkab fanlarni o'rganishni boshlaganlarida yaqqol namoyon bo'ladi. Mustaqil o'qish ko'nikmasi ularga loyihalar tayyorlashda, tadqiqot ishlarini olib borishda va hatto kundalik hayotda muhim qarorlar qabul qilishda yordam beradi. Shu sababli, o'qish savodxonligi darslari nafaqat maktab ta'limi bilan cheklanib qolmaydi, balki umrbod o'qish madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

O'qish savodxonligi darslari o'quvchilarga turli xil matnlar bilan ishlash imkonini beradi, bu esa ularning dunyoqarashini kengaytiradi. Masalan, adabiy asarlar orqali ular turli madaniyatlarni, tarixiy davrlarni va insoniy munosabatlarni o'rganadi. Ilmiy matnlar esa ularga tabiat qonuniyatlari, texnologik yangiliklar va global muammolar haqida ma'lumot beradi. Bu jarayonda o'quvchilar o'zlarining qiziqish sohalari bilan tanishadi va kelajakdagi kasb tanlashda yo'nalish topishga muvaffaq bo'ladi. Shu bilan birga, turli janrdagi matnlar bilan ishlash ularning ijodiy qobiliyatlarini ham oshiradi, chunki har bir matn o'ziga xos uslub va yondashuvni talab qiladi.

O'qish savodxonligi darslarining yana bir muhim jihati shundaki, ular o'quvchilarga axborotni saralash va tekshirish ko'nikmasini singdiradi. Bugungi kunda internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali tarqalayotgan ma'lumotlar oqimi o'quvchilardan tezkor va to'g'ri qaror qabul qilishni talab qiladi. O'qish jarayonida ular ishonchli manbalarni ajratib olishga, yolg'on axborotni aniqlashga va o'qiganlarini sinchkovlik bilan tahlil qilishga o'rganadi. Bu ko'nikma nafaqat ta'lim sohasida, balki kundalik

hayotda ham ularga foyda keltiradi, chunki zamonaviy dunyoda axborot bilan to'g'ri ishlash muvaffaqiyatning asosiy omillaridan biridir.

O'qish savodxonligi darslari o'quvchilarning emotsional rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Adabiy asarlarni o'qish orqali ular qahramonlarning his-tuyg'ularini tushunishga, ular bilan hamdardlik qilishga va o'zlarining ichki dunyosini kashf etishga imkon topadi. Bu jarayon ularning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi va stressli vaziyatlarda o'zini tuta bilishga yordam beradi. Shu bilan birga, o'qish o'quvchilarga tasalli beruvchi va rag'batlantiruvchi vosita sifatida ham xizmat qiladi, chunki kitoblar orqali ular o'z muammolariga yechim topishi yoki o'zlarini boshqa dunyoda tasavvur qilishi mumkin.

O'qish savodxonligi darslari jamiyatning umumiy madaniy saviyasini oshirishda ham muhim ahamiyatga ega. O'qishga qiziqadigan va bu ko'nikmani yaxshi egallagan shaxslar o'z atrofida qilargalarga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ular bilim almashishga tayyor bo'ladi, o'z fikrlarini boshqalar bilan baham ko'radi va jamiyatda konstruktiv muhokamalarni rivojlantirishga hissa qo'shadi. Bu esa milliy madaniyatning yuksalishiga va xalqlar o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu sababli, o'qish savodxonligi darslari nafaqat individual rivojlanish uchun, balki umumiy ijtimoiy farovonlik uchun ham zarurdir.

Ta'lim sohasidagi mutaxassislarning fikricha, o'qish savodxonligi darslari o'quvchilarning boshqa fanlarni o'zlashtirishida ham asosiy omil hisoblanadi. Matematika, tabiatshunoslik yoki ijtimoiy fanlar bo'yicha bilim olish uchun avval matnni tushunish va undagi ma'lumotlarni idrok etish kerak. Agar o'quvchi o'qish savodxonligini yaxshi egallamagan bo'lsa, u boshqa sohalarda ham qiyinchiliklarga duch keladi. Shu sababli, bu darslar ta'limning boshlang'ich bosqichida alohida e'tibor talab qiladi va keyingi o'quv jarayonlarining muvaffaqiyatli bo'lishini ta'minlaydi.

O'qish savodxonligi darslari o'quvchilarni kelajakka tayyorlashda ham katta ahamiyatga ega. Zamonaviy dunyoda texnologiyalar va sun'iy intellekt rivojlanayotgan bo'lsa-da, insoniy ijodkorlik va tahlil qilish qobiliyati har doim muhim bo'lib qoladi. O'qish orqali o'quvchilar o'zlarining tasavvur qilish qobiliyatini oshiradi, yangi g'oyalarni kashf etadi va innovatsion yechimlarni topishga intiladi. Bu esa ularning kelajakda muvaffaqiyatli mutaxassis bo'lib yetishishiga zamin yaratadi.

“O'qish savodxonligi” darslarining tarbiyaviy ahamiyati.

“O'qish savodxonligi” darslarining tarbiyaviy ahamiyati ta'lim jarayonida o'quvchilarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishiga qaratilgan muhim jihatlarni o'z ichiga oladi. Bu darslar nafaqat matn o'qish va tushunish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi, balki bolalarni axloqiy qadimiyatlar, mas'uliyat, hamkorlik va o'z-o'zini anglash kabi hayotiy tamoyillar bilan tanishtiradi. O'qish jarayoni orqali o'quvchilar nafaqat bilim oladi, balki o'zlarining ichki dunyosini boyitadi, jamiyatdagi o'rnini tushunadi va boshqalar bilan munosabatlarni

mustahkamlashga intiladi. Ushbu darslarning tarbiyaviy ahamiyati ularning o'quvchilarni har tomonlama rivojlangan shaxs sifatida yetishtirishdagi rolga bog'liq.

O'qish savodxonligi darslari o'quvchilarda axloqiy va ma'naviy qadimiyatlarni singdirishda muhim vosita hisoblanadi. Adabiy asarlar, ertaklar va hikoyalar orqali bolalar yaxshilik, adolat, mehr-oqibat va sadoqat kabi tushunchalar bilan tanishadi. Masalan, qahramonlarning xatti-harakatlari va ularning oqibatlari haqida o'qish o'quvchilarga o'z harakatlari uchun mas'uliyatni his qilishni o'rgatadi. Bu jarayon ularning vijdonini uyg'otadi va o'z qarorlarini ongli ravishda qabul qilishga undaydi. Shu bilan birga, o'qish orqali ular boshqa odamlarning tajribasidan saboq oladi va hayotiy vaziyatlarda to'g'ri yo'l tanlashga o'rganadi.

O'quvchilarning ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishida ham o'qish savodxonligi darslari katta ahamiyatga ega. Guruhda kitob muhokamasi yoki matn tahlili paytida bolalar o'z fikrlarini ifodalashga, boshqalarni tinglashga va umumiy xulosaga kelishga odatlanadi. Bu jarayon ularning hamkorlik qobiliyatini oshiradi va o'zaro hurmat tuyg'usini kuchaytiradi. Masalan, birorta hikoyani o'qib, undagi muammolarni birgalikda muhokama qilish o'quvchilarga jamoaviy ishlay olish va turli nuqtai nazarlarni qabul qilishni o'rgatadi. Bu esa kelajakda ularning jamiyatda faol va foydali a'zo bo'lib yetishishiga yordam beradi.

O'qish savodxonligi darslari o'quvchilarda sabr-toqat va intizom kabi fazilatlarni shakllantirishga ham xizmat qiladi. Kitob o'qish yoki matn bilan ishlash jarayoni ma'lum darajada vaqt va diqqatni talab qiladi. Bu esa bolalarni bir ishga e'tiborini jamlashga, chalg'imaslikka va o'z oldilariga qo'ygan maqsadlariga erishishga undaydi. Masalan, uzunroq hikoya yoki maqolani o'qib tugatish uchun o'quvchi o'zini tartibga solishi va diqqatini ushlab turishi kerak. Bu ko'nikma ularning hayotining boshqa jabhalarida ham, masalan, vazifalarni o'z vaqtida bajarishda yoki murakkab loyihalarni amalga oshirishda foydali bo'ladi.

O'qish jarayoni o'quvchilarni o'z-o'zini anglashga va shaxsiy rivojlanishga yo'naltiradi. Matnlarda tasvirlangan voqealar va qahramonlar orqali bolalar o'zlarining his-tuyg'ularini tushunishga, o'z xatti-harakatlarini baholashga va o'z qobiliyatlarini kashf etishga imkon topadi. Masalan, birorta qahramonning muvaffaqiyati yoki xatosi haqida o'qish o'quvchiga o'z hayotidagi o'xshash holatlarni ko'rib chiqishga va undan xulosa chiqarishga yordam beradi. Bu jarayon ularning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi va o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishga rag'batlantiradi.

O'qish savodxonligi darslari o'quvchilarda madaniy ongni shakllantirishda ham muhim rol o'ynaydi. O'zbek xalq ertaklari, she'rlari va adabiy asarlari orqali bolalar o'z milliy merosi bilan tanishadi, ota-bobolarining urf-odatlarini va an'alarini o'rganadi. Bu esa ularda vatanparvarlik tuyg'usini uyg'otadi va o'z xalqining qadimiy tarixiga hurmat bilan qarashni o'rgatadi. Shu bilan birga, boshqa xalqlarning adabiyoti bilan tanishish o'quvchilarga turli madaniyatlarni hurmat qilishni va global dunyoda

o'z o'rnini topishni o'rgatadi. Bu jarayon ularni ochiq fikrli va bag'rikeng shaxslar sifatida tarbiyalaydi.

O'qish savodxonligi darslari o'quvchilarni emotsional jihatdan barqaror qilishda ham katta ahamiyatga ega. Kitoblar orqali bolalar o'zlarining qayg'u, quvonch yoki xavotir kabi his-tuyg'ularini ifodalashni va ularni boshqarishni o'rganadi. Masalan, qiyin hayotiy sinovlardan o'tgan qahramon haqida o'qish o'quvchiga o'z muammolarini engish uchun ilhom beradi. Shu bilan birga, o'qish jarayoni o'quvchilarga tasalli beruvchi vosita sifatida xizmat qiladi, chunki ular kitob olamida o'zlarini xavfsiz va erkin his qiladi. Bu esa ularning ruhiy sog'lig'ini mustahkamlashga yordam beradi.

O'qish savodxonligi darslari o'quvchilarni jamiyatga moslashishga tayyorlaydi. Matnlar orqali ular ijtimoiy normalar, qoidalar va odob-axloq tamoyillari bilan tanishadi. Masalan, oilaviy munosabatlar, do'stlik yoki mehnatsevarlik haqidagi hikoyalarni o'qish bolalarga o'z atrofida gilar bilan qanday munosabatda bo'lish kerakligini o'rgatadi. Bu jarayon ularning ijtimoiy mas'uliyatini oshiradi va jamiyatda faol ishtirok etishga undaydi. Shu sababli, o'qish savodxonligi darslari nafaqat shaxsiy tarbiya vositasi, balki ijtimoiy integratsiya omili sifatida ham muhimdir.

O'qish savodxonligi darslari o'quvchilarni ijodiy fikrlashga va o'ziga xos yondashuvlarni topishga undaydi. Har bir matn o'quvchidan o'ziga xos talqin va tasavvur talab qiladi, bu esa ularning tasavvur qilish qobiliyatini oshiradi. Masalan, bir she'rni o'qib, undagi obrazlarni o'zicha tasavvur qilish yoki hikoyaning davomini o'ylab topish o'quvchining ijodiy salohiyatini yuzaga chiqaradi. Bu jarayon ularni hayotda yangi yechimlar izlashga va o'ziga xos shaxs bo'lib shakllanishga yordam beradi.

Asarlardan parcha matnlarini boshlangich ta'limda o'rganishning afzalliklari.

Asarlardan parcha matnlarini boshlangich ta'limda o'rganishning afzalliklari ko'p qirrali bo'lib, bu usul o'quvchilarning o'qish ko'nikmalarini rivojlantirish, adabiy didini shakllantirish va umumiy bilim darajasini oshirishga xizmat qiladi. Boshlang'ich ta'lim davri bolalarning intellektual va hissiy rivojlanishi uchun muhim bosqich hisoblanadi, shuning uchun adabiy asarlardan olingan qisqa, mazmunli parchalar ularga nafaqat o'qishni o'rgatadi, balki fikrlash, tasavvur qilish va o'z fikrini ifodalash qobiliyatlarini ham rivojlantiradi. Ushbu usulning afzalliklari o'quv jarayonini qiziqarli qilishdan tortib, bolalarni hayotiy qadimiyatlar bilan tanishtirishgacha bo'lgan keng doirani qamrab oladi.

Asarlardan parcha matnlarini o'rganish o'quvchilarning o'qishga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun uzun hikoya yoki romanlarni o'qish qiyin bo'lishi mumkin, chunki ularning diqqati uzoq vaqt bir joyda ushlab turilmaydi. Qisqa parcha matnlar esa ularga mos uzunlikda bo'lib, o'qish jarayonini

osonlashtiradi va muvaffaqiyat tuygʻusini beradi. Masalan, bir necha jumalalik ertak parchasi yoki sheʼr qatorlari bolaning eʼtiborini jalb qiladi va uni oxirigacha oʻqib chiqishga undaydi. Bu esa oʻqishga boʻlgan ishtiyoqni uygʻotadi va kitob bilan doʻstlashishga zamin yaratadi.

Ushbu usul oʻquvchilarning tushunish va tahlil qilish qobiliyatlarini rivojlantirishda samarali hisoblanadi. Parcha matnlar qisqa boʻlsa-da, ularda muhim gʻoyalar, obrazlar va voqealar jamlangan boʻladi. Bolalar bu matnlarni oʻqib, undagi asosiy fikrni aniqlashga, qahramonlarning xatti-harakatlarini muhokama qilishga va oʻz xulosalarini chiqarishga oʻrganadi. Masalan, Alisher Navoiyning bir hikoyasidan olingan parcha orqali oʻquvchilar doʻstlik yoki oqibat haqida oʻylashga undaladi. Bu jarayon ularning tanqidiy fikrlashini oshiradi va matn mazmunini chuqur idrok etishga yordam beradi.

Asarlardan parcha matnlarini oʻrganish bolalarning lugʻat boyligini kengaytirishga xizmat qiladi. Adabiy asarlarda ishlatilgan soʻzlar va iboralar kundalik nutqdan farqli oʻlaroq, koʻproq tasviriy va boy maʼnoga ega boʻladi. Boshlangʻich sinf oʻquvchilari uchun bu yangi soʻzlarni oʻrganish va ularni nutqda qoʻllash imkonini beradi. Masalan, Abdulla Oripovning sheʼridan olingan bir necha misra oʻquvchilarga tabiat tasviri bilan bogʻliq soʻzlarni oʻrgatishi mumkin. Bu esa ularning nutq madaniyatini yaxshilaydi va oʻz fikrlarini aniqroq ifodalashga yordam beradi.

Parcha matnlar oʻquvchilarni adabiy did va estetik zavq bilan tanishtirishda muhim vosita hisoblanadi. Boshlangʻich taʼlimda bolalar adabiyot olamiga ilk qadamlarini qoʻyadi, shuning uchun ularga sifatli va mazmunli matnlar taqdim etish juda muhimdir. Masalan, Berdaq yoki Cholponning asaridan olingan qisqa parcha orqali oʻquvchilar oʻzbek adabiyotidagi muhim uslublar va obrazlar bilan tanishadi. Bu jarayon ularning goʻzallikni his qilish qobiliyatini oshiradi va kelajakda katta asarlarni oʻqishga qiziqish uygʻotadi.

Asarlardan parchalar bilan ishlash oʻquvchilarning tasavvur qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Qisqa matnlar koʻpincha toʻliq hikoya emas, balki uning bir qismini aks ettiradi, bu esa bolalarni voqealarni oʻz xayollarida davom ettirishga undaydi. Masalan, ertakdan olingan bir parcha oʻquvchi oldida savollar qoldiradi: keyin nima boʻldi, qahramon qanday qaror qildi? Bu jarayon ularning ijodiy fikrlashini faollashtiradi va oʻziga xos tasavvurlar yaratishga imkon beradi. Shu bilan birga, bu usul oʻquvchilarni yozma ijodga ham yoʻnaltiradi, chunki ular oʻqiganlarini davom ettirib hikoya yozishga harakat qilishi mumkin.

Parcha matnlar oʻquvchilarni axloqiy va tarbiyaviy qadimiyatlar bilan tanishtirishda samarali hisoblanadi. Adabiy asarlarda koʻpincha hayotiy hikmatlar, yaxshilikka intilish va insoniy fazilatlar aks etadi. Boshlangʻich sinf oʻquvchilari uchun bu qadimiyatlarni oddiy va tushunarli tarzda yetkazish muhimdir. Masalan, Xoʻja Nasriddin haqidagi latifadan olingan parcha orqali bolalar zukkolik va adolat

tuygʻusini oʻrganadi. Bu jarayon ularning vijdonini uygʻotadi va oʻz xatti-harakatlarini baholashga yordam beradi.

Ushbu usul oʻquv jarayonini qiziqarli va interaktiv qilish imkonini beradi. Parcha matnlar bilan ishlashda oʻqituvchilar turli usullardan foydalanishi mumkin: ovoz chiqarib oʻqish, rollarga boʻlib muhokama qilish yoki matnni sahnalashtirish. Bu esa oʻquvchilarning darsga boʻlgan qiziqishini oshiradi va ularni faol ishtirok etishga undaydi. Masalan, bir sheʼr parchasi oʻqib, uni guruhda muhokama qilish bolalarni oʻzaro muloqotga jalb qiladi va darsni yanada jonli qiladi. Shu bilan birga, bu usul oʻquvchilarning ijtimoiy koʻnikmalarini rivojlantirishga ham yordam beradi.

Parcha matnlar bilan ishlash oʻquvchilarning oʻqish tezligi va sifatini yaxshilashga xizmat qiladi. Boshlangʻich taʼlimda oʻqish koʻnikmasini mustahkamlash asosiy vazifalardan biridir. Qisqa matnlar bilan mashq qilish oʻquvchilarga harflarni tanish, soʻzlarni bogʻlash va jummalarni tushunishni osonlashtiradi. Masalan, oddiy hikoyadan olingan bir parcha bilan doimiy mashq qilish bolaning oʻqish jarayonida oʻziga ishonchini oshiradi. Bu esa keyinchalik murakkab matnlarni oʻqishga tayyorgarlik koʻrishda muhim qadam boʻladi.

Asarlardan parcha matnlarini oʻrganish oʻquvchilarni mustaqil oʻqishga tayyorlaydi. Boshlangʻich taʼlimda bolalar oʻqituvchi yordamiga koʻproq ehtiyoj sezadi, lekin parcha matnlar bilan ishlash ularni asta-sekin oʻz-oʻzidan oʻqishga oʻrgatadi. Qisqa va tushunarli matnlar bilan boshlagan oʻquvchi vaqt oʻtishi bilan uzunroq asarlarga oʻtishga tayyor boʻladi. Masalan, ertakdan bir parcha oʻqigan bola keyinchalik butun ertakni oʻqishga qiziqadi. Bu jarayon oʻquvchilarni umrbod oʻqish odatiga yoʻnaltiradi.

Oʻqish savodxonligiga berilgan taʼriflar. Oʻqish savodxonligi darslarini tashkil etish.

Oʻqish savodxonligiga berilgan taʼriflar va bu darslarni tashkil etish masalasi taʼlim sohasida muhim oʻrin tutadi, chunki bu jarayon oʻquvchilarning matn bilan ishlash qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan. Oʻqish savodxonligi tushunchasi turli olimlar va mutaxassislar tomonidan turlicha talqin qilingan boʻlib, har bir taʼrif uning maqsadi, mazmuni va ahamiyatini oʻziga xos tarzda ochib beradi. Shu bilan birga, oʻqish savodxonligi darslarini tashkil etish oʻquvchilarning yosh xususiyatlari, oʻquv muhiti va zamonaviy taʼlim talablariga mos ravishda amalga oshirilishi lozim. Ushbu jarayon nafaqat oʻqish koʻnikmalarini shakllantirishga, balki oʻquvchilarni hayotiy vaziyatlarda bilimlarini qoʻllashga tayyorlashga xizmat qiladi.

Oʻqish savodxonligiga berilgan taʼriflardan biri uni “matnni oʻqib, tushunish va undan olingan maʼlumotni turli kontekstlarda qoʻllay olish qobiliyati” sifatida izohlaydi. Bu taʼrif UNESCO kabi xalqaro tashkilotlar tomonidan qoʻllaniladi va oʻqishni nafaqat texnik jarayon, balki intellektual faoliyat sifatida koʻradi. Boshqa bir yondashuvda, oʻqish savodxonligi “oʻquvchining matn mazmunini idrok etishi, uni

tanqidiy tahlil qilishi va o'z hayotiy tajribasi bilan bog'lashi" deb ta'riflanadi. Bu nuqtai nazar o'qishni shaxsiy rivojlanish vositasi sifatida ko'rishga urg'u beradi. O'zbek ta'limshunoslari orasida esa o'qish savodxonligi ko'pincha "tilni bilish, matnni tushunish va undan foydalanish orqali o'quvchining nutq madaniyatini oshirish" sifatida talqin qilinadi, bu esa milliy til va adabiyotga alohida e'tibor qaratadi. Har bir ta'rif o'ziga xos jihatlarga ega bo'lsa-da, ularning umumiy maqsadi o'quvchilarni bilim olishga va jamiyatda faol ishtirok etishga tayyorlashdir.

O'qish savodxonligi darslarini tashkil etishda birinchi navbatda o'quvchilarning yosh xususiyatlari hisobga olinadi. Boshlang'ich sinflarda bu darslar o'yin elementlari, rangli tasvirlar va oddiy matnlar yordamida quriladi, chunki bu yoshdagi bolalar vizual va interaktiv usullarga ko'proq qiziqadi. Masalan, ertaklardan parchalar o'qib, ularni muhokama qilish yoki rasmlar bilan bog'lash o'quvchilarni jarayonga jalb qiladi. O'rta sinflarda esa matnlar murakkablashadi, tahlil va muhokama elementlari ko'payadi, chunki bu davrda o'quvchilar tanqidiy fikrlashga ko'proq qodir bo'ladi. Yuqori sinflarda o'qish savodxonligi darslari ilmiy matnlar, esse yozish va loyihalar bilan boyitiladi, bu esa o'quvchilarni mustaqil tadqiqotga tayyorlaydi. Har bir bosqichda darslar o'quvchilarning rivojlanish darajasiga moslashadi.

Darslarni tashkil etishda o'quv muhitining roli ham katta. Zamonaviy sinf xonalari kitoblar, planshetlar yoki interaktiv doskalar bilan jihozlanishi o'qish jarayonini yanada qiziqarli qiladi. Masalan, raqamli kutubxonadan foydalanish o'quvchilarga turli janrdagi matnlarni oson topish imkonini beradi. Shu bilan birga, o'qituvchi o'quvchilarning qiziqishlarini hisobga olib, ularga mos matnlar tanlashi muhimdir. Agar bola tabiat haqida o'qishni yaxshi ko'rsa, unga shu mavzudagi hikoya yoki maqola taklif qilinadi. Bu yondashuv o'quvchilarning darsga bo'lgan ishtiyoqini oshiradi va o'qishni majburiyat emas, balki zavq sifatida qabul qilishlariga yordam beradi.

O'qish savodxonligi darslarini tashkil etishda faol o'quv usullari qo'llanilishi samaradorlikni oshiradi. Guruhda o'qish, rollarga bo'linib matnni sahnalashtirish yoki savol-javob usuli o'quvchilarni jarayonga faol jalb qiladi. Masalan, bir hikoyani o'qib, undagi qahramonlarning xatti-harakatlarini muhokama qilish o'quvchilarga o'z fikrini bildirish imkonini beradi. Shu bilan birga, ijodiy topshiriqlar, masalan, o'qilgan matn asosida rasm chizish yoki hikoyani davom ettirish o'quvchilarning tasavvur qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Bu usullar darsni monotonlikdan xoli qiladi va o'quvchilarning diqqatini uzoq vaqt ushlab turishga yordam beradi.

Darslarni tashkil etishda matn tanlash ham muhim ahamiyatga ega. Matnlar o'quvchilarning yoshiga, qiziqishlariga va o'quv dasturining maqsadlariga mos bo'lishi kerak. Boshlang'ich sinflarda ertaklar, qisqa hikoyalar va she'rlar afzal ko'riladi, chunki ular oddiy tilda yozilgan va bolalarning e'tiborini jalb qiladi. O'rta sinflarda adabiy asarlarning qisqa parchalari, masalan, Alisher Navoiy yoki

Cho'lponning ijodidan namunalar ishlatilishi mumkin. Yuqori sinflarda esa ilmiy maqolalar, publitsistik matnlar va zamonaviy adabiyot namunalariga o'tish tavsiya etiladi. Matnlarning xilma-xilligi o'quvchilarning dunyoqarashini kengaytiradi va ularni turli uslubdagi yozuvlar bilan tanishtiradi.

O'qish savodxonligi darslarida texnologiyadan foydalanish zamonaviy ta'limning ajralmas qismiga aylandi. Audio kitoblar, interaktiv o'yinlar va elektron platformalar o'quvchilarga matn bilan ishlashning yangi usullarini taklif qiladi. Masalan, bir hikoyani audio shaklda tinglab, keyin uni yozma shaklda o'qish o'quvchilarning idrokini boyitadi. Shu bilan birga, onlayn testlar yoki viktorinalar yordamida o'qilgan matnni tushunganlik darajasini tekshirish mumkin. Bu usullar o'qituvchiga o'quvchilarning rivojlanishini kuzatish va darsni yanada samarali qilish imkonini beradi.

Darslarni tashkil etishda o'quvchilarning individual ehtiyojlariga e'tibor berish zarur. Har bir bola o'qish tezligi, tushunish darajasi va qiziqishlari bo'yicha farq qiladi. Shu sababli, o'qituvchi differensial yondashuvdan foydalanishi, ya'ni har bir o'quvchiga mos vazifalar berishi lozim. Masalan, o'qishda qiyinchilik tortadigan bolalar uchun oddiyroq matnlar tanlansa, tez o'qiydiganlar uchun qo'shimcha tahliliy topshiriqlar beriladi. Bu yondashuv har bir o'quvchining o'z imkoniyatlari doirasida rivojlanishiga yordam beradi.

O'qish savodxonligi darslarini tashkil etishda ota-onalar bilan hamkorlik ham muhimdir. Uylarida kitob o'qish madaniyatini rivojlantirish uchun ota-onalarga o'qishga qiziqtiruvchi maslahatlar berilishi mumkin. Masalan, kechqurun bolalar bilan birgalikda qisqa hikoya o'qish yoki o'qilganlar haqida suhbatlashish tavsiya etiladi. Bu jarayon maktabdagi darslarni mustahkamlashga yordam beradi va o'quvchilarning o'qishga bo'lgan munosabatini ijobiy tomonga o'zgartiradi.

Topshiriqlar

- ★ Matn o'qib, asosiy g'oyasini aniqlang va uni ifoda eting
- ★ Matnda keltirilgan faktlar va mulohazalarni ajrating
- ★ Matn mavzusini hayotiy misollar bilan bog'lang
- ★ O'quvchining o'z shaxsiy fikrini ifoda etishga oid savollar tuzing
- ★ O'qilgan matn asosida test savollari yozing
- ★ Matndagi obrazlarga munosabat bildiradigan rolli o'yin tayyorlang
- ★ Matnda berilgan muammoga o'zingizcha yechim taklif qiling
- ★ Matndagi voqealar tartibini xronologik ketma-ketlikda jadvalga joylashtiring
- ★ Muallifning maqsadi va pozitsiyasini tavsiflang
- ★ Matndagi badiiy ifodalarni toping va funksiyasini aniqlang
- ★ Asar asosida loyiha ishi tayyorlang
- ★ O'qilgan matn asosida xulosa chiqaring va uni daftarga yozing

- ✦ Matndan kelib chiqqan holda, hamkorlikda guruhli tahlil olib boring
- ✦ O‘qilgan matnga grafik yoki ilustrasiya chizing

Muhokama uchun savollar

- ✦ O‘qish savodxonligi nima va nega bu ko‘nikma muhim hisoblanadi?
- ✦ O‘quvchilarda matnni tushunish va tahlil qilish qobiliyatini rivojlantirish uchun nimalarga e‘tibor berish kerak?
- ✦ O‘qish savodxonligi darslarida qanday matnlar samarali hisoblanadi?
- ✦ Fanlararo bog‘liqlik o‘quv matnlarini tanlashda qanday ahamiyatga ega?
- ✦ O‘qituvchi o‘quvchining o‘qishga bo‘lgan qiziqishini qanday tarzda oshirishi mumkin?
- ✦ Tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirishda qaysi usullar samarali deb hisoblanadi?
- ✦ O‘qish savodxonligi darslari orqali qanday tarbiyaviy maqsadlarga erishish mumkin?
- ✦ O‘qish faolligini rag‘batlantirish uchun qanday topshiriqlar tuzish mumkin?
- ✦ O‘quvchining o‘qish natijalarini baholash qanday mezonlarga tayanadi?
- ✦ O‘quv matnini hayot bilan bog‘lash qanday usullar orqali amalga oshiriladi?

3-mavzu: O'qish savodxonligi darslarida matn ustida ishlash metodikasi.

Matn va uning turlari

REJA:

1. Matn turlari haqida ma'lumot. Matnlarni tahlil qilish va o'rgatish uslubi.
2. Matn ustida ishlashni o'rganishning tartibi. Og'zaki va yozma matn yaratish asoslari.
3. Boshlang'ich sinf darsliklarida berilgan badiiy asar matn turlari tahlili va dastlabgi tanishuv.

✦ **Tayanch so'z va iboralar:** matn tushunchasi, matnni shakllantirish omillari, matnning asosiy belgilari, matnning yaxlitligi, logik bog'lanish, matnning kirish, asosiy va yakun qismlari, muallif maqsadi, o'quv matnlari, badiiy matn, ilmiy-ommabop matn, axborot matni, hikoyaviy matn, tavsiflovchi matn, muammoli matn, matnda mazmunni idrok etish, refleksiya va mulohaza.

Matn turlari haqida ma'lumot. Matnlarni tahlil qilish va o'rgatish uslubi.

Muloqot paytida, gapirayotganda yoki yozayotganda har doim yangidan matn yaratmaymiz. Ehtiyojimizga ko'ra turli matn tiplaridan foydalanamiz. Ba'zan boshimizdan o'tgan yoki o'zimiz guvoh bo'lgan voqealarni kimgadir aytib beramiz. Tinglovchiga notanish bo'lgan biror kishi yoki joyni batafsil tasvirlab berishga harakat qilamiz. Ba'zan fikrimizni turli dalillar yordamida isbotlashga, izohlashga ehtiyoj sezamiz. Yoxud kimgadir pand-nasihat qilamiz. Uni turli hayotiy voqealar vositasida tarbiyalash yoki aytilganlardan xulosa chiqarishini istaymiz. Muloqot maqsadimiz ba'zan qandaydir informatsiyani tinglovchiga yetkazishga qaratilgan bo'ladi. Shu bilan birga biror ishni qanday bajarish kerakligi haqida tavsiyalar beramiz yoki biror ishni qilmaslik haqida buyruq beramiz. Maqsadimizga erishish uchun turli ko'rsatma, taqiq va xitob jumlaridan foydalanamiz. Insonlar o'rtasidagi muloqot maqsadi va mazmuni shular bilangina chegaralanib qolmaydi. Inson hissiyotlarini, tuyg'ularini, hayajonlarini, azob va qayg'ularini ifodalash, shu orqali tinglovchi yoki kitobxonni ta'sirlantirishni istaydi.

Shundan kelib chiqib matnni, xususan, badiiy matnni quyidagi tiplarga bo'lib chiqish mumkin:

1. Hikoya mazmunli matn.
2. Tasviriyl matn.
3. Izoh mazmunli matn.
4. Didaktik matn.

5. Xabar mazmunli matn.
6. Buyruq mazmunli matn.
7. Hissiy ifoda mazmunli matn.

1. Hikoya mazmunli matnlar. Bunday matnda muallif yoki asar qahramoni o'zi boshidan o'tkazgan, eshitgan, o'qigan yoki guvoh bo'lgan biror bir voqeani hikoya qilib beradi. Xotiralar, esdaliklar, ertak va rivoyatlarni hikoya mazmunidagi matn tipiga kiritish mumkin. Hikoya tarzi asosan o'tgan zamon shaklida, birinchi shaxs birlik yoki ko'plikda ifodalanadi. Hikoya qilinayotgan voqea hodisa kichik yoki keng qamrovli bo'lishi mumkin. Sekin-asta ko'tarilib boruvchi izchil va yaxlitlovchi ohang kuzatiladi. Biryozlama ifoda uslubidan foydalaniladi. Ya'ni, matn shakllanishida, asosan, hikoya qiluvchi (roviy) yetakchi faktor hisoblanadi. Monologik nutq ko'rinishi bunday matnlar uchun juda mos va qulay bo'ladi. O'rni bilan dialogik nutq ko'rinishlariga murojaat qilinganligini kuzatishimiz mumkin. Shunda ham hikoya matnining motivatsion butunligi roviyga bog'liq bo'ladi. Bu tip matnlarda tasviriy, izoh, xabar, hissiy ifoda mazmunli matnlar birdaniga ishtirok etishi mumkin.

2. Tasviriy matnlar. Bunday matn tinglovchiga noma'lum bo'lgan biror kishi, joy, hayvonot va nabodot olamiga mansub mavjudot yoki qandaydir narsa-buyum hamda voqea-hodisani batafsil tasvirlab berish maqsadida tuzilgan bo'ladi. Tasviriy matnda ham monologik nutq ko'rinishi yetakchilik qiladi. Partonimik tasvir bunday matnning eng xarakterli xususiyati hisoblanadi. Ya'ni, tasvirlanayotgan obektning dastlab, birlamchi xususiyati tilga olinadi. Keyin unga aloqador xususiyatlar va qismlardan so'z yuritiladi. *Masalan: Ekvator bu bizning sayyoramizni ko'ndalangiga bo'lib turgan xayoliy chiziqli. Ekvatorga qanchalik yaqin bo'lsa, o'sha yer shunchalik issiq bo'ladi, chunki Yerning bu qismiga quyosh yaxshi nur sochadi. Shimoliy va Janubiy qutblarga quyosh nuri kamroq tushadi, nu yerda muz va qor hatto yozda ham erimaydi.*

3. Izoh mazmunli matnlar. Bunday matnda aytilayotgan fikrning ishonarliligini ta'kidlash uchun turli dalil va izohlar keltiriladi. Asoslash, isbotlash, o'zini oqlashga urinish yoki himoya maqsadida har xil vajlarni keltirish argumentli matn tipining o'ziga xos jihatlaridan hisoblanadi. Fikr bilan keltirilgan dalil o'rtasida mantiqiy bog'liqlikning bo'lishi muhim sanaladi. Bunday matnda chunki, zero, lekin, aslida, shuning uchun, to'g'risini (ochig'ini, rostini) aytganda, eshitishimga qaraganda, bilishimcha, taxminimcha kabi birliklar qo'llanilganligini ko'ramiz. Kitobxonni yoki tinglovchini ishontirish asosiy maqsad bo'lganligi uchun shunga mos ritorik uslub tanlanadi. Badiiy tasvir vositalaridan foydalaniladi. Gaplar o'zaro zich bog'langan va ta'kid ohangi sezilib turadigan matn tipi hisoblanadi.

4. Didaktik matnlar. Kimgadir pand- nasihat qilish, uni turli hayotiy voqealar vositasida tarbiyalash yoki aytilganlardan xulosa chiqarishga o'rgatish istagi asosida tuzilgan matn eksplikativ yoki didaktik matn deyiladi. Maqsadga erishish uchun

maqol, matal, aforizm, turli hayotiy voqealar, rivoyatlar, masallardan namuna sifatida foydalaniladi. Ularning matn ichiga singdirilish tarzi turlicha bo'ladi. Muallif bunday didaktik birliklarni matnga to'g'ridan to'g'ri olib kiradi va uning qaysi janrga taalluqli ekanligini aytib o'tadi. Didaktemalar matn tashqarisida avvaldan tayyor holda mavjud bo'ladi. Muallif yoki qahramon nutqida quyidagi ifoda shakllari ishlatiladi: shunday maqol bor, mashoyihlar demishlarki, ulug'lar(eskilar)da shunday gap bor, derlarkim, shunday rivoyat (o'git, voqea, masal) eshitganman va hokazo.

5. Xabar mazmunli matnlar. Biror voqea-hodisa haqida xabar berish maqsadida tuzilgan yoki havola qilingan matn informativ matn hisoblanadi. Badiiy matnda informativlik o'ziga xos tarzda bo'ladi. Oddiy xabardan farq qiladi.

Buyruq mazmunli matnlar. Buyruq hamda maslahat ohangi yetakchilik qiladigan, buyruq maylidagi gaplardan tuzilgan, biror ishni bajartirish yoki turli ta'qiqlashlarni ifoda etadigan matn tipiga buyruq mazmunli matn deyiladi. Asosan qahramonlar nutqida kuzatiladi. Lekin muallif nutqida maslahat yoki tavsiya ma'nosida qo'llanilishi ham ma'lum. Masalan, 4-sinf "O'qish savodxonligi" darsligida "Abu Ali ibn Sino" mavzusi doirasida quyidagi "Kitob - beminnat do'st" matni keltirilgan.

Sizning fikrlash qobiliyatingizni shakllantiruvchi eng yaxshi vosita kitoblardir.

Agar chinakam mehr qo'ysangiz, kitoblar sizning eng yaqin do'stlaringizga aylanadi. Kitoblarni seving, ular dunyoqarashingizni kengaytirish, bilimingizni oshirish, o'zligingizni anglash, hayot murakkabliklarini o'rganishga yordam beradi. O'qigan asar qahramonlaringiz sizning yaqin do'stlaringizga aylanadi. Kitobga sodiq bo'ling bo'lganingizda yupanch bo'ladi". ular quvonganingizda hamroh, xafa bo'lganingizda yupanch bo'ladi.

7. Hissiy ifoda mazmunli matnlar. Insonning ichki kechinmalarini, voqelikka munosabatini, o'ziga xos pafos bilan ifodalash maqsadida tuzilgan matnlar hissiy ifoda mazmunli matn deyiladi. Erta bahor cheksiz sog'inchning ufqi. Muzga aylanishdan bosh tortgan isyonkor tomchilar yomg'ir bo'lib to'kilmoqda. Yomg'irning daraxtga, kurtakning tomchiga aytadigan "shiviri" yig'ilganey-yig'ilgan. Xo'ngrab-xo'ngrab, bo'zlab-bo'zlab dil rozini aytayotgan erta bahor buluti aslida osmon dardidan so'ochishga botingan asov g'alayon. Nish urmish kurtakka nasib etgan yomg'ir tomchisi ko'kning beqiyos ehtirosi parchasi. Yomg'ir "shiviri" umidlarga to'la daraxt ta'zimiga kutilmaganda duch kelsa, bu ajib bir shoyonlik tavalludi. Aslida bu "shivir- shivirlar" rishta xolos. Aslida ulkan osmonning jajji zaminga aytadigan dardi ko'p-ey... Zamin esa dil izhorini minnatdor tinglar ekan, jajji daraxtlari, endi unajak o't-o'lani-yu, chambar gullari-la ta'zim etadi.

Matn kamida ikkita gapdan tuzilgan murakkab sintaktik butunlik. Gaplar o'zaro turli sintaktik aloqa vositalari yordamida birikadi. Ularga takroriy bo'laklar, olmoshlar, xiazmatik konstruksiyalar, zamon va makon ifodalovchi birliklar, kesimlarning zamon

shakllari, modal soʻzlar kabi turli leksik-grammatik birliklar kiradi. Matn butunligida mazmuniy yaqinlik qanchalik ahamiyatli boʻlsa, mazmun izchilligi ham shunchalik muhim. Masalan:

1. *Hovli yogʻ tushsa yalagudek top-toza boʻldi.*
2. *Ahmad bugun ham darsga kelmadimi?*
3. *Har qanday chuqurlikdan ham yuksaklikka koʻtarilish mumkin.*
4. *Oʻqituvchining vazifasi oʻquvchilarga orzu ulashishdan, orzu qilishni oʻrgatishdan iborat boʻlmogʻi lozim.*

Yuqorida toʻrtta gap ketma-ket keltirildi. Lekin ularda mazmuniy yaqinlik yoʻq. Badiiy asar matnida muallif nutqi va qahramonlar nutqi farqlanadi. Qahramonlar nutqi ichki yoki tashqi, **dialogik** yoki **monologik** nutq koʻrinishlarida boʻladi.

Monolog (mono... va yun. logos soʻz, nutq) badiiy asar komponentlaridan biri boʻlib, asarda ishtirok etuvchi shaxslarning oʻz-oʻziga, oʻzgalarga qaratilgan nutqi. Adabiyotda monolog personajlar ruhiy dunyosi. kechinmalarini ifodalashdagi muhim vositalardan biri sifatida qoʻllaniladi.

Monolog bir odamning nutqi boʻlib, u individual nutq tuzish jarayonining masʼulidir. Monologdagi ohang. *leksika, sintaksis dialogik nutq*dagidan murakkabroqdir.

Monologik nutq betoʻxtov ijro etiladi, yaʼni fikrni shakllantirish jarayoni soʻzlash jarayoni bilan barobar kechadi. Biroq avvaldan oʻylab chiqilgan, tayyorlangan monologlar ham borki, ularning sifati ancha yuqori boʻladi. Monologlar ancha erkin tarzda tuziladi, ular suhbatdosh nutqiga kam holda bogʻliq boʻladi. Monolog - yaxshi tashkil etilgan nutq turi boʻlib, odatda u pishiq oʻylab, fikrlar jamlangach soʻzlanadi. Unda koʻpincha toʻliqsiz jumlar uchramaydi, anʼanaviy nutq shakllaridan foydalaniladi. Monologik nutq 2 xil boʻladi:

1. Avvaldan oʻylab qoʻyilgan mazmunga ega boʻlgan monolog;
2. Kutilmagan vaziyatda soʻzlangan monolog.

V.V.Vinogradov monologning quyidagi turlarini ham koʻrsatadi: ishontirish maqsadida tuzilgan nutq, xabar berish maqsadida tuzilgan nutq, lirik va dramatik monologlar. Monolog mazmunan bir butunlikka teng boʻlishi kerak; asosiy gapdagi fikr rivojlantirilishi lozim, xulosalovchi fikr ham berilishi kerak, gaplar muayyan ohang bilan shakllantirilishi, birlashtirilishi lozim. Bunda gaplarni, xatboshilarni bogʻlovchi vositalardan keng foydalaniladi. Masalan, kirish soʻzlar, kirish gap va konstruksiyalardan. Oddiy soʻroq va ritorik soʻroq gaplardan, turli chekinishlardan ham foydalanish mumkin.

Dialog (yunoncha: dialogos suhbat) nutq turi; ikki yoki undan ortiq shaxsning bir-biriga qaratilgan nutqi. Dramada xarakterlar va voqealar rivojini ifodalashning asosiy vositasi; nasrda (baʼzan nazmda) badiiy ifoda usuli. Mir Alisher Navoiy “Farhod va

Shirin” dostonida Hisrav bilan Farhod to‘qnashuvini dialog vositasida ta’sirli qilib tasvirlaydi.

Dialogik matn ikki va undan ortiq suhbatdoshning turlicha mazmundagi fikr - axborot almashinuvidan iborat.

Ikki kishi o‘rtasidagi dialogik nutq savol-javob, buyruq-javob, xabar-e’tiroz kabi mazmunlarni ifodalab, fikr xususidagi tasdiq yoki inkorni, ziddiyat yoki munozarani bildiradi. Ko‘p kishilik dialoglarda suhbat mavzusi savol-javobdan iborat bo‘lmay, o‘rtaga tashlangan savol, taklif, da’vat, biror xabar, dalillar bilan xulosalanadi.

Dialogik matn tarkibida so‘roq olmoshlari, muomala odobiga oid so‘z va iboralar, yuklamalar, undovlar, kirish so‘zlar keng qo‘llanadi. Bunday matndagi gaplar, asosan, sodda gaplardan tashkil topadi. Sodda gaplarning bir tarkibli turlari, to‘liqsiz gaplar, so‘z-gaplar faol ishlatiladi. Dialogik matn so‘zlashuv uslubi va badiiy uslubga xosdir.

Maktublar. Xat (yo‘naltirilgan xabar ma’nosida) bu ma’lumotni masofadan uzatish va uni o‘z vaqtida yetkazish uchun yozma matndan foydalanishga imkon beruvchi belgilar bilan nutqni mahkamlash tizimi. Odatda, xat qog‘ozga (yoki boshqa materiallarga) matn sifatida yoziladi va pochta yoki kurer orqali yuboriladi.

Maktublar ikki yoki undan ortiq oluvchilar o‘rtasidagi yozishmalarda qo‘llaniladi.

Avvallari, maktub deb qog‘ozda yoki boshqa vositada (loy parchasi, pergament varag‘i yoki qayin po‘stlog‘i bo‘lagi), qo‘lda yozilgan matnli xabarni atashgan.

Hozirgi vaqtda xat elektron shaklda (masalan, elektron pochta orqali) yoki SMS (mobil telefon) orqali yaratilgan va/yoki uzatiladigan xabar sifatida ham tushuniladi. Bunday xat nafaqat matnni, balki turli xil multimedia elementlarini ham o‘z ichiga olishi mumkin (masalan, tasvirlar, video va audio yozuvlar).

Hujjatlar. Hujjat keng ma’noda ma’lumotlar qayd etilgan moddiy buyumlar (qog‘oz, kinoplyonka, fotoplyonka, magnitofon lentasi, perfokarta va boshqalar). Hujjat matn, tasvir, tovush va boshqalardan iborat bo‘lishi mumkin. Mazmuniga ko‘ra, hujjat ilmiy-texnika hujjatlari (maqolalar, kitoblar, patentlar, chizmalar, jadvallar va hokazo), huquqiy hujjatlar (qarorlar, farmonlar, shartnomalar va h.k.), boshqaruv hujjatlari (buyruqlar, ko‘rsatmalar, qarorlar va h.k.)ga bo‘linadi. Shakllanish manbayiga ko‘ra, birlamchi va ikkilamchi (referatlar, annotatsiyalar va h.k.) hujjatlar farqlanadi. Idora hujjatlari to‘plami, odatda, kirish, chiqish va ichki (xizmatda foydalanish uchun) hujjatlariga bo‘linadi. Masalan, bank muassasasi hujjatlari ichidagi mijozlar bankka taqdim etadigan hujjatlar:

-to‘lov topshiriqnomalari, chek va boshqa kirish hujjatlari;

-bank ishtirokida rasmiylashtiriladigan va mijozlarga beriladigan hujjatlar chiqish hujjatlari hisoblanadi.

Huquq fanida hujjat deganda, odatda, qonunda belgilangan shaklda tuzilgan va yuridik ahamiyatga ega bo‘lgan (shaxsning tug‘ilganlik, ma’lumot olganlik, nikohdan o‘tganlik, mehnat staji kabi) faktlarni tasdiqlovchi, yozma aktlar tushuniladi. Hujjat

sud ishlarini yuritishda faktlarni aniqlash vositasi sifatida kata ahamiyatga ega. Hujjatlarni qalbakilashtirish jinoyat hisoblanadi.

Ma'lumotnoma matni. Ma'lumotnoma o'z mazmuni va so'ziga xos xususiyatiga ko'ra ikkita: xizmat ma'lumotnomasi va shaxsiy ma'lumotnomaga bo'linadi.

Xizmat ma'lumotnomasi rasmiy hujjat hisoblanib, tashkilot faoliyatidagi voqea-hodisalarni aks ettiradi hamda tasdiqlaydi. Xizmat ma'lumotnomasi axborot xususiyatiga ega bo'lgan turli voqealar haqidagi ma'lumotlardan iborat bo'ladi.

Bugungi axborot texnologiyalari rivojlangan davrda barcha hujjatlar kabi ma'lumotnomalar ham raqamli, elektron shaklda tayyorlanmoqda. Bunday ma'lumotnomalar muassasa faoliyatiga aloqador voqea-hodisalar haqida yuqori idora yoki mansabdor shaxsni xabardor qiladi. Taqdim etilayotgan ma'lumotlar muassasa, jamoa xo'jaligi, ishlab chiqarish faoliyatining muhim masalalari bo'yicha, uning moliyaviy faoliyati, xodim (shtat)lar soni, rejalashtirilgan topshiriqlarning bajarilishi, moddiy tovar boyliklarining saqlanish holati: mehnat intizomining ahvoli haqida boshqa so'ralayotgan masalalar to'g'risida bo'lishi mumkin.

Har qanday ma'lumotnoma fuqaro talabiga (xodim, o'qituvchi, o'quvchi va h.k.) binoan beriladi.

Shaxsiy ma'lumotnomasining zaruriy qismlari: tashkilot nomi, berilgan sana, tartib raqami, ma'lumotnoma berilayotgan kishining familiyasi, ismi, otasining ismi, uning mazmunini tashkil etuvchi qisqa matn, qayerga taqdim etilayotganligi, tashkilot rahbarining imzosi, familiyasi va tashkilot muhri bo'lishi kerak.

Bildirishnoma. Bildirishnoma ham ma'lumotnoma kabi bir nechta qismlardan iborat bo'lishi talab etiladi. Bular: muassasa rahbari familiyasi, hujjat yozayotgan kishining lavozimi. familiyasi va hujjat matni, ilova hujjat hajmi va nusxasi ro'yxati, tuzuvchilarning imzo va familiyasi hamda sana keltiriladi.

Bildirishnoma tashabbus, axborot, hisobot xususiyatiga ega, korxona doirasida va yuqori tashkilot, mansabdor shaxslar nomiga yoziladi.

Shaxsiy ma'lumotnoma o'zining zaruriy qismlari jihatidan rasmiy xizmat ma'lumotnomasiga yaqin turadi, chunki shaxsiy ma'lumotnomalar ham odatda oddiy ish qog'oziga yozilishi mumkin. Shuningdek, bugungi kunda elektron shaklda tayyorlanib tasdiqlanishi ham mumkin. Ushbu ish qog'ozlarida bir qancha zaruriy qismlar va takrorlanuvchi iboralar o'z aksini topgan bo'ladi. Shaxsiy ma'lumotnomalarda u yo'llagan idora yoki shaxs nomi bo'lmaydi. Ya'ni, ish joyiga (yashash joyiga) ko'rsatish uchun beriladi.

Til fikrni shakllantirish va bayon qilish, taassurot, his-kechinmalarni ifodalashda muhim o'rin tutadi. Til jamiyat a'zolarining bir-biri bilan o'zaro aloqasi uchun xizmat qiladigan vositadir. Bu vosita qanchalik takomillashsa, fikr shunchalik aniq, ta'sirchan ifodalanadi. Demak, kishilarning o'zaro munosabati, his-tuyg'ulari, kechinma va holatlari til vositasida aniqlashadi. Maktabda ona tilini chuqur o'rganish zarurati tilning

bajaradigan asosiy vazifalaridan kelib chiqadi. O'qish mashg'ulotlarini o'tkazish jarayonida o'quvchilar nutq faoliyatining asosiy ko'rinishi bo'lgan ko'nikmalari, matn va kitob ustida ishlash, o'quvchilarning bog'lanishli nutqini o'stirish, nutq madaniyatini rivojlantirish ko'zda tutiladi.

1-sinfda o'quvchilar matnni ongli, to'g'ri va bo'g'inlab sidirg'ali o'qishni o'rganadilar. Ona tili savodxonligi va o'qish savodxonligi darslaridagina emas, balki barcha predmetlar yuzasidan o'tkaziladigan darslarda hamda darsdan va maktabdan tashqari uyushtiriladigan mashg'ulotlar jarayonida ham tuzatib borishga alohida ahamiyat berishi lozim. Bolalar o'qilgan asarlar yuzasidan berilgan savollarga to'g'ri javob berishga o'rganadilar. Bilamizki, matn ustida ishlash o'qituvchi rahbarligida olib boriladi.

2-sinfda o'quvchilarga so'zlarni butunligicha sidirg'asiga o'qish malakasi shakllanadi. O'qishning to'g'ri, ifodali bo'lishiga erishiladi. O'qish sur'ati tezlashib boradi. Bu sinfda o'quvchilar matnning ayrim qismlarini, qisqa hikoyalarni mustaqil o'qishga o'tadilar. Matn ustida ishlash murakkablashib boradi. Bolalar o'qituvchi rahbarligida asarning asosiy mazmunini aniqlaydilar, qahramonlarning xatti-harakatini ifodalovchi so'z va iboralarni topishga, voqea- hodisalarni so'z bilan tasvirlashga o'rganadilar. Ularda so'z boyligiga talab ortadi.

3-sinfda so'zlarni butunicha sidirg'a o'qish ko'nikmasi to'la shakllanadi. So'zlarni to'g'ri tanlashga, gap qurilishidagi so'zlarning bir-biriga bog'lanishidan to'g'ri foydalanishga talab etiladi.

4-sinfda o'quvchilar esa so'zlarni bo'g'inlamay sidirg'a o'qishlari, matnni tez, to'g'ri, ongli o'qiy olishlari kerak. Bu sinfda o'quvchilarni bo'g'inlab o'qishga yo'l qo'ymaslik kerak. Bolalar o'qilgan matn mazmunini mustaqil ravishda qayta hikoya qilishlari, matn yuzasidan sodda reja tuza olishlari, uning asosiy mazmunini ajrata olishlari va o'qilgan matnni to'la, qayta hikoya qilishlari kerak.

O'qish ham yozish ham murakkab nutq faoliyati. U kichik yoshdagi o'quvchidan iroda, aql, hatto jismoniy harakatni ham talab qiladi. *Kichik yoshdagi o'quvchini o'qishga o'rgatishda quyidagilar kuzatiladi:*

1. Bola o'qish paytida bitta harfni ko'radi, uni bilish uchun oldingi ko'z oldiga keltirilgan rasmlarni yo boshqa harflarni eslaydi, esga tushirgach, uni aytishga oshiqadi, biroq o'qituvchi aytishga yo'l qo'ymaydi, ikkinchi harfni eslab qo'shguncha birinchisi esdan ko'tariladi, yoki ularni qo'shib bo'g'in, bo'g'indan so'z hosil qilguncha o'qish jarayoni sustlashadi.

2. Ko'pincha bola o'qiyotgan qatorni yo'qotib qo'yadi, harfni, bo'g'inni. so'zni qayta o'qishga to'g'ri keladi. O'quvchining diqqati kengaygan sari bo'g'in va so'zni butunicha idrok eta boshlaydi.

3. O'qishni endi o'rganayotgan bola o'qiyotgan matn mazmunini o'zlashtirmaydi, chunki so'zni qanday o'qishga kuch beradi-da, so'z ma'nosiga e'tibor bermaydi.

Darslikdagi rasmlar, o'qituvchining savollari, ko'rgazmali qurollar ongli o'qishlarini ta'minlaydi.

4. Tajribasiz kitobxon so'zni birinchi bo'g'iniga yoki rasmga qarab topadi. Bu xato o'qishga olib keladi. Bu xatoning oldini olish uchun so'z bo'g'inlab o'qitiladi, so'zni bo'g'in-tovush tomondan tahlil qilishga, tovush-harf tomondan analiz vasintez qilishga diqqat qaratiladi.

1. Men _____ erishganman.
2. Men _____ bajara olaman.
3. Men _____ bir haftada erishganman!
4. Men _____ bir yilda erishganman!

Namuna: Men shaxmat o'ynay olaman. Bu – mening yutug'im!

Boshlang'ich sinf darsliklarida berilgan badiiy asar matn turlari tahlili va dastlabgi tanishuv.

Boshlang'ich sinf darsliklarida berilgan badiiy asar matn turlari tahlili va dastlabki tanishuv o'quvchilarning o'qish savodxonligini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Bu jarayon bolalarni adabiyot olami bilan tanishtirish, ularning tasavvur qilish qobiliyatini oshirish va matn bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. O'zbekiston boshlang'ich ta'lim darsliklarida badiiy matnlar sifatida ertaklar, hikoyalar, she'rlar, maqollar va topishmoqlar kabi turli janrlar qo'llaniladi. Ushbu matn turlari o'quvchilarning yosh xususiyatlariga mos ravishda tanlanadi va ularga dastlabki adabiy bilimlarni oson tushunarli tarzda yetkazishga qaratiladi. Tahlil jarayoni esa matn mazmunini idrok etish, undagi asosiy fikrni aniqlash va o'quvchilarning o'z tajribasi bilan bog'lash imkonini beradi.

Boshlang'ich sinf darsliklarida eng ko'p uchraydigan badiiy matn turi ertaklardir. Ertaklar o'zining oddiy tili, qiziqarli syujeti va axloqiy xulosalari bilan bolalarni o'ziga jalb qiladi. Masalan, "Alpomish" yoki "Qo'zichoq va bo'ri" kabi xalq ertaklari darsliklarda kichik parcha shaklida beriladi. Bu matnlar o'quvchilarga yaxshilik va yomonlik, jasorat va adolat kabi tushunchalarni o'rgatadi. Dastlabki tanishuvda o'quvchilar matnni ovoz chiqarib o'qib, undagi qahramonlar bilan tanishadi. Tahlil jarayonida esa ular qahramonlarning xatti-harakatlarini muhokama qilishga, voqealarning sabab-oqibatlarini aniqlashga va hikoyadan o'zlariga xulosa chiqarishga o'rganadi. Bu jarayon bolalarning mantiqiy fikrlashini rivojlantiradi va ularni o'qiganlarini hayot bilan bog'lashga undaydi.

Hikoyalar boshlang'ich sinf darsliklarida yana bir muhim badiiy matn turidir. Bu

matnlar ko‘pincha zamonaviy yoki xalq ijodidan olingan bo‘lib, o‘quvchilarga kundalik hayotdan lavhalarni taqdim etadi. Masalan, Abdulla Oripov yoki Said Ahmadning bolalar uchun yozilgan qisqa hikoyalari darsliklarda uchraydi. Hikoyalarning afzalligi shundaki, ular bolalarga tanish bo‘lgan vaziyatlarni tasvirlaydi, masalan, oiladagi munosabatlar, do‘stlik yoki tabiatga muhabbat. Dastlabki tanishuvda o‘quvchilar hikoyani o‘qib, undagi asosiy voqeani tushunishga harakat qiladi. Tahlilda esa ular hikoya qahramonlarining xarakterini ochishga, ularning qarorlarini baholashga va matnning asosiy g‘oyasini aniqlashga kirishadi. Bu jarayon o‘quvchilarning empatiya hissini oshiradi va nutqini boyitadi.

She‘rlar boshlang‘ich sinf darsliklarida alohida o‘rin tutadi, chunki ular o‘zining qofiyali tuzilishi va musiqiy ohangi bilan bolalarni o‘ziga jalb qiladi. O‘zbek adabiyotidagi mashhur shoirlar, masalan, Hamid Olimjon yoki Zulfiya she‘rlaridan parchalar darsliklarda ko‘p uchraydi. She‘rlarning o‘ziga xosligi ularning qisqaligi va tasviriy ifodalariga boyligidadir. Dastlabki tanishuvda o‘quvchilar she‘rni ovoz chiqarib o‘qib, uning ritmini his qilishga o‘rganadi. Bu jarayon ularning fonetik qobiliyatini rivojlantiradi va o‘qishni yanada qiziqarli qiladi. Tahlil qismida esa o‘quvchilar she‘rdagi tasvirlarni o‘z tasavvurida canlantirishga, undagi his-tuyg‘ularni tushunishga va o‘z so‘zlari bilan ifodalashga harakat qiladi. Bu esa ularning ijodiy fikrlashini oshiradi va estetik zavqini shakllantiradi.

Maqollar va topishmoqlar kabi qisqa badiiy matnlar ham boshlang‘ich sinf darsliklarida muhim o‘rin tutadi. Maqollar xalq donishmandligini aks ettiradi va o‘quvchilarga hayotiy hikmatlarni o‘rgatadi. Masalan, “Mehnat kulfat ochar” yoki “Do‘st bilan yurgan yaxshi” kabi maqollar bolalarga mehnatkashlik va sadoqat kabi qadimiyatlarni singdiradi. Dastlabki tanishuvda o‘quvchilar maqolni o‘qib, uning so‘zma-so‘z ma‘nosini tushunishga harakat qiladi. Tahlilda esa ular maqolning yashirin ma‘nosini ochishga, uni hayotiy misollar bilan bog‘lashga o‘rganadi. Topishmoqlar esa o‘zining o‘ynoqi tabiati bilan o‘quvchilarning diqqatini jalb qiladi. Masalan, “Ovozi yo‘q, ammo gapiradi” degan topishmoqni o‘qib, bolalar uning javobini (kitob) topishga harakat qiladi. Bu jarayon ularning zukkoligini oshiradi va o‘qishni o‘yin sifatida qabul qilishlariga yordam beradi.

Badiiy matnlarning tahlili va dastlabki tanishuvi o‘quvchilarning lug‘at boyligini kengaytirishda ham samarali hisoblanadi. Ertaklarda ishlatilgan tasviriy so‘zlar, she‘rlardagi metaforalar va maqollardagi iboralar bolalarning nutqini boyitadi. Masalan, “oltin quyosh” yoki “daryo oqadi” kabi iboralar o‘quvchilarga yangi so‘z birikmalarini o‘rgatadi. Dastlabki tanishuvda ular bu so‘zlarni o‘qib, o‘qituvchi yordamida ma‘nosini tushunadi. Tahlilda esa o‘zlarining kundalik hayotida bu so‘zlarni qo‘llashga harakat qiladi, bu esa ularning ifoda qilish qobiliyatini oshiradi.

Boshlang‘ich sinf darsliklarida badiiy matnlar bilan ishlash o‘quvchilarning tasavvur qilish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ertak yoki hikoyadagi

voqealarni o'qib, bolalar o'z xayollarida bu sahnalarni canlantirishga o'rganadi. Masalan, "Uch opa-singil" ertagini o'qigan o'quvchi opa-singillarning qiyofasini yoki o'rmon manzarasini tasavvur qiladi. Dastlabki tanishuvda bu jarayon o'qituvchi tomonidan yo'naltiriladi, masalan, "Qanday tasvirni ko'z oldingizga keltirdingiz?" degan savollar bilan. Tahlilda esa o'quvchilar o'z tasavvurlarini so'z bilan ifodalashga yoki rasm chizish orqali ko'rsatishga undaladi. Bu ularning ijodiy salohiyatini yuzaga chiqaradi.

Matnlarning tahlili o'quvchilarni axloqiy qadimiyatlar bilan tanishtirishda muhim rol o'ynaydi. Ertaklardagi yaxshilikning g'alabasi, hikoyalardagi do'stlik ruhi yoki maqollardagi mehnatsevarlik bolalarga hayotiy saboqlarni o'rgatadi. Dastlabki tanishuvda ular matnni o'qib, undagi asosiy g'oyani tushunadi. Tahlilda esa bu g'oyalarni o'z hayotlari bilan solishtirishga, masalan, "Siz do'stingizga qanday yordam bergansiz?" degan savolga javob berishga o'rganadi. Bu jarayon ularning vijdonini uyg'otadi va ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Matn ustida ishlashni o'rganishning tartibi.

Matn ustida ishlashni o'rganishning tartibi o'quvchilarning o'qish savodxonligini rivojlantirishda muhim bosqichlardan biri bo'lib, bu jarayon matnni tushunish, tahlil qilish va undan foydalanish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratiladi. Ushbu tartib o'quvchilarga matn bilan ishlashning mantiqiy va izchil usullarini o'rgatadi, shu bilan birga ularning intellektual qobiliyatlarini, ijodiy fikrlashini va o'z fikrini ifodalash imkoniyatlarini oshiradi. Boshlang'ich ta'limdan yuqori sinflarga qadar qo'llaniladigan bu jarayon bosqichma-bosqich amalga oshiriladi va har bir qadam o'quvchining matnni chuqurroq idrok etishiga yordam beradi. Matn ustida ishlashni o'rganish tartibi o'quvchilarning yosh xususiyatlari, o'quv maqsadlari va matnning murakkablik darajasiga qarab moslashtiriladi.

Matn ustida ishlashning *birinchi bosqichi* matn bilan dastlabki tanishuvdan boshlanadi. Bu qadamda o'quvchi matnni ovoz chiqarib yoki ichida o'qib chiqadi va uning umumiy mazmunini tushunishga harakat qiladi. Masalan, agar matn ertak bo'lsa, o'quvchi qahramonlar, voqealar joyi va asosiy hodisalar bilan tanishadi. Bu jarayonda o'qituvchi oddiy savollar berishi mumkin, masalan, "Hikoyada kimlar haqida so'z boradi?" yoki "Nima bo'ldi?". Maqsad o'quvchining matnni sirtqi darajada tushunishini ta'minlash va uning diqqatini asosiy elementlarga qaratishdir. Bu bosqichda matnni bir necha marta o'qish ham tavsiya etiladi, chunki takrorlash o'quvchining xotirasini mustahkamlaydi va tushunishni osonlashtiradi.

Ikkinchi bosqichda matnni batafsil o'qish va undagi asosiy fikrlarni aniqlash amalga oshiriladi. Bu qadamda o'quvchi matnni qayta o'qib, uning mazmunini chuqurroq idrok etishga kirishadi. Bu jarayonda yangi so'zlar, iboralar va tushunarsiz qismlar aniqlanadi. O'qituvchi yordamida o'quvchi bu so'zlarni lug'atdan izlab, ma'nosini tushunadi va ularni o'z so'zlari bilan izohlashga harakat qiladi. Masalan,

she'rdagi "bulut yig'ladi" iborasini o'quvchi "bulutlar osmonda to'planib, yomg'ir keltiradi" deb tushuntirishi mumkin. Shu bilan birga, matnning asosiy g'oyasi aniqlanadi, ya'ni "Bu matn nimani o'rgatmoqchi?" degan savolga javob izlanadi. Bu bosqich o'quvchining tushunish darajasini oshiradi va nutqini boyitadi.

Uchinchi bosqich matnni tahlil qilishga bag'ishlanadi. Bu qadamda o'quvchi matnni sinchkovlik bilan ko'rib chiqib, undagi qahramonlarning xarakterini, voqealarning sabab-oqibatlarini va muallifning asosiy maqsadini muhokama qiladi. Masalan, hikoyada qahramonning qarori nima uchun shunday bo'lganligi yoki uning xatti-harakati qanday natija keltirgani haqida o'ylash talab qilinadi. O'qituvchi bu jarayonda "Agar sen uning o'rnida bo'lsang, nima qilgan bo'larding?" yoki "Bu voqea nimani ko'rsatadi?" kabi savollar bilan o'quvchini fikrlashga undaydi. Tahlil jarayoni o'quvchining tanqidiy fikrlashini rivojlantiradi va matnni faqat o'qish bilan cheklanmasdan, undan xulosa chiqarishga o'rgatadi.

To'rtinchi bosqichda matnni o'z tajribasi bilan bog'lash va undan saboq olish ko'zda tutiladi. Bu qadamda o'quvchi matn mazmunini o'z hayoti yoki atrofdagi dunyo bilan solishtirishga harakat qiladi. Masalan, do'stlik haqidagi hikoyani o'qib, o'quvchi o'z do'stlari bilan bo'lgan munosabatlari haqida o'ylashi yoki o'xshash vaziyatda qanday harakat qilganini eslashga urinishi mumkin. Bu jarayonda o'qituvchi "Sizning hayotingizda shunday voqea bo'lganmi?" degan savollar bilan o'quvchini o'z fikrini bildirishga yo'naltiradi. Bu bosqich matnni shaxsiy darajada idrok etishga yordam beradi va o'quvchining emotsional rivojlanishiga hissa qo'shadi.

Beshinchi bosqich ijodiy ishlarni bajarish bilan bog'liq. Bu qadamda o'quvchi o'qigan matn asosida o'z tasavvurini ishga solib, yangi mahsulot yaratishga kirishadi. Masalan, hikoyaning davomini yozish, she'rga rasm chizish yoki matnni sahnalashtirish kabi vazifalar beriladi. Bu jarayon o'quvchining tasavvur qilish qobiliyatini oshiradi va uni ijodiy fikrlashga undaydi. O'qituvchi bu bosqichda o'quvchilarni guruhlariga bo'lib, birgalikda ishlaydigan loyihalar tayinlashi mumkin, masalan, ertak qahramonlarini o'ynab ko'rsatish. Bu usul darsni qiziqarli qiladi va o'quvchilarning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Oltinchi bosqichda matn bo'yicha xulosa chiqarish va o'quvchining bilimlarini baholash amalga oshiriladi. Bu qadamda o'quvchi o'qiganlarini qisqacha umumlashtirib, matnning asosiy g'oyasini o'z so'zlari bilan ifodalaydi. Masalan, "Bu hikoya menga adolat muhimligini o'rgatdi" deb yozishi yoki og'zaki aytishi mumkin. O'qituvchi esa o'quvchining matnni qanchalik tushungani va undan qanday xulosalar chiqarganini tekshiradi. Bu jarayonda testlar, savollar yoki oddiy suhbatlardan foydalanish mumkin. Bu bosqich o'quvchining o'qish savodxonligi darajasini aniqlashga yordam beradi va keyingi darslarni rejalashtirish uchun asos bo'ladi.

Matn ustida ishlash tartibini o'rganishda o'quvchilarning yoshiga moslashish muhimdir. Boshlang'ich sinflarda bu jarayon o'yin va oddiy savollar bilan cheklansa,

oʻrta sinflarda tahlil va ijodiy vazifalar koʻpayadi. Yuqori sinflarda esa oʻquvchilar mustaqil ravishda matnni tahlil qilishga va undan ilmiy xulosalar chiqarishga oʻrganadi. Shu bilan birga, matnning murakkabligi ham asta-sekin oshiriladi: oddiy ertaklardan boshlab, keyinchalik adabiy asarlar va ilmiy matnlarga oʻtiladi.

Matn ustida ishlashni oʻrganishda texnologiyadan foydalanish ham samarali hisoblanadi. Masalan, matnni audio shaklda tinglash, elektron lugʻatlardan yangi soʻzlarni izlash yoki onlayn platformalarda ijodiy vazifalarni bajarish oʻquvchilarning qiziqishini oshiradi. Oʻqituvchi bu jarayonda oʻquvchilarni ragʻbatlantirib, ularning har bir bosqichda muvaffaqiyatga erishishini taʼminlashi kerak.

Ogʻzaki va yozma matn yaratish asoslari.

Til insonning tafakkurini ifodalash va atrof-muhit bilan muloqot qilish vositasi sifatida ogʻzaki va yozma shakllarda namoyon boʻladi. Har ikkala shaklda matn yaratish murakkab nutqiy faoliyat boʻlib, u lingvistik, psixologik va metodik jihatlarni oʻz ichiga oladi. Ogʻzaki va yozma nutqni shakllantirish bosqichlarida matn tuzish jarayoni muhim oʻrin tutadi. Matn bu mazmunan va grammatik jihatdan bogʻlangan, muayyan gʻoyani ifodalovchi til birliklarining izchil tizimidir. Har qanday nutqiy faoliyatda muloqotga yoʻnaltirilgan, kontekst asosida shakllangan va maʼlum kommunikativ vazifani bajarishga qaratilgan matn tuzish oʻquvchining tafakkurini rivojlantirishda asosiy omil hisoblanadi.

Ogʻzaki matnning asosiy belgisi uning vaqtinchalikligi, bevositaligi va eshitishga asoslanganligidir. Bu shaklda ifodaning ohangi, urgʻusi, pauza va mimik elementlari muhim rol oʻynaydi. Ogʻzaki matn muloqot davomida yuzaga keladi, kontekstga bevosita bogʻliq boʻladi va aksar hollarda improvizatsion xarakter kasb etadi. Ogʻzaki nutqda matn tarkibining ketma-ketligi, gaplar oʻrtasidagi bogʻliqlik, mantiqiy izchillik suhbat davomida aniqlanadi. Bu holatda matn yaratuvchisining til kompetensiyasi, nutq madaniyati va psixologik tayyorgarligi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Ogʻzaki matn yaratishda intonatsion vositalardan samarali foydalanish, eshituvchining reaksiyasiga qarab mazmunni oʻzgartirish imkoniyati mavjud. Shu bois, ogʻzaki ifoda erkin, dinamik va kommunikativ moslashuvchanlikka ega boʻladi.

Yozma matn esa, oʻz navbatida, rasmiy, tugal va izchil shaklda quriladi. Yozma nutqning asosiy xususiyati uning barqarorligi, uzoq muddat saqlanishi va koʻp marotaba qayta ishlanish imkoniyatidir. Yozma shaklda yaratiladigan matnlar grammatika, imlo va uslub qoidalariga qatʼiy amal qilgan holda tuziladi. Matn strukturasi aniq, gaplar oʻzaro mantiqiy bogʻlangan, paragrafik tuzilishga ega boʻladi. Yozma nutqda gap tuzilishi, bogʻlovchilarni qoʻllash, sinonimiya va stilistik vositalardan foydalanish matnning izchilligini taʼminlaydi. Yozma shaklda matn tuzish muloqot ishtirokchilari oʻrtasida bevosita aloqa mavjud emasligi bois, ifoda aniq, ravshan, tushunarli boʻlishi talab etiladi.

Har ikkala shaklda matn yaratish tilning barcha darajalarini, ya'ni fonetik, leksik, grammatik, semantik va pragmatik qatlamlarini qamrab oladi. So'z boyligi, gap qurilishi, uslubiy jihatlar, kontekstda ma'no hosil qilish qobiliyati matnning samaradorligiga ta'sir ko'rsatadi. Matn yaratish jarayonida maqsadli auditoriyani inobatga olish, mavzu doirasida qolish, asosiy fikrni ajratib ko'rsatish, dalil va misollar keltirish, xulosa chiqarish kabi bosqichlar muhim ahamiyatga ega.

Og'zaki va yozma shaklda matn yaratishga o'rgatishda tilni o'rganish psixologiyasi va didaktikasi muhim omillar sifatida qaraladi. Psixologik nuqtayi nazardan, matn tuzish tafakkur faoliyati bilan chambarchas bog'liq. O'quvchining fikrlash qobiliyati, eslab qolish, mantiqiy bog'liqlikni tushunish, o'z fikrini tuzilmaviy va mazmunan ifodalash ko'nikmalari matnning to'g'ri va samarali tuzilishiga xizmat qiladi. Matn tuzishda, ayniqsa, boshlang'ich bosqichda, kognitiv faoliyatning shakllanishi, nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan mashqlar muhim ahamiyatga ega.

Didaktik jihatdan esa, og'zaki va yozma matn yaratish dars jarayonida o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rag'batlantiruvchi usullar orqali shakllantiriladi. O'quvchilarga matnning tuzilishini o'rgatish, namunaviy matnlarni tahlil qilish, asosiy fikrni aniqlash, reja asosida gap tuzish, so'z va iboralarni to'g'ri joylashtirish, matn bo'yicha savollarga javob berish, matn yozish topshiriqlari orqali ularning lisoniy va mantiqiy tafakkuri rivojlanadi. Shu bilan birga, turli janrlarda matn tuzishga o'rgatish, ya'ni hikoya, xat, maqola, bayon, tavsif, dialog shakllarini o'zlashtirish o'quvchilarning uslubiy bilimlarini boyitadi.

Tilshunoslik nuqtayi nazaridan og'zaki va yozma matn yaratishda bog'lovchilik vositalari, tematik yaxlitlik, referensial birikmalar, konnektorlar, pragmatik markerlar kabi elementlar alohida o'rganiladi. Bu vositalar matnning uzviyligini, izchilligini, mantiqiy bog'liqligini ta'minlaydi. Shuningdek, matnda nutq uslublari, adresatga yo'naltirilganlik darajasi, kommunikativ maqsad, ekspressivlik va subektivlik darajasi hisobga olinadi.

Matn yaratishda tilga oid ko'nikmalardan tashqari, muloqotga oid strategiyalarni ham egallash zarur. Og'zaki nutqda mimika, imo-ishora, tana tili, auditoriya bilan ko'z aloqasi kabi norverbal vositalardan foydalanish muhim hisoblanadi. Yozma nutqda esa punktuatsiya, matn bo'limlarini ajratish, vizual struktura, paragrafni boshlash va tugallash kabi elementlar muhim rol o'ynaydi. Bular matnni oson o'qilishi, tushunarli bo'lishini ta'minlaydi va o'quvchida savodxonlik madaniyatini shakllantiradi.

Ta'limiy jarayonda og'zaki va yozma matn yaratishga o'rgatish integratsiyalashgan yondashuv orqali amalga oshiriladi. Tilni o'qitish boshqa fanlar bilan uyg'unlashtirilgan holda olib borilganda, o'quvchilar mavzularni chuqurroq o'zlashtiradi va fikr bildirishda faolroq bo'ladi. Matn yaratishga doir topshiriqlar mavzuga mos bo'lishi, ijtimoiy faoliyatga bog'langan bo'lishi, bolalarning hayotiy

tajribasini hisobga olgan holda tuzilishi ta'lim samaradorligini oshiradi. Matn yaratishda zamonaviy axborot vositalari, raqamli texnologiyalar, multimodal materiallardan foydalanish ham o'quvchilar uchun motivatsiyani kuchaytiradi.

Matnlarni tahlil qilish va o'rgatish uslubiyati.

Matnlarni tahlil qilish va o'rgatish uslubiyati tilni o'rganishning nazariy va amaliy jihatlarini uyg'unlashtiruvchi muhim yo'nalish hisoblanadi. Bu jarayon nafaqat tilshunoslikka oid bilimlarni chuqurlashtiradi, balki o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasini shakllantirish, mantiqiy tafakkurini rivojlantirish, mustaqil fikr yuritish qobiliyatini oshirishda ham beqiyos ahamiyatga ega. Matnlar ustida ishlash orqali o'quvchilar tilning barcha darajalari - fonetik, leksik, grammatik va uslubiy xususiyatlarini anglab olish bilan birga, ularni hayotiy voqelikda qo'llash ko'nikmalarini ham egallaydilar.

Til ta'limida matn asosiy o'quv birliklaridan biri sifatida qaraladi. Matnni o'rganish va tahlil qilish jarayonida uning mazmuniy, tuzilmaviy va kommunikativ jihatlarini e'tiborga olinadi. Bunda matnning mavzusi, asosiy g'oyasi, muallif pozitsiyasi, kompozitsion qurilishi, uslubi va vositalari o'quvchilarga izchil yondashuv asosida ochib beriladi. Matnni tahlil qilish - bu faqat uning mazmunini tushunish emas, balki tilda ifodalangan fikrlar tizimini, muallifning uslubiy tanlovlarini, til birliklarining funktsional yuklamalarini anglash demakdir.

Uslubiyat nuqtayi nazaridan matnni o'rganish jarayoni mantiqiy izchillik asosida olib boriladi. Avval o'quvchilar e'tiborini matnning mavzusiga, asosiy fikriga va uning kommunikativ maqsadiga qaratish lozim. Shundan so'ng, matn tarkibidagi gaplar orasidagi mantiqiy bog'lanish, bog'lovchi vositalar, kontekst orqali ochiladigan ma'nolar, semantik maydonlar va uslubiy figura va ifodalar tahlil qilinadi. Ushbu bosqichda o'quvchilar o'z kuzatuvlarini bayon etish, muallif pozitsiyasini tahlil qilish, baho berish, xulosa chiqarish kabi nutqiy amallarni bajaradilar.

Matn ustida ishlashning uslubiy asoslari ko'p bosqichli va izchil yondashuvni talab qiladi. *Avvalo*, o'quvchilarda matnni to'g'ri va ongli o'qish ko'nikmasini shakllantirish zarur. Bu bosqichda talaffuz, intonatsiya, pauza, urg'ular bilan ishlashga e'tibor qaratiladi. *Ikkinchi bosqichda* matnning mazmuni, personajlar harakati, muhit va voqeliklar o'rganiladi. *Uchinchi bosqichda* esa matndagi leksik, grammatik, stilistik birliklar tahlil qilinadi. Bu orqali o'quvchilarda tilga nisbatan analitik munosabat shakllanadi.

Matnlarni o'rganishda o'rgatuvchi vosita sifatida savol-javob, suhbat, munozara, klaster, insert, assotsiagramma, konseptual xarita kabi metodlardan foydalanish samaradorlikni oshiradi. Matn ustida ishlashda ko'rgazmalilik, modellashtirish, dramatizatsiya, obrazli taqdimotlardan foydalanish o'quvchilarning matnga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan ishlashda vizual materiallar, rasm va grafiklar, jadvallar, hikoya xaritalari katta ahamiyat kasb etadi.

Matnni tahlil qilish o'qituvchi tomonidan tuzilgan tizimli savollar asosida olib borilganda eng yaxshi natijalarni beradi. Bu savollar tahlil darajasiga qarab farqlanadi: matn yuzasidan - kim? qayerda? nima bo'ldi? kabi sodda savollar; mazmuniy tahlil - nima uchun? qanday qilib? qaysi sababga ko'ra? stilistik tahlil - muallif nega aynan shu iborani tanladi? bu gapda qanday ifoda kuchi bor? kabi chuqur tahlilni talab qiluvchi savollar. Bu yondashuv o'quvchilarni tanqidiy va ijodiy fikrlashga undaydi.

Matnlarni o'rgatishda ularning turini to'g'ri tanlash ham metodik yondashuvning asosiy jihatlaridan biridir. Yosh guruhiga qarab matnlarning mavzusi, hajmi, mazmuni va uslubi farqlanishi zarur. Boshlang'ich bosqichda tushunarli, ravon, aniq va bolalarning hayotiy tajribasiga yaqin matnlar tanlanadi. O'rta va yuqori sinflarda esa badiiy, publitsistik, ilmiy-ommabop, rasmiy-uslubiy matnlar bilan ishlash tavsiya etiladi. Har bir matn turining o'ziga xos tahlil metodikasi mavjud.

Matnlarni o'rganish va o'rgatishda kompetensiyaviy yondashuv asosida harakat qilinadi. Bu yondashuv o'quvchilarda mustaqil fikrlash, savodxonlik, nutq madaniyati, kommunikativlik, ijtimoiy faollik kabi fazilatlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Matn ustida ishlash - bu passiv bilim olish emas, balki faol aqliy, tilshunoslik va ijodiy jarayon bo'lib, unda o'quvchi o'zini kashf etadi, nutqini boyitadi, fikrlash doirasini kengaytiradi. Shu bois, o'qituvchi tomonidan beriladigan topshiriqlar matn bilan faol ishlashga yo'naltirilgan, amaliyotga yaqin, hayotiy bo'lishi lozim.

Matnlar asosida yozma va og'zaki nutqni rivojlantirish ishlari olib boriladi. O'quvchilar matnga doir qayta hikoya qilish, xulosalash, tavsiflash, xat yozish, dialog tuzish, tahlil etish, muqoyasa qilish kabi mashqlardan foydalanish orqali nutqiy amaliyotda qatnashadilar. Bu esa matnni faqat tushunish emas, balki uni qayta yaratish, tahrir qilish, qayta ifodalash ko'nikmalarini shakllantiradi.

Til materiallari asosida matnni tahlil qilish nafaqat tilshunoslik bilimlarini chuqurlashtiradi, balki estetik did, badiiy tafakkur, muloqot madaniyatini ham shakllantiradi. Matn orqali o'quvchi muallif olamiga kiradi, u bilan muloqotda bo'ladi, o'z hayotiy tajribasi bilan bog'laydi. Bunday yondashuv orqali o'qitish shunchaki bilim berish emas, balki tarbiyaviy, axloqiy, estetik va madaniy qadriyatlarni singdirishga qaratilgan bo'ladi.

Tahlil jarayonida o'quvchilarning o'z fikrini asoslab berishi, mustaqil mulohaza yuritishi, tilda ifodaning nozik jihatlarini anglashi ko'zda tutiladi. O'quvchilarni matnga chuqur kirib borishga o'rgatish - ularning tafakkur dunyosini kengaytiradi, estetik idrokini oshiradi, tafsilotlarni ilg'ashga o'rgatadi. Shu orqali ularda tanqidiy, mantiqiy va ijodiy fikrlash qobiliyati shakllanadi.

Matnlarni o'rganish bo'yicha olib borilayotgan zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, tahlilga asoslangan darslar o'quvchilarning bilimini chuqurlashtiradi, ularni faollikka chorlaydi va mustahkam nutqiy tayyorgarlikni ta'minlaydi. Shu bois, bugungi ta'lim jarayonida matn asosida o'rgatish metodikasi yadro elementlardan biri

sifatida e'tirof etilmoqda. Bu esa o'qituvchidan o'z pedagogik mahoratini doimiy ravishda yangilab borishni, lingvodidaktik yondashuvlarni puxta egallashni, tahliliy ko'nikmalarni takomillashtirishni talab qiladi.

Matnlarni o'rgatish va tahlil qilish uslubiyati - bu faqatgina nazariy bilimlar tizimi emas, balki amaliy metodik vositalar majmuasidir. Bu yondashuv orqali o'quvchi tilda so'zlashni emas, balki tilda fikrlashni o'rganadi. Matn bilan ishlash nafaqat ona tilini o'rganishda, balki xorijiy til, adabiyot, tarix, san'at, madaniyat kabi boshqa fanlarni o'zlashtirishda ham muhim vosita hisoblanadi. Chunki matn - bu hayotning til orqali berilgan modeli bo'lib, uni o'rganish orqali inson tafakkuri, qadriyatlari va jamiyatga munosabati shakllanadi.

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

- Matnni o'qib, uning asosiy g'oyasini belgilab, qisqacha ifoda eting
- Matnni qismlarga ajrating va har bir qism uchun sarlavha tuzing
- Matnda keltirilgan muhim voqealarni ketma-ket tartibda bayon qiling
- Matndagi asosiy fikr va yordamchi fikrlarni ajrating
- O'qilgan matnga savollar tuzing va ularga javob bering
- Matndagi so'z birikmalarini tushuntiring va ularning rolini izohlang
- Matnning kirish, asosiy va yakun qismlarini toping
- Matndagi badiiy ifodalarni qidiring va ularning mazmuniy ahamiyatini

yozing

- Matn mazmuniga mos surat chizing yoki tasvirlang
- Matn asosida qisqacha mazmun chiqaring va daftarga yozing
- O'qilgan matnga yaqin mavzuda yangi matn tuzing
- Matnni qayta yozib, uning tilini soddalashtiring yoki boyiting
- Matndagi voqea yoki hodisani o'z fikringiz bilan baholang
- Matnning turini aniqlang va nega shunday deb hisoblashingizni

tushuntiring

- Matndagi biror personajning xatti-harakatini tahlil qiling

Muhokama uchun savollar

- Matn nima va u qanday xususiyatlarga ega?
- Matnni qanday qismlarga bo'lish mumkin va ularning vazifasi nimada?
- O'qish savodxonligi darslarida matn bilan ishlashning asosiy maqsadi

nima?

- Matn turlarining o'quvchining tafakkuriga qanday ta'siri bor?
- Badiiy va ilmiy-ommabop matnlar o'rtasida qanday farq bor?
- Matn ustida ishlashda qaysi metodlar ko'proq samarali deb o'ylaysiz?

 Matndagi fikrlar yoki g'oyalar qanday qilib o'quvchining hayoti bilan bog'lanadi?

 O'qituvchi o'quvchilarda matnni tahlil qilish ko'nikmasini qanday shakllantiradi?

 O'quvchilarning mustaqil fikr yuritishini ta'minlash uchun qanday topshiriqlar beriladi?

 Matnning mazmuniy va uslubiy tahlili qanday amalga oshiriladi?

4-mavzu: Matnni o'rganishda o'qish malakalarining ahamiyati

REJA:

1. O'qish malakalari. Tez o'qish. To'g'ri o'qish. Ongli o'qish. O'qituvchining ifodali o'qishi.
2. O'qish malakalari asosida nazorat turlari. Interfaol dars shakllari.
3. Matnni o'rganishda o'qish malakalarining ahamiyati.

✦ **Tayanch tushunchalar:** o'qish madaniyati, matnni tushunish, kritik fikrlash, metakognitiv ko'nikmalar, diskurs tahlili, lingvistik ko'nikmalar, kontekstli tushunish, matnni strukturalash, asosiy va yordamchi fikrlarni ajratish, interpretatsiya va baho berish.

Matnni o'rganishda o'qish malakalarining ahamiyati.

Til fikrni shakllantirish va bayon qilish, taassurot, his-kechinmalarni ifodalashda muhim o'rin tutadi. Til jamiyat a'zolarining bir-biri bilan o'zaro aloqasi uchun xizmat qiladigan vositadir. Bu vosita qanchalik takomillashsa, fikr shunchalik aniq, ta'sirchan ifodalanadi. Demak, kishilarning o'zaro munosabati, his-tuyg'ulari, kechinma va holatlari til vositasida aniqlashadi. Maktabda ona tilini chuqur o'rganish zarurati tilning bajaradigan asosiy vazifalaridan kelib chiqadi. K.D.Ushinskiy boshlang'ich maktab o'quv predmetlari tizimida ona tiliga katta ahamiyat berib, uni markaziy va yetakchi predmet hisoblagan. Ona tili boshqa fanlarni o'qitish vositasi hamdir: jamiyat tarixi ham, tabiiy fanlar ham ona tili yordamida o'rganiladi. Demak, ona tili bolaning umumiy kamol topishida ham, bilim va mehnatga havasini uyg'otishda ham alohida o'rin tutadi.

O'qish savodxonligi darslarini Milliy o'quv dasturi talablari asosida hayotiy tajribalarga, kuzatishlarga suyanib, hayotga bog'lab o'tilishi uning ta'sirchanligi hamda ongli idrok etishlarini ta'minlaydi. Unda o'qish va nutq o'stirishning ta'limiy-tarbiyaviy maqsadlari, sinflar bo'yicha o'qish mazmunini o'qish ko'nikmalarining og'zaki va yozma nutqlarini rivojlantirish usullarini, o'qish mashg'ulotlarining yozma nutq bilan bog'lanish kabi masalalar aniq kiritilgan.

Kichik maktab yoshidagi bolalar 40-45 daqiqa uchun mo'ljallangan ma'lumotni diqqat bilan tinglay olmaydilar. Ularning ruhiy holati faol harakatni talab etsa, xayoli esa o'yinda bo'ladi. Bu yoshdagi o'quvchi diqqatini 15-20 daqiqadan ortiq darsga qarata olmaydi. Shu sababli mahoratli o'qituvchi bunday holatda dars jarayonida ta'lim samaradorligini oshirish va o'quvchini ruhan zo'rliqtirmaslik uchun qiziqarli hikoyalar,

ta'limiy o'yin, dam olish daiqalari, interfaol metodlar, rolly o'yinlardan keng foydalanadi.

Dono xalqimizda: "Ish quroling soz bo'lsa, mashaqqating oz bo'lur", degan gap bejiz aytilmaydi. Har bir pedagogning darsni qay tarzda o'tishini oldindan rejalashtirish, zamonaviy pedagogik texnologiyalardan unumli foydalanishni yo'lga qo'yish ish qurolining yanada "o'tkir" bo'lishini ta'minlaydi.

Ifodali o'qish turli badiiy va amaliy matnlarni puxta o'zlashtirishning muhim metodlaridan biri sifatida o'qituvchi uchun kalit rolini bajaradi. Ifodali o'qish darslarda o'quvchilarning zerikishiga yo'l qo'ymaydi, aksincha, faollashtiradi, badiiy asarlarga qiziqishini kuchaytiradi, adabiyotga havasini uyg'otadi.

O'qish mashg'ulotlarini o'tkazish jarayonida o'quvchilar nutq faoliyatining asosiy ko'rinishi bo'lgan ko'nikmalari, matn va kitob ustida ishlash, o'quvchilarning bog'lanishli nutqini o'stirish, nutq madaniyatini rivojlantirish ko'zda tutiladi.

1-sinfda o'quvchilar matnni ongli, to'g'ri va bo'g'inlab sidirg'ali o'qishni o'rganadilar. Ona tili savodxonligi va o'qish savodxonligi darslaridagina emas, balki barcha predmetlar yuzasidan o'tkaziladigan darslarda hamda darsdan va maktabdan tashqari uyushtiriladigan mashg'ulotlar jarayonida ham tuzatib borishga alohida ahamiyat berishi lozim. Bolalar o'qilgan asarlar yuzasidan berilgan savollarga to'g'ri javob berishga o'rganadilar. Bilamizki, matn ustida ishlash o'qituvchi rahbarligida olib boriladi.

2-sinfda o'quvchilarga so'zlarni butunligicha sidirg'asiga o'qish malakasi shakllanadi. O'qishning to'g'ri, ifodali bo'lishiga erishiladi. O'qish sur'ati tezlashib boradi. Bu sinfda o'quvchilar matnning ayrim qismlarini, qisqa hikoyalarni mustaqil o'qishga o'tadilar. Matn ustida ishlash murakkablashib boradi. Bolalar o'qituvchi rahbarligida asarning asosiy mazmunini aniqlaydilar, qahramonlarning xatti-harakatini ifodalovchi so'z va iboralarni topishga, voqea- hodisalarni so'z bilan tasvirlashga o'rganadilar. Ularda so'z boyligiga talab ortadi.

3-sinfda so'zlarni butunicha sidirg'a o'qish ko'nikmasi to'la shakllanadi. So'zlarni to'g'ri tanlashga, gap qurilishidagi so'zlarning bir-biriga bog'lanishidan to'g'ri foydalanishga talab etiladi.

4-sinfda o'quvchilar esa so'zlarni bo'g'inlamay sidirg'a o'qishlari, matnni tez, to'g'ri, ongli o'qiy olishlari kerak. Bu sinfda o'quvchilarni bo'g'inlab o'qishga yo'l qo'ymaslik kerak. Bolalar o'qilgan matn mazmunini mustaqil ravishda qayta hikoya qilishlari, matn yuzasidan sodda reja tuza olishlari, uning asosiy mazmunini ajrata olishlari va o'qilgan matnni to'la, qayta hikoya qilishlari kerak.

"Alifbe"ga asoslangan holda qisqa muddatda o'quvchilar o'qish, yozishga o'rgatiladi, so'ng o'qish va yozish ko'nikmasi takomillashtiriladi, bora-bora malakaga aylantiriladi. O'qish va yozish malakasi nutqqa oid malaka hisoblanadi. O'qish va yozish malakasi nutq faoliyatining boshqa turlari bilan ham bog'liq. Malakaning

shakllanishi uchun bir faoliyat bir necha marta takrorlanishi mumkin. Yozuvda o'quvchi tovushni harfga, o'qishda esa harfni tovushga aylantirishdek murakkab aqliy faoliyatni bajaradi. Bu faoliyat doimiy ravishda yuz berishini nazarda tutib, o'qish va yozish parallel olib boriladi.

O'qituvchi savod o'rgatish jarayonida o'quvchilarga tovushlar haqida ma'lumot berishda o'zbek tilining fonetik xususiyatlarini hisobga olishi zarur. Savod o'rgatish analitik-sintetik tovush metodida olib boriladi. Bu metodga dastlab pedagog olim K.D.Ushinskiy tomonidan asos solinganligi. Bu metodda so'z bo'g'inga ajratilishi, bo'g'indan kerakli o'rganilayotgan tovush ajratilib olinishi, tahlil qilinadi, o'rganilgan harf bilan sintezlanadi.

O'qish ham yozish ham murakkab nutq faoliyati. U kichik yoshdagi o'quvchidan iroda, aql, hatto jismoniy harakatni ham talab qiladi. *Kichik yoshdagi o'quvchini o'qishga o'rgatishda quyidagilar kuzatiladi:*

1. Bola o'qish paytida bitta harfni ko'radi, uni bilish uchun oldingi ko'z oldiga keltirilgan rasmlarni yo boshqa harflarni eslaydi, esga tushirgach, uni aytishga oshiqadi, biroq o'qituvchi aytishga yo'l qo'ymaydi, ikkinchi harfni eslab qo'shguncha birinchisi esdan ko'tariladi, yoki ularni qo'shib bo'g'in, bo'g'indan so'z hosil qilguncha o'qish jarayoni sustlashadi.

2. Ko'pincha bola o'qiyotgan qatorni yo'qotib qo'yadi, harfni, bo'g'inni. so'zni qayta o'qishga to'g'ri keladi. O'quvchining diqqati kengaygan sari bo'g'in va so'zni butunicha idrok eta boshlaydi.

3. O'qishni endi o'rganayotgan bola o'qiyotgan matn mazmunini o'zlashtirmaydi, chunki so'zni qanday o'qishga kuch beradi-da, so'z ma'nosiga e'tibor bermaydi. Darslikdagi rasmlar, o'qituvchining savollari, ko'rgazmali qurollar ongli o'qishlarini ta'minlaydi.

4. Tajribasiz kitobxon so'zni birinchi bo'g'iniga yoki rasmga qarab topadi. Bu xato o'qishga olib keladi. Bu xatoning oldini olish uchun so'z bo'g'inlab o'qitiladi, so'zni bo'g'in-tovush tomondan tahlil qilishga, tovush-harf tomondan analiz vasintez qilishga diqqat qaratiladi.

2022-yilda AQSh xalqaro taraqqiyot agentligi (USAID) orqali qo'llab-quvvatlashi yordamida tayyorlangan "Ona tili va o'qish savodxonligi" darsligida **"Onlayn maktab" sabog'i** matni keltirilgan:

-... Mana, ta'til tugashiga ham oz qoldi. Yana ikki kundan so'ng maktab boshlanadi, deb suyundi Muslima. Do'stlar davrasi, qiziqarli darslar maktab bag'rida-da. Sumkasini tozalab artib, kitoblarini joylayotgan Muslimaning quvonchi bir soniyada yo'q bo'lib qoldi. Televidenie, ijtimoiy tarmoqlarda darslar onlayn boshlanadi, degan xabarlar tarqaldi.

- Maktabga bormaymizmi? Nima uchun? Men maktabga borishni xohlayman, - dedi Muslima xafa bo'lib.

-Qizim, bilasan, hozir dunyo bo'ylab koronavirus tarqalgan. Shu sababli yurtimizda karantin e'lon qilingan. Davlatimiz meni, onangni, seni va ukalaringni - barchaning sog'lig'ini o'ylamoqda. Vaqtincha "Onlayn maktab"da o'qiysan.

-Onlayn maktab ham maktab ta'limidan qolishmaydi, - dedi dadasi.

-Dadajon, nima uchun onlayn maktab ham yaxshi deyapsiz? Maktabda ustozdan ta'lim olish yaxshiroq-ku? - dedi Muslima. -Maktabda ustozdan ta'lim olish yaxshi. Chunki qiziqqan savollarga ustozdan bimalol javob olish mumkin. Sinfdoshlar bilan o'qish juda zavqli. Fanlar bo'yicha topshiriqlarni bajarish uchun vaqt yetarlicha. Vazifalarni tushunmagan paytda sinfdoshlar bilan maslahatlashish, darsdan tashqari vaqtda qiziqqan fan to'garaklariga qatnashish, ustoz bilan jonli muloqot qilish imkoniyati bor.

Ammo onlayn maktabda ta'lim olish ham karantin vaqtida o'quvchilarning bilim olishdan ortda qolmasliklari uchun yaxshi choradir. Uning ham o'ziga yarasha afzalliklari bor. Masalan, bo'sh vaqtdan unumli foydalanish uchun ko'proq kitob o'qish, turli onlayn to'garaklar, onlayn tanlov va olimpiadalarda qatnashish mumkin.

Oradan kunlar o'tdi. Muslima onlayn darslarga kirishib ketdi. Ustozi sinf uchun ochilgan ijtimoiy tarmoq guruhlarida tashkil qilgan tanlovlarda faol ishtirok etdi. Ota-onasi ustozni onlayn kundalik.com veb-saytiga qo'yayotgan Muslimaning baholarini ko'rib, xursand bo'ldilar.

Shu kundan boshlab "Onlayn maktab" dasturlarini ko'rib, vazifalarini bajarib bo'lgach, Muslima onasidan to'qish sirlarini o'rgana boshladi. Hatto o'z qo'llari bilan ukasiga kamzul ham to'qib berdi. Ota-onasi farzandining uyda sog'lom holda, ham ilm olib, ham hunar o'rganayotganidan xursand edi.

1-mashq. Matnni o'qib, qaysi javob to'g'riligini aniqlang.

1.Muslima nimadan xafa bo'ldi?

- A) koronavirus tarqalganidan
- B) maktabga bormasligidan
- S) ta'til tugaganligidan
- D) sinfdoshlarini ko'ra olmasligidan

2-mashq. Matn mazmunidan kelib chiqib, savollarga og'zaki javob bering.

- 1.Muslimaning dadasining fikricha davlat nima uchun karantin e'lon qilgan?
- 2.An'anaviy ta'limda qanday imkoniyatlar bor?

3-mashq. Fikringizni izohlab bering. Muslimaning ota-onasi nimadan xursand bo'ldi?

- A) darslar onlayn bo'lganligidan
- B) farzandining tanlovlarda g'olib bo'lganligidan
- S) karantin e'lon qilinganligidan
- D) farzandining ham o'qib, ham hunar o'rganayotganligidan

4-mashq. Savollarga o'z munosabatingizni bildiring.

Siz onlayn tarzda ta'lim olganmisiz? Sizningcha, onlayn tarzda ta'lim olishning ijobiy tomonlari bormi? Fikringizni bildiring.

Onlayn tarzda ta'lim olishning salbiy tomonlari bormi? Fikringizni yozing. _____

5-mashq. Siz hikoya sarlavhasi uning mazmuniga mos deb o'ylaysizmi? Hikoyadan qanday xulosa chiqardingiz?

O'quvchilar bu topshiriqlarni bajarishida matnni o'qib, mamlakatimizda karantin bo'lganligi munosabati bilan o'rta umumiy ta'lim maktablarida onlayn o'qish joriy etilishi natijasida Muslimaning maktabga bora olmasligi, sinfdoshlarini ko'ra olmagan, o'qituvchidan bevosita dars ololmay xafa bo'lishi, lekin shunday davrda ham bu qizning ilm olishni to'xtatmay salbiy ta'sirlarga kurashuvchanligi ifodanlangan. Shu bilan birga Muslima darslarni onlayn tarzda o'qib, mavzularni o'zlashtirib, to'quvchilik hunarini egallaganligi yoritilgan. Bundan ota-onasi ham xursand bo'ladi. Muslima ustozidan sinfining ijtimoiy tarmog'i(telegram) orqali topshiriqlarni oladi hamda bajargan vazifalari uchun kundalik.comdagi baholaridan xursand bo'ladi. Bu sinovli davr qiyinchiliklariga qaramasdan o'quvchining intilishi, fanlarni bilishga bo'lgan qiziqishi so'lmaganligida dalolat beradi. Binobarin, har qanday vaziyatda ham ilm olishni to'xtatmaslik lozim.

O'qish malakalari. Tez o'qish. To'g'ri o'qish. Ongli o'qish.

O'qish malakalari o'quvchilarning matn bilan ishlash qobiliyatini shakllantirishda asosiy omil bo'lib, bu jarayon turli ko'nikmalarni o'z ichiga oladi: tez o'qish, to'g'ri o'qish va ongli o'qish. Har bir malaka o'qish savodxonligining muhim qismi sifatida o'quvchilarning bilim olish, tahlil qilish va hayotiy vaziyatlarda o'qiganlarini qo'llash imkoniyatlarini kengaytiradi. Ushbu ko'nikmalar bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularning har biri o'quv jarayonida o'ziga xos ahamiyatga ega. Boshlang'ich ta'limdan boshlab yuqori sinflarga qadar rivojlantiriladigan bu malakalar o'quvchilarni mustaqil o'qishga va umrbod ta'lim olishga tayyorlaydi.

O'qish malakalari deganda odatda matnni o'qib, tushunish va undan maqsadli foydalanish qobiliyati tushuniladi. Bu ko'nikmalar o'quvchining yoshiga, tajribasiga va o'quv maqsadlariga qarab asta-sekin shakllanadi. Masalan, boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun o'qish malakasi harflarni tanish va so'zlarni bog'lashdan boshlansa, o'rta sinflarda matnni tahlil qilish va xulosa chiqarishga o'tadi. Yuqori sinflarda esa ilmiy matnlarni o'qib, ulardan tadqiqot uchun foydalanish darajasiga yetadi. O'qish malakalari nafaqat ta'lim bilan cheklanib qolmaydi, balki kundalik hayotda axborotni saralash, muammolarni hal qilish va qaror qabul qilishda ham muhim rol o'ynaydi.

Tez o'qish malakasi o'quvchilarning matnni qisqa vaqt ichida o'qib chiqish va undagi asosiy ma'lumotlarni aniqlash qobiliyatini anglatadi. Bu ko'nikma zamonaviy dunyoda, axborot oqimi tezlashgan sharoitda ayniqsa dolzarb hisoblanadi. Tez o'qish nafaqat vaqtni tejashga yordam beradi, balki o'quvchilarni katta hajmdagi matnlar bilan ishlashga o'rgatadi. Masalan, bir maqolani o'qib, undagi asosiy fikrni tezda aniqlash bu malakaning natijasidir. Tez o'qishni rivojlantirish uchun o'quvchilar oddiy matnlar bilan mashq qilishdan boshlaydi, so'ngra murakkabroq matnlarga o'tadi. Bu jarayonda diqqatni jamlay olish va keraksiz tafsilotlarni e'tiborsiz qoldirishga o'rganish muhimdir. O'qituvchilar bu ko'nikmani rivojlantirish uchun vaqt chegarasi qo'yilgan mashqlardan foydalanishi mumkin, masalan, bir daqiqada qancha so'z o'qish mumkinligini sinab ko'rish.

To'g'ri o'qish malakasi o'quvchilarning matnni xatosiz, aniq va ohangga rioya qilgan holda o'qish qobiliyatini anglatadi. Bu ko'nikma o'qishning texnik jihatiga e'tibor qaratadi va nutq madaniyatini shakllantirishda asosiy rol o'ynaydi. To'g'ri o'qish o'quvchilarning harflarni tanishi, so'zlarni to'liq talaffuz qilishi va tinish belgilari bilan ishlashni o'z ichiga oladi. Masalan, hikoyani o'qiyotganda vergulda to'xtab, savol belgisi bilan ohangni ko'tarish to'g'ri o'qishning belgilaridir. Bu malaka boshlang'ich sinflarda alohida e'tibor talab qiladi, chunki bu davrda o'quvchilar o'qishning asoslarini o'rganadi. O'qituvchilar ovoz chiqarib o'qish mashqlari, she'rlar bilan ishlash va audio yozuvlardan foydalanish orqali bu ko'nikmani rivojlantiradi. To'g'ri o'qish nafaqat matnni tushunishni osonlashtiradi, balki o'quvchilarning o'ziga ishonchini ham oshiradi.

Ongli o'qish malakasi o'quvchilarning matnni o'qib, uning mazmunini chuqur tushunish va undan ma'no chiqarish qobiliyatini ko'rsatadi. Bu ko'nikma o'qishning eng muhim jihati hisoblanadi, chunki u matnni faqat o'qish bilan cheklanmasdan, uni idrok etish va hayotda qo'llashga yo'naltiradi. Ongli o'qishda o'quvchi matnning asosiy g'oyasini aniqlaydi, qahramonlarning motivatsiyasini tushunadi va voqealarni o'z tajribasi bilan bog'laydi. Masalan, do'stlik haqidagi hikoyani o'qib, o'quvchi nafaqat voqeani tushunadi, balki undan do'stlikning qimmati haqida xulosa chiqaradi. Bu malaka tanqidiy fikrlashni talab qiladi va o'quvchilarni savollar berishga, javob izlashga undaydi. O'qituvchilar bu ko'nikmani rivojlantirish uchun muhokama, tahlil va ijodiy vazifalardan foydalanadi, masalan, "Bu qahramon nima uchun shunday qildi?" degan savollar berish.

Tez o'qish, to'g'ri o'qish va ongli o'qish bir-birini to'ldiruvchi malakalardir. Tez o'qish o'quvchiga qisqa vaqt ichida ko'p ma'lumot olish imkonini bersa, to'g'ri o'qish bu ma'lumotni aniq idrok etishga yordam beradi, ongli o'qish esa undan foydali xulosalar chiqarishni ta'minlaydi. Masalan, bir maqolani tez o'qib, uning asosiy fikrini to'g'ri talaffuz qilib, keyin uning mazmunini tushunish uchun bu uchala ko'nikma birgalikda ishlaydi. Agar bu malakalardan biri yetishmasa, o'qish jarayoni to'liq

samara bermaydi. Shu sababli, o'qituvchilar har bir ko'nikmani alohida rivojlantirish bilan birga, ularning uyg'unligiga ham e'tibor qaratadi.

O'qish malakalarini rivojlantirishda matn tanlash muhim ahamiyatga ega. Boshlang'ich sinflarda oddiy ertaklar va she'rlar bilan boshlansa, o'rta sinflarda hikoyalar va maqolalar qo'llaniladi. Yuqori sinflarda ilmiy matnlar va adabiy asarlar bilan ishlashga o'tiladi. Masalan, boshlang'ich sinfda "Qo'zichoq va bo'ri" ertagi tez va to'g'ri o'qishni o'rgatsa, ongli o'qish uchun undagi yaxshilik va ehtiyotkorlik haqidagi g'oyalarni muhokama qilish mumkin. Matnlar o'quvchilarning qiziqishlari va yoshiga mos tanlanishi jarayonni yanada samarali qiladi.

O'qish malakalarini o'stirishda mashqning o'rni alohida. Tez o'qish uchun har kuni qisqa matnlar bilan mashq qilish, to'g'ri o'qish uchun ovoz chiqarib o'qish va ongli o'qish uchun muhokama va yozma vazifalar bajarish tavsiya etiladi. O'qituvchilar bu jarayonda o'quvchilarni rag'batlantirib, ularning har bir muvaffaqiyatini e'tirof etishi muhimdir. Shu bilan birga, texnologiyadan foydalanish, masalan, audio kitoblar yoki onlayn mashqlar ham bu ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi.

O'qituvchining ifodali o'qishi. O'qish malakalari asosida nazorat turlari.

Boshlang'ich ta'lim jarayonida o'qish darslari o'quvchilarning bilim olish, fikrlash, nutq va tafakkurini rivojlantirishda asosiy vosita hisoblanadi. Ushbu jarayonda o'qituvchining ifodali o'qishi muhim metodik ahamiyatga ega bo'lib, o'quvchilarda matnni ongli, tushunarli va to'g'ri o'qish malakalarini shakllantirishda zaruriy omil sifatida qaraladi. Ifodali o'qish matn mazmunini obrazli talqin qilish, ohang, urg'u, pauza, intonatsiya kabi fonetik vositalardan to'g'ri va o'rinli foydalanishni nazarda tutadi. O'qituvchi matnni his bilan o'qiganda, o'quvchilarda matnga nisbatan qiziqish uyg'onadi, ular voqealar rivojini hayajon bilan kuzatadilar, muallif g'oyasini anglashga harakat qiladilar.

Ifodali o'qish - bu nafaqat fonetik me'yorlarga rioya etish, balki obraz va kayfiyatni yetkazish san'atidir. O'qituvchi badiiy matnni ifodali o'qish orqali personajlar ruhiyatini ochib bera oladi, muallif pozitsiyasini anglatadi, muhit va holatni obrazli tasvirlaydi. Bunda uning ovoz temбри, pauzalar orqali urg'u berish, so'z ohangini turlicha bo'lishi, so'zlar ustidagi semantik yuklamalarni to'g'ri yetkazishi o'quvchilarni matnga chuqur kirib borishiga xizmat qiladi. Bu esa ularda matnni tushunish, idrok etish, anglash va baholash ko'nikmalarini shakllantiradi.

O'qituvchining ifodali o'qishi orqali o'quvchilarda to'g'ri talaffuz qilish, nutqiy ohang, intonatsiya, urg'u kabi fonetik elementlarni to'g'ri qo'llashga oid bilimlar mustahkamlanadi. Shu bilan birga, ularning o'z-o'zini ifoda etish ko'nikmalari, dramatik sahnalashtirish, obrazli bayon qilish, badiiy did va estetik idroki rivojlanadi. Ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun o'qituvchining ovozi, ohangi, ifodali harakatlari matnni jonli qabul qilishlariga yordam beradi.

O'qish malakalari o'quvchining matn ustida to'g'ri ishlashi, uni anglash va baholash faoliyatlarini belgilaydi. Bu malakalar orasida to'g'ri o'qish, tez o'qish, ongli o'qish va ifodali o'qish ajralib turadi. To'g'ri o'qish - so'zlarni xatoliksiz, me'yoriy talaffuzda aytishdir. Tez o'qish - belgilangan vaqt ichida matnni o'qib chiqish ko'nikmasidir. Ongli o'qish - matn mazmunini anglab, asosiy g'oyani tushunib yetish bilan bog'liq. Ifodali o'qish esa matnni badiiy talqinda, obrazli va his bilan o'qish jarayonidir.

Ushbu malakalarni rivojlantirish uchun darslarda turli metodik vositalar, jumladan, mashq va topshiriqlardan, dramatik ifodalar, sahnalashtirish, rolli o'yinlar, ijtimoiy-hissiy tasvirlash ishlanmalaridan foydalanish tavsiya etiladi. O'qituvchi o'quvchilarni ifodali o'qishga jalb etishda o'zi namuna bo'lishi, ular bilan birgalikda mashqlarni bajartirishi, fonetik jihatdan to'g'ri talaffuz qilishni mashq qildirish orqali til madaniyatiga o'rgatishi lozim.

O'qish malakalari bo'yicha nazorat jarayoni ularni baholash, rivojlanish darajasini aniqlash va metodik tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi. Nazorat shakllari va turlari ko'pdir. Ular orasida og'zaki, yozma, amaliy va diagnostik nazorat turlari muhim o'rin tutadi. O'quvchining o'qish malakalarini nazorat qilishda individual yondashuv, differensial baholash, kompetensiyaviy yondashuv asosida ishlash zarur. Bu orqali har bir o'quvchining yutuq va kamchiliklari aniqlanadi, shaxsiy rivojlanish yo'llari belgilanadi.

To'g'ri o'qish malakalarini baholashda so'zlarni xatoliksiz o'qish, talaffuzdagi aniqlik, so'zlarni to'g'ri bog'lash, urg'ularni to'g'ri qo'yish mezon sifatida olinadi. Ongli o'qish bo'yicha esa o'qilgan matnning mazmunini tushunish, asosiy fikrni aniqlash, personajlar harakatini tahlil qilish, voqealarning izchilligini aytib berish kabilar asos bo'ladi. Tezlikni nazorat qilishda esa vaqtga qarab o'qilgan belgilar yoki so'zlar soni, og'zaki qayta hikoya qilish tezligi, voqealar ketma-ketligini eslab qolish darajasi baholanadi.

Ifodali o'qish malakasini nazorat qilishda o'quvchining his bilan o'qishi, intonatsion ohangdorlik, so'zlarning obrazli ifodasi, pauzalarni joyida qo'llashi, dramatik o'zgarishlarga e'tibori, muallif g'oyasini tushunib, uni nutqida aks ettira olishiga qaratiladi. Nazorat qilishda video va audio yozuvlardan foydalanish, fonetik chizmalar, ovozli mashqlar, intonatsion chiziqlar chizdirish kabi usullar qo'llanishi mumkin.

Barcha o'qish malakalari bo'yicha nazorat jarayonida o'quvchilarning nutqiy faoliyatini kompleks baholash lozim. Chunki o'qish faqat ko'z orqali harflarni tanish emas, balki butun tafakkur va idrok faoliyatining yondosh ishlashini talab qiladigan jarayondir. Shu boisdan, nazorat jarayonida muloqotga kirishish, savollarga javob berish, fikr bildirish, asoslash, muallif niyatini taxmin qilish kabi ijodiy ko'nikmalar ham nazarda tutiladi.

O'qish malakalarini baholashda oraliq va yakuniy baholash tizimidan foydalanish muhim. Oraliq baholashda o'quvchi taraqqiyoti kuzatiladi, tahlil qilinadi, rag'batlantiriladi. Yakuniy baholash esa o'quvchining o'zlashtirgan bilim va malakalari natijasini aniqlashga qaratilgan. Bunda reyting baholari, shaxsiy yutuqlar portfeli, audio va yozma ishlar tahlili asos bo'ladi. Nazorat jarayonida baholash mezonlari aniq, tushunarli va adolatli bo'lishi kerak.

Zamonaviy ta'lim tizimida o'qish malakalarini rivojlantirish va ularni nazorat qilishda raqamli texnologiyalardan foydalanish ham keng ommalashmoqda. Interaktiv platformalar, ovozli matnlar, avtomatik baholovchi ilovalar, virtual o'qish laboratoriyalari orqali o'quvchilarning o'qish texnikasi va malakalari to'liq nazorat qilinmoqda. Bunday texnologiyalar, ayniqsa, individual yondashuvni talab qiluvchi ta'limda nihoyatda muhimdir.

Ifodali o'qish va o'qish malakalarini shakllantirish, shuningdek, ularni baholash orqali o'quvchilarning fikrlash doirasi kengayadi, ularning badiiy didi, estetik idroki, shaxsiy dunyoqarashi, nutqiy madaniyati yuksaladi. O'qituvchi bu jarayonda yo'l-yo'riq beruvchi, ruhlantiruvchi, faol ishtirokchi sifatida namuna ko'rsatib boradi. O'quvchi esa o'zining ichki dunyosini matn orqali ochadi, matn bilan muloqotga kirishadi, til orqali hayotni anglaydi. Shu bois, o'qish darslari va nazorat vositalari o'quvchi shaxsini shakllantirishda beqiyos o'ringa ega.

Interfaol dars shakllari.

Interfaol dars shakllari zamonaviy ta'limda o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlash, ularning qiziqishini oshirish va o'quv jarayonini samarali qilish uchun qo'llaniladigan muhim usullardan biridir. Bu shakllar an'anaviy darslardan farqli o'laroq, o'quvchilarni passiv tinglovchi sifatidan chiqarib, ularni bilim olish jarayonining faol ishtirokchisiga aylantiradi. Interfaol darslar o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlaydi, ijodiy fikrlashni rag'batlantiradi va o'quvchilarning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantiradi. Ushbu usullar o'qish savodxonligi, matematika yoki boshqa fanlardan qat'i nazar, har qanday mavzuni o'rgatishda qo'llanilishi mumkin bo'lib, o'quv jarayonini yanada jonli va qiziqarli qiladi.

Interfaol dars shakllarining asosiy xususiyati o'quvchilarning darsda faol ishtirok etishidir. Bu jarayonda o'qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki yo'l ko'rsatuvchi sifatida harakat qiladi. Masalan, muhokama usuli interfaol darsning keng tarqalgan shakllaridan biridir. Bu usulda o'quvchilar bir mavzu yoki matn bo'yicha o'z fikrlarini bildiradi, savollar beradi va bir-birining fikrlarini to'ldiradi. O'qish savodxonligi darsida, masalan, hikoyani o'qib, qahramonlarning xatti-harakatlari haqida suhbatlashish o'quvchilarni fikrlashga undaydi. Bu usul ularning tanqidiy fikrlashini oshiradi va o'z fikrini ifodalash qobiliyatini rivojlantiradi.

Yana bir samarali interfaol shakl bu guruhda ishlash usulidir. O‘quvchilar kichik guruhlarga bo‘linib, umumiy vazifani bajaradi. Masalan, ertakni o‘qib, har bir guruhga hikoyaning muayyan qismini tahlil qilish yoki uni sahnalashtirish topshiriladi. Bu jarayonda o‘quvchilar bir-biri bilan hamkorlik qiladi, vazifalarni taqsimlaydi va umumiy natijaga erishadi. Guruhda ishlash nafaqat o‘quvchilarning bilimlarini mustahkamlaydi, balki ularning jamoada ishlash ko‘nikmalarini, mas’uliyatini va o‘zaro hurmatini oshiradi. Shu bilan birga, bu usul o‘quvchilarning ijodiy salohiyatini ochishga yordam beradi, chunki har bir ishtirokchi o‘ziga xos g‘oyalar keltiradi.

Rolli o‘yinlar interfaol darsning yana bir qiziqarli shaklidir. Bu usulda o‘quvchilar matndagi qahramonlar yoki muayyan vaziyatlarning ishtirokchilari sifatida harakat qiladi. Masalan, “Alpomish” ertagini o‘rganayotganda o‘quvchilar Alpomish, Barchin yoki boshqa qahramonlar rolini o‘ynab, voqealarni sahnalashtiradi. Bu jarayon o‘quvchilarning tasavvur qilish qobiliyatini rivojlantiradi, ularni empatiya his qilishga o‘rgatadi va matn mazmunini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Shu bilan birga, rolli o‘yinlar darsni o‘yinga aylantirib, o‘quvchilarning qiziqishini oshiradi va ularning o‘ziga bo‘lgan ishonchini mustahkamlaydi.

Interfaol dars shakllaridan biri sifatida “aql hujumi” usuli ham keng qo‘llaniladi. Bu usulda o‘quvchilar bir mavzu bo‘yicha tezkor ravishda o‘z g‘oyalarini taklif qiladi. Masalan, “Do‘stlik” haqidagi hikoyani o‘qib, o‘quvchilardan “Do‘stlik deganda nima tushunasiz?” degan savolga javob yozish yoki aytish so‘raladi. Bu jarayonda barcha takliflar qabul qilinadi va keyin umumiy muhokama qilinadi. Aql hujumi o‘quvchilarning ijodiy fikrlashini rag‘batlantiradi, ularni tezkor javob berishga o‘rgatadi va darsda barchaning ishtirok etishini ta‘minlaydi. Shu bilan birga, bu usul o‘quvchilarning o‘z fikrlarini erkin ifodalashiga imkon beradi.

Savol-javob usuli interfaol darsning oddiy, lekin samarali shakllaridan biridir. O‘qituvchi matn bo‘yicha ochiq savollar beradi, masalan, “Qahramon nima uchun shunday qildi?” yoki “Agar siz uning o‘rnida bo‘lsangiz, nima qilardingiz?”. O‘quvchilar bu savollarga o‘z tajribasi va tasavvuriga tayangan holda javob beradi. Bu usul o‘quvchilarning matnni tahlil qilish qobiliyatini oshiradi va ularni chuqurroq fikrlashga undaydi. Shu bilan birga, savol-javob jarayoni o‘qituvchiga o‘quvchilarning tushunish darajasini baholash imkonini beradi va darsni moslashtirishga yordam beradi.

Interfaol dars shakllarida loyihaviy ish ham muhim o‘rin tutadi. O‘quvchilar bir mavzu bo‘yicha kichik loyiha tayyorlaydi, masalan, o‘qilgan hikoya asosida rasm chizish, plakat tayyorlash yoki qisqa hikoya yozish.

Bu jarayonda o‘quvchilar mustaqil ravishda ishlaydi yoki guruhda hamkorlik qiladi.

Masalan, “Tabiat” haqidagi she‘rni o‘qib, o‘quvchilar tabiatni muhofaza qilish bo‘yicha plakat tayyorlashi mumkin. Bu usul o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatini

oshiradi, ularni tadqiqotga yo'naltiradi va o'qiganlarini amalda qo'llashga o'rgatadi. Shu bilan birga, loyiha natijalarini sinfda taqdim etish o'quvchilarning nutq ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Interfaol dars shakllarida texnologiyadan foydalanish zamonaviy ta'limning ajralmas qismiga aylandi. Interaktiv doskalar, planshetlar yoki onlayn platformalar yordamida o'quvchilar matnni o'qib, viktorinalarda ishtirok etishi, video materiallar bilan tanishishi yoki virtual muhokama qilishi mumkin. Masalan, hikoyani o'qib, keyin uning qisqa videosini ko'rish va farqlarni muhokama qilish darsni yanada qiziqarli qiladi. Bu usul o'quvchilarning texnologik ko'nikmalarini oshiradi va ularni zamonaviy axborot vositalari bilan ishlashga tayyorlaydi.

Interfaol dars shakllarini qo'llashda o'quvchilarning yosh xususiyatlariga e'tibor berish zarur. Boshlang'ich sinflarda o'yinli usullar, masalan, rolli o'yinlar yoki guruhda ishlash ko'proq samara bersa, o'rta sinflarda muhokama va aql hujumi kabi usullar qo'llaniladi. Yuqori sinflarda esa loyihaviy ish va texnologik vositalarga ko'proq urg'u beriladi. Shu bilan birga, o'qituvchi o'quvchilarning qiziqishlari va imkoniyatlarini hisobga olib, darsni moslashtirishi kerak.

Matnni o'rganishda o'qish malakalarining ahamiyati.

Boshlang'ich ta'lim bosqichida o'quvchilarda o'qish malakalarini shakllantirish o'ta dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. O'qish faoliyati o'quvchining tafakkuri, nutqi, axborotni idrok etish darajasi, fikr bildirishi, mulohaza yuritishi kabi ko'nikmalarining negizini tashkil etadi. Ayniqsa, matn ustida ishlashda o'qish malakalari muhim vosita sifatida namoyon bo'ladi. Chunki matn mazmunini to'laqonli tushunish, asosiy g'oyani anglash va fikrni umumlashtirish uchun o'quvchi nafaqat savodli, balki ongli, ifodali va tez o'qiy olishi kerak.

O'qish malakalari deganda o'quvchining matnni to'g'ri talaffuz qilishi, mazmunini tushunishi, u bilan fikriy ishlashi, uni tahlil qilishi, asosiy fikrni ajratib olishi, tuzilmasini anglab yetishi kabi faoliyatlar tushuniladi. Ushbu malakalar bir-biriga uzviy bog'langan bo'lib, o'quvchining matn bilan ishlash samaradorligini belgilaydi.

O'qish o'rganishning asosiy vositasi bo'lganligi sababli, bu jarayonda o'qish texnikasi, intonatsiyaviy ifoda, semantik anglash darajasi alohida ahamiyat kasb etadi.

Matnni o'zlashtirish jarayonida o'qish faqat texnik ko'nikma emas, balki tafakkur jarayonining murakkab shaklidir.

Chunki o'qish davomida o'quvchi matnning mazmuniy qatlamlarini ochadi, g'oyaviy yo'nalishini tahlil qiladi, personajlar harakatiga munosabat bildiradi. Bu esa yuqori darajadagi tafakkur faoliyatini talab qiladi. Shu sababli o'qish malakalari - bu bilish faoliyatining poydevori, ularni rivojlantirish esa matnni chuqur o'rganishga olib keluvchi zarur shartdir.

To'g'ri o'qish - bu so'zlarni talaffuz qilishda fonetik me'yorlarga amal qilish, tovushlarni to'g'ri chiqarish, urg'u va pauzalarni o'rinli qo'llashni o'z ichiga oladi. Bu malaka matnning shakliy tomonini to'g'ri idrok qilish uchun muhimdir. Ongli o'qish esa matnni tushunish, mazmunni tahlil qilish, asosiy va ikkinchi darajali fikrlarni ajratish, g'oyani ilg'ash orqali amalga oshiriladi. Bu esa matnning semantik qatlamini anglash imkonini beradi. Ifodali o'qish orqali esa o'quvchi matndagi hissiyot, kayfiyat, obrazlarni to'g'ri ifodalaydi, dramatik bo'yoqlarni aniq talqin qiladi. Tez o'qish malakasi esa ma'lum vaqt ichida katta hajmdagi axborotni o'zlashtirish imkonini beradi.

O'qish malakalari matnni tahlil qilishda, savollarga javob topishda, izohli fikrlar bildirishda, matndan xulosa chiqarishda zaruriy vosita hisoblanadi. O'quvchi matnni o'qish orqali ma'lumot oladi, uni qayta ishlaydi, xotirasida saqlaydi, so'ngra uni turli shakllarda ifoda etadi. Bu jarayon bilimning barqaror o'zlashtirilishiga olib keladi. Ayniqsa, boshlang'ich sinflarda bu jarayon o'qituvchining metodik yondashuvi, didaktik vositalarni to'g'ri tanlashi, o'quvchilarning individual xususiyatlariga qarab topshiriqlarni farqlashi bilan bevosita bog'liq bo'ladi.

O'qish malakalari o'quvchining mustaqil ta'lim olishiga ham xizmat qiladi. Chunki o'qish - bu o'zlashtirish, bilish, izlanishning eng qulay va samarali yo'li. O'quvchi yaxshi o'qish malakasiga ega bo'lsa, har qanday matnni mustaqil o'rganishga, tushunishga, uni qayta ishlashga qodir bo'ladi. Bu esa o'z navbatida uning o'z-o'zini rivojlantirish, yangi bilimlarni mustaqil egallash ko'nikmalarini shakllantiradi.

Matn ustida ishlashda o'qish malakalarining ahamiyati nafaqat nutqni rivojlantirish, balki mantiqiy tafakkurni shakllantirish, axborotni tahlil qilish, muammoni yechish, qaror qabul qilish kabi ko'nikmalarning paydo bo'lishida ham namoyon bo'ladi. Chunki matnni anglash - bu uni faqat tushunish emas, balki u bilan fikriy muloqotga kirishish, undagi fikrlar zanjirini o'z tafakkuri orqali davom ettirishdir. Bu jarayonda o'qish malakalari vosita sifatida xizmat qiladi, matn bilan o'zaro aloqani mustahkamlaydi.

Yuqori saviyadagi o'qish malakasi o'quvchiga matn asosida yangi fikrlar ilgari surish, muallif g'oyasini tahlil qilish, undagi ideallarni taqqoslash, hayotiy misollar bilan bog'lash imkonini beradi. Bu esa o'quvchining ijodiy fikrlashi, nutqiy erkinligi, analitik yondashuvi, baholovchi qarashlari rivojlanishiga sabab bo'ladi.

O'qish orqali o'quvchi badiiy-estetik dunyoqarashga ega bo'ladi, hissiy tarbiya, axloqiy mezonlar, ruhiy uyg'unlik shakllanadi.

Ta'lim jarayonida o'qish malakalarini shakllantirish uchun turli metodik usullardan foydalaniladi. Jumladan, ovozli o'qish, jimgina o'qish, rolli o'qish, dramatik ifodalar bilan matnni talqin qilish, savol-javoblar, matnga asoslangan testlar, klaster, jadval, grafik va sxemalar asosida fikrlarni tartibga solish singari yondashuvlar

qo'llaniladi. Bu usullar o'quvchining o'qish faoliyatini faollashtiradi, uni o'z fikrini erkin bildirishga undaydi.

O'qituvchining o'qish malakalarini shakllantirishdagi roli beqiyosdir. U o'quvchining qiziqishini uyg'otadi, uni matnga jalb qiladi, unga savollar berish orqali tahlilga yo'naltiradi, tushunmagan joylarini izohlaydi, o'z fikrini ifodalashda yordam beradi. O'qituvchi o'quvchilarning o'qish jarayonini kuzatib, ularning qanday xatoga yo'l qo'yayotganini aniqlaydi va tuzatish choralari ko'radi. Shu tariqa, o'qish malakalari izchil rivojlanadi, o'quvchilar matnni chuqur o'zlashtira boshlaydilar.

O'qish malakalari asosida o'quvchilar bilimli, nutqi boy, tafakkuri o'tkir, fikrlashi mantiqiy, tahliliy yondasha oladigan shaxs sifatida shakllanadi. Bunday o'quvchilar har qanday matndan kerakli ma'lumotni topa oladi, uni tushunadi, tahlil qiladi, taqqoslaydi, asoslaydi va xulosa chiqaradi. Bu esa ularning kelajakdagi mustaqil o'qish va ta'lim olish faoliyatining poydevoridir.

Shunday qilib, matnni o'rganishda o'qish malakalari o'quvchi faoliyatining har bir bosqichida ishtirok etadi va uning muvaffaqiyatli o'rganishiga xizmat qiladi. O'qish - bu bilimlar kaliti, tafakkur quroli, matn esa bu qurolni sinovdan o'tkazuvchi asosiy maydon. O'qish malakalarining puxta shakllanishi esa o'quvchining nafaqat bugungi, balki ertangi kundagi muvaffaqiyati garovidir.

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

- ❖ Matnni o'qib, undagi asosiy g'oyani aniqlang va satr ortidagi ma'noni izohlang
- ❖ Matndagi muhim ma'lumotlarni belgilab chiqing va ularni qisqacha ifoda eting
- ❖ Matnni ifodali va intonatsiyaga rioya qilgan holda o'qing
- ❖ Matnni o'qib, uning mazmuniga mos ravishda surat chizing
- ❖ Matnda kelgan voqea va shaxslar haqida savollar tuzing
- ❖ Matndagi ma'lumotlar asosida o'z munosabatingizni bayon qiling
- ❖ Matnni qismlarga ajratib, har bir qismga sarlavha yozing
- ❖ O'qish jarayonida tushunarsiz so'zlarni toping va lug'atdan ma'nosini aniqlang
- ❖ Matnning qanday turga mansub ekanini izohlang
- ❖ Matn mazmuniga oid so'z yoki iboralardan iborat klaster tuzing
- ❖ Matndagi voqealar ketma-ketligini tiklang
- ❖ Matndagi qahramonlar faoliyatini baholang va ularning maqsadlarini anglang
- ❖ Matn bo'yicha qisqacha xulosa chiqaring va uni yozma shaklda ifoda eting

- ❖ Matndagi biror voqea haqida mulohaza qilib, o‘z tafsiringizni bering
- ❖ O‘qishda qanday muvaffaqiyatlarga erishdingiz va nimani yanada yaxshilash kerakligi haqida o‘ylab ko‘ring

Muhokama uchun savollar

- ❖ Nega o‘qish malakalari matnni anglashda muhim sanaladi?
- ❖ Ifodali o‘qish matnni to‘g‘ri tushunishga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
- ❖ O‘qishda diqqatni jamlash matn mazmuniga qanchalik yordam beradi?
- ❖ Matndagi muhim nuqtalarni qanday aniqlaysiz?
- ❖ O‘quvchilarda o‘qishga qiziqishni uyg‘otishning qanday usullarini bilasiz?
- ❖ Matnni to‘g‘ri tahlil qilish uchun qaysi o‘qish malakalari kerak bo‘ladi?
- ❖ O‘qish malakalari orqali tanqidiy fikrlash qanday rivojlanadi?
- ❖ O‘qish jarayonida uchraydigan muammolar va ularni hal qilish yo‘llari qanday?
- ❖ Matn mazmunini o‘zlashtirishda tez o‘qish yoki mazmunli o‘qish muhimroqmi?
- ❖ O‘quvchida matn ustida mustaqil ishlash ko‘nikmasini qanday shakllantirish mumkin?

5-mavzu: Badiiy asar matni ustida ishlash. Matnni o'quvchilar mustaqil o'qishi. Hikoya matni ustida ishlash metodikasi

REJA:

1. Badiiy asar matni ustida ishlash. Mustaqil o'qish. Individual va kichik guruhlararo, rolli o'qish.
2. Hikoya janri haqida ma'lumot. Hikoya matni ustida ishlashga o'rgatish usullari.
3. Boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi kitoblarida berilgan hikoyalarning o'ziga xos xususiyatlari.

★ **Tayanch so'z va iboralar:** badiiy asar, mazmun va g'oya, qahramonlar xarakteri, ifodali o'qish, hikoya matni, mustaqil o'qish, badiiy tahlil, asar kompozitsiyasi, badiiy-tasviriyy vositalar, o'quvchi munosabati, matn, mulohaza, xulosa chiqarish, tafakkurni rivojlantirish, tasavvurni shakllantirish, ssenariy yaratish, o'quvchining hissiyoti.

Badiiy asar matni ustida ishlash. Matnni o'quvchilar mustaqil o'qishi. Hikoya matni ustida ishlash metodikasi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qish malakalarini rivojlantirishda badiiy matnlar ustida ishlash o'ta muhim ahamiyat kasb etadi. Badiiy asar matni bolaning obrazli tafakkurini shakllantiradi, estetik didini rivojlantiradi, tasavvur doirasini kengaytiradi, nutq boyligini oshiradi. Ayniqsa, hikoya janrida yozilgan matnlar orqali o'quvchilar hayotiy voqealarni tushunib, real obrazlar orqali ijtimoiy hodisalarga munosabat bildirishga o'rganadilar. Bu esa ularning mantiqiy fikrlash, taqqoslash, umumlashtirish kabi ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Badiiy matn ustida ishlash jarayoni o'quvchilarning nafaqat o'qish malakalarini shakllantirishga, balki ularning hissiy tarbiyasi, axloqiy qarashlari, madaniy dunyoqarashi rivojiga ham katta ta'sir ko'rsatadi. Bunday matnlar orqali o'quvchilar voqealarning rivoji, obrazlarning xatti-harakati, muallifning munosabati, g'oyaviy yo'nalishi haqida chuqur mulohaza yuritishga o'rganadilar. Bu esa ular uchun o'qilgan matnni tahlil qilish, baholash, munosabat bildirish imkoniyatini yaratadi.

O'quvchilarning badiiy matnni mustaqil o'qishi ularning matn bilan individual ishlash malakalarini shakllantiradi. Mustaqil o'qish nafaqat matnni tushunish, balki uni fikran qayta ishlash, asosiy g'oyani ilg'ash, obrazlarni tasvirlash, o'z nuqtai nazarini shakllantirishga olib keladi. Bunda o'qituvchi o'quvchilarga matnni qanday o'qish, qanday savollarga e'tibor berish, qanday fikr yuritish kerakligini ko'rsatib,

yo'naltiruvchi vazifasini bajaradi. Mustaqil o'qish o'quvchining mustaqil fikrlashini, o'z fikrini izchil bayon qilishini, matnga ijodiy yondashuvini rivojlantiradi.

Hikoya matni ustida ishlashda metodik yondashuvlar muhim o'rin tutadi. O'quvchilarga hikoya matni takdim etilgach, avvalo uni ifodali o'qishga e'tibor qaratiladi. O'qish davomida matndagi pauzalar, intonatsiya, urg'ular to'g'ri qo'llanilishi kerak. Keyingi bosqichda matn mazmuni tahlil qilinadi. O'quvchilar matndagi asosiy voqea, qahramonlar harakati, muallifning munosabati, matnning g'oyaviy yo'nalishi haqida fikr yuritadilar. Bu jarayonda o'qituvchi yetakchi savollar orqali o'quvchilarni fikrga chorlashi, muhim jihatlariga e'tibor qaratishi lozim.

Hikoya ustida ishlashda o'quvchilar bilan dramatik sahnalashtirish ishlari ham olib borilishi mumkin. Bu usul orqali o'quvchilar hikoyadagi voqealarni jonlantirishadi, obrazlarga kirish orqali ularning his-tuyg'ularini tushunishga harakat qilishadi. Shuningdek, o'quvchilarga hikoya asosida reja tuzish, matnga mos rasm chizish, o'z fikrini yozma bayon qilish kabi topshiriqlar berish ham muhim ahamiyatga ega. Bunday topshiriqlar o'quvchilarning yozma nutqini rivojlantiradi, matn asosida tahliliy ish olib borish malakalarini mustahkamlaydi.

Badiiy matnlar, ayniqsa, hikoya janridagi asarlar o'quvchining didi va ruhiyatiga yaqin bo'lganligi sababli, bu asarlar bilan ishlash jarayoni bolaning o'z fikrini erkin va aniq ifodalashiga, nutqiy faoliyatining faollashishiga xizmat qiladi. O'qituvchi bu jarayonda o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olib, ularni qiziqitira oladigan, tushunishga qulay bo'lgan matnlarni tanlashi, har bir bosqichni ongli tashkil qilishi kerak.

Shunday qilib, badiiy matn, xususan hikoya ustida ishlash o'quvchilarda o'qish, tahlil qilish, nutqiy ifoda, estetik baholash, mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda kuchli ta'sirga ega. Bu esa boshlang'ich ta'limda o'qitish sifatini oshirish, bolalarning ijodiy salohiyatini ro'yobga chiqarishning samarali yo'li hisoblanadi.

Badiiy asar matni ustida ishlash

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga o'tiladigan o'qish fani 5-sinfdan boshlab o'tiladigan adabiyot fanini o'rganish bosqichlarining eng quyi pog'onasida turadi, ya'ni asosiy poydevor hisoblanadi. Shu o'rinda quyidagicha savol paydo bo'ladi:

Badiiy matn nima?

Badiiy matn nasriy, she'riy, drammatik va publisistik asarlar matni. U boshqa matnlardan tasviriyligi va ta'sirchanligi bilan ajralib turadi.

Badiiy matn san'at namunasi. Badiiy matnda har bir so'z uzukka qo'yilgan ko'zdek chertib tanlanadi va ko'pincha bir necha ma'no qirralariga ega bo'ladi hamda bir necha badiiy vazifani bajaradi. Badiiy matnning asosiy belgilari mavjud bo'lib, ular:

✦ obrazlilikka asoslangan;

- ✦ badiiy tasvir vositalariga boy bo‘ladi;
- ✦ turli uslubda yaratiladi;
- ✦ tilning barcha boyliklaridan keng foydalanadi;
- ✦ ta’sirchanlik kasb etadi.

Boshlang‘ich sinf o‘qish savodxonligi darslarida badiiy matn ustida ishlash orqali o‘quvchilarning ma’naviy-axloqiy dunyosi, adabiy-estetik didi shakllanadi, mustaqil fikrlash, obrazli tafakkurga oid bilim, ko‘nikma va malakalar hosil qilinadi. Shuningdek, olam va inson tabiati, milliy-umuminsoniy qadriyatlarni o‘rganadi hamda kitobxonlik madaniyati shakllanishi jarayonida o‘quvchilarning ma’naviyati, dunyoqarashi kengayib mustahkamlanib boradi.

Metodist olim M.Mirqosimova asar ustida ishlar haqida to‘xtalib, o‘quvchilarga badiiy asar tilini o‘rganish quyidagi tartibda taqdim etilishini ta’kidlaydi:

1. Asardagi muallif nutqini o‘rganish.

2. Asar qahramonlari nutqini (dialoglar, kolliziya, ya’ni ruhiy holatlar tasviri, monologlar) o‘rganish.

3. Yozuvchi uslubining o‘ziga xos jihatlarini o‘rganish,

Ona tili va adabiyot darslarini badiiy matn orqali o‘zaro bog‘lashning asosiy maqsadi va vazifasi o‘quvchilar nutqini boyitish, ularni “ijodiy tafakkur sohiblari” etib tarbiyalashdir.

Boshlang‘ich sinflar o‘qish darslarida badiiy asarlarni didaktik tahlilga tortish uch asosiy bosqichda amalga oshiriladi:

✦ Birinchi bosqich (sintez)

✦ Ikkinchi bosqich (analiz)

✦ Uchinchi bosqich (ikkinchi sintez)

Birinchi bosqich (sintez). Bu bosqichda kichik kitobxonlar matnni yaxlit idrok etadilar, asar mazmuni va undagi tasviriy ifoda vositalari bilan tanishadilar.

Ikkinchi bosqich (analiz)da tarbiyalanuvchilar asardagi voqealar rivojining izchilligini belgilash, qahramonlar xulq-atvori va tabiatiga xos bo‘lgan asosiy xususiyatlarini aniqlash (qahramonning mazkur vaziyatda nega shunday qilgani va buning sabablari o‘rganiladi), asarning aniq mazmunini tasviriy vositalar bilan birga tahlil qilish va qahramonlar xulq-atvorini baholashdan iborat.

Uchinchi bosqich (ikkinchi sintez). Bu bosqichda asar qahramonlarining muhim xususiyatlarini umumlashtirish, qahramonlarni bir-biri bilan taqqoslash va baholash, asardagi yetakchi qarashlarni aniqlash, badiiy asarni hayotni bilish manbayi va san’at asari sifatida baholashdan iboratdir.

Asarlarning didaktik tahlili jarayonida matn ustida ishlashning quyidagi turlaridan foydalaniladi:

1. Tanlab o‘qish. Bunda o‘quvchi matnning berilgan vazifaga mos qismini ajratib olib o‘qiydi. Vazifa asarning mazmunini oydinlashtirish, sabab-natija bog‘lanishini

belgilash, badiiy xususiyatini ochish, o'qilgan matnga o'z shaxsiy munosabatini ifodalashdan iborat bo'lishi mumkin.

2. O'quvchilarning berilgan savol va topshiriqlarga o'z so'zlari bilan javob berishi. Badiiy matn tahlilida o'quvchilarning bu faoliyati ham ularda o'qilganlar yuzasidan muhokama yuritish ko'nikmasini o'stirishga, asar qahramonlarini baholashga, muallif tasvirlagan hayotiy lavhalar bilan yetakchi fikrlar o'rtasidagi bog'lanishni aniqlashga imkon beradi. Ishning bu turida beriladigan savollar ma'lum maqsadga yo'naltirilgan va muayyan izchillikda bo'lishi, o'quvchilarni mustaqil fikrlash va erkin faoliyatga undashi lozim.

3. O'quvchilarni savol berishga o'rgatish. O'quvchilarni savol berishga yo'naltirish ham matn ustida ishlashda yaxshi natija beradi. O'quvchilar matnni ongli o'zlashtira olsalargina, matn yuzasidan savol bera oladilar. O'quvchilarni o'qiganlari va bilganlari orasida anglanmay qolgan o'rinlar yuzasidan savollar berishga o'rgatishni 2-sinfdan boshlash maqsadga muvofiqdir. O'quvchilarni ongli ravishda savol tuzishga o'rgatish uchun o'qituvelii matnga o'zi tuzgan yoki darslikda berilgan savollarni tahlilga tortadi. Savol va topshiriqlar tahlili uchun o'qituvchi o'quvchilari oldiga u yoki bu savol qanday maqsadda qo'yilganini, unda kim yoki nima haqida gap borayotganini, savol ko'proq qaysi so'zlar bilan boshlanayotganini aniqlashga, savol va topshiriqlarning mohiyatiga kirishga yo'naltiruvchi savollarni qo'yadi hamda matndan foydalangan holda bu savollarga javob berishni o'rgatadi.

4. Matnni tasvirlash. Matnni tasvirlash matn ustida ishlashda katta ahamiyatga ega bo'lib, o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi, undan to'g'ri foydalanish esa asarda yozuvchi tasvirlagan badiiy va hayotiy manzaralarni o'quvchilar aniq tasavvur qilishlari uchun qulay imkoniyat yaratadi.

Badiiy matnni tahlil qilish jarayonida fonetik birliklarning estetik xususiyatlariga ham alohida e'tiborni qaratish zarur. She'riy matnda nutq tovushlarining estetik imkoniyatlari tez va qulay idrok etiladi. Chunki she'rda o'ziga xos jozibador ohang bo'ladi. Bu ohangdorlikka tovushlarni uslubiy qo'llash natijasida erishiladi. She'riyatda asosan, alliteratsiya (undoshlar takrori), assonans (unlilar takrori), geminatsiya (undoshlarni qavatlash) kabi fonetik usullardan foydalaniladi.

Badiiy asarlarda ruhiy holatni yozuvda ifodalash o'ziga xos murakkablikni yuzaga chiqaradi. Qahramonlar ruhiyatidagi ichki hayajon, xursand bo'lish, xafa bo'lish, rozilik, taajjub, yalinish, hayratlanish, kinoya, piching, kesatq, olqish, so'roq, ta'kid, qoniqmaslik, norizolik, tilak-istak, qo'llab-quvvatlash kabi holatlarni aynan berishda yozuvchilar unli yoki undoshlarni birdan ortiq yozish usuli - **fonografik vositalardan** foydalanadilar.

1. Unlilarni birdan ortiq yozish. Bunda unlini cho'zib talaffuz qilinganligi tushuniladi. Unlini cho'zib talaffuz qilish orqali qahramonning voqelikka munosabati oydinlashtiriladi. Ilmiy adabiyotlarda mazkur usul orqali belgining me'yordan kuchsiz

yoki ortiq ekanligini ifodalashda foydalanilishi ta'kidlanadi. Masalan, **belgining kuchsizligi**: Ortiq jizzaki ko'rinmaslik uchun bos-i-iq tovush bilan dedi... (P.Qodirov). **Belgining ortiqqligi**: Uzo-oq yo'l, ahyo-onda bir keladi, qato-or imoratlar, o'yla-ab tursam, o'g'lim, dunyoni ishi qiziq.(A.Muxtor).

2. Undoshlarni birdan ortiq yozish. Aslida orfoepik me'yori bo'yicha bir undosh talaffuz qilinishi kerak bo'lgan so'zlar muayyan vaziyatlarda ekspressiya va estetik maqsad talabi bilan atayin qavatlab talaffuz qilinadi. So'zlovchining ichki ruhiyati (siqilish, xursandlik kabilar) va maqsadini kitobxonga "aynan" yetkazish uchun yozuvchilar badiiy matnda bu holatni undoshlarni birdan ortiq yozish orqali ifodalashga harakat qiladilar. Bunda belgining me'yordan ortiqqligi, harakatning davomiyligi yoki oniyliigi (bir onda ro'y berganligi), takroriyligi, tovush kuchining balandligi yoki pastligi kabi ma'nolar ifodalangan bo'ladi. Masalan, **belgining ortiqqligi**: Ayyorlikda uchchiga chiqqanman deb maqtansam yolg'on emas (Oybek). O'zim shu baytni yakkaxonlik qilmoqdaman: Dardi yo'q - kessak, Ishqi yo'q - eshshak! (A.Qodiriy).

3. So'zlarni noto'g'ri talaffuz qilish. Og'zaki nutqda turli sabablarga ko'ra ayrim so'zlar, asosan, o'zlashma so'zlarni buzib talaffuz qilish holati mavjud. Bunday xato so'zlovchining o'zlashgan so'z imlosini to'g'ri tasavvur qilmasligi, boshqa millatga mansubligi, paronimlarni farqlamaslik natijasida yuzaga keladi, deb izohlash mumkin. Badiiy asarda bu usuldan qahramon nutqini individuallashtirish hamda ifodani og'zaki - jonli nutqqa yaqinlashtirish maqsadida foydalaniladi. Ayrim o'rinlarda kulgi qo'zg'atish maqsadida ham so'zlar atayin buzib talaffuz qilinadi va o'sha tarzda yoziladi.

Alliteratsiya. Badiiy nutqning ohandorligini va ta'sirchanligini ta'minlashda alliteratsiyaning o'rni beqiyosdir. She'riy nutqda misralar, undagi so'zlar hamda bo'g'inlar boshida yoki oxirida bir xil undosh tovushlarning takror qo'llanishiga alliteratsiya deyiladi. Tovushlar zahiridagi musiqiylikka asoslangan bu usul qadimdan Sharq she'riyatida keng qo'llanilib kelingan. Ko'hna badiiyatshunoslik ("ilmi bade'")da alliteratsiya "**tavzi**" san'ati" deb yuritilgan. Alliteratsiya deganda zabardast shoir Erkin Vohidovning mashhur "q" alliteratsiyali she'ri ko'z oldimizga keladi:

Qaro qoshing, qalam qoshing,

Qiyiq qayrilma qoshing qiz,

Qilur qatlimga qasd qayrab -

Qilich qotil qaroshing, qiz.

Badiiy matn badiiy asar mazmunini ifodalagan, funksional jihatdan tugallangan, tilning tasvir imkoniyatlari asosida shakllangan, o'zida turli uslub ko'rinishlarini muallif ixtiyoriga ko'ra erkin jamlay oladigan, kishilarga estetik zavq berish xususiyatiga ega bo'lgan g'oyat murakkab butunlik hisoblanadi. Badiiy matnda boshqa uslub matnlarida bo'lganidek qat'iy mantiq, soddalik, tushunarlilik, normativlik kabi

qonuniyatlarga to'la-to'kis amal qilinavermaydi. Unda badiiy tasvir vositalaridan unumli foydalaniladi. Ta'sirchanlik birinchi planga ko'tariladi. Ohangdor, jozibador so'zlar ko'p qo'llaniladi. Tasvirlanayotgan voqelikda uyg'un bir musiqa, ichki bir garmoniya sezilib turadi. Insonni ruhan to'lqinlantirish, yig'latish, kuldirish, xayolot olamiga yetaklash, o'yga cho'mdirish, estetik tafakkurini shakllantirish, voqea-hodisalarga teran, boshqacha nazar bilan boqishga o'rgatish kabi ko'plab imkoniyatlarni o'zida mujassam qilgan. Badiiy matn, ma'lumki, badiiy uslub talablari, qoliplari asosida shakllantiriladi, shuning uchun unda poetik, romantik, tantanavor ifoda shakllaridan keng foydalaniladi. So'zlarning tanlanishi, gap tuzilishi, leksik - semantik, ritmik - intonatsion birliklarning qo'llanishi ham mazkur uslub talablaridan kelib chiqadi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, har qanday matn o'ziga xos sistemadir. Buni o'zaro bir-birini taqozo qiladigan halqalar majmuiga o'xshatish mumkin: **tovush(harf)lar → so'zlar → iboralar → gaplar → abzas → bo'lim, qism, boblar.**

Asarlarning didaktik tahlili jarayonida matn ustida ishlashning quyidagi turlaridan foydalaniladi:

1. Tanlab o'qish. Bunda o'quvchi matnning berilgan vazifaga mos qismini ajratib olib o'qiydi. Vazifa asaming mazmunini oydinlashtirish, sabab-natija bog'lanishini belgilash, badiiy xususiyatini ochish, o'qilgan matnga o'z shaxsiy munosabatini ifodalashdan iborat bo'lishi mumkin.

2. O'quvchilarning berilgan savol va topshiriqlarga o'z so'zlari bilan javob berishi. Badiiy matn tahlilida o'quvchilarning bu faoliyati ham ularda o'qilganlar yuzasidan muhokama yuritish ko'nikmasini o'stirishga, asar qahramonlarini baholashga, muallif tasvirlagan hayotiy lavhalar bilan yetakchi fikrlar o'rtasidagi bog'lanishni aniqlashga imkon beradi. Ishning bu turida beriladigan savollar ma'lum maqsadga yo'naltirilgan va muayyan izchillikda bo'lishi, o'quvchilarni mustaqil fikrlash va erkin faoliyatga undashi lozim.

3. O'quvchilarni savol berishga o'rgatish. O'quvchilarni savol berishga yo'naltirish ham matn ustida ishlashda yaxshi natija beradi. O'quvchilar matnni ongli o'zlashtira olsalargina, matn yuzasidan savol bera oladilar. O'quvchilarni o'qiganlari va bilganlari orasida anglanmay qolgan o'rinlar yuzasidan savollar berishga o'rgatishni 2-sinfdan boshlash maqsadga muvofiqdir. O'quvchilarni ongli ravishda savol tuzishga o'rgatish uchun o'qituvchii matnga o'zi tuzgan yoki darslikda berilgan savollarni tahlilga tortadi. Savol va topshiriqlar tahlili uchun o'qituvchi o'quvchilari oldiga u yoki bu savol qanday maqsadda qo'yilganini, unda kim yoki nima haqida gap borayotganini, savol ko'proq qaysi so'zlar bilan boshlanayotganini aniqlashga, savol va topshiriqlarning mohiyatiga kirishga yo'naltiruvchi savollarni qo'yadi hamda matndan foydalangan holda bu savollarga javob berishni o'rgatadi.

4. Matnni tasvirlash. Matnni tasvirlash matn ustida ishlashda katta ahamiyatga ega bo'lib, o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi, undan to'g'ri foydalanish esa asarda yozuvchi tasvirlagan badiiy va hayotiy manzaralarni o'quvchilar aniq tasavvur qilishlari uchun qulay imkoniyat yaratadi. Matnni ikki xil tasvirlash mumkin:

- 1) so'z bilan tasvirlash;
- 2) grafik tasvirlash.

So'z bilan tasvirlash o'ziga xos murakkab ish turi bo'lib, unda manzarani so'z yordamida aniq qayta tiklash talab etiladi. So'z bilan tasvirlash, shuningdek, grafik tasvirlash uchun ham o'quvchi matnni, undagi voqea sodir bo'lgan vaziyatni, qahramonlar tashqi ko'rinishini, xarakterli xususiyatlarini yaxshi bilishi zarur. So'z bilan tasvirlashda so'zlarni aniq tanlash talab qilinadi, bu esa o'quvchilar nutqini rivojlantirishda foydali vositalardan biri hisoblanadi. Boshlang'ich sinf darslarini tashkil etishda har bir o'qituvchi matn bilan rivojlantirishda foydali vositalardan biri hisoblanadi.

Boshlang'ich sinf darslarini tashkil etishda har bir o'qituvchi matn bilan ishlashning shu jihatlariga e'tibor qaratishi maqsadga muvofiq. Ona tili savodxonligi va o'qish savodxonligi darsligida o'quvchini bemalol chiroyli va mazmunli matn tuzishiga yordam beradigan topshiriqlarning borligi o'quvchilarni yanada o'z fikrlarini yozma va og'zaki bayon eta olishga o'rgatmoqda. Quyidagi topshiriqlar o'quvchining matn tuzishiga beminnat yordam beradi deyishimiz mumkin.

Boshlang'ich sinflarda badiiy asar quyidagi muhim metodik qoidalar asosida tahlil qilinadi:

✦ Asar mazmunini tahlil qilish va to'g'ri, tez, ongli, ifodali o'qish malakalarini shakllantirish bir jarayonda boradi.

✦ Asarning g'oyaviy asoslari va mavzusini, uning obrazlari, syujet chizig'i, kompozitsiyasi va tasviriy vositalarini tushuntirish o'quvchilarning shaxs sifatida umumiy kamol topishiga yaxshi xizmat qil qiladi, shuningdek, bog'lanishli nutqining o'sishini ta'minlaydi.

✦ O'quvchilarning hayotiy tajribasiga tayanish asar mazmunini ongli idrok etishning asosi va uni tahlil qilishning zaruriy sharti hisoblanadi.

Sinfda o‘qishga o‘quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish, atrof-muhit haqidagi bilimlarini kengaytirish va ilmiy dunyoqarash asoslarini shakllantirishning samarali vositasi sifatida qaraladi.

Asarni tahlil qilishda hisobga olish zarur bo‘lgan muhim omillardan biri uning o‘quvchilarga hissiy ta’siridir. O‘quvchilar muallifning asosiy fikrini tushunibgina qolmay, muallif hayajonlangan voqeadan ular ham hayajonlansinlar. Matnni tahlil qilish o‘quvchida fikr qo‘zg‘atishi, hayotiy tajribasining muallif qayd etgan dalillarga to‘g‘ri kelish-kelmasligini aniqlashi zarur.

Tahlil davomida asarning estetik qimmati, badiiy go‘zalligi ham alohida qayd qilib o‘tiladi.

Tanlab o‘qish. Asar tahlili jarayonida matn ustida ishlashning quyidagi turlaridan foydalaniladi:

1. Tanlab o‘qish. 1-sinf “O‘qish savodxonligi” darsligida berilgan Klavdiya Lukashevichning **“Rahmdil qizcha”** hikoyani o‘qigandan so‘ng o‘quvchilarga “Quyidagi so‘zlar bilan boshlanadigan gaplarni topib o‘qing” topshirig‘i beriladi:

- Chumchuqlar uy atrofida...
- Mehribon qizchaning...
- Chumchuqlar yemishning...

4-sinf “O‘qish savodxonligi” darsligidagi “Sayroqi qushcha” hikoyasidan Qushcha tasvirlangan joyni topib o‘qing, “Qushlar nima uchun sayrashi haqida aytilgan gapni topib o‘qing” kabi topshiriqlar berilishi orqali o‘quvchilarning tanlab o‘qish ko‘nikmasi shakllantirilishi mumkin.

Tanlab o‘qish matn ustida ishlashning eng samarali usulidir. Tanlab o‘qishdan matn ustida ishlashning barcha bosqichlarida turli xil qiyinchilikda, murakkablikda foydalaniladi. U o‘quvchilarda yaxshi o‘qish sifatlarini o‘stirish bilan birga ularning ijodiy tasavvuri, nutqi va zihnini o‘stirishga yordam beradi. Eng oddiy tanlab o‘qish asar mazmuni yuzasidan bo‘ladi.

Tanlab o‘qishning yana ham murakkabroq turlari matndan sabab-natija munosabati bilan bog‘langan dalillarni taqqoslashni, umumlashtirishni talab qiladigan o‘rinlarini topib o‘qish hisoblanadi.

Masalan, “Yaxshilik” (Farhod Musajonov) hikoyasi yuzasidan topshiriqlar quyidagicha bo‘lishi mumkin:

-Sinf rahbari Fazliddinni nima uchun Samadga biriktirib qo‘ydi? Shu o‘rinni topib o‘qing.

- Samadning Fazliddindan arazlash sababi ifodalangan o‘rinni topib o‘qing. Bunda o‘quvchi biror qatnashuvchi shaxs o‘zini qanday tutishini, nima uchun u shundayligini tasdiqlash uchun matndan material tanlab o‘qiydi.

Tanlab o‘qish ongli va ifodali o‘qish malakasini shakllantirishni matn ustida ishlash ko‘nikmasini shakllantirish bilan birga qo‘shib olib borishga, bolalarning ijodiy tasavvurini, nutqi va zihnini o‘stirishga imkon beradi. Shuning uchun undan o‘qish darslarida keng foydalaniladi.

Matnni tasvirlash. Matnni tasvirlash matn ustida ishlashda katta ahamiyatga ega bo‘lib, o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi, undan to‘g‘ri foydalanish esa asarda yozuvchi tasvirlagan hayotiy manzaralarni o‘quvchilar aniq tasavvur qilishlari uchun qulay imkoniyat yaratadi. Matnni ikki xil tasvirlash mumkin:

1) so‘z bilan tasvirlash;

2) grafik tasvirlash.

So‘z bilan tasvirlash o‘ziga xos murakkab ish turi bo‘lib, unda manzaran so‘z yordamida aniq qayta tiklash talab etiladi. So‘z bilan tasvirlash, shuningdek grafik tasvirlash uchun ham o‘quvchi matnni, undagi voqea sodir bo‘lgan vaziyatni, qatnashuvchilarning tashqi ko‘rinishini, xarakterli xususiyatlarini yaxsh bilishi zarur. So‘z bilan tasvirlashda so‘zlarni aniq tanlash talab qilinadi, bu esa o‘quvchilar nutqini rivojlantirishda foydali vositalardan biri hisoblanadi.

Tasvirlashdan o‘qituvchi turli maqsadlarda, chunonchi, reja tuzishga asos sifatida, qayta hikoyalashga tayyorlashda, voqea yuz bergan sharoitni aniqlashda foydalanadi. Tasvirlashdan mustaqil ish sifatida ham foydalaniladi: o‘qituvch matnning ma’lum qismidan o‘quvchilarga juda ma’qul bo‘lgan manzarani so‘z bilan yoki grafik tasvirlashni, unga muallif so‘zini tanlashni hamda turli tabia manzaralarini, qatnashuvchi kishilarning tashqi ko‘rinishini, voqea sodir bo‘lgar joylarni tasvirlashni topshiriq qilib berishi mumkin.

Matnni soʻz bilan tasvirlashga oʻrgatishni darslikda berilgan rasmni matndagi shu rasmga mos qism bilan taqqoslab tasvirlashdan boshlash kerak.

Soʻz bilan tasvirlash bosqichma-bosqich, maxsus tayyorgarlikdan soʻng amalga oshiriladi:

1. Matndan manzara, vaziyat yoki qahramonlarning tashqi koʻrinishi tasvirlangan oʻrinlar aniqlanadi.

2. Nisbiy tugallangan oʻrinlar ajratiladi.

3. Tasvirlashga leksik-uslubiy tayyorgarlik koʻriladi, yaʼni yozuvchi, shoir qoʻllagan lugʻaviy birliklarga oʻquvchilar diqqati tortiladi va ular tahlil qilinadi. Tasvirlashda soʻzni aniq tanlashga yordam beriladi.

4. Soʻz bilan tasvirlashga oʻrgatishning dastlabki paytida xattaxtaga foydalaniladigan soʻzlar yozib qoʻyilishi zarur. Soʻz bilan tasvirlash qayta hikoyalashga aylanib qolmasligi lozim.

Grafik tasvirlash koʻproq uyda bajariladi. Buning uchun oʻquvchilar tasvirlanadigan matn qismini ajratadilar, uni diqqat bilan oʻqib chiqadilar, mazmunini oʻzlashtiradilar va unga mos rasm chizadilar.

Bunda oʻquvchilar bilan qanday ranglardan foydalanish, ranglar ifodalaydigan maʼnolar boʻyicha suhbat oʻtkaziladi. Rasmlar koʻrgazmasi tashkil etiladi. Har bir rasm muallifi oʻzi chizgan rang tasvirini izohlab beradi. Kompyuterlashtirilgan sinflarda grafik tasvirlash sinfda ham bajartirilishi mumkin. Bunda oʻquvchilarning ijodiy yondashuvlariga imkon beriladi.

2-sinf “Oʻqish savodxonligi” darsligidagi “Och boʻri” ertagida ertak mazmunini soʻzlab berish hamda mazmuniga mos rasm chizish topshirigʻi beriladi. Bu topshiriqni bajarish orqali oʻquvchi nafaqat ertak mazmunini soʻzlashi, balki ijodiy yondashgan holda uning mazmuniga mos rasm chizishi, yaʼni faqat soʻz bilan emas grafik tasvirlashi ham mumkin boʻladi.

4-sinf “Oʻqish savodxonligi” darsligidagi “Marvarid” hikoyasini oʻqishda esa oʻquvchilardan quyidagi rasmlar asosida marvaridni tasvirlashni soʻrash mumkin. Bu topshiriq yuqoridagi kabi topshiriqning aksi hisoblanadi, yaʼni yuqoridagi topshiriqda matn asosida rasm chizish talab etilgan boʻlsa, bu topshiriqda rasm asosida hikoya mazmunini soʻzlashga yoʻnaltirish mumkin.

Asar rejasini tuzish. Reja matn mazmunini ongli va chuqur tushunishda, asosiy fikrni ajratishda, voqealarning izchilligini belgilashda, matn qismlarining oʻzaro bogʻlanishini tushunishda oʻquvchilarga yordam beradi. Reja ustida ishlash oʻquvchilar nutqi va tafakkurini oʻstiradi. Ular matnni mazmunan tugallangan. qismlarga boʻlishga va har bir qismning asosini topishga, ularga qisqa va aniq sarlavha topishga, uni reja qismi sifatida shakllantirishga oʻrganadilar.

Reja tuzishga tayyorgarlik ishlari savod oʻrgatish davridayoq boshlanadi. Tayyorgarlik mashqining eng oddiy turi berilgan sarlavhalardan kichik matn

mazmuniga mosini topib qo'yish hisoblanadi. Bunday mashqqa o'rgatishda o'qituvchi sarlavha asosiy fikrni ifodalashini ta'kidlaydi, bolalar topgan sarlavhani tahlil qilib, u yoki bu sarlavha nima uchun mos yoki mos emasligini tushuntiradi. tahlil qilib, u yoki bu sarlavha nima uchun mos yoki mos emasligini tushuntiradi. Reja tuzishga tayyorgarlik ishining ikkinchi turi o'qituvchi rahbarligida tanlab o'qish hisoblanadi, bolalar matndan o'qituvchi bergan savolga javob bo'ladigan o'rinni topib o'qiydilar.

Reja tuzish oddiydan murakkabga tamoyili asosida asta-sekin murakkablashtirilib, muayyan izchillikda o'tkazib boriladi. O'quvchilar 1-sinfda o'qilgan kichik matnga o'qituvchi rahbarligida so'roq gap tarzida sarlavha tanlashlari, 2-sinfda kichik maqolaning rejasini o'qituvchi rahbarligida so'roq yoki darak gap tarzida tuzishlari, 3-sinfda o'qilgan matn rejasini jamoa bo'lib tuzishlari, 4-sinfda mustaqil reja tuza olishlari kerak.

Masalan, 3-sinf "O'qish savodxonligi" darsligidagi "Dum-dumaloq qo'ng'iz" hikoyasiga quyidagicha reja tuzish mumkin:

1. Dum-dumaloq qo'ng'izning holati
2. Chumchuqning qo'ng'izga yordam berishi
3. Mehnatning samarasi

Qayta hikoya qilish metodi. Hikoya qilish jiddiy ijodiy ish. Tomosha qilingan rang-tasvir asari, o'qilgan hikoya, shahar yo qishloqqa safar taassurotlari, hayotiy kuzatishlar ijodiy hikoya predmeti bo'lishi mumkin. Hikoya qilish jonli og'zaki so'z ko'rinishlaridan bo'lib, unda qandaydir haqiqiy yo to'qima hodisalar qayta yaratiladi. Og'zaki nutqning istalgan shakli kabi unga ham improvizatsiya, ma'lum intonatsiya, imo-ishora, mimika xos. Ba'zida metodist olimlar ham, o'qituvchilar ham hikoya qilishni qayta hikoyalash kabi tushunishadi. Darhaqiqat, bayonning bu ikki shakli o'zaro yaqin, biroq hikoya qilish qayta hikoya qilishdan kengroq tushuncha ekanini unutmaslik kerak.

Qayta hikoya qilish o'qilgan matnga tayanishni ko'zda tutadi, ijodiy hikoya predmeti esa, yuqorida aytilganidek, voqelikdagi turli xil hodisalar, badiiy asarlardan olingan taassurotlar bo'lishi mumkin. Demak, qayta hikoya qilish, og'zaki nutq shakli sifatida badiiy asarlar, ilmiy-ommabop matnlar, gazeta maqolalari va shu kabilarni o'qish bilan bog'liq. Qayta hikoya qilish, agar shunchaki mexanik xotiraga qaratilgan bo'lmasa, o'quvchilarni ijodiy mustaqil nutqqa tayyorlaydi.

Nutqiy faoliyatning ushbu turi qimmat shundaki, u muallif tilidan erkin qayta hikoya qilishdan ustalik bilan foydalanish, hikoyada muallifning asosiy g'oyasini ajratish, uni o'z nutqida qo'llash, tinglovchini qiziqtirishga o'rgatadi.

Matn ustida ishlash orqali nutq o'stirishning eng ko'p tarqalgan usullaridan biri ham qayta hikoya qilishdir. O'quvchilar matn mazmunini qisqartirib yoki kengaytirib qayta hikoya qilishda, albatta, undagi so'z va iboralardan unumli foydalanadilar. O'tkazilgan tajriba-sinov jarayonida ham bu jihat o'z tasdig'ini topdi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari matn mazmuniga yaqinlashtirib hikoya qilishga eng ko'p murojaat qiladi. Ularning matnni iloji boricha so'zma-so'z bayon etishlarining sababi, tajribalarning ko'rsatishicha, so'z zahirasining kamligidir. Bunday nuqsonlarni bartaraf etishning eng samarali yo'li o'quvchilarni o'z so'zlari bilan matn mazmunini ijodiy qayta hikoyalashga o'rgatishdir.

Maktab dasturi bo'yicha matn ustida ishlashning eng ko'p tarqalgan usullaridan bo'lgan qayta hikoya qilish badiiy matnlarga ham, o'quv matnlariga ham daxldordir.

Matnlarni qayta hikoya qilish turlari:

- ✦ matnga yaqinlashtirib to'la hikoya qilish;
- ✦ qisqartirib hikoya qilish,
- ✦ ma'lum topshiriqlar asosida murakkablashtirilgan qayta hikoya qilish;
- ✦ ijodiy hikoya qilish

Shu borada ilmiy izlanishlar olib borgan olimlarning tadqiqot natijalariga ko'ra matn bilan ishlashda qayta hikoya qilish quyidagi turlar bo'yicha amalga oshirilishi samarali ekanligi aniqlangan:

1. Matndagi asosiy fikrni anglatgan gapni aniqlash.
2. Rasm asosida matn tuzish.
3. Berilgan matn yuzasidan stsenariy tuzish.
4. Shaxsiy kuzatishlar asosida hikoya qilish.
5. Asar qahramon(lar)ini tavsiflash.
6. Matndagi lavha(epizod)larni o'zgartirib qayta hikoya qilish.
7. Asosiy qahramon o'rniga o'zini qo'yib qayta hikoya qilish.
8. Turli matnlardagi qahramonlarni taqqoslash.
9. Matn mazmunini kengaytirib (qisqartirib) hikoya qilish.
10. Matndagi asosiy g'oya yuzasidan hikoya tuzish.

Matnga yaqinlashtirib to'la qayta hikoya qilishning maqsadi o'quvchilarni matnga tayanib gap tuzish, gaplarni bog'lanishli hikoyaga birlashtirishga o'rgatishdir. Uning ko'rinishlari "zanjir" qilib hikoyalash, tayanch material (illustratsiya, asosiy voqealarni xattaxtda yozish va boshqalar) asosida hikoyalash bo'lishi mumkin. Matn ustida ishlashning samarali usullaridan bo'lgan qisqartirib hikoya qilishda o'quvchilarning reja tuzish va matn mazmunini o'z so'zlari bilan qayta hikoya qilish bo'yicha o'zlashtirgan tajribalari qo'l keladi.

Qisqartirib hikoya qilishda:

- a) muallif tomonidan ilgari surilgan g'oya (fikir)ni ajratib ko'rsata bilish;
- b) matnda ifodalangan muhim g'oya (fikir)ni tushirib qoldirmaslik;
- s) asosiy fikrlarni o'zaro bog'liqlikda bayon qilish;
- d) nutqning boshqalarga tushunarli bo'lishiga erishish kabi talablarga qat'iy rioya qilish taqozo etiladi.

Qisqartirib hikoya qilish asar voqealarini qismlarga bo'lish, asosiy g'oyani chuqur anglash va muhimni nomuhimdan ajratishga o'rgatadi, o'quvchida mustaqil fikrlash malakasining shakllanishiga yordam beradi. Bu jarayonda o'quvchilar har fikrlash malakasining shakllanishiga yordam beradi. Bu jarayonda o'quvchilar har bir bandedagi muhim o'rinlarni ajratib, mantiqiy fikrlash hamda o'z fikrini qisqa, aniq ifodalashga o'rganadi.

Ma'lum topshiriqlar asosida murakkablashtirilgan qayta hikoya qilish matnning asosiy g'oyasini anglashga qaratilgan bo'lib (bu g'oyani ifodalash usullari mustaqil tanlanadi), bunday hikoyalashning quyidagi turlari mavjud:

- a) matndagi tasviriy ifoda vositalaridan foydalanish bilan bog'liq hikoya qilish;
- b) hikoya davomida leksik materiallarning bir qismini sinonimlar bilan almashtirib hikoya qilish;
- c) hikoyachi shaxsini o'zgartirib hikoya qilish (yoki matndagi personajlardan birining nomidan qayta hikoya qilish).

Murakkablashtirilgan hikoyaga o'tishdan avval o'quvchilarning matn mazmunini puxta o'zlashtirishi hamda uni izchil va erkin hikoya qila olishi talab etiladi. Shundan keyingina vazifani bajarishga e'tibor qaratiladi. Qo'shimcha topshiriqlar asosida qayta hikoya qilishda ma'nodosh fe'llarning qo'llanishini, otlarning olmoshlar bilan almashinishini kuzatish va shu kabilar amalda zarur sanaladi. O'quvchilar bir grammatik shakini boshqasiga almashtirish, gap tuzilishini o'zgartirish, gaplarni kengaytirib tuzish malakalarini egallagach, murakkablashtirilgan hikoyaning turli usullarini tavsiya etish mumkin.

Ijodiy qayta hikoya qilishga o'rgatishda quyidagi jihatlariga e'tibor qaratiladi:

1. Matn tarkibidagi qaysi gap yoki parchada asosiy g'oya (fikir)ning aks etishini aniqlash.
2. Rasm asosida matn tuzish.
3. Matn yuzasidan ssenariy tuzish.
4. Shaxsiy kuzatishlar asosida hikoya tuzish.
5. Tavsifnomadan foydalangan holda matn tuzish.
6. Turli matnlardagi personajlarni taqqoslash.
7. Asar mazmunini kengaytirib hikoyalash.

Ijodiy hikoya qilib berishdan o'rnida va izchil foydalanish lozim. Har qanday matn ham bunday ishga to'g'ri kelavermaydi.

Matn mazmunini to'ldirishlar bilan hikoya qilish uchun o'quvchi matn mazmunini, voqea kechayotgan barcha sharoitlarni bilishi zarur. Qo'shimchalar turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, hikoyaga yangi epizodlar qo'shish, qahramonning sarguzashtlarini davom ettirish va hokazo. Buning uchun o'qituvchi yo'naltiruvchi savollar beradi:

- Hikoyani qanday davom ettirish mumkin?

-Qahramonning keyingi taqdiri nima bo'ladi?

Shuni ta'kidlash kerakki, qayta hikoya qilish jarayonida o'qituvchi o'quvchilarga yo'l qo'yilgan xatolarni to'g'rilashni taklif qiladi. O'quvchilar boshqa bir o'quvchi hikoyasini oxirigacha diqqat bilan eshitadi, keyin yo'l qo'yilgan xatolar xususida fikr bildiradi. Bu o'quvchilarni faollashtirishda muhim bo'lib, ularning diqqatini tarbiyalash, fonologik eshitishni ta'minlashga ko'maklashadi. Har bir o'quvchining xatolarni to'g'rilash va hikoyani to'ldirishda ishtirok etishiga erishish dars samaradorligini oshiradi.

Badiiy asar matni ustida ishlash. Mustaqil o'qish. Individual va kichik guruhlararo, rolli o'qish.

Badiiy asar matni ustida ishlash o'quvchilarning o'qish savodxonligini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi va bu jarayon turli usullar orqali amalga oshiriladi: mustaqil o'qish, individual o'qish, kichik guruhlararo o'qish va rolli o'qish. Har bir usul o'quvchilarning matn bilan ishlash qobiliyatini oshirishga, ularning tasavvur qilish, tahlil qilish va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Badiiy asarlarning o'ziga xos tili, tasviriy vositalari va chuqur mazmuni o'quvchilarni adabiyot olamiga jalb qiladi, shu bilan birga ularning nutq madaniyatini, emotsional idrokini va ijtimoiy munosabatlarini mustahkamlaydi. Ushbu usullar o'quvchilarning yosh xususiyatlari va o'quv maqsadlariga qarab qo'llaniladi va dars jarayonini samarali qilishga yordam beradi.

Badiiy asar matni ustida ishlash o'quvchilarni matnni o'qib, tushunish va undan ma'no chiqarishga o'rgatadi. Bu jarayon bir necha bosqichdan iborat bo'lib, avval matn bilan tanishish, keyin uni tahlil qilish va nihoyat o'quvchilarning o'z tajribasi bilan bog'lashni o'z ichiga oladi. Masalan, bir hikoyani o'qishda o'quvchi avval qahramonlar va voqealar bilan tanishadi, so'ng ularning xatti-harakatlarini muhokama qiladi va oxirida hikoyadan o'zi uchun saboq chiqaradi. Bu jarayon o'quvchilarning nafaqat o'qish ko'nikmalarini, balki tanqidiy fikrlashini va ijodiy yondashuvini ham rivojlantiradi. Badiiy asarlarning boy tasviriy tili o'quvchilarning lug'at boyligini kengaytiradi va ularni go'zal ifodalarga o'rgatadi.

Mustaqil o'qish badiiy asar matni ustida ishlashning asosiy usullaridan biridir. Bu usulda o'quvchi matnni o'zi o'qib, tushunishga harakat qiladi va o'qituvchiga qaram bo'lmasdan, o'z xulosalarini chiqaradi. Masalan, o'quvchiga "Uch opa-singil" ertagini uyda o'qib kelish topshiriladi va u matnni o'z tezligida, o'ziga qulay muhitda o'rganadi. Mustaqil o'qish o'quvchilarning o'ziga ishonchini oshiradi, ularni mas'uliyatli bo'lishga o'rgatadi va o'qishni kundalik odatga aylantirishga yordam beradi. Bu jarayonda o'quvchi matnni tahlil qilish uchun qo'shimcha savollar tayyorlashi yoki o'qiganlarini qisqacha yozib qo'yishi mumkin. O'qituvchi bu usulni mustahkamlash uchun darsda o'quvchidan o'qiganlari haqida so'rash yoki kichik muhokama o'tkazishi mumkin.

Individual o'qish usuli har bir o'quvchining shaxsiy imkoniyatlariga moslashgan holda matn bilan ishlashni nazarda tutadi. Bu usulda o'quvchi matnni ovoz chiqarib yoki ichida o'qib, o'ziga xos tarzda tushunadi. Masalan, sinfda she'rni o'qish topshirilganda har bir o'quvchi o'z navbatida o'qib, undagi his-tuyg'ularni o'zicha talqin qiladi. Individual o'qish o'quvchining o'qish tezligini, talaffuzini va tushunish darajasini aniqlashga yordam beradi. O'qituvchi bu jarayonda har bir o'quvchiga alohida e'tibor qaratib, ularning zaif tomonlarini aniqlaydi va qo'shimcha yordam beradi. Bu usul ayniqsa boshlang'ich sinflarda samarali bo'lib, o'quvchilarning o'qish texnikasini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Kichik guruhlararo o'qish badiiy asar matni ustida ishlashda hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan usuldir. Bu jarayonda o'quvchilar 3-5 kishilik guruhlariga bo'linib, matnni birgalikda o'qiydi va muhokama qiladi. Masalan, "Alisher Navoiyning bir hikoyasi" o'qilganda, har bir guruhga matnning muayyan qismi beriladi va ular bu qismni tahlil qilib, sinfga taqdim etadi. Bu usul o'quvchilarning jamoada ishlash qobiliyatini oshiradi, ularni vazifalarni taqsimlashga va o'zaro yordamlashishga o'rgatadi. Shu bilan birga, guruhda o'qish o'quvchilarning bir-biridan o'rganishiga imkon beradi, chunki har bir ishtirokchi o'ziga xos fikr va talqin keltiradi. O'qituvchi bu jarayonda guruhlarining faoliyatini kuzatib, ularni yo'naltiradi va umumiy xulosa chiqarishga yordam beradi.

Rolli o'qish badiiy asar matni ustida ishlashning eng qiziqarli va ijodiy usullaridan biridir. Bu usulda o'quvchilar matndagi qahramonlar rolini o'ynab, voqealarni o'z ovozi va harakatlari bilan jonlantiradi. Masalan, "Qo'zichoq va bo'ri" ertagini o'qiyotganda bir o'quvchi qo'zichoq, boshqasi bo'ri sifatida o'qib, dialoglarni sahnalashtiradi. Rolli o'qish o'quvchilarning tasavvur qilish qobiliyatini oshiradi, ularni qahramonlarning his-tuyg'ularini tushunishga undaydi va matnni yanada chuqur idrok etishga yordam beradi. Shu bilan birga, bu usul darsni o'yinga aylantirib, o'quvchilarning qiziqishini oshiradi va ularning nutq ko'nikmalarini rivojlantiradi. O'qituvchi bu jarayonda o'quvchilarni rollarga tayyorlashga yordam beradi va ularning ijrosini baholaydi.

Badiiy asar matni ustida ishlashda ushbu usullar bir-birini to'ldiradi. Mustaqil o'qish o'quvchini matn bilan yolg'iz tanishtirsa, individual o'qish uning shaxsiy ko'nikmalarini rivojlantiradi. Kichik guruhlararo o'qish hamkorlikni oshirsa, rolli o'qish ijodiy yondashuvni rag'batlantiradi. Masalan, bir hikoyani mustaqil o'qib kelgan o'quvchi sinfda uni individual o'qib, keyin guruhda muhokama qiladi va nihoyat rollarga bo'lib sahnalashtiradi. Bu jarayon matnni har tomonlama o'rganishga imkon beradi va o'quvchilarning turli qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Ushbu usullarni qo'llashda o'quvchilarning yoshiga moslashish muhimdir. Boshlang'ich sinflarda rolli o'qish va kichik guruhlararo o'qish ko'proq samara bersa, o'rta sinflarda mustaqil o'qish va individual o'qishga urg'u beriladi. Yuqori sinflarda esa bu usullar murakkab adabiy asarlar bilan ishlash uchun birlashtiriladi. O'qituvchi har bir usulni matnning xususiyatlariga va o'quvchilarning qiziqishlariga qarab tanlaydi.

Hikoya janri haqida ma'lumot. Hikoya matni ustida ishlashning ahamiyati. Hikoya matni ustida ishlashga o'rgatish usullari. Hikoya matnlari asosida o'tkaziladigan tadbirlar.

Hikoya - epik janrning kichik hajmli, ammo mazmunan boy va aniq voqeani qamrab olgan shaklidir. Unda biror voqea, holat yoki inson taqdiri tasvirlanadi, bosh qahramonning kechinmalari, muayyan voqeadagi ishtiroki yoritiladi. Hikoya roman va qissaga nisbatan ixcham, aniq va lo'nda bo'ladi. Bu janrning eng muhim belgilaridan biri - voqealarning real hayotiy asosga ega bo'lishidir. Hikoyalarda inson fe'l-atvori, axloqiy fazilatlarini, jamiyatdagi o'rni qisqa, ammo ta'sirli uslubda yoritiladi. Shu sababli hikoya janri boshlang'ich sinf o'quvchilarini o'qishga o'rgatishda eng samarali badiiy matnlardan biri hisoblanadi.

Hikoya matni ustida ishlashning ahamiyati juda katta. Bu jarayon orqali o'quvchilar o'qish malakalarini chuqurlashtiradilar, matn mazmunini tushunish, asosiy g'oyani ajratib olish, voqealarni tahlil qilish, obrazlarga munosabat bildirish ko'nikmalariga ega bo'ladilar. Hikoyaning ixchamligi va sodda ifodasi o'quvchiga uni oson tushunishga, o'z hayoti bilan bog'lashga imkon beradi. Hikoya matni orqali o'quvchilar obrazlarni kuzatadi, ularning fe'l-atvori, harakati, xatti-harakatlarining sabablari haqida fikr yuritadi. Bu esa ularning mantiqiy fikrlash, axloqiy baholash, nutqiy va estetik didini rivojlantiradi.

Hikoya matni ustida ishlashga o'rgatish turli usullar orqali amalga oshiriladi. Avvalo, hikoya tanlanayotganda o'quvchining yoshi, psixologik holati, qiziqish doirasi, lug'aviy zahirasi hisobga olinadi. O'qituvchi matnni tanlashda uning mazmuni tarbiyaviy va ahloqiy yo'nalishda bo'lishiga alohida e'tibor qaratadi. Ish jarayoni esa ifodali o'qish, mazmunini tahlil qilish, obrazlarni aniqlash, savollarga javob berish, reja tuzish, hikoyadan xulosa chiqarish kabi bosqichlardan iborat bo'ladi.

Ushbu bosqichlarda turli metodlar qo'llaniladi: ifodali o'qish va dramatizatsiya, rolga kirish, savol-javob, klaster va insert metodlari, rasm asosida hikoya tuzish, grafik organayzerlar bilan ishlash, bog'liqlik diagrammasi tuzish, o'zgarishlarni topish, obrazga xat yozish, muloqotli o'yinlar tashkil etish. Bu usullar orqali o'quvchilar nafaqat matnni o'qib tushunishadi, balki uni mustaqil tahlil qilish, o'z fikrini ifodalash, tasavvur qilish, yangi voqealar yaratish kabi ijodiy ko'nikmalarga ega bo'ladilar.

Hikoya matnlari asosida o'tkaziladigan tadbirlar o'quvchilarning qiziqishini oshirish, ularni estetik va axloqiy tarbiyalash, badiiy tafakkurini shakllantirishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Bu tadbirlar qatoriga badiiy o'qish kechalari, dramatizatsiyalashgan sahna ko'rinishlari, qahramonlar ishtirokidagi rolli o'yinlar, "Obrazlar olamida" nomli bahs-munozaralar, "Yaxshi-yomon" mavzusidagi taqqosloviiy tahlillar, hikoyani davom ettirish tanlovlari, "Muallif bo'lsangiz qanday yozgan bo'lardingiz?" mavzusidagi ijodiy ishlanmalar kiradi.

Shuningdek, hikoya matni asosida rasm chizish, hikoya qahramoniga xat yozish, hikoya asosida insho yozish, hikoya motivlarini teatr sahnasiga moslab sahnalashtirish kabi faoliyat turlari ham bolalarning ijodiy yondashuvini kuchaytiradi. Bunday tadbirlar orqali o'quvchilar faollik ko'rsatadi, o'z fikrini erkin ifoda etadi, ijodiy tafakkurini namoyon etadi, nutq boyligini oshiradi va o'zini namoyon qilish imkoniga ega bo'ladi.

Hikoya janri va u asosida olib boriladigan metodik ishlar o'quvchilarda o'qish va fikrlash malakalarini shakllantirishda, axloqiy va estetik tarbiyani amalga oshirishda, badiiy nutqni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Hikoya ustida samarali ishlash o'quvchini nafaqat bilimli, balki insoniy fazilatlariga ega, ijodiy tafakkurga ega shaxs sifatida shakllanishiga zamin yaratadi.

Boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi kitoblarida berilgan hikoyalarning o'ziga xos xususiyatlari.

Boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi kitoblarida berilgan hikoyalarning o'ziga xos xususiyatlari o'quvchilarning yosh xususiyatlari, o'quv maqsadlari va adabiy didni shakllantirish ehtiyojlariga mos ravishda shakllangan. Bu hikoyalar o'zbek xalq ijodi, klassik adabiyot va zamonaviy mualliflar asarlaridan tanlab olinadi, ularning asosiy vazifasi bolalarni o'qishga qiziqtirish, ularning tasavvur qilish qobiliyatini rivojlantirish va hayotiy qadimiyatlarni o'rgatishdan iborat. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun hikoyalar oddiy tilda yoziladi, qisqa hajmga ega bo'ladi va o'ziga xos tarbiyaviy mazmunga ega bo'lib, ularning diqqatini jalb qilishga xizmat qiladi. Ushbu hikoyalarning xususiyatlari matnning tuzilishi, mazmuni, tili va tarbiyaviy jihatlarida yaqqol namoyon bo'ladi.

Boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi kitoblaridagi hikoyalarning birinchi o'ziga xos xususiyati ularning qisqaligidir. Bu yoshdagi o'quvchilarning diqqati uzoq vaqt bir joyda ushlab turilmaydi, shuning uchun hikoyalar odatda bir necha sahifa yoki hatto

bir necha paragraf bilan cheklanadi. Masalan, “Qo‘zichoq va bo‘ri” yoki “Zukko tulki” kabi hikoyalar qisqa, lekin mazmunli bo‘lib, o‘quvchilarning e‘tiborini oxirigacha saqlab qolishga imkon beradi. Bu xususiyat o‘quvchilarga o‘qish jarayonida muvaffaqiyat tuyg‘usini his qilishga yordam beradi va ularni keyingi matnlarni o‘qishga rag‘batlantiradi.

Hikoyalarning yana bir muhim xususiyati ularning oddiy va tushunarli tilda yozilganligidir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari hali o‘qishning boshlang‘ich bosqichida bo‘lganligi sababli, hikoyalarda murakkab so‘zlar yoki uzun jumalardan qochiladi. Masalan, “Uch do‘st” hikoyasida “Bir kuni uch do‘st o‘rmonga bordi” kabi oddiy jumlar ishlatiladi. Bu til o‘quvchilarning matnni osongina o‘qib, tushunishiga yordam beradi va ularning o‘qish texnikasini mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, bu hikoyalarda tasviriy so‘zlar va iboralar ham mavjud bo‘lib, ular o‘quvchilarning lug‘at boyligini asta-sekin kengaytiradi.

Hikoyalarning mazmuni ko‘pincha tarbiyaviy xarakterga ega bo‘lib, o‘quvchilarga axloqiy qadimiyatlarni o‘rgatishga qaratiladi. Bu matnlar orqali bolalar yaxshilik, adolat, do‘stlik, mehnatkashlik va mas’uliyat kabi tushunchalar bilan tanishadi. Masalan, “Ehtiyotkor quyon” hikoyasi o‘quvchilarga ehtiyotkorlik va zukkolik muhimligini ko‘rsatadi. Bu xususiyat hikoyalarni nafaqat o‘qish vositasi, balki tarbiya vositasiga ham aylantiradi. O‘quvchilar qahramonlarning xatti-harakatlaridan saboq oladi va bu saboqlarni o‘z hayotlarida qo‘llashga o‘rganadi.

Boshlang‘ich sinf hikoyalari o‘zining syujetining soddaligi va ravonligi bilan ajralib turadi. Bu matnlarda voqealar mantiqiy va izchil ravishda rivojlanadi, murakkab syujet chiziqlari yoki kutilmagan burilishlardan qochiladi. Masalan, “Tulki va qarg‘a” hikoyasida tulki qarg‘adan pishloqni aldab oladi va hikoya shu bilan yakunlanadi. Bu soddas syujet o‘quvchilarning matnni tushunishini osonlashtiradi va ularning diqqatini asosiy g‘oyaga qaratishga yordam beradi. Shu bilan birga, syujetning ravonligi o‘quvchilarni hikoyani oxirigacha o‘qishga undaydi.

Hikoyalarda qahramonlarning aniq va tushunarli obrazlarga ega bo‘lishi yana bir o‘ziga xos xususiyatdir. Bu matnlarda odatda odamlar, hayvonlar yoki xayoliy personajlar qahramon sifatida tasvirlanadi. Masalan, “Zukko tulki”da tulki ayyor va aqlli sifatida ko‘rsatilsa, “Qo‘zichoq va bo‘ri”da qo‘zichoq sodda va beg‘ubor obraz sifatida namoyon bo‘ladi. Bu aniq obrazlar o‘quvchilarning qahramonlarni osongina tasavvur qilishiga yordam beradi va ular bilan emotsional bog‘lanishini osonlashtiradi. Shu bilan birga, qahramonlarning xatti-harakatlari orqali o‘quvchilar yaxshi va yomon xulqlarni farqlashni o‘rganadi.

Hikoyalarning o‘zbek xalq ijodi va milliy madaniyatga asoslanganligi ularning yana bir muhim xususiyatidir. Ko‘p hollarda bu matnlar xalq ertaklari, afsonalar yoki an‘analardan ilhomlanib yoziladi. Masalan, “Alpomish”dan olingan qisqa hikoyalar yoki “Nasriddin Afandi” haqidagi latifalar darsliklarda uchraydi. Bu xususiyat

o'quvchilarni o'z xalqining boy adabiy merosi bilan tanishtiradi, ularda vatanparvarlik tuyg'usini shakllantiradi va milliy o'zlikni anglashga yordam beradi. Shu bilan birga, ba'zi hikoyalarda zamonaviy mualliflarning asarlari ham kiritiladi, bu esa o'quvchilarni turli davr adabiyoti bilan tanishtiradi.

Hikoyalarning tasviriy va hissiy jihatdan boy bo'lishi o'quvchilarning qiziqishini oshirishga xizmat qiladi. Bu matnlarda tabiat, hayvonlar yoki kundalik hayot tasvirlari oddiy, lekin jonli tarzda beriladi. Masalan, "Bahor keldi" hikoyasida "Quyosh nurlarini sochdi, gullar ochildi" kabi iboralar ishlatiladi. Bu tasvirlar o'quvchilarning tasavvur qilish qobiliyatini oshiradi va ularni matnni o'qishdan zavqlanishga undaydi. Shu bilan birga, hikoyalardagi hissiy ohang - quvonch, qayg'u yoki hayajon - o'quvchilarning emotsional rivojlanishiga yordam beradi.

Hikoyalarning oxirida ko'pincha aniq xulosa yoki saboq bo'lishi ham ularning o'ziga xos xususiyatlaridan biridir. Bu xulosa o'quvchilarga matnning asosiy g'oyasini tushunishni osonlashtiradi va ularni o'qiganlaridan ma'no chiqarishga o'rgatadi. Masalan, "Tulki va turna" hikoyasi o'zaro hurmat muhimligini ko'rsatib yakunlanadi. Bu xususiyat hikoyalarni tarbiyaviy vositaga aylantiradi va o'quvchilarning axloqiy dunyoqarashini shakllantiradi.

Demak, boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi kitoblarida berilgan hikoyalarning o'ziga xos xususiyatlari ularning qisqaligi, oddiy tili, tarbiyaviy mazmuni, sodda syujeti, aniq qahramonlari, milliy madaniyatga bog'liqligi, tasviriy boyligi va aniq xulosaga ega bo'lishidadir. Bu xususiyatlar o'quvchilarni o'qishga qiziqtiradi, ularning adabiy didini shakllantiradi va hayotiy qadimiyatlarni o'rgatadi.

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

✓ Badiiy matnni o'qib, asosiy g'oyani aniqlang va uni yozma ravishda ifoda eting

✓ Qahramonlarning fe'l-atvorini tavsiflang va ularni solishtiring

✓ Matndagi voqealar ketma-ketligini belgilab chiqing

✓ Matndagi badiiy ifoda vositalarini toping va ularning ta'sirini izohlang

✓ Hikoyada qaysi voqea sizni ko'proq taassurotlantirdi, nima uchun?

✓ Matn bo'yicha qisqacha ssenariy yozing va uni sahnalashtirish uchun takliflar bering

✓ Muallifning qarashiga nisbatan o'z munosabatingizni bayon qiling

✓ Asarni qismlarga bo'lib, har bir qismga sarlavha qo'ying

✓ Muhim satrlarni tanlang va ularning ma'nosini izohlang

✓ Matnni ifodali va nutq intonatsiyasiga rioya qilgan holda o'qing

✓ Matndagi bir shaxsni tanlab, uning o'rnida tasavvur qiling va uning qarashlari asosida esse yozing

✓ Hikoya mazmuniga oid rasm chizing va u orqali voqeani qayta soʻzlab bering

✓ Matn ustida ishlagan holda yangi soʻzlarni lugʻatdan toping va ular bilan soʻz birikmalari tuzing

Muhokama uchun savollar

✓ Badiiy asar matnini boshqa turdagi matnlardan farqlantiradigan jihatlar nimalar?

✓ Nega oʻquvchilarda badiiy asarga qiziqish uygʻotish muhim?

✓ Mustaqil oʻqish koʻnikmasini shakllantirishda oʻqituvchi qanday vazifani bajaradi?

✓ Hikoya matnidagi qahramonlarni qanday tahlil qilish mumkin?

✓ Badiiy asarni oʻqish orqali bolalarda qanday his-tuygʻular shakllanadi?

✓ Hikoya matni ustida ishlash jarayonida qaysi uslublar samarali boʻladi?

✓ Matnni sahnalashtirish oʻquvchining qaysi qobiliyatlarini rivojlantiradi?

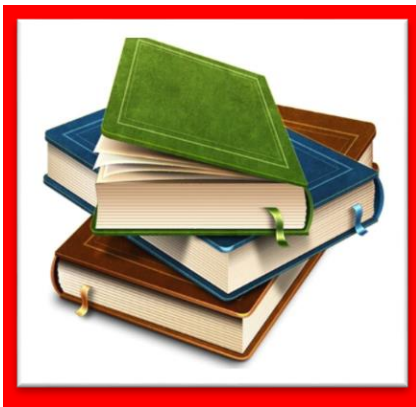
✓ Oʻquvchi matnni anglashda qanday xatolarga yoʻl qoʻyishi mumkin va bundan qanday saboq olish mumkin?

✓ Oʻqishdan soʻng xulosa chiqarish va fikr bildirish oʻquvchi nutqiga qanday taʼsir koʻrsatadi?

✓ Matnni tahlil qilish jarayonida koʻproq amaliy mashqlar yoki savol-javob samaralimi?

6-mavzu: Badiiy asar matni ustida ishlash. Ertak janriga xos matnlar ustida ishlash

REJA:

1. Badiiy asar matni ustida ishlash. Badiiy adabiyotda ertak janri haqida. Ertak janri ustida ishlashning tarbiyaviy ahamiyati.
2. Rivoyat, afsona janridagi matnlar ustida ishlash. Ertaklarning turlari va matnining o'ziga o'ziga xos xususiyatlari.
3. Ertaklarni rollarga bo'lib o'qish, sahnalashtirishning ahamiyati.

★ **Tayanch so'zlar va iboralar:** badiiy asar, ertak janri, qahramonlar, voqea, yaxshilik va yomonlik, tarbiyaviy ahamiyat, xissiyotlar, tasviriyy vositalar, o'qish jarayoni, rollarga bo'lib o'qish, his-tuyg'ular

Ertak janriga xos matnlar ustida ishlash.

Ertak - xalq og'zaki poetik ijodining asosiy janrlaridan biri: to'qima va uydirmaga asoslangan sehrli sarguzasht va maishiy xarakterdagi epik badiiy asar. Asosan, nasr shaklida yaratilgan. M.Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida yetuk shaklida uchraydi va biror voqeani og'zaki tarzda hikoya qilish ma'nosini bildiradi.

Xalq og'zaki poetik ijodiga mansub janr sifatida ertaklar ham ko'pgina shakliy va mazmuniy o'zgarishlarga uchraydi. Chunki og'zakilik, ijodkorning noma'lumligi, uning sujetda turli o'zgarishlar kelib chiqishining omilidir. Natijada, ertakning turli versiyalari kelib chiqishi, bunda davr omili ham ma'lum rol o'ynashi, badiiy detal va vositalarda, g'oyaviy yo'nalishlarida har bir davr o'z izini qoldirishi mumkin. Ertak janri tabiatdagi o'zgarishlarning yana bir omili ertakchilarning ham o'ziga xos maydon va bilimga ega bo'lganlaridir.

Xalq ertaklarida:

- ★ xalq dunyoqarashi, mana shu falsafaning jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq holda o'zgarib borishi o'z ifodasini topadi;
- ★ ertak yaratuvchi xalqning borliqqa munosabati, orzu-istaklari, xalqning ozodlik yo'lidagi, erk yo'lidagi kurashlarifodalanadi;
- ★ ezgulikning yovuzlik ustidan, albatta g'alaba qilishi, ezgulik yo'ldoshi bo'lgan qahramonlarning oxir-oqibatda murod maqsadlariga yetishi kuylanadi.

Ertak - mumumbashariy janr bo'lganligidan turli xalqlar ertaklarida bir xil yoki bir-biriga o'xshash sujetlar, detal va obrazlar uchraydi. Zero, dunyoning barcha

xalqlarida mehnat, mehnatsevarlik, do'stlik, vafo, sadoqat va boshqa mavzularda yaratilgan ertaklar mavjud. Bu insoniyat bosib o'tgan yo'l iqtisodiy jihatdan, tarixiy shart-sharoiti umumiyliги jihatidan mohiyati e'tibori bilan bir xil yo'ldan kechganligi bilan izohlanadi.

Ertaklar folklorning keng tarqalgan ommaviy janrlardan biridir. Ertaklar xalq hayoti, ijimoiy turmushi, ma'naviy dunyosi, dunyoqarashi bilan uzviy bog'langandir. Ertak janri dunyo xalqlari folklorida so'z san'atining eng ommaviy turi hisoblanadi. Ertaklarning paydo bo'lishi uzoq o'tmishga borib taqaladi. Mahmud Koshg'ariy tomonidan 1074-yilda yozilgan "Devonu lug'otit turk" asarida "etuk" tarzida qo'llanganidan bilsa bo'ladi: "Etuk - hikoya, ertak; biror maqsadni shohga bildirish, hikoya qilish uchun ham bu so'z qo'llanadi. Asli bir narsani hikoya qilishdan olingan". Ya'ni biror voqeani og'zaki tarzda hikoya qilishma'nosini bildiradi.

Ertak atamasi "qadimgi", "avvalgi" ma'nolarini ifodalagan. Surxondaryo, Samarqand viloyatlarining ayrim tuman va qishloqlarida "ertak" so'zi o'rniga "metal" so'zi qo'llanadi. Farg'ona o'zbeklari orasida "**matal**", Buxoro atrofida tuman va qishloqlarda "**ushuk**", Xorazmda "**varsaqi**", Toshkent shahri va uning atrofida "**cho'pchak**" deb ataladi. Ertak hayot haqiqatining xayoliy va hayotiy uydirmalar asosida tasvirlanganligi, tilsim va sehr vositalariga asoslanishi, voqea va harakatlarning ajoyib-g'aroyib holatlarda kechishi, qahramonlarning g'ayritabiiy jasorati bilan folklorning boshqa janrlaridan farq qiladi. Ertaklarda uydirma muhim mezon bo'lib, syujet voqealarining asosini tashkil etadi, syujet chizig'idagi dinamik harakatning konflikt yechimini ta'minlaydi.

Ertaklar hayot haqiqatining xayoliy va hayotiy uydurmalar asosida tasvirlanganligi, tilsim va sehr vositalariga asoslanishi voqea va harakatlarning ajoyib-g'aroyib holatlarda kechishi, qahramonlarning g'ayritabiiy jasoarti bilan folklorning boshqa janrlaridan farq qiladi. Taniqli folklorshunos olim M.I. Afzalov xalq ertaklarini shartli ravishda 2 qismga ajratadi.

- *xayoliy uydirmalar asos bo'lgan ertak (fantastik ertaklar);*
- *hayotiy uydirmalar asos bo'lgan ertaklarga (realistik ertaklar).*

Uydirmalarning turli xil namunalari ta'limiy-estetik funksiyani bajaradi, janr komponenti sifatida o'ziga xos badiiy tasvir vositasi bo'lib xizmat qiladi. Uydirmalar voqea va hodisalarni hayotda bo'lishi mumkin bo'lmagan yoki mavjud bo'lgan hodisalar tarzida tasvirlaydi.

Xayoliy uydirmalar asosidagi ertak syujeti mo'jizali, sehrli, hayotiy uydirmalarga asoslangan ertak syujeti esa hayotiy tarzda bo'lib, unda real voqea-hodisalar tasvirlanadi.

Ertakda, asosan, uch maqsad hikoya qilinadi.

Birinchisida ideal qahramonning jasorati, yovuz kuchlarga qarshi chiqib, xalq manfaatini himoya qilishi;

Ikkinchisida, asosan, bosh qahramonning o'zga yurt malikalariga yoki parizodlariga oshiq bo'lib uylanishi, kasalga dori topishi, ajdar va devlar olib qochgan kishilarni ozod qilishi;

Uchinchisida esa adolatsizlikka, zulmga qarshi chiqishi kabi maqsadlar bayon qilinadi.

Birinchi maqsad pahlavonning faol harakati va g'ayritabiiy kuch-qudrati bilan amalga oshsa, **ikkinchi maqsad** passiv qahramonga yordam beruvchi tilsim vositalari yordamida, **uchinchi maqsad** esa bosh qahramonning aql-idroki, tadbirkorligi bilan amalga oshadi.

Ertak janri obrazlar talqini, g'oyaviy mazmuni va konflikti, syujet va kompozitsiyasi, uydirmalarning o'rni va vazifasi, tili va uslubiga ko'ra, shartli ravishda hayvonlar haqidagi ertaklar, sehrli ertaklar, maishiy ertaklar, hajviy ertaklarga bo'linadi.

Hayvonlar haqidagi ertaklarning bir turi majoziy ertaklardir. Majoziy ertaklarning ("Susanbil", "Bo'ri bilan tulki", "Tulkining taqsimoti", "Ikki boyqush" va boshqalar) syujeti asosida ko'chma ma'no, allegorik obrazlar yotadi. Masalan, laqmalik va qonxo'rlik bo'ri orqali, ayyorlik va tilyog'lamachilik tulki orqali ifodalangan.

Sehrli ertaklarda voqealar sehr-jodu, fantastik uydirmalar asosiga qurilgan bo'ladi. Bular pahlavonlik va qahramonlik madh etiladi ("Yalmog'iz", "Semurg", "Devbachcha", "Kenja botir" va boshqalar). "Quloqboy", "Handalak polvon", "Uch yolg'onda qirq yolg'on" va boshqalar ertaklar komik, ba'zilar hatto hajviy xarakterga ega. Masalan, "Uch yolg'onda qirq yolg'on"da bosh qahramon xalq orasida shuhrat topgan kal bo'lib, bu komik qahramonning "yolg'on to'qishi"dan zulm va jaholat, adolatsizlik kabi mavjud tuzumga xos illatlar qoralanadi, kishilardagi donishmandlik, tadbirkorlik kabi fazilatlar ulug'lanadi.

Maishiy ertaklarda ko'proq zulm va adolatsizlik qoralanadi ("Uch og'aini botirlar", "Oygul bilan Baxtiyor", "Tohir va Zuhra", "Farhod va Shirin", "Zolim podsho" va boshqalar). Masalan, "Uch og'aini botirlar" ertagi odatdagidek ota nasihati bilan boshlanadi. Bunda ota kambag'al, lekin hayot tajribalariga boy bo'lgan shaxs, boshqa variantlarida esa shoh bo'lib, o'g'illari shahzodalardir. Botirlar obrazida axloq va odobning yuksak namunasi, odamiylik, donishmandlik, jasurlik kabi sifatlar ko'rinsa, shahzodalar qiyofasida mol-mulk to'plash yo'lida har qanday yomon niyatlardan qaytmaydigan yolg'onchi, johil kishilar obrazi gavdalangan.

Hajviy ertaklarda jamiyatning illatlari hukmron sinf va ularning zolimliklari ustidan achchiq zaharanda kulgi beriladi. Satirik ertaklarning mavzusi podsho va xonlarning zolimligini, ahmoqligini, adolatsizligini, boylarning xasisligini va mehnat ahliga qarama-qarsi bo'lgan tekinxo'r o'g'rilarni, folbinlarni, ahmoq mullalarni, ruhoniylarni va shularga o'xshash elementlarni fosh qilishdan iboratdir.

Masalan, “Xasis boy bilan Abduraxmon o‘g‘ri” ertagida bir xasis boyning ming tillasi bo‘ladi. Biyb u tillalarni bir bo‘z xaltasiga solib, og‘zini mahkam tugib, hech kimga ishonmay, bo‘yniga osib yuradi. Boyning Matmusa ismli xizmatkori bo‘ladi. Boy unga ko‘p azob beradi. Abdurahmon o‘g‘ri Matmusaning qo‘lida ustalik bilan ro‘molini olib, boyning uyiga borib tillani olib qo‘yadi. Keyinchalik o‘g‘ri boyga tillalarni qaytaradi. Biroq bir tillasi qoladi. Butun janjal mana shu tilla ustida bo‘ladi. Tillani olish uchun boy o‘g‘rining uyiga borib yotib oladi. O‘g‘ri “o‘ladi”. Boy ko‘madi. O‘g‘ri tiriladi. Xullas boy o‘g‘ridan bir tangasini undiradiyu tinchidi.

Ko‘rinadiki xususiy boylik to‘plash uchun intilgan inson kuchli satira, yumor orqali fosh etiladi. Hajviy ertaklarning asosiy xususiyatlaridan biri ularda ijtimoiy tengsizlikka qarshi kurashning hajviy ifodalanishidir. Shuning ushun ham satirik ertaklarni xalq hayotiga yaqin hisoblaydilar. Chunki satiric ertaklarga ijtimoiy konfliktlar, sinfiy ziddiyatlar asos qilib olinadi.

Jahon xalqlari og‘zaki ijodida, umuman, o‘zbek xalq og‘zaki ijodida, xususan, ertaklarning sujet va kompozitsiyasida an‘anaviy morfologik holatning mavjudligi folklorshunos olimlar tomonidan isbotlangan. Ularning fikricha, tom ma‘noda ertak janriga mansub bo‘lgan har bir asar asosan uch tarkibiy qismdan iboratdir:

a) **ertakning initsial qismi**, ya‘niy boshlanmasi. Folklorshunoslikda bu qism ko‘pincha zachin nomi bilan yuritiladi.

b) **medial qismi**. Bu qismda ertakda hikoya qilinayotgan voqea to‘liq bayoniga ega bo‘ladi va ertakning qaysi tasnif turkumiga mansub ekanligini dalillaydi.

c) **final qismi**. Bu qismda ertakning xotimasi ifodasini topadi.

Ertakning initsial (boshlanma) qismi, odatda, zamon, vaqt, makon va asar qahramoni haqidagi dastlabki ma‘lumotlarni berishga bag‘ishlanadi. Medialda (voqealar rivoji) esa yetishmovchilik, safar, vazifa, raqib, ta‘qib, kurash kabi omillar an‘anaviy unsurlar sifatida ishtirok etadi. Final, ya‘ni ertakning tugallanma qismi asosan murod-maqsadiga yetishi vazifasidan iborat bo‘ladi. Ammo bu voqeaning o‘zini shartli ravishda safardan qaytish, to‘y, raqibini jazolash, murod-maqsadga yetish kabi tarkibiy qismlaridan iborat ekanligini ko‘rsatish zarur.

Ertaklar, asosan, didaktik vazifani bajaradi. ertaklarning “Ming bir kecha”, “Panchatantra” va boshqalar yaxshi namunalari, G.X.Andersen, V.Xauf, A.S.Pushkin kabilarning mumtoz adabiy ertaklari jahon madaniyati xazinasiga kirgan.

Xalq og‘zaki poetik ijodidagi eng boy va rang-barang janrlardan biri ertaklardir. Xalq tomonidan yaratilgan ko‘plab ertaklarda bolalarning o‘ziga xos hayoti chetlab o‘tilmagan. Hatto turli yoshdagi bolalar uchun juda ko‘p maxsus ertaklar yaratilgan.

Ertakning muhim xususiyatlaridan biri uning hamisha xalq hayoti, kurashi, tarixi, ruhiy olami, dunyoqarashi, urf-odatlari bilan chambarchas bog‘lanishi, insonlarga axloqiy va ma‘naviy yo‘ldosh bo‘lib kelishidadir. Ertaklar insonning ma‘naviy va jismoniy kuchiga ishonch ruhi bilan sug‘orilgan bo‘lib, ijobiy kuchlar tabiat va ijtimoiy

hayotda o‘ziga dush-man bo‘lgan kuchlarga qarshi kurashda doimo g‘olib chiqadi. Xalq ertaklarida ijtimoiy muhim masalalar odilona hal etiladi. Ertaklar sodda va tushunarli bo‘lgani uchun har qanday kitobxonga tez yetib boradi. o‘tmishda yaratilgan ertaklarda xalqchillik kurashi o‘zining haqqoniy badiiy ifodasini topgandir. Xalqning kelajakka bo‘lgan ishonchi, adolatning adolatsizlik ustidan g‘alabasi, yorug‘likning zulmatni yengishi, ozod va baxtiyor hayotga erishish g‘oyalari yorqin obrazlar orqali tasvirlangan.

Xalq ertaklarida el-yurti ko‘z qorachig‘iday avaylab saqlovchi ajoyib qahramonlar ulug‘lanadi, ayollarning haq-huquqlari himoya qilinadi, uzoq masofalar yaqin qilinadi, kishilar xarakteridagi yaramas odatlar, noma’qul illatlar tanqid ostiga olinadi, mardlik, epchillik, dovyuraklik, mehnatsevarlik, halollik, vafodorlik, saxiylik g‘oyalari ulug‘lanadi

Ertak aytuvchilarni qadimda “ertakchi”, “matalchi” deb atashgan. Ertaklarning xarakterli xususiyati shundaki, ularda fantaziyaga keng o‘rin beriladi, mubolag‘a, giperbola kabi tasviriy vositalardan foydalaniladi. E’tibor bersangiz, ertaklarda ijobiy qahramon albatta yovuzlik, adolatsizlik, zulm ustidan g‘alaba qozonadi, yaxshilik tantana qiladi. Chunki ertak qahramonlari xalq orzu-umidlarini, manfaatini ifodalaydilar.

Ertaklar azaldan xalqni, ayniqsa, yosh avlodni insonparvarlik, vatanga muhabbat, rostgo‘ylik va halollik, mehnatsevarlik, xushmuomalalik va kamtarlik ruhida tarbiyalab kelgan.

Xalqimiz yaratgan xayoliy hikoyalar orasida shunday turkum ertaklar borki, ularni biz hayotiy-maishiy ertaklar deb ataymiz. Bunday ertaklardagi voqealarning aksariyati hayotga yaqin, hayotdan olingan. “Zumrad va Qimmat”, “Oygul bilan Baxtiyor”, “Ziyod botir”, “Tohir va Zuhra”, “Farhod va Shirin”, “Malikayi Husnobod”, “Uch og‘a-ini botirlar” ana shunday ertaklar sirasidandir. Biz yuqorida tilga olgan hayotiy-maishiy ertaklar kishida jiddiy fikr-mulohazalar uyg‘otadigan, muayyan tarbiyaviy yo‘nalishga ega bo‘lgan asarlardir. Siz ular bilan tanishgach, botirlik, yurtga fidoyilik, odamgarchilik, vafodorlik, himmat va saxovat haqida aniq tasavvurga ega bo‘lasiz, o‘zingizda ham ertaklar qahramonlaridagi yaxshi fazilatlarni bo‘lishini xohlab qolasiz, shunga intilasiz.

Ertaklarni ham tinglaymiz, ham o‘qiymiz dedik. Tinglaydigan ertaklarimiz professional ertak aytuvchilar, ya’ni ertakchilar tomonidan qiziqarli tarzda hikoya qilinadi. Ertakchilar shunchaki hikoya qilmaydilar. Har bir ertakchi u yoki bu ertakni qayta yaratadi desak, xato bo‘lmaydi. Chunki ularning har biri o‘zining hikoya qilish uslubi, didi, dunyoqarashiga ko‘ra ajralib turadi. Bundan tashqari, ertakchi tinglovchilarning saviyasi va talabiga ko‘ra ertakni o‘zgartirishi mumkin. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi tarixida ertaklarning badiiy asar darajasiga ko‘tarilishi va bugungi kungacha saqlanib qolishida Hamrobibi Umarali qizi, Hasan Xudoyberdi o‘g‘li,

Haydar Baychi o'g'li, Nurali Nurmat o'g'li, Husanboy Rasul o'g'li kabi ertakchi, matalchilarimiz katta xizmat qilganlar. Ular og'zidan yozib olingan O'zbek xalq ertaklarining bebaho namunalari bizga hanuzgacha ma'naviy zavq berib kelyapti. O'zbek adabiyotida xalq ertaklari asosida yaratilgan she'riy, nasriy asarlar teatr va kinoda ham o'z aksini topgan. Qiziqarli ertaklar sujeti asosida sahna asarlari, kinofilmlar multfilmlarni bolalar sevib tomosha qilmoqda.

Bolalar, ertaklarning yaratilishiga ko'ra yana bir turi - **yozma ertaklar** ham mavjudki, u jahon adabiyoti, xususan, o'zbek yozma adabiyotining katta qismini tashkil etadi. Keyingi ikki-uch yuz yillikda fransuz ertakchisi Sharl Perro (1628-1703), nemis ertaknavislari Emst Teodor Amadey Gofman (1776-1822), aka-uka Yakob Grimm (1785-1863) va Velgelm Karl Grimm (1786-1859)lar, Vilgelm Gauf (1802-1877), daniyalik Hans Kristian Andersen (1805-1875), angliyalik Oskar Uayld (1854-1900), rus ertakchilari A.S.Pushkin (1799-1837) ijodining roppa-rosa o'n yilini faqat bolalar uchun hikmatli hikoyalar va ertaklar yaratishga bag'ishlagan L.N.Tolstoy (1828-1910), K.D.Ushinskiy (1824-1870) yozma ertakchilikni rivojlantirishga katta hissa qo'shdilar.

O'zbek yozma ertakchiligi ham katta tarixga ega. Jadid bobolarimiz Mahmudxo'ja Bchbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Siddiqiy-Ajziy o'zlari tuzgan maktab darsliklari uchun ko'plab ibratli ertaklar yaratdilar. O'tgan asr o'rtalarida Hamid Olimjonning "Oygul bilan Baxtiyor", "Semurg", Sulton Jo'raning "Zangori gilam", Shukur Sa'dullaning "Ayyor chumchuq", "No'xat polvon", "Laqma it" she'riy ertaklari, "Yoriltosh", "Afsona yaratgan qiz" ertak-pesalari, "Kachal polvon" ertak-qissasi mashhur bo'ldi. Adiblarimizning ertakchilik sohasidagi an'alarini keyinchalik X.To'xtaboev, A.Obidjon, T.Adashboev, O'.Imonberdiev kabi ertaknavis mualliflarimiz davom ettirdilar.

"Ertaklar - yaxshilikka yetaklar" degan naql bar xalqimizda. Ular shunchaki ko'ngil ochish vositasi, ermak emas, balki ajoyib suhbatdosh, bizni faqat ezgulikka undovchi, zavq-shavq bag'ishlovchi ma'naviy manbadir.

XX asr o'zbek she'riyatining yorqin vakillaridan biri Hamid Olimjon bor-yo'g'i 34 yil umr ko'rgan bo'lsa-da, o'zidan juda boy adabiy meros qoldirib ulgurgan. Shoir tomonidan yaratilgan asarlar o'n jild (yirik kitob)ni tashkil qilishi ham uning naqadar sermahsul ijodkor bo'lganidan darak beradi. Hamid Olimjon qobiliyatli rahbar va olim ham bo'lgan edi. U o'ttiz yoshga yetar-yetmas O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasini boshqardi, o'ttiz uch yoshida akademik unvonini oldi.

Hamid Olimjon 1909-yil 12-dekabrda Jizzax shahrida tug'ildi. Jizzax ham yurtimizning Surxondaryo, Qashqadaryo, Xorazm vohalari singari ko'plab xalq baxshilarining vatani hisoblanadi. Bu yerdagi xalq sayillari, to'ylar, turli yig'inlar hozir ham baxshilar ishtirokisiz o'tmaydi. O'tgan asrning boshlarida, odamlaming uyida

radio-televizor tugul oddiygina elektr chirog‘i bo‘lmagan zamonlarda kishilar sham va qora chiroq yorug‘ida kun kechirardilar. Ayniqsa, uzoq qish kechalari xalq kitoblari, turli dostonlar o‘qilar, bir uy bolalar ham bu ma‘rifat nuridan bahramand bo‘lib o‘sardilar.

Hamid Olimjon ham zamonaviy, ham tarixiy mavzularda birdek samarali ijod qilardi. Hamid Olimjon onasidan eshitgan dostonlari hamda xalq tarixini o‘rganish jarayonida orttirgan hayotiy tajribalarini umumlashtirib, 1937-yilda “Oygul bilan Baxtiyor” nomli mashhur dostonini yaratadi.

O‘ziga xos tarbiya vositasi bo‘lgan ertaklar bolajonlar uchun juda qiziqarli va qadrlidir. Bilamizki, ertak inson fantaziyasi va ichki kechinmalari mahsuli sifatida dunyoga keladi. E‘tiborli jihati, har doim ularda insonparvarlik, Vatanga muhabbat, rostgo‘ylik, halollik tuyg‘ulari ustuvor bo‘ladi va har bir ertak yaxshilikning yomonlik ustidan qilgan g‘alabasi bilan tugaydi. “...Shunday qilib ular murod-maqsadiga yetibdi” degan iboraning deyarli hamma ertak yakunida uchrashi fikrimizni tasdiqlaydi.

Mutaxassislarning ta’kidlashicha, ertaklar bolaning dunyoqarashini kengaytirib, uning hayotga ongli munosabatini shakllantirar ekan. Bola ertak orqali yaxshilik va yomonlik, ezgulik va yovuzlikni bir-biridan farqlashni o‘rganadi. Bu tushuncha uning psixologiyasida bir umrga muhrlanib qoladi. Va bola voyaga yetganidan keyin ezgu ishlarga odatlanadi.

Ma’lumki, ertakni qiziqarli va maromiga yetkazib aytish va shu orqali bolaning e‘tiborini jalb qilish ham bir san’at. Qolaversa, xalq og‘zaki ijodining yorqin namunasi bo‘lmish ertaklar faqat tarbiya vositasi emas, balki ota-ona va farzandni ruhan yaqinlashtiruvchi ko‘prik hamdir. Shuning uchun ham mutaxassislar ota-onalarga farzandlariga ko‘proq ertak aytib berishni ta’kidlashadi. Zero, bir narsani unutmaslik lozim, ertaklar hayotiy uydirmalar asosiga qurilgan bo‘lsa-da, ularda tabiiy ravishda hayot haqiqati aks etadi. Qiziqarli syujet bilan boyitilgan bu hikoyalar bolaning ongli ravishda hayotni anglashiga yordam beradi.

Dunyo xalq og‘zaki ijodini kuzatadigan bo‘lsak, ular orasida farqlardan ko‘ra, o‘xshashliklar ko‘proq ekanligiga amin bo‘lamiz. Buning sababi shuki, insonlar qaysi millat vakillari bo‘lishidan qat’iy nazar ularning farzand tarbiyasiga bo‘lgan e‘tibori bir xil. Shuning bilan birga, har bir millat avlod-ajdodlari tafakkurida dastlab mifologik tasavvurlar ustunlik qilgan va o‘sha davrlarda qadriyatlar, orzu-istaklar deyarli bir xillik kasb etgan. Ertaklar turli tillarda, turli urug‘ va qabilalarda turlicha nomlar bilan atalgan. Masalan, o‘zimizning respublikamiz miqyosida oladigan bo‘lsak, Surxondaryo, Samarqand, Farg‘ona viloyatlarida ertak - matal deb nomlansa, Buxoro atrofida ayrim qishloqlarda ushuq, Xorazmda - varsaki, Toshkent shahri va uning atrofida - cho‘pchak deyiladi.

O'zbek milliy ertaklarining aksariyati "Bir bor ekan, bir yo'q ekan", deb boshlanadi, eng asosiy voqealar "yo'l yuribdi mo'l yuribdi"dan keyingi vaziyatga to'g'ri keladi. "Qahramonlar taqdiri nima kechdi ekan?" degan savolga ertak yakunida albatta "murod maqsadiga yetibdi" tarzida javob olinadi.

Bizning millatimizda kun botgach, bolaga topishmoq va ertak aytib berish o'ziga xos an'anaga aylangan. Va bu an'ana asrlar davomida saqlanib kelmoqda. Chunki ertak bolaning aqliy salohiyatini, topqirligini o'stirish bilan birga, uning tunni tinch va osuda o'tkazishiga ham xizmat qilgan.

Bir so'z bilan aytganda, ertaklar yosh avlodning sog'lom va barkamol voyaga yetishlarida muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda esa ota-onaga jahon va o'zbek xalq ertaklari jamlangan kitoblar yaqindan ko'mak beradi. Farzand o'stirayotgan har bir ota-onaga ana shunday ertak kitoblar hamroh bo'lsa, foydadan xoli bo'lmaydi.

Badiiy asar matni ustida ishlash. Badiiy adabiyotda ertak janri haqida. Ertak janri ustida ishlashning tarbiyaviy ahamiyati.

Badiiy asar matni ustida ishlash o'quvchilarning o'qish savodxonligini rivojlantirishda muhim vosita bo'lib, bu jarayonda ertak janri alohida o'rin tutadi. Badiiy adabiyotda ertak janri o'zining o'ziga xos tuzilishi, tasviriy vositalari va tarbiyaviy mazmuni bilan ajralib turadi. Ertaklar ustida ishlash esa o'quvchilarni nafaqat matn bilan samarali ishlashga o'rgatadi, balki ularning axloqiy dunyoqarashini shakllantirish, tasavvur qilish qobiliyatini oshirish va ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishda katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. Bu jarayon o'quvchilarning yosh xususiyatlariga mos ravishda tashkil etilib, ta'lim va tarbiyani uyg'unlashtiradi.

Badiiy asar matni ustida ishlash o'quvchilarni matnni o'qib, tushunish, tahlil qilish va undan hayotiy xulosalar chiqarishga o'rgatadi. Bu jarayon bir necha bosqichni o'z ichiga oladi: matn bilan tanishish, uni batafsil o'rganish, tahlil qilish va o'z tajribasi bilan bog'lash. Masalan, ertakni o'qishda o'quvchi avval qahramonlar va voqealar bilan tanishadi, keyin ularning xatti-harakatlarini muhokama qiladi va oxirida ertakdan o'zi uchun saboq oladi. Bu jarayon o'quvchilarning o'qish ko'nikmalarini mustahkamlaydi, nutqini boyitadi va ijodiy fikrlashini rag'batlantiradi. Badiiy asarlar, xususan ertaklar, o'zining jonli tasvirlari va hissiy ohangi bilan o'quvchilarni o'ziga jalb qiladi, bu esa darsni qiziqarli va samarali qiladi.

Badiiy adabiyotda ertak janri xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyotning muhim qismi sifatida o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ertaklar odatda oddiy tilda yoziladi, qisqa hajmda bo'ladi va fantastik elementlar, hayvonlar yoki xayoliy qahramonlar bilan boyitiladi. Masalan, o'zbek xalq ertaklarida "Alpomish", "Qo'zichoq va bo'ri" yoki "Zukko tulki" kabi asarlar mavjud bo'lib, ular xalqning donishmandligini, hayotiy tajribasini va axloqiy qadimiyatlarini aks ettiradi. Ertaklarning syujeti ravon va mantiqiy bo'lib, odatda yaxshilikning yomonlik ustidan g'alaba qozonishi bilan yakunlanadi. Bu janr o'quvchilarning tasavvur qilish qobiliyatini oshiradi, chunki

undagi voqealar real hayotdan farqli o'laroq, sehrli va g'ayrioddiy tarzda tasvirlanadi. Shu bilan birga, ertaklar o'zining tarbiyaviy mazmuni bilan bolalarni yaxshi xulqli bo'lishga undaydi.

Ertak janri ustida ishlashning tarbiyaviy ahamiyati o'quvchilarning axloqiy va ma'naviy rivojlanishida katta rol o'ynaydi. Ertaklar orqali bolalar yaxshilik, adolat, sadoqat, jasorat va mehnatkashlik kabi qadimiyatlar bilan tanishadi. Masalan, "Tulki va qarg'a" ertagi o'quvchilarga aldanishdan ehtiyot bo'lishni va zukkolikni o'rgatsa, "Uch opa-singil" ertagi oilaviy mehr va hamjihatlikni targ'ib qiladi. Bu jarayonda o'quvchilar qahramonlarning xatti-harakatlarini baholashga, ularning xato va yutuqlaridan saboq olishga o'rganadi. Bu esa ularning vijdonini uyg'otadi va o'z harakatlari uchun mas'uliyatni his qilishga undaydi.

Ertaklar ustida ishlash o'quvchilarning tasavvur qilish qobiliyatini rivojlantirishda ham muhim ahamiyatga ega. Ertaklardagi sehrli dunyo, o'ziga xos qahramonlar va g'ayrioddiy voqealar bolalarni xayoliy olamga sayohat qilishga chorlaydi. Masalan, "Alpomish" ertagini o'qiyotganda o'quvchilar o'z tasavvurlarida Alpomishning jasoratini yoki sehrli o'rmonni ko'z oldiga keltiradi. Bu jarayon o'quvchilarning ijodiy salohiyatini oshiradi va ularni o'qishdan zavqlanishga o'rgatadi. O'qituvchi bu tasavvurlarni rivojlantirish uchun o'quvchilardan ertakni rasmda tasvirlash yoki uning davomini o'ylab topishni so'rashi mumkin, bu esa ularning ijodiy faoliyatini yanada kuchaytiradi.

Ertak janri ustida ishlash o'quvchilarning emotsional rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ertaklardagi qahramonlarning quvonch, qayg'u yoki qo'rquv kabi his-tuyg'ulari o'quvchilarda hamdardlik tuyg'usini uyg'otadi. Masalan, "Qo'zichoq va bo'ri" ertagida qo'zichoqning xavf ostida qolishi o'quvchilarda qo'rquv va hamdardlik hissini qo'zg'atadi. Bu jarayon bolalarni o'z his-tuyg'ularini tushunishga va ularni ifodalashga o'rgatadi. Shu bilan birga, ertaklar o'quvchilarga tasalli beruvchi vosita sifatida ham xizmat qiladi, chunki ular o'zlarini xavfsiz va qiziqarli dunyoda tasavvur qilishi mumkin.

Ertaklar ustida ishlashning tarbiyaviy ahamiyati o'quvchilarning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishda ham namoyon bo'ladi. Guruhda ertakni o'qish, muhokama qilish yoki sahnalashtirish o'quvchilarni hamkorlik qilishga, bir-birini tinglashga va umumiy maqsadga erishishga o'rgatadi. Masalan, "Tulki va turna" ertagini rollarga bo'lib o'qishda o'quvchilar bir-biri bilan muloqot qiladi va vazifalarni taqsimlaydi. Bu jarayon ularning o'zaro hurmatini oshiradi va jamoada ishlash qobiliyatini rivojlantiradi. Shu bilan birga, ertaklardagi ijtimoiy munosabatlar - do'stlik, yordam yoki xiyonat - o'quvchilarga jamiyatdagi xulq-atvor qoidalarini o'rgatadi.

Ertak janri ustida ishlash o'quvchilarning milliy o'zlikni anglashiga ham hissa qo'shadi. O'zbek xalq ertaklari xalqning urf-odatlarini, an'analari va hayot tarzi bilan

tanishtiradi. Masalan, “Nasriddin Afandi” ertaklari o‘quvchilarga hazilkashlik va zukkolikni o‘rgatadi, bu esa o‘zbek xalqining o‘ziga xos xislatlarini aks ettiradi. Bu jarayon bolalarda vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantiradi va o‘z madaniyatiga hurmat bilan qarashga undaydi. Shu bilan birga, boshqa xalqlar ertaklari bilan tanishish o‘quvchilarni bag‘rikenglikka o‘rgatadi.

Ertaklar ustida ishlash o‘quvchilarning o‘qishga bo‘lgan qiziqishini oshirishda ham muhimdir. Ertaklarning qiziqarli syujeti, jonli qahramonlari va sehrli ohangi o‘quvchilarni o‘qishdan zavqlanishga undaydi. Masalan, “Zumrad va Qimmat” ertagini o‘qiyotganda o‘quvchilar voqealarning qanday yakunlanishini bilishga intiladi. Bu jarayon o‘quvchilarni mustaqil o‘qishga o‘rgatadi va kitob bilan do‘stlashishga zamin yaratadi.

Rivoyat, afsona janridagi matnlar ustida ishlash. Ertaklarning turlari va matnining o‘ziga o‘ziga xos xususiyatlari.

Boshlang‘ich ta’lim tizimida o‘quvchilarning o‘qish, fikrlash, estetik va axloqiy tarbiyasini shakllantirishda og‘zaki xalq ijodining nodir namunalari - rivoyat, afsona va ertaklar muhim o‘rin tutadi. Ushbu janrlar orqali bolalar milliy madaniyat, tarix, qadriyat va xalq donishmandligi bilan tanishadi, obrazlar dunyosini anglaydi, yaxshilik va yomonlikni ajratish, haqiqat va adolat tushunchalarini anglashga harakat qiladi. Matnlar ustida ishlash jarayonida o‘quvchilar nafaqat mazmunni o‘zlashtiradi, balki tanqidiy va ijodiy fikrlashga o‘rgatiladi, badiiy tilda bayon qilish, obrazlarni tahlil qilish ko‘nikmalarini egallaydi.

Rivoyat va afsonalar o‘z tabiatiga ko‘ra tarixiy yoki diniy voqealarga asoslangan, xalq xayoloti orqali yaratilgan epik janr turlaridir. Rivoyatlar muayyan tarixiy shaxs, joy, yodgorlik yoki voqea atrofida yaratiladi va unda xalqning e‘tiqodi, qadriyatlari mujassam bo‘ladi. Afsonalar esa ko‘proq mavjudotlar, tabiiy hodisalar yoki buyumlarning kelib chiqishiga doir xayoliy, lekin o‘ziga xos ma’naviy-axloqiy g‘oyalarni ifodalovchi hikoyalar bo‘lib, ular bolalarda tabiatga mehr, insonparvarlik, mehnatsevarlik kabi xislatlarni shakllantiradi. Ushbu matnlar ustida ishlashda o‘qituvchi, avvalo, ularning mazmuni, g‘oyaviy yo‘nalishi, tili va obrazlarini chuqur tahlil qilishga yo‘naltirishi lozim. Rivoyat va afsonalarning asosiy xususiyati - xalq xayoloti bilan tarixiy haqiqatning uyg‘unligidir, bu esa o‘quvchilar tafakkurini chuqurlashtiradi va tanqidiy yondashuvni rivojlantiradi.

Ertaklar esa bolalar badiiy tafakkurini o‘stirishda, estetik didini shakllantirishda eng samarali vositalardan biridir. Ular an’anaviy syujet asosida qurilgan, yaxshilikning g‘alabasi, ezgulik va mehr-oqibatning ustuvorligi haqidagi g‘oyalarga boy, xalq og‘zaki ijodining qadimiy namunalaridir. Ertaklar odatda real hayotdan yiroq, xayoliy, lekin chuqur axloqiy mazmunga ega bo‘ladi. Ular orqali o‘quvchilar yaxshilik va yomonlikni ajratishga, muammolarga ijodiy yechim topishga, o‘z fikrini tahliliy ifodalashga o‘rganadilar.

Ertaklarning asosiy turlari orasida hayvonlar haqidagi ertaklar, sehrli ertaklar, maishiy ertaklar, sarguzasht va yumoristik ertaklar mavjud. Hayvonlar haqidagi ertaklarda jonivorlar insoniy fazilatlar bilan gavdalantiriladi va bu orqali bolalarga axloqiy saboq beriladi. Sehrli ertaklarda mo'jizaviy voqealar, sehrgarlar, yovuz kuchlar va ularning ustidan g'alaba qiluvchi ijobiy qahramonlar ishtirok etadi. Maishiy ertaklar oddiy insonlar hayotini, oilaviy munosabatlar, mehnat va ijtimoiy munosabatlar asosida yaratilgan bo'lib, bolalarda real hayotga yaqinlik hissini uyg'otadi. Yumoristik ertaklar esa kulgili syujet, til o'yini va kutilmagan yakunlari bilan ajralib turadi, ular orqali o'quvchilar kulgi vositasida insoniy kamchiliklarni anglaydilar.

Ertak matni ustida ishlash o'quvchilarning fikr doirasini kengaytiradi, obrazli tafakkurni shakllantiradi, og'zaki va yozma nutqni rivojlantiradi. O'quvchilar bilan ertak matnini o'qib chiqishdan so'ng voqealarning izchilligini aniqlash, qahramonlarga tavsif berish, asosiy g'oyani aniqlash, hikoyani davom ettirish, ertakka boshqa yakun o'ylab topish, qahramonlar bilan muloqot shaklida topshiriqlar bajarish kabilar samarali usul hisoblanadi. Bundan tashqari, ertak matni asosida sahnalashtirish, dramatisatsiya, ijodiy yozma ishlar, klaster, insert, rasm asosida hikoya tuzish kabi metodik yondashuvlar o'quvchining o'zlashtirish darajasini kuchaytiradi.

Shunday qilib, rivoyat, afsona va ertak janridagi matnlar ustida metodik asosda ishlash o'quvchilarni milliy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash, badiiy-estetik didini shakllantirish, mustaqil fikrlash va ijodkorlik faoliyatiga yo'naltirishda muhim ahamiyatga ega. Bu esa ta'lim jarayonining nafaqat bilim beruvchi, balki tarbiyaviy va rivojlantiruvchi vazifasini ham muvaffaqiyatli amalga oshirish imkonini beradi.

Ertaklarni rollarga bo'lib o'qish, sahnalashtirishning ahamiyati.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining badiiy tafakkurini rivojlantirish, ularni estetik dunyoqarashga ega bo'lgan shaxs sifatida shakllantirishda ertaklarni rollarga bo'lib o'qish va sahnalashtirish usullari alohida o'rin tutadi. Bu jarayon orqali o'quvchilar badiiy matnni chuqurroq anglaydi, qahramonlarning ichki dunyosini his etadi, nutqiy faolligi, eshitib anglash va og'zaki ifoda etish ko'nikmalari shakllanadi. Shuningdek, bunday faoliyat o'quvchilarni jamoada ishlashga, o'z fikrini erkin bayon qilishga, sahna madaniyatini o'zlashtirishga o'rgatadi.

Ertaklarni rollarga bo'lib o'qish orqali o'quvchilar har bir obrazning o'ziga xos xususiyatlarini, nutq ohangini, fe'l-atvorini his qilgan holda uni jonlantirishga intiladilar. Bu esa ularning emotsional dunyosini boyitadi, obrazli va mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi. Har bir obrazni gavdalantirish jarayoni o'quvchini ijodiy izlanishga undaydi, sahnadagi holatni tasavvur qilishga, vaziyatni his qilishga va unga mos ravishda harakat qilishga o'rgatadi. Ayniqsa, ijtimoiy-emosional ko'nikmalar, ya'ni boshqalarni tinglash, navbat kutish, hamkorlikda harakat qilish, o'z hissiyotlarini ifodalash va boshqarish kabi sifatlar ushbu usulda samarali shakllanadi.

Sahnalashtirish esa ertak matnini jonlantirish, uni badiiy va dramatik ko‘rinishda namoyon etish imkonini beradi. Bu faoliyat o‘quvchilarning fantaziyasini kengaytiradi, ular o‘zlari yaratgan dekoratsiyalar, kiyimlar va harakatlar orqali ertak muhitini yaratishga harakat qiladilar. Bu jarayon jarayoniy estetik did, badiiy ijodkorlik, ijtimoiy faollik va jamoaviylik fazilatlarini rivojlantiradi. Ayniqsa, sahnalashtirishda har bir o‘quvchining ishtirok etishini ta‘minlash orqali ularning qiziqishini uyg‘otish, mustaqil fikrlashga va mas‘uliyatni his qilishga o‘rgatish mumkin bo‘ladi.

Bundan tashqari, sahnalashtirish jarayoni bolalarda dramatik ifoda vositalarini to‘g‘ri qo‘llash, ovoz ohangi, tana harakati, mimika va jestlardan foydalana olish malakalarini shakllantiradi. Bu esa ularning notiqlik madaniyatini, sahna nutqini, ifodali o‘qish malakalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bolalarning sahna ortidagi tayyorgarlik jarayonida o‘zaro fikr almashishi, rollarni bo‘lishib olish, matn asosida muloqotlar tuzish, obrazlar xarakterini aniqlash kabi vazifalar orqali ularda tahliliy va sintezlovchi fikrlash rivojlanadi.

Ertaklarning sahnalashtirilishi o‘qituvchiga o‘quvchilarni har tomonlama kuzatish, ularning nutqiy faoliyatini, sahnadagi o‘zini tutishi, jamoaga moslashuvi, ijtimoiy rollarni bajarishdagi faolligini baholash imkonini beradi. Shu bilan birga, bu usul o‘quvchilarda badiiy adabiyotga, xalq og‘zaki ijodiga nisbatan qiziqish uyg‘otadi, ularni kitobxonlikka jalb etadi. Ertakni sahnalashtirishda qatnashgan o‘quvchi uni faqat o‘qib chiqmaydi, balki mazmunini anglaydi, obrazlarni yuragidan o‘tkazadi, badiiy tilda ifoda etishga harakat qiladi, bu esa o‘z navbatida til boyligini oshiradi.

Sahnalashtirish orqali o‘qituvchi o‘quvchilarga hayotiy saboq beradi, ular ertakdagi xulosa va g‘oyani chuqurroq anglaydi. Har bir ertakda tarbiyaviy ma‘no mujassam bo‘lib, bolalarning axloqiy fazilatlarini shakllantirishga xizmat qiladi. Sahnalashtirish paytida bu g‘oyalar obrazlar harakati orqali jonli ifodalanadi, bolalar voqealardagi ijobiy va salbiy holatlarni shaxsan his etadi, o‘z hayotiga bog‘lay oladi.

Demak, ertaklarni rollarga bo‘lib o‘qish va sahnalashtirish jarayoni o‘quvchilarning shaxsiy, nutqiy, estetik, axloqiy va ijtimoiy rivojlanishini ta‘minlaydigan kuchli didaktik vositadir. Ushbu metod nafaqat o‘qish darslarini jonlantiradi, balki bolalarda hayotga, san‘atga va xalq og‘zaki ijodiga mehr uyg‘otadi, ularni ma‘naviy boy, faol va ijodkor shaxs sifatida kamol toptirishga xizmat qiladi.

Mavzu yuzasidan topshiriqlar:

1. Mazmunni tushunish:

- ✓ Matnni diqqat bilan o‘qing va asosiy qahramonlarni aniqlab, ularning fe‘l-atvorlarini ta‘riflang.
- ✓ Voqea tartibini aniqlab, ustida kim yomonlik, kim yaxshilik tomonida ekanligini ko‘rsating.

2. **Ijodiy topshiriq:**

✓ O'zingizga ma'lum ertak qahramonining his-tuyg'ularini tasvirlashga harakat qiling. Masalan, "Agar siz yomonlikni yoqtagan qahramon bo'lganingizda, qanday his qilasiz?"

✓ Ertakdagi biror voqea yoki qahramonni tasvirlaydigan rasm chizing va uning tarbiyaviy mazmunini tushuntiring.

3. **Kuzatish:**

✓ Ertakdagi qahramonlar o'rtasidagi munosabatlarni tahlil qiling. Ular qanday qobiliyatlarga ega va bu qobiliyatlar qanday tarzda ertakning mazmuniga ta'sir qilmoqda?

✓ Ertakda qanday fantastik elementlar bor? Bu elementlar qanday tarzda asarning mazmun va ta'limiy ahamiyatiga xos bo'ladi?

4. **O'qish va baholash:**

✓ Ertakning mazmunini o'qing va qahramonlarning harakatlari haqida baholashlar qiling. Masalan, "Qahramonlar kimning o'rnida to'g'ri qaror qabul qildi, kim esa xatoga yo'l qo'ydi?"

✓ Ertakdan olinadigan ma'naviy va axloqiy xulosalarni aniqlab, ularning o'quvchilarga berishi mumkin bo'lgan o'rgatishlari haqida fikr yuriting.

5. **Rollarga bo'lib o'qish:**

✓ Ertakning bir qismini rollarga bo'lib o'qishga harakat qiling. Har bir qahramonning his-tuyg'ularini ifodalashga e'tibor bering.

✓ Oquvchilarga yordam berish uchun har bir qahramonning ovozi va intonatsiyasini qanday yarataringizga ko'rsatma bering.

6. **Xulosa va fikr yuritish:**

✓ Matnni o'qib bo'lgach, ertakning asosiy g'oyasini va axloqiy xulosasini belgilashga harakat qiling. Bu ertak bolalarga qanday o'rgatishni maqsad qilgan?

✓ Agar siz ertakning qahramoni bo'lganingizda, uning qarorlarini qanday o'zgartirgan bo'lar edingiz? Nima uchun?

Muhokama uchun savollar:

✚ Ertakdagi qahramonlar o'rtasida qanday qarama-qarshiliklar mavjud? Ular qanday holatlarda yaxshilik yoki yomonlikni namoyon etadilar?

✚ Ertakdagi fantastik elementlar real hayotga qanday bog'lanishga ega bo'lishi mumkin?

✚ Ertak janrining tarbiyaviy ahamiyati nimada? U bolalarga qanday o'rgatishlar olib keladi?

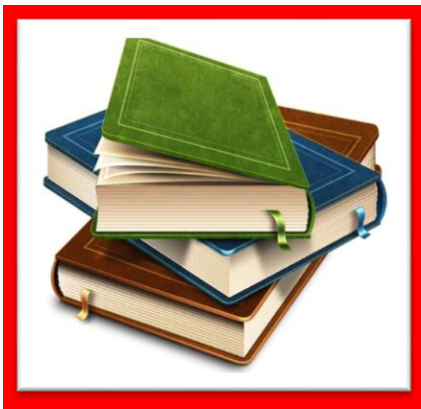
✚ Qahramonlar bir-biriga nisbatan qanday o'zaro munosabatlarda bo'lishadi va bu qanday natijalarga olib keladi?

 Ertakdagi harakatlarning real hayotdagi yoki kundalikdagi muhim voqealar bilan bog‘liqligini ko‘rsatish mumkinmi?

 Agar sizga ertakni qayta yozish imkoniyati berilsa, qanday o‘zgarishlar kiritardisiz?

7-mavzu: Badiiy asar matni ustida ishlash. Lirik janrga xos (she'riy) janriga xos matnlar ustida ishlash

REJA:

1. Masal janriga xos matnlar ustida ishlash. Lirik janrga xos janriga xos matnlar ustida ishlash.
2. Doston, maqol va topishmoq, tez aytish janriga xos matnlar ustida ishlash. Lirik janrga xos (she'riy) matnlar. She'riy asarlardagi sujet.
3. She'riy matndagi badiiy-tasviriy vosita. She'riy matn bilan ishlashda qo'llaniladigan usullar.

✦ **Tayanch so'zlar va iboralar:** badiiy asar, lirik janr, she'riy matn, tasviriy vositalar, intonatsiya, mazmun va shakl, qissa, simbolizm, metafora, emotsional holat, badiiy ta'sir, lirika.

Lirik janrga xos (she'riy) matnlar ustida ishlash.

She'rni o'qiganda kichik yoshdagi o'quvchilar tabiat va jamiyat voqea-hodisalarining poetik tasviridan hayajonlanishlari muhim ahamiyatga ega.

Boshlang'ich sinflarda she'r tarzida yozilgan hikoyalar, ertaklar, ya'ni she'riy asarlar va lirik she'rlar o'qitiladi.

She'r ohang jihatidan ma'lum bir tartibga solingan, his-tuyg'u ifodasi sifatida vujudga kelgan hayajonli ritmik nutqdir. She'riy nutqni ohang jihatidan ma'lum bir tartibga solish vositalari ritm (bir-biriga monand kichik bo'laklarning izchil va bir me'yorda takrorlanib kelishi) va qofiya (misralarning oxirida keladigan ohangdosh so'zlar) hisoblanadi.

She'rni o'qiganda kichik yoshdagi o'quvchilar tabiat va jamiyat voqea-hodisalarining poetik tasviridan hayajonlanishlari muhim ahamiyatga ega. She'riy hikoya, she'riy ertaklarda syujet, ya'ni voqealar tizimi va uning rivoji xarakterlidir. Lirik she'r "biror hayotiy voqea-hodisa ta'sirida insonda tug'ilgan ruhiy kechinma, fikr va tuyg'ular orqali turmushni aks ettiradi". Lirik she'rning xususiyati "kishining his-tuyg'uga to'la hayajonli nutqini ta'sirliroq ifodalashda qo'l keladi". She'rni o'qish darslarida asosiy ish turi ifodali o'qish hisoblanadi. O'quvchi she'rning asosiy mazmunini tushunsagina, uni ifodali o'qiy oladi.

She'riy ohangni his qilmaslik, matn so'zlarini to'la tushunib yetmaslik she'r yodlashni zerikarli mashg'ulotga aylantiradi. Ma'nosi anglanmagan matnni yodlash oson kechmaydi. Buni deyarli barcha sinflarda o'rganiladigan "O'zbekiston

Respublikasining Davlat madhiyasi” misolida ko‘rish mumkin. Ma’lumki, madhiya kichik yoshdagi bolalarga mo‘ljallab maxsus yaratilmaydi. Binobarin, uning matnidagi “hur o‘lka”, “to abad”, “ilmu fan”, “shuhrating”, “ajdodlar”, “mardona ruhi senga yor”, “o‘chmas iymoni”, “istiqlol mash’ali”, “tinchlik posboni”, “haqsevar ona yurt”, “mangu bo‘l obod”, “jo‘sh urgan” kabi ko‘pdan-ko‘p so‘zlar, iboralar o‘quvchilarga izohlab tushuntirilmasa, ta’limdan ko‘zlangan maqsadga erishib bo‘lmaydi.

3-sinf “O‘qish savodxonligi” darsligida Muhammad Yusufning “Kuz” she’ri berilgan. Bu she’rni o‘quvchilarga o‘rgatish jarayonida albatta, tabiatda kuz faslida ro‘y beradigan o‘zgarishlar haqida gapirib beriladi.

Kuz faslida qushlarning issiq o‘lkalarga uchib ketishi, daraxt barglarining sarg‘ayib, tillarang tusga kirishi, dehqonlar va bog‘bonlar kuzgi hosilni yig‘ib olishlari, dalalarda paxta terilishi, o‘quvchilar uchun o‘quv yilining boshlanishi haqida qiziqarli suhbatlar uyushtiriladi.

O‘qituvchi she’rni avval o‘zi ifodali o‘qib beradi, so‘ngra o‘quvchilarga o‘qitadi.

Boshlang‘ich sinflarda ko‘rgazmali ta’limning asosiy shakli she’rni ifodali o‘qish hisoblanadi. Lirik she’rni ham o‘quvchilar hayajon bilan yaxlit idrok etishlariga erishish muhim. Shuning uchun she’r birinchi marta o‘qilganda, hech qanday tushuntirish berilmaydi. She’r o‘quvchilarga qanday ta’sir qilganini hisobga olish, bilish zarur. O‘qituvchi she’rni shunday ifodali o‘qishi kerakki, bolalar uning asosiy mazmunini anglasinlar, ularga jonli so‘z kuchliroq ta’sir etsin. So‘ngra she’rni mustaqil o‘qish topshiriladi. O‘qish oddiy bo‘lishi kerak. O‘qiyotganda tabiiy zavq-shavq, shodlik, xursandlik, qahr-g‘azab hissini qichqiriq ovoz bilan soxta ifodalashga yo‘l qo‘ymaslik zarur. Bolalar she’rni o‘qiganda, she’riy satrga rioya qilishlari kerak, bu jarayonda ularning she’r ritmini buzmasliklariga erishish kerak.

She’r matni ham savollar asosida tahlil qilinadi. Ammo, she’r mazmuni haqida o‘quvchilarga ko‘p savol berish tavsiya etilmaydi. O‘quvchilar she’rning asosiy mazmunini tushunganliklariga ishonch hosil qilishning o‘zi kifoya. Shuni ham aytish kerakki, bolalar hayoti, ularning o‘ziga xos fikrlari, his-tuyg‘ulari, qiziqishlarini ifodalovchi, shuningdek, zamonamiz qahramonlari, o‘zbek xalqi, Vatan himoyasi, xalqimizning qahramonona ishlari haqidagi she’rlar mazmunini to‘liqroq tahlil qilish talab etiladi. Bunday she’rlarni o‘qishga maxsus tayyorlaniladi: she’r mazmuniga asos bo‘lgan tarixiy voqea haqida qisqacha so‘zlab beriladi yoki suhbat o‘tkaziladi.

Topshiriqlar 1-4-sinf o‘quvchilarini erkin va mustaqil holda faoliyat olib borish malakalari va mas’uliyatni his qilish, chaqqonlik, tashabbuskorlik, keng dunyoqarashli bo‘lish kabi fazilatlarini rivojlantirishga asos bo‘ladi. Bu bilim va fazilatlar boshlang‘ich sinf o‘quvchilaridagi amaliy va nazariy ko‘nikmalarni rivojlantiradi.

Lirik she’rni o‘qish va tahlil qilish o‘qituvchidan katta mahorat talab qiladi. Holbuki, ko‘p hollarda she’rga oddiy matn nuqtayi nazaridan yondashiladi. Bunday holda she’riy san’at hissiyot bilan bog‘liq ekanligi unutiladi, she’r ma’nosining satrlar,

soʻzlar zaminida yashirin berilishi anglab yetilmaydi. Buning oqibatida oʻquvchilar sheʼrdagi obrazlilikning magʻzini chaqa olmaydilar. Vaholanki, har qanday asar zaminidagi yashirin maʼnoni uqish mehnattalab ishdir. Busiz hatto adabiy taʼlimning maqsadi ham amalga oshmaydi.

Boshlangʻich sinflarda oʻrganiladigan koʻpgina sheʼrlarni tahlil qilib, ifodali oʻqish mashq qilingach, ifodali yod aytib berish vazifasi topshiriladi. Sheʼriy nutq yengil yodlab olinadi, bolada estetik his-tuygʻu uygʻotadi. Kichik yoshdagi oʻquvchilar saviyasiga mos bolalarbop ravshan til bilan yozilgan sodda ritmli jarangdor sheʼrlarni bolalar tez va oson yodlab oladilar.

Kichik yoshdagi oʻquvchilarga sheʼrni qanday yodlash kerakligi oʻrgatiladi. Buning uchun oʻqituvchi oʻquvchilar bilan sheʼrni teng satrli bir necha qismga boʻladi. Oʻquvchilarga har bir satr oxirida pauza (toʻxtam) qilish, buning uchun satr oxirida tinish belgisi boʻlishi shart emasligi, ritmik toʻxtamda ovozni nuqtadagi kabi pasaytirmaslik lozimligi, bu tugallanmagan fikrni davom ettirishga imkon berishi tushuntiriladi va boʻlingan qismlar navbati bilan yodlatiladi.

Epik (voqeiy) sheʼrlar yoki sheʼriy usuldagi adabiy ertaklar kishilar hayotida yuz bergan yoki yuz berishi mumkin boʻlgan biror voqeani umumlashtirgan holda ifodalash bilan hikoyalarga oʻxshaydi. Voqealarni ifoda etuvchi vositalarning ohang jihatdan tartibga solinishi, kichik boʻlaklarning izchil va bir meʼyorda takrorlanishi, misralarda ohangdosh soʻzlarning qoʻllanishi bilan sheʼriy nutq sanaladi. Shu sababli bunday asarlarni oʻrganishda sheʼr va hikoya ustida ishlash metodikasidan foydalaniladi.

Epik sheʼrlarni oʻqishga oʻquvchilar alohida tayyorlanadi, ularda ifoda etilgan voqealar yuz bergan davr haqida tasavvur hosil qilinadi. Bunday sheʼrlarning mazmuni qay darajada oʻzlashtirilganligiga ham alohida eʼtibor qaratilishi lozim. Bunda taʼlimiy vositalar-rasmlardan foydalanish yaxshi samara beradi. Asar matni ustida ishlashda uni qismlarga boʻlish, har bir qismdagi asosiy fikrni aniqlash, reja tuzish va qayta hikoyalash, qahramonlarga tavsif berish va tarbiyaviy xulosalar chiqarish kabi tahliliy ishlar amalga oshiriladi. Epik sheʼrlarning nasriy asarlar kabi tuguni, kulminatsion nuqtasi. Yechimi mavjud boʻladi. Shu sababli asar mazmuni savol-topshiriqlar orqali tahlil qilinadi. Savol-topshiriqlar oʻquvchilar tomonidan ham tuzilishi mumkin. Bunday sheʼrlarni tahlil qilish asar voqealari jarayonida qahramon holatlarini oʻquvchi koʻz oldida yaqqol gavdalantirish imkonini beradi. Bunda ayrim epizodlarga rasmlar ham chizdirish mumkin.

Epik sheʼrlarning badiiy til vositalari maʼnolarini ochish, ohangdosh soʻzlarni aniqlash, band va misralar, boʻgʻinlar sonini belgilash, ifodali oʻqish, ayrim epizodlarni yod oldirish kabi ish turlari qoʻllansa, maqsadga muvofiq boʻladi.

Sheʼrni izohli oʻqish darsining tuzilishi quyidagicha boʻlishi mumkin:

- 1) she'r mazmunini yaxlit idrok etish uchun uni ifodali o'qib berish (birinchi sintez);
- 2) she'rda tasvirlangan payt, hodisa haqida suhbat (analiz);
- 3) she'rni ifodali o'qishni mashq qilish (ikkinchi sintez);
- 4) she'rni yod aytib berishga tayyorlanish.
- 5) epik (voqeiy) she'rlar ustida ishlash.

Syujet (fransuzcha: sujet, kelib chiqishi lotincha: subiectum predmet, buyum, narsa) badiiy asar mazmunini tashkil etadigan, bir-biri bilan o'zaro bog'liqlikda kechadigan, qahramonlar o'rtasidagi aloqalardan tarkib topgan voqealar tizimi. Barcha epik, dramatik va liroepik turdagi badiiy asarlarda syujet mavjud bo'ladi. Har bir adabiy turda syujet o'ziga xos xarakterga ega. Ko'pgina lirik asarlarda ko'zga yaqqol tashlanib turadigan syujet tizimi yo'q. Ulardagi his- tuyg'u, o'y-kechinmalar rivoji qaysidir ma'noda lirik asar syujetini tashkil etadi. Ayrim adabiyotshunoslar syujetlilik umuman lirik turga xos xususiyat emas, deb hisoblaydi. Chunki, lirik asarda voqealar tizimi bo'lmasligi ham mumkin. Ayni chog'da syujet faqat voqealar tizimidan ham iborat emas.

Masal janriga xos matnlar ustida ishlash.

Boshlang'ich sinflarda masal janridagi asarlar ham o'rganiladi. Masalga liro- epik janrlardan biri sifatida she'riy shakldagi, majoziy xarakterdagi qisqa syujetli asar deb talrif beriladi. Masallarda turli hayvonlar majoziy suratda asarning qahramonlari sifatida tasvirlanadi.

Masal axloqiy, satirik va kesatiq mazmunini kinoyaviy obrazlarda aks ettirgan aksariyat kichik she'riy, ba'zan nasriy asardir. Inson xarakteriga xos xususiyatlar masalda majoziy obrazlar hayvonlar, jonivorlar va o'simliklar dunyosiga ko'chiriladi. Timsollarning kinoyaviy xarakterda bo'lishidan tashqari, kulgili savol-javob ham masal tili va uslubi uchun xarakterlidir. Ko'pincha masalning kirish qismida, ba'zan pirovardida qissadan xissa ibratli xulosa chiqariladi.

Masalni o'rganish boshlang'ich sinfdanoq boshlanadi. 4-sinf "O'qish savodxonligi darsligida masalga shunday ta'rif beriladi: Masal axloqiy mazmunni kinoyaviy obrazlar orqali aks ettiradigan kichik badiiy asardir. Masalda inson xarakteriga xos xususiyatlar kinoyaviy obrazlar hayvonlar, jonivorlar va o'simliklar dunyosiga ko'chiriladi. Ko'pincha masalning kirish qismida, ba'zan esa oxirida qissadan hissa, ya'ni ibratli xulosa chiqariladi.

Masal kichik hajmli, ammo boy mazmunli, tugun, kulminatsion nuqta va yechimi bo'lgan kichik pesani eslatadi. U biror voqea-hodisani qisqa, mazmunli tasvirlashda ajoyib namuna bo'la oladi.

Antik adabiyotda Ezop masallari juda mashhur bo'lgan. O'z ma'nosidan ko'chirilgan (majoziy) so'z va kinoyaviy iboralar orqali qilinadigan "yashirincha"

tanqidning tili va uslubi Ezopga nisbatan berilib, “Ezop tili” deyilgan va shu ta’bir joriy qilingan

Ezop quldorlik jamiyati sharoitida hukmron doiralarning jirkanch kirdikorlarini ochiqdan-ochiq tanqid qilish ilojini topolmagach, o‘zining satirik asarlarini kinoyaviy til va uslubda yozishga majbur bo‘lgan. Feodal istibdodi sharoitlarida yashab ijod etgan mashhur rus masalchisi I.A.Krilov ham, atoqli o‘zbek masalchisi Gulxaniy ham “ezop” tilida yozganlar. Fransuz shoiri Lafontenning masallari ham mashhur. A.Navoiy dostonlarining bir qancha epizodlari, “Sher bilan Durroj”, “Kabutar” singari masallari yaxshi xislatlarni tarbiyalashda katta rol o‘ynaydi.

O‘zbek adabiyotida Sayido Nasafiy, Maxmur, Gulxaniy kabi shoirlar ham Navoiy an‘analarini davom ettirganlar, bolalarbop ko‘pgina masallar yozganlar.

Mashhur masalnavis Gulxaniyning “Toshbaqa bilan Chayon”, “Maymun bilan Najjor” masallari boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yoshiga mos keladi. Ularda do‘stlik, rostgo‘ylik, qo‘lidan kelmaydigan ishga urinmaslik kabi g‘oyalar ilgari suriladi.

Ma’lumki, tarbiya ko‘proq ta’lim jarayonida berib boriladi. Bolalarga maktabga kelgan kundan boshlab, bilim olishga havas tuyg‘usi shakllantiriladi. Ularda asta-sekin bilim olishga ehtiyoj paydo bo‘ladi va bu orqali o‘quvchilar ma’naviy ozuqa ola boshlaydilar. Bu bilan bolada kelajakka intilish, orzu-havas, mehnatga chanqoqlik, xayr-u ehsonda sofdillik, ona-Vatanga mehr-muhabbat, fidoyilik, milliy g‘urur, matonat, mehr-oqibat, do‘stlik, ezgulik kabi yuksak hislar paydo bo‘ladi. Jumladan, masal janridagi asarlar ham boladagi qo‘pollik, qo‘rslik, yolg‘onchilik, yalqovlik, beparvolik kabi illatlarni bartaraf etishda yordam beradi. Lekin amaldagi boshlang‘ich sinf "O‘qish savodxonligi" darsliklarida masal janriga kam o‘rin berilgan. Vaholanki, bola tarbiyasida masalning o‘rni beqiyosdir.

Masaldagi qissadan xissa o‘quvchi matndagi e’tibordan chetda qoldirgan, yuzaki o‘qib o‘tib ketgan, yaxshi anglashga harakat qilmagan o‘rinni, bo‘shliqni to‘ldiradi.

2-sinf “O‘qish savodxonligi” darsligida “Mehnatsiz taxt kelmas” mavzusi doirasidagi Abdulla Avloniyning “Bolari bilan pashsha” masali orqali o‘quvchilarni mehnat qilishga undash mumkin.

Bolari bilan pashsha (Abdulla Avloniy)

Bir Pashsha qir tarafdin uchib kelayotgan Arini ko‘rib:

Do‘stim, qayerdan kelyapsan? - dedi. Ari:

Qirdan kelyapman. Biroz bol yig‘dim. Uy yasash uchun mum ham hozirlab keldim, dedi.

Pashsha:

Oh, birodar! Bir boshing uchun buncha harakat qilasan! Sen ham men kabi yashasang nima bo‘ladi? Mening yashashimda hech bir mashaqqat yo‘q insonlar hozirlagan dasturxonlardan har xil taomlarn yeb-ichib umr o‘tkazaman. Ba’zi

vaqtlarda sen tayyorlagan boldan to‘ygunimcha yeyman. Mana! Yashamoq mana! Umr kechirish uchun olamda bundan ham yaxshi turmush bo‘ladimi? Menda bol tayyorlash mashaqqati ham yo‘q, uya solish kulfati ham yo‘q, - dedi. Ari bu so‘zlarga javoban shunday dedi:

Oh, do‘stim! Sening bunday turmushing o‘z boshingdan beri kelmasin. Mashaqqatsiz taomda lazzat bo‘ladimi? Insonlar seni dasturxondan quvib haydaydi. Oxiri bir o‘rgimchak luqmasi bo‘lishdan boshqa narsaga yaramaysan. Ammo men tayyorlagan mum hamma yerni yoritadi. Bolim dunyoning hamma yerida maqbuldir. Shu sababli insonlar meni o‘zlari tarbiya qiladilar. Har yerda meni maqtaydilar. Qo‘y, birodar, mening ishim ko‘p. Sen bilan behuda so‘zlashib turishga vaqtim yo‘q.

Ari shunday deb uchib ketdi.

Xulosa shuki, mehnatning oxiri rohat, yalqovlikning oxiri xorlikdir.

4-sinf “O‘qish savodxonligi” darsligidan o‘rin olgan Ezopning “Tovuq bilan Tulki” masali so‘ngida qissadan hissa sifatida “To‘satdan taklif qilingan do‘stlikdan ehtiyot bo‘ling”, degan nasihat beriladi. Masal mazmunida ham bevosita o‘quvchilarga har kimga ham ishonmaslik lozimligi, do‘st tanlashda ehtiyotkor bo‘lish kerakligi haqida uqtiriladi. “Burgut bilan Tulki” masalidan hissa sifatida “Do‘stlikka xiyonat qilgan odam dili og‘rigan do‘stining qasosidan qutulib qolgan taqdirda ham, Yaratganning qahridan qochib qurula olmagay” o‘giti berilgan. Ushbu masalda burgut timsolida do‘st tutunib, do‘stlikka xiyonat qiladigan insonlar holati ochib berilgan. O‘quvchilar bu kabi masallarni o‘qish va mazmunini tushunish orqali do‘stga sodiqlikni, yaqinlariga, ularga ishongan insonlarga xiyonat qilmaslik lozimligini tushunib yetadilar.

Masalning, avvalo, ixchamliligi, tilining qisqa va lo‘ndaligi, soddaligi, o‘tkirligi va xalqchilligi bola hissiyotiga qattiq ta’sir qiladi. Bular o‘quvchilar nutqini o‘stirishda ham muhim material hisoblanadi. Masal qahramonlarining xatti-harakatlari, fe‘l-atvorlari, nutqiy o‘ziga xosliklari o‘quvchining diqqatini o‘ziga jalb qiladi.

Boshlang‘ich sinflarda masalni o‘rganayotganda bolalarni masalni ifodali o‘qishga va uning mazmunini qisqa, ba’zan bir necha so‘z bilan aytib berishga, ayrim qatnashuvchilarning xarakterli xususiyatlarini aniqlab, o‘zaro qiyoslashga o‘rgatish muhim ahamiyatga ega. 1-sinfda bolalar masalni hayvonlar haqidagi ertakka o‘xshash kulguli asar kabi qabul qilsalar, 2-sinfdan boshlab ular masaldagi hayvonlarning xatti-harakati, o‘zaro munosabatlari ba’zan kishilar hayotida ham uchrashini, masal axloqiy bilim beradigan hikoya ekanini, unda kishilardagi ayrim kamchiliklar tasvirlanishini bilib ola boshlaydilar.

Masallarda yashiringan o‘tkir kinoya, voqealarning tez-tez o‘rin almashinib turishi uni bir maromda o‘qishga xalaqit beradi. Shuning uchun ifodali o‘qishga yetarli malaka hosil qilmagan o‘quvchi avval matn bilan yaxshilab tanishib chiqishi lozim.

Masal tahlil qilinayotganda, voqea rivojini jonli tasavvur qilish, obrazlarni aniq idrok etishda o'quvchilarga yordam berish zarur. Chunonchi, ularga ayrim epizodlarni so'z bilan tasvirlash, ba'zilariga o'qituvchi yordamida tavsif berish, ishning oxirgi bosqichida rollarga bo'lib o'qish kabilarni tavsiya qilish maqsadga muvofiq. Qahramonlarga tavsif berishda uning xatti-harakati bilan birga, tilning o'ziga xos xususiyatlaridan ham foydalaniladi. Masalni ifodali o'qishga tayyorlanishda uning syujetini bilish bilan birga, muallif tilini yaxshi tushunish zarur.

Shunday qilib, masal ustida ishlash quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

-masal mazmunini aniq idrok etish;

-kompozitsiyasi, qatnashuvchilarning xarakteriga mos xususiyatlarini, xatti-harakatlarining sabablarini ochish;

-allegoriyani aniqlash;

-masal xulosasini tahlil qilish.

Mana shu izchillik hisobga olinsa, masal o'qish darsining qurilishi quyidagicha bo'ladi:

1. Tayyorgarlik ishlari:

a) masal muallifi haqida o'qituvchi hikoyasi;

b) o'qilgan masal mazmuni bilan bog'liq suhbat;

s) o'qilgan masalda qatnashuvchi timsollarga xos xususiyatlar haqida suhbat.

2. Masalni o'qituvchi o'qishi (magnitafon yozuvini eshitish yoki film ko'rsatish ham mumkin).

3. Masal matni ustida ishlash:

a) masalning tuzilishi va kompozitsiyasini aniqlash (o'qish, reja tuzish va hok.):

b) qatnashuvchilarning xatti-harakati, fe'l-atvori, xarakteriga xos xususiyatlarini tushuntirish (tanlab o'qish, so'z bilan va grafik tasvirlash, savollarga javob berish).

s) masalning aniq mazmunidan kelib chiqib, undagi asosiy fikrni belgilash;

d) krossvordlar, ta'limiy o'yinlar, topishmoqlardan foydalanib, masal mazmuni va g'oyasini o'zlashtirish.

4. Allegoriyani ochish.

5. Axloqiy xulosa aks ettirilgan qismni tahlil qilish.

6. Hayotda uchragan shunga o'xshash hodisalarga taqqoslash.

Savod o'rgatish davridayoq o'quvchilar maqollarni o'qiydilar. Alifbe davrida berilgan maqollar matn mazmuni bilan bog'liq bo'lib, ular matn g'oyasini o'quvchilarga lo'nda, aniq yetkazish uchun ham xizmat qiladi. Bu vaqtda o'quvchilarga maqollar o'qitiladi, ma'nosini bilganlaricha izohlab berishlari so'raladi. O'quvchilar javobini o'qituvchi to'ldirib, misollar bilan dalillab beradi.

Maqollarni o'rgatish o'qituvchidan katta tayyorgarlikni talab etadi. Har bir darsga tayyorlanayotganda asar mazmuniga va unda ilgari surilgan g'oyaga mos maqol ustida qanday mashq uyushtirishni rejalashtirib olish lozim.

Boshlang'ich sinflarda matn ostida berilgan maqollarni o'qish va o'rganish, tahlil qilish asar o'qilib, tahlil qilinib bo'lingach amalga oshirilishi kerak. Chunki asar mazmuni va unda yozuvchi aytmoqchi bo'lgan g'oyani tushunmay turib, maqolning ma'nosini izohlash qiyin bo'ladi. Mualliflar ham maqol ma'nosini asar voqealari bilan izohlamochi bo'ladilar.

3-sinfda maqollarni o'qish, yod olish va mazmunini izohlashga doir topshiriqlar bilan birgalikda "Jadvaldagi ma'lumotlardan foydalanib, yashiringan so'zlarni aniqlang. Maqollarni o'qing va mazmunini izohlang" kabi topshiriqlar beriladi:

Vataning tinch - sen tinch.

Qor yog'di-don yog'di. ...

Qishning g'amini yozda ye.

4-sinfda quyidagi maqollar beriladi hamda ularning mazmunini izohlash hamda qatorni davom ettirish topshiriqlari beriladi:

Vataning tinch - sent inch.

O'z diyorini gullatganning baxti gullaydi.

Tilingda bo'lsa boling.

Kulib turar iqboling.

Ariqni suv bezar,

Odamni so'z.

1-2-sinf o'quvchilariga dars jarayonlarida maqollarni ifodali o'qitish, yod oldirish va mazmuni ustida ishlash bilan birgalikda maqol matnidagi notanish so'zlar bo'yicha lug'at ishi olib borish, ma'nodosh, shakldosh va qarama-qarshi ma'noli so'zlar ustida ishlash bo'yicha ham boshlang'ich bilimlar berish tavsiya etiladi. Masalan, 1-sinf "O'qish savodxonligi" darsligida berilgan "Aql boshda g'ayrat yoshda" maqolini ifodali o'qitgandan so'ng, "Aql", "g'ayrat", "yosh" so'zlarning ma'nolari ustida ishlash hamda "Vatan qadrini bilmagan o'z qadrini bilmas maqolini o'rganishda esa lug'at ustida ishlash bilan birgalikda "Vatan" so'zini qaysi so'z bilan almashtirish mumkinligiga doir topshiriqlar berish orqali o'quvchilarning bog'lanishli nutqini o'stishga, lug'at boyligini oshirishga erishish mumkin.

1-sinfda maqollarni o'rganish yuzasidan o'quv va amaliy faoliyat 2-sinfda ko'rgazmali vositalar va zamonaviy metodlardan foydalanilgan holda davom ettiriladi.

Maqollarni o'qitishda darsni qiziqarli tashkil qilish hamda o'quvchi diqqatini jamlash, sezgirligini oshirish maqsadida interfaol metodlar va ko'rgazmali vositalardan foydalaniladi.

So'zlarni o'z o'rniga qo'ying va maqollarni o'qing.

Maqollar mazmunini tushuntiring. Vatan haqida bilgan maqollaringizni ayting.

So'zlarni o'z o'rniga qo'ying va maqollarni o'qing.

Mazmunini tushuntirib bering.

1-sinfda maqollarni to'g'ri o'qish va yod olishga e'tibor ko'proq qaratiladi, 2-sinfda esa o'quvchilardan matn mazmuniga mos maqollar aytishni talab qilish mumkin. 3-4-sinflarda maqollar maxsus darslarda va badiiy asarni o'rganish jarayonida ham muntazam o'rganib boriladi. Bu sinflarda maqollarni o'rganishdan ko'zlangan maqsad o'quvchilar dunyoqarashini shakllantirish, to'g'ri va ongli o'qish malakalarini takomillashtirish, maqoldagi har bir so'zning va yaxlit maqolning ma'nosini to'liq idrok etishga erishishdir. O'quvchilar o'qilgan matn ichidan maqollarni, hikmatli so'zlarni o'zi mustaqil topa olish ko'nikmasini egallashi, ular yordamida o'qilgan asarlar yuzasidan to'g'ri hukm chiqarishga o'rganishlari zarur.

Maqollar mavzular bo'yicha guruhlab o'rgatiladi. Masalan, 4-sinf "O'qish" kitobida maqollar "Ona yurtning-oltin beshiging", "Eldan ayrilguncha, jondan ayril", "Mehnat-baxt keltirar", "Odobing-zebu ziynating", "Olim bo'lsang, olam seniki", "Ko'ngil ko'ngildan suv ichar" kabi mavzular asosida birlashtirilib berilgan. O'quvchilarga maqollarni mavzu bo'yicha guruhlab o'rgatishda o'qish mavzulariga asoslaniladi. Bunda maqol mazmuniga mos asarlar nomini keltirish, uning mazmun-g'oyasini maqol bilan bog'lash kerak. Bu jarayonda o'quvchilarning hayotiy tajribalari asosida misollar keltirish bilan maqollarni izohlash yoki o'quvchilarga maqol g'oyasiga mos bironta hikoya tuzish mustaqil ish sifatida berilishi ham mumkin.

3-4-sinflarda maqol janri bo'yicha tahliliy ishlar o'quv yili davomida izchil uyushtirilib boriladi, ya'ni "Asar g'oyasiga oid maqol ayting", "Maqollar asosida krossvord tuzing, rebus yarating" kabi topshiriqlar beriladi, "Maqollar aytish musobaqasi", "Maqollar mushoirasi" kabilar tashkil qilinadi. Maqollarni o'rganishda ko'rgazmalilik, nazariyaning amaliyot bilan bog'liqligi, ta'lim- tarbiyaning birligi tamoyillariga amal qilinadi.

4-sinf yakunida maqol janrini o'rganish yuzasidan umumlashtiruvchi darsni tashkil qilish zarur. Bunda o'quvchilarga yod olingan maqollar mavzusiga qarab guruhlash ustida ish olib boriladi. Yuqoridagilarni hisobga olganda, maqolni o'rganishda quyidagi ish turlaridan foydalaniladi:

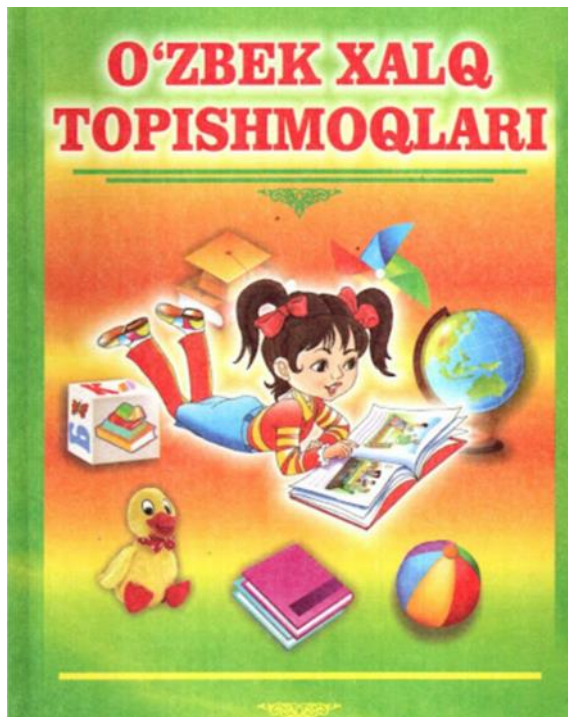
1. Maqolni o'qib, uning mazmuni ustida ishlash.
2. Maqoldagi so'zlarning ma'nosini izohlash.
3. Badiiy til vositalari ustida ishlash.
4. Maqolni yod oldirish.

5. Maqol matnidagi qarama-qarshi ma'noli va ma'nodosh so'zlarni aniqlash va ularning maqolda ifoda etilgan g'oya bilan aloqasini ochish.

6. Main mazmuni va g'oyasiga mos maqol toptirish.

7. Maqollarni mavzular bo'yicha guruhlash

2-sinf "Ona tili va o'qish savodxonligi" darsligidagi "Bir, ikki, o'n olti..." mavzusining 1-darsi yuzasidan dars ishlanma.

Topishmoqlar narsa yoki hodisalarning ataylab yashirilgan belgisi, shakli, xatti-harakati, holati va vazifasini boshqa narsa yoki hodisalarga qiyoslash asosida topishga asoslangan she'riy yoki nasriy tuzilishdagi savol va topshiriqlardir. Topishmoqlar xalq turmushi bilan chambarchas bog'liq holda yaratiladi. Ularning zaminida kishilarning qadimiy e'tiqod va tasavvurlari, olamni bilish va idrok etishga bo'lgan intilishlari yotadi.

Topishmoqda yashirilgan narsalar uning javobi hisoblanadi. Topishmoqning javobini topish uchun topishmoq matnini yaxshilab o'qish, nimaga ishora qilinayotganligini fahmlash, topishmoqning asosiy xususiyat va belgilari aynan nimaga qaratilganligini taxmin qilish bilan ham topishga harakat qilish kerak. Topishmoq o'quvchilarni topqirlik va hozirjavoblikka o'rgatadi. Shu sababli xalq og'zaki ijodining bu janridan darsliklarda ham keng qo'llanilgan. Masalan, 1-sinf "O'qish savodxonligi" darsligidagi "Bo'lim yuzasidan takrorlash" mavzusida

Qish chog'i kapalaklar

Uchib yurar osmonda.

Qiziq, yo'qolib qolar

Kaftimga qo'ngan onda. topishmog'i berilgan. "Fan yo'lida nur-oftob" mavzusida quyidagi topishmoq berilgan:

Juda sevamiz uni,
Xilma-xildir mazmuni.
Bo'lmasa ham muallim,
Bera oladi ta'lim.

Yoki "Boshing to'lsin aqlga" mavzusida "Tilsiz aql o'rgatar" topishmog'i berilgan. 1-2-sinf "O'qish savodxonligi" darsligida topishmoqlar ko'proq har bir matn ostida keltirilgan. Bundan ko'zlangan maqsad matn mazmunini topishmoqlar asosida ham o'zlashtirilishiga erishishdir. Masalan, 1-sinf "Alifbe" darsligida "Kitobga mehr" matni ostida "Qat-qat qatlama, Aqling bo'lsa tashlama" topishmog'i keltirilgan va mavzuga juda mos tanlangan. Topishmoqlar bunday shaklda berilganda ularning javobi oson topiladi. 1-4-sinf o'qish darsliklarida "Topishmoqlar" mavzusi ostida har xil topishmoqlar ham berilgan bo'lib, ular o'quvchilarning topqirligini yanada oshiradi, tafakkurini o'stiradi. Darsliklarda topishmoq javoblari ostiga yozib qo'yilgan yoki rasmlar orqali berilgan.

3-4-sinflarga o'tgach esa javoblar qayd etilmagan. Buning sababi shuki, bu davrga kelib o'quvchilar topishmoqlar ustida ishlash ko'nikmalarini hosil qilgan bo'ladi.

Latifa xalq og'zaki ijodining eng ommaviy janrlaridan biri bo'lib, nozik, mayin kinoya, qochiriqlar ishtirok etuvchi kulguli, kichik hajmli hikoyadir. Xalq o'rtasida "afandi" deb ham yuritiladi. Latifalar yagona qahramon (Nasriddin Afandi) bilan bog'liq holda yaratiladi, ixcham syujetga ega bo'ladi. Latifalarning eng muhim xususiyatlaridan biri uning hamma vaqt hayot bilan hamnafas, hamqadam borishidir.

Latifa matni ustida ishlashda ham hikoya matni ustida ishlashda qo'llangan usullardan foydalanish mumkin. Lekin bunda latifa janrining o'ziga xos jihatlariga ham ahamiyat qaratish lozim. Latifalar ustida ishlaganda ularda tanqid qilingan illatlar haqida alohida to'xtalib o'tish, o'quvchilarga yaxshi fazilatli bo'lish kerakligini uqtirib o'tish kerak. Umuman olganda, latifalar orqali ham o'quvchilarni tarbiyalab borish lozim.

Badiiy asar matni ustida ishlash. Masal janriga xos matnlar ustida ishlash.

Boshlang'ich ta'lim jarayonida badiiy asarlar bilan ishlash o'quvchilarning estetik dunyoqarashini shakllantirish, nutq madaniyatini rivojlantirish va axloqiy-mazmuniy tushunchalarni chuqurroq anglashiga xizmat qiladi. Badiiy matn ustida ishlash bu nafaqat asarning mazmunini o'qish va tushunish, balki uning tili, tuzilishi, badiiy vositalari, obrazlari va g'oyaviy yo'nalishini o'quvchiga singdirish jarayonidir. Ushbu jarayonda o'qituvchi o'quvchilarda kitobxonlik madaniyatini shakllantiradi, matnga ijodiy yondashishga, uni o'z hayotiy tajribalari bilan bog'lashga o'rgatadi.

Badiiy matn ustida ishlash orqali o'quvchilar til boyligini oshiradi, yangi so'z va iboralarni o'zlashtiradi, gap qurish va ifoda qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Ayniqsa, badiiy ifoda vositalarining o'rganilishi ularning tasavvur doirasini kengaytiradi. O'qish davomida obrazlarni tahlil qilish, voqealarning ketma-ketligini aniqlash, matndagi

asosiy g'oyani topish, muallifning niyatini tushunishga urinish kabi faoliyatlar o'quvchilarni tahliliy va tanqidiy fikrlashga undaydi. Shu jihatdan, badiiy asar matni ustida ishlash til o'rgatishda, mantiqiy tafakkurni shakllantirishda va tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishda samarali vosita hisoblanadi.

Masal janriga xos matnlar ustida ishlash esa o'ziga xos yondashuvni talab etadi. Masallar odatda qisqa, lo'nda, ammo chuqur ma'noli bo'lib, hayotiy saboq, ijtimoiy tanqid va axloqiy g'oyani o'zida mujassam etadi. Ular obrazlar orqali jamiyatdagi muammolar, insoniy kamchiliklar va ularning oqibatlarini ko'rsatadi. Shu sababli, masal matni ustida ishlashda o'qituvchi o'quvchilarga obrazlarning ramziy mazmunini ochishga yordam berishi, matn ortidagi ma'naviy xulosani anglatishi muhimdir.

Masal matni ustida ishlashning birinchi qadami - uning mazmunini tushunish, personajlar orasidagi munosabatni aniqlash, ularning harakatlari orqali muallif aytmoqchi bo'lgan fikrni ilg'ashdir. Masallarda ko'pincha hayvonlar obrazida inson xarakterlari, ijtimoiy tipajlar beriladi. O'quvchilar ushbu obrazlarni analiz qilish orqali turli insoniy fazilatlar va kamchiliklar haqida xulosa chiqarishga o'rganadilar. Bu esa ularda axloqiy ong, estetik did, badiiy idrokni rivojlantiradi.

Masallar bilan ishlashda o'quvchilarning so'z boyligini oshirish, nutq madaniyatini rivojlantirish, o'z fikrini aniq va asosli ifoda etishga o'rgatish muhim ahamiyat kasb etadi. Masalni ijodiy qayta hikoya qilish, qahramonlar nomidan monolog tuzish, syujet asosida yangi tugallanma yozish kabi mashqlar o'quvchilarni mustaqil fikrlashga undaydi. Bundan tashqari, masallarni sahnalashtirish, rollarga bo'lib o'qish orqali ularning emotsional idroki, dramatik ifoda ko'nikmalari rivojlanadi.

Masal janridagi matnlar ko'pincha o'ziga xos ifodalar, kinoya va istehzo bilan boyitilgan bo'lib, bu o'quvchilar uchun yangi badiiy nutq uslublarini o'rganish imkonini yaratadi. O'qituvchi bu jarayonda masaldagi badiiy vositalarning vazifasini tushuntirishi, personajlarning xarakterini ochishga yordam berishi lozim. Shu bilan birga, masal asosida ijtimoiy-axloqiy muhokamalar tashkil etish orqali bolalarning hayotiy qarashlarini shakllantirish mumkin.

Doston, maqol va topishmoq, tez aytish janriga xos matnlar ustida ishlash.

Doston, maqol va topishmoq, tez aytish janriga xos matnlar ustida ishlash o'quvchilarning o'qish savodxonligini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi va har bir janr o'ziga xos xususiyatlari bilan ta'lim-tarbiya jarayoniga hissa qo'shadi. Bu janrlar o'zbek xalq og'zaki ijodining boy namunalarini aks ettiradi, ularning har biri o'quvchilarga turli ko'nikmalarni - tahlil qilish, tasavvur qilish, tez fikrlash va nutqni rivojlantirishni o'rgatadi. Dostonlar epik hikoyalar orqali tarixiy va madaniy ongni shakllantirsa, maqollar hayotiy hikmatlarni, topishmoqlar zukkolikni, tez aytish esa nutq ravonligini oshiradi. Ushbu matnlar ustida ishlash o'quvchilarning yosh

xususiyatlariga mos ravishda tashkil etilib, o'qish jarayonini qiziqarli va mazmunli qiladi.

Doston janri ustida ishlash o'quvchilarni katta hajmli epik matnlar bilan tanishtiradi va ularning uzoq muddatli diqqatini rivojlantiradi. Dostonlar o'zbek adabiyotidagi "Alpomish", "Go'ro'g'li" yoki "Kuntug'mish" kabi asarlar bilan mashhur bo'lib, ular xalqning qahramonlik ruhini, adolat va jasorat kabi qadimiyatlarini aks ettiradi. Bu matnlar odatda uzun bo'lib, murakkab syujet va ko'p qahramonlarni o'z ichiga oladi. O'quvchilar doston bilan ishlashda avval uning qisqa qismlarini o'qiydi, masalan, Alpomishning bir jang sahnasi, keyin voqealarni tartibga solib, qahramonlarning xarakterini tahlil qiladi. Bu jarayon o'quvchilarning matnni tushunish va xotirada saqlash qobiliyatini oshiradi. O'qituvchi dostonni guruhda o'qish yoki sahnalashtirish orqali jonlantirishi mumkin, bu esa o'quvchilarning tasavvurini va ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantiradi. Dostonlar o'quvchilarga milliy tarix va madaniyatni o'rgatib, vatanparvarlik tuyg'usini shakllantiradi.

Maqol va topishmoqlar ustida ishlash o'quvchilarning qisqa, lekin mazmunli matnlar bilan ishlash qobiliyatini rivojlantiradi. Maqollar xalq donishmandligini ifodalovchi qisqa iboralar bo'lib, hayotiy hikmatlarni o'z ichiga oladi, masalan, "Mehnat kulfat ochar" yoki "Suv oqar, tosh qolar". Bu matnlar ustida ishlashda o'quvchilar avval maqolni o'qib, uning so'zma-so'z ma'nosini tushunadi, keyin esa yashirin ma'nosini ochishga harakat qiladi. O'qituvchi "Bu maqol qanday vaziyatda ishlatiladi?" degan savollar bilan o'quvchilarni o'z tajribasi bilan bog'lashga undaydi. Bu jarayon o'quvchilarning tanqidiy fikrlashini va nutqini boyitadi. Topishmoqlar esa o'zining o'ynoqi tabiati bilan ajralib turadi, masalan, "Ovozi yo'q, ammo gapiradi" (javob: kitob). Topishmoqlar ustida ishlash o'quvchilarni tez fikrlashga va mantiqiy xulosalar chiqarishga o'rgatadi. O'qituvchi bu matnlar bilan sinfda o'yin tashkil qilishi mumkin, bu esa darsni qiziqarli qiladi va o'quvchilarning zukkoligini oshiradi.

Tez aytish janri ustida ishlash o'quvchilarning nutq ravonligini va talaffuz qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Tez aytish matnlari qofiyali, ritmik va qisqa bo'lib, ularni takrorlash orqali o'quvchilarning tilni his qilishi kuchayadi, masalan, "Chop-chop, chopildi, choynak suvi to'pildi". Bu matnlar ustida ishlashda o'quvchilar avval matnni sekin o'qib, so'zlarni aniq talaffuz qilishga o'rganadi, keyin esa tezlikni oshirib, ritmni saqlashga harakat qiladi. O'qituvchi bu jarayonda o'quvchilarni guruhlarga bo'lib, musobaqa tashkil qilishi mumkin, masalan, qaysi guruh tez va xatosiz aytadi. Bu usul o'quvchilarning o'qish tezligini oshiradi, nutq organlarini rivojlantiradi va darsga o'ynoqi muhit keltiradi. Shu bilan birga, tez aytish o'quvchilarning xotirasini mustahkamlaydi va ularni diqqatni jamlay olishga o'rgatadi.

Doston ustida ishlash o'quvchilarni katta hajmli matnlar bilan ishlashga tayyorlasa, maqol va topishmoqlar qisqa matnlar orqali chuqur ma'no izlashga undaydi, tez aytish esa nutqni ravonlashtiradi. Masalan, "Go'ro'g'li" dostonining bir

qismini o‘qib, uning asosiy g‘oyasini muhokama qilish o‘quvchilarning tahlil qilish qobiliyatini oshiradi. Shu bilan birga, “Do‘st bilan yurgan yaxshi” maqolini o‘qib, uning ma‘nosini tushuntirish nutqni boyitadi, “Uchib yurar, qo‘nmaydi” topishmog‘ini yechish zukkolikni rivojlantiradi, “Top-top, to‘pildi” tez aytishini takrorlash esa talaffuzni yaxshilaydi. Bu janrlarning har biri o‘ziga xos tarzda o‘quvchilarning o‘qish ko‘nikmalarini mustahkamlaydi.

Ushbu matnlar ustida ishlashning tarbiyaviy ahamiyati ham katta. Dostonlar o‘quvchilarga jasorat, adolat va vatansevarlikni o‘rgatadi, masalan, Alpomishning o‘z xalqi uchun kurashi bu qadimiyatlarni aks ettiradi. Maqollar hayotiy tajribani o‘rgatib, o‘quvchilarni mehnatkashlik va oqilona fikrlashga undaydi. Topishmoqlar zukkolik va sabr-toqatni rivojlantirsa, tez aytish o‘quvchilarni intizomli bo‘lishga va o‘ziga ishonchni oshirishga yordam beradi. Bu jarayon o‘quvchilarning axloqiy dunyoqarashini shakllantiradi va ularni jamiyatda foydali shaxs sifatida tarbiyalaydi.

Matnlar ustida ishlashda o‘quvchilarning yoshiga moslashish muhim. Boshlang‘ich sinflarda tez aytish va topishmoqlar bilan ishlash o‘ynoqi muhit yaratadi, maqollar oddiy misollar bilan tushuntiriladi, dostonlar esa qisqa parcha shaklida beriladi. O‘rta sinflarda dostonlarning kengroq qismlari o‘qiladi va tahlil qilinadi, yuqori sinflarda esa bu matnlarning adabiy va tarixiy ahamiyati muhokama qilinadi. O‘qituvchi har bir janrni o‘quvchilarning qiziqishlariga mos ravishda tanlaydi va darsni interaktiv usullar - muhokama, guruhda ishlash yoki o‘yinlar bilan boyitadi.

She’r matnini tahlil qilish. She’riy matndagi badiiy-tasviriy vositalar. She’riy matn bilan ishlashda qo‘llaniladigan usullar.

Boshlang‘ich ta’lim jarayonida she’riy matnlar ustida ishlash o‘quvchilarning estetik didini shakllantirish, til boyligini oshirish va badiiy idrokini rivojlantirishda alohida ahamiyatga ega. She’r matnining tahlili bu faqatgina satrlar mazmunini tushunish emas, balki undagi badiiy tasvirlar, ritmik qurilish, ohang, tovush musiqasi, obrazlar tizimi va muallifning ichki kechinmalarini anglashga qaratilgan murakkab jarayondir. She’riy matnlar tuzilishidagi ixchamlik, obrazlilik, so‘z tanlashdagi aniqlik o‘quvchini har bir satrga e’tibor bilan qarashga undaydi.

She’r tahlili jarayonida birinchi navbatda asarning mavzusi va g‘oyasi aniqlanadi. O‘quvchilar she’r nima haqida, qanday voqelik yoki his-tuyg‘u tasvirlanganini tushunishlari kerak. So‘ngra she’r tuzilishi, ritmik shakli, qofiyalash usuli va tovush ohangi kabi poetik xususiyatlari o‘rganiladi. Bular she’rning emotsional ta’sir kuchini oshiradi, tinglovchi yoki o‘quvchida ma’naviy rezonans uyg‘otadi. She’r satrlarida qo‘llanilgan san’atli ifoda vositalari, ya’ni badiiy tasvirlar, ayniqsa, diqqat markazida bo‘lishi lozim.

She’riy matnlarda ko‘p hollarda tashbeh, istiora, kinoya, mubolag‘a, personifikatsiya kabi badiiy vositalar ishlatiladi. Bular orqali muallif o‘z fikrini yanada obrazli, ta’sirchan va emotsional ifoda etadi. Misol uchun, tabiat manzaralarini inson

holatiga qiyoslash, jonli va jonsiz narsalarga insoniy sifatlar berish orqali his-tuyg'ular tasviri kuchaytiriladi. She'rda birgina so'z yoki ibora bir necha qatlamli ma'noga ega bo'lishi mumkin va bu holat o'quvchidan nozik badiiy idrok va tahlil qilish ko'nikmasini talab qiladi.

O'quvchilarga she'riy matnni chuqur tushunishga yordam berishda turli metodik yondashuvlar qo'llaniladi. Eng avvalo, ifodali o'qish orqali she'rning musiqiyligi, ohangdorligi, ritmik tuzilishi his qilinadi. O'qituvchi she'rni qanday o'qish kerakligini namoyish etadi, pauzalar, urg'ular va ohangni to'g'ri qo'llash orqali matnning estetik ta'sirini kuchaytiradi. Shundan so'ng, she'rning satrma-satr tahliliga kirishiladi. Har bir obraz, badiiy vosita, satrdagi ma'no o'quvchilar bilan birgalikda muhokama qilinadi.

She'rni qayta hikoya qilish, uning asosida qisqa matn yozish, rasm chizish, muallifga xat yozish kabi ijodiy topshiriqlar bolalarda obrazli fikrlash, mustaqil tahlil qilish va shaxsiy munosabat bildirish ko'nikmalarini shakllantiradi. Bundan tashqari, she'r asosida dramatzatsiya yoki musiqiy ifoda ishlari o'tkazilishi ham mumkin. Ushbu yondashuvlar o'quvchilarning faolligini oshiradi, ularda she'rni chuqur his qilishga, uni jonli tasavvur qilishga zamin yaratadi.

She'r matni bilan ishlashda savol-javob usuli ham samarali hisoblanadi. O'quvchilarga she'r qahramoni kim, u qanday holatda, nima his qilmoqda, muallif nimani ta'kidlamochi degan savollar berilishi orqali ularda muhokama olib borish, mulohaza bildirish, tahliliy fikrlashga bo'lgan qiziqish ortadi. Bundan tashqari, she'rda qanday badiiy vositalar borligi, ularning qanday ta'sir kuchiga ega ekanini aniqlash orqali o'quvchilar badiiy tilda ishlashga o'rganadilar.

She'riy matnni boshqa janrdagi asarlar bilan solishtirish, undagi obrazlarni hayotiy misollar bilan bog'lash, o'xshash yoki zid tuyg'ularni aniqlash kabi mashg'ulotlar orqali bolalar fikrlash doirasini kengaytiradilar. She'r yozishga doir mashqlar, so'z o'yinlari, qofiyalash topshiriqlari ham ijodiy salohiyatni yuzaga chiqarishda muhim o'rin tutadi.

Umuman olganda, she'riy matn ustida ishlash nafaqat tilda estetik didni rivojlantirish, balki bolalarning ruhiy olamini boyitish, his-tuyg'ularni nazorat qilish, go'zallikni his etish, xayol va tasavvur doirasini kengaytirishga xizmat qiladi. She'r orqali bolalarga mehr, muhabbat, tabiatga ehtirom, vatanparvarlik, do'stlik kabi yuksak insoniy fazilatlar singdiriladi. She'r tahlilining chuqurligi, undagi badiiy vositalarning to'g'ri talqini, o'quvchilarning faol ishtiroki bu jarayonning asosiy muvaffaqiyat omilidir.

4.1 Mavzu yuzasidan topshiriqlar:

1. Mazmunni tushunish:

- ✓ She'riy matnni o'qing va asarning asosiy g'oyasini aniqlab ko'ring.

Qahramon qanday xis-tuyg'ularni his qilayotganini tushuntiring.

✓ Lirik janrdagi she'rdagi qaysi badiiy vositalar asosiy rol o'ynaganini aniqlang (masalan, tasvir, metafora, yoki simvolika).

2. **Ijodiy topshiriq:**

✓ Lirik janrdagi bir she'rni o'qib, uning to'liq mazmuni va formasini o'rganing. Keyin uning asosiy mavzusini va emas, balki lirik geroyniing emotsional holatini tasvirlab beradigan bir olam sezim va yozuvlar tuzing.

✓ Badiiy asardan ilhomlanib, o'z his-tuyg'ularingizni, holatlarni tasvirlaydigan she'r yozishga harakat qiling.

3. **Simvol va metaforalar:**

✓ She'rdagi metafora va simvollarni aniqlab, ularning ma'nosiga e'tibor bering. Ularning o'zining asarning emotsional muhitini shakllantirishda qanday ahamiyati bor?

✓ Eng ko'p ishlatilgan tasviriy vositalarni aniqlang va ularning she'rdagi o'rni va maqsadi haqida fikr yuriting.

4. **O'qish va baholash:**

✓ Lirik janrdagi she'rni tahlil qiling va undagi xis-tuyg'ularning o'quvchiga qanday ta'sir ko'rsatishini aniqlang. Bir nechta she'rni o'qib, ularning orasidagi farq va o'xshashliklarni toping.

✓ She'rdagi ruhiy holatni yoki ta'riflangan tabiiyatni qanday aniqlovchi ifodalar bilan har bir qahramonning his-tuyg'ularini nishonlang.

5. **O'zgartirish va ijodiy fikrlar:**

✓ Bir she'rni qayta yozish, unga yangi mavzular yoki his-tuyg'ularni qo'shishga harakat qiling. Bu yoki biror bir she'riy obrazni o'zgartirish orqali asarning emotsional muhitini qanday o'zgartirish mumkin?

6. **Rollarga bo'lib o'qish:**

✓ She'rdagi qahramonlarni va ularning his-tuyg'ularini rollarga bo'lib o'qish. Har bir qahramonning emotsional holatini intonatsiya va ovoz orqali ifodalashga harakat qiling.

✓ O'quvchilarga roliga to'g'ri intonatsiyani topishga yordam berish uchun yordamchi savollar berish.

 Muhokama uchun savollar:

✓ Lirik janrdagi she'rdagi qahramonning his-tuyg'ularining aniq tasvirlanishi emas, balki ohang, to'nkilik va simvolik ta'riflar qanday muhim rol o'ynaydi?

✓ Lirik janrdagi she'rdagi qanday yozuv vositalari, metafora va tasvirlar negizida o'quvchilarning emotsiyalari va his-tuyg'ularini shakllantirish mumkin?

✓ She'rdagi aniq bir lirik obrazning mafhumini shakllantirishda ishlatilgan leksik vositalar (masalan, tasvirlar va moslashtirishlar)ning ahamiyati nimada?

✓ Lirik janrdagi she'rlar o'zining shakli va mazmuni bilan o'quvchilarga qanday ta'sir ko'rsatadi?

✓ Lirik janrdagi she'rda oraliq muhitni ko'rsatishda qanday ta'riflar va ma'nolar o'zgacha ifoda topadi?

✓ Bir she'rda badiiy vositalar qanday o'quvchiga xos xis-tuyg'ularni shakllantirishi mumkin?

8-mavzu: Badiiy asar matni ustida ishlash. Ilmiy-ommabop janrga xos matnlar ustida ishlash

REJA:

1. Badiiy asar matni ustida ishlash. Ilmiy-ommabop janrga xos matnlar ustida ishlash metodikasi.
2. Badiiy asar matni ustida ishlash orqali kommunikativ tayyorgarligini takomillashtirish metodikasi.
3. Badiiy asar matni ustida ishlash orqali emotsional intellektini rivojlantirish.

✦ **Tayanch soʻzlar va iboralar:** badiiy asar, ilmiy-ommabop janr, mazmun va shakl, fakt va fikr, ommaviy auditoriya, eng yaxshi amaliyotlar, ilmiy til, har xil janrlar, maʼlumotlarni tahlil qilish, mutolaa, fikrlar aniqligi.

Badiiy asar matni ustida ishlash. Ilmiy-ommabop janrga xos matnlar ustida ishlash.

Badiiy asar matni ustida ishlash va ilmiy-ommabop janrga xos matnlar ustida ishlash oʻquvchilarning oʻqish savodxonligini rivojlantirishda muhim oʻrin tutadi, lekin har bir jarayon oʻziga xos maqsadlar, usullar va natijalarga ega. Badiiy asarlar oʻquvchilarni tasavvur qilish, hissiy idrok va ijodiy fikrlashga yoʻnaltirsa, ilmiy-ommabop matnlar bilim olish, tahlil qilish va faktlarga asoslangan xulosalar chiqarishga xizmat qiladi. Bu ikki turdagi matnlar ustida ishlash oʻquvchilarning turli koʻnikmalarini rivojlantiradi va ularni har tomonlama bilimli shaxs sifatida shakllantiradi. Ushbu jarayonlar oʻquvchilarning yosh xususiyatlari va oʻquv maqsadlariga qarab tashkil etilib, taʼlim jarayonini boyitadi.

Badiiy asar matni ustida ishlash oʻquvchilarni adabiyot olami bilan tanishtirishga va matnni hissiy-idrok darajasida tushunishga qaratiladi. Bu jarayon bir necha bosqichni oʻz ichiga oladi: matn bilan dastlabki tanishuv, uni batafsil oʻqish, tahlil qilish va oʻz tajribasi bilan bogʻlash. Masalan, “Alpomish” ertagini oʻqiyotganda oʻquvchi avval qahramonlar va voqealar bilan tanishadi, keyin Alpomishning jasoratini muhokama qiladi va oxirida oʻzi uchun saboq chiqaradi. Bu jarayon oʻquvchilarning tasavvur qilish qobiliyatini oshiradi, chunki badiiy matnlarda tasviriy vositalar, metaforalar va jonli obrazlar koʻp ishlatiladi. Oʻqituvchi bu jarayonda oʻquvchilardan matnni sahnalashtirish, rasm chizish yoki hikoyani davom ettirishni soʻrashi mumkin, bu esa ularning ijodiy salohiyatini rivojlantiradi. Badiiy matnlar oʻquvchilarning nutqini boyitadi, ularga estetik zavq bagʻishlaydi va axloqiy qadimiyatlarni oʻrgatadi.

Badiiy asar matnlari ko‘pincha hikoya, ertak, she‘r yoki doston kabi janrlarni o‘z ichiga oladi. Masalan, “Tulki va qarg‘a” ertagini o‘qishda o‘quvchi tulkining ayyorligi va qarg‘aning soddaligi haqida o‘ylaydi, bu esa uni yaxshi va yomon xulqlarni farqlashga undaydi. Bu matnlar ustida ishlashda o‘quvchilar qahramonlarning motivatsiyasini tushunishga, voqealarning sabab-oqibatlarini aniqlashga va matnning asosiy g‘oyasini o‘z so‘zlari bilan ifodalashga o‘rganadi. O‘qituvchi bu jarayonda savollar beradi, masalan, “Tulki nima uchun shunday qildi?” yoki “Agar siz qarg‘a bo‘lsangiz, nima qilardingiz?”. Bu usul o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashini va emotsional idrokini oshiradi. Badiiy matnlar o‘quvchilarni o‘qishdan zavqlanishga undaydi va ularni kitob bilan do‘stlashishga yo‘naltiradi.

Ilmiy-ommabop janrga xos matnlar ustida ishlash esa o‘quvchilarni faktlarga asoslangan bilim olishga va axborotni tahlil qilishga o‘rgatadi. Bu matnlar ilmiy ma‘lumotlarni oddiy va tushunarli tilda yetkazishga qaratilgan bo‘lib, ko‘pincha tabiat, texnologiya, tarix yoki sog‘liq kabi mavzularni qamrab oladi. Masalan, “Quyosh sistemasi” haqidagi maqola o‘quvchilarga sayyoralar va ularning harakati haqida ma‘lumot beradi. Bu jarayon badiiy matnlardan farqli o‘laroq, tasavvurdan ko‘ra mantiq va aniq faktlarga asoslanadi. O‘quvchilar ilmiy-ommabop matnni o‘qib, undagi asosiy fikrlarni aniqlaydi, yangi so‘zlarni o‘rganadi va matnni qisqacha umumlashtiradi. O‘qituvchi bu jarayonda “Maqolada qanday yangi ma‘lumot oldingiz?” yoki “Bu faktni qanday tushuntirasiz?” kabi savollar bilan o‘quvchilarni fikrlashga undaydi.

Ilmiy-ommabop matnlar ustida ishlashda o‘quvchilar axborotni saralash va tekshirish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Bu matnlar ko‘pincha aniq ma‘lumotlar, raqamlar yoki misollar bilan boyitiladi, masalan, “Dunyodagi eng uzun daryo - Nil, uning uzunligi 6 650 km”. O‘quvchilar bu ma‘lumotlarni o‘qib, ularni xotirada saqlashga va boshqa manbalar bilan solishtirishga o‘rganadi. Bu jarayon o‘quvchilarning ilmiy dunyoqarashini shakllantiradi va ularni tadqiqotga yo‘naltiradi. O‘qituvchi bu matnlar bilan ishlashda jadval tuzish, xulosa yozish yoki muhokama o‘tkazish kabi vazifalar berishi mumkin, bu esa o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini oshiradi. Shu bilan birga, ilmiy-ommabop matnlar o‘quvchilarni zamonaviy dunyodagi muammolar va yutuqlardan xabardor qiladi.

Badiiy asar matnlari va ilmiy-ommabop matnlar ustida ishlashning asosiy farqi ularning maqsadi va uslubidadir. Badiiy matnlar o‘quvchilarni hissiy va ijodiy jihatdan boyitsa, ilmiy-ommabop matnlar aql va mantiqqa asoslanadi. Masalan, “Bahor keldi” hikoyasi o‘quvchilarga tabiatning go‘zalligini tasvirlasa, “Bahorning kelishi” haqidagi ilmiy-ommabop maqola iqlim o‘zgarishi va fasllar almashinishi haqida ma‘lumot beradi. Badiiy matnlar tasavvurga yo‘l ochsa, ilmiy-ommabop matnlar faktlarga tayanishni talab qiladi. Shu sababli, badiiy matnlar ustida ishlashda rol o‘qish yoki

rasm chizish kabi ijodiy usullar qo'llanilsa, ilmiy-ommabop matnlar bilan ishlashda jadval tuzish yoki savol-javob usullari afzal ko'riladi.

Ikkala jarayonning tarbiyaviy ahamiyati ham o'ziga xosdir. Badiiy matnlar o'quvchilarga axloqiy qadimiyatlarni - do'stlik, adolat, mehr-oqibatni o'rgatadi, masalan, "Uch do'st" hikoyasi hamkorlik muhimligini ko'rsatadi. Ilmiy-ommabop matnlar esa o'quvchilarni mas'uliyatli, bilimdon va dunyoga qiziquvchan shaxs sifatida tarbiyalaydi, masalan, "Suvni tejash" haqidagi maqola atrof-muhitga e'tiborli bo'lishni o'rgatadi. Badiiy matnlar emotsional rivojlanishga yordam bersa, ilmiy-ommabop matnlar intellektual rivojlanishni ta'minlaydi.

Matnlar ustida ishlashda o'quvchilarning yoshiga moslashish muhim. Boshlang'ich sinflarda badiiy matnlar ko'proq ishlatilib, oddiy ertaklar va hikoyalar bilan boshlanadi, ilmiy-ommabop matnlar esa qisqa va tasvirli bo'ladi, masalan, "Hayvonlar dunyosi" haqida kichik maqola. O'rta sinflarda badiiy matnlar murakkablashadi, ilmiy-ommabop matnlar esa batafsilroq bo'ladi. Yuqori sinflarda ikkala turdagi matnlar ham chuqur tahlil qilinadi. O'qituvchi har bir jarayonda interaktiv usullardan - guruhda ishlash, muhokama yoki loyihalar tayyorlashdan foydalanadi.

Demak, badiiy asar matni ustida ishlash o'quvchilarni ijodiy va hissiy jihatdan rivojlantirsa, ilmiy-ommabop matnlar intellektual va mantiqiy fikrlashni oshiradi. Badiiy matnlar tasavvur va axloqni, ilmiy-ommabop matnlar esa bilim va mas'uliyatni tarbiyalaydi. Ikkala usul o'quvchilarning o'qish savodxonligini mustahkamlaydi va ularni hayotga tayyorlaydi.

Ilmiy-ommabop janrga xos matnlar ustida ishlash.

Boshlang'ich sinflarda ilmiy-ommabop asarlarni o'qitishdan asosiy maqsad bolalarga tabiat, kishilar mehnati va ijtimoiy hayot haqida muayyan bilim berish, bolalarni kitob bilan mustaqil ishlashga va undan aniq bilim olishga o'rgatishdan iborat.

Tabiatshunoslikka oid va tarixiy mavzudagi maqolalarni o'qish bilan bog'liq holda tabiat hodisalarini kuzatish (masalan, daraxt kurtaklarining bo'rtishi), o'quvchilarni dehqonlar mehnati bilan tanishtirish, mamlakatimizda yuz bergan o'zgarishlarning guvohi va ishtirokchilari bo'lgan insonlar bilan uchrashuvlar uyushtirish maqsadga muvofiq.

Ijtimoiy-tarixiy mazmundagi asarlar Vatanimiz o'tmishi, xalqimiz hayoti, mardonavor kurashi, ulug' siymolar amalga oshirgan ishlar, tarixiy sanalar to'g'risida bilim beradi. O'qish darsliklaridan o'rin olgan Beruniy, Ibn Sino, Amir Temur, Alisher Navoiy, Bobur va boshqa ajdodlarimiz haqidagi matnlar shular jumlasidandir. Bu xildagi matnlar o'quvchilarni nafaqat o'tmishimiz bilan tanishtiradi, balki ularning Vatan oldidagi farzandlik burchi va mas'uliyatni teran anglashga ham yordam beradi. O'quvchilarda Vatanga muhabbat tuyg'usi shu tariqa shakllanadi.

Vatanimiz o‘tmishi haqida hikoya qilingan ilmiy-ommabop asarlar bilan tanishtirish va ularni tahlil qilish jarayonida o‘quvchilar o‘tmish bilan bugungi kunni taqqoslash imkoniga ega bo‘ladilar. Jamiyat taraqqiyoti haqida qisqacha bo‘lsa-da, tushuncha hosil qiladilar. Bu borada, ayniqsa, milliy istiqlol bilan bog‘liq mavzudagi asarlar tahliliga alohida e‘tibor berish zarur. 1-sinf dasturida o‘qish bilan bog‘liq holda kuzatish, sayohat darslari mo‘ljallanadi. Masalan, yil fasllarida mavsumiy tabiat hodisalari (ob-havoning o‘zgarishi, o‘simlik va hayvonlarning hayoti)ni, shuningdek, dala mehnatini kuzatish uchun tabiatga (dala, bog‘, xiyobonlarga) sayohat uyushtirish ko‘zda tutiladi. Sayohatda tabiatdagi mavsumiy o‘zgarishlar va kishilarning mehnati yuzasidan bolalarning nisbatan uzoq kuzatishlari uyushtiriladi.

Bunday darslarda ko‘rgazma sifatida o‘quv kinofilmlaridan ham foydalanish mumkin. Tarixiy mavzudagi maqolalarni unga mos rasmlar bilan bog‘lab o‘qitish kishilarning baxtli hayot uchun intilishlari, ota-bobolarimizning dushmanlardan Vatanni saqlash uchun qanday kurashganliklarini tushunib yetishga yordam beradi; o‘quvchilar mehnat hayotning asosi ekanligini, insonlar turmushi mehnat tufayli rivojlanib, farovonlashib borishini bilib oladilar.

Dasturga ko‘ra 2-sinf o‘quvchilari “Vatan”, “Toshkentdagi yangi bog‘”, “Yer yuzining bezagi”, “Kitobim oftobim”, “Kitob noyob xazina” kabi maqolalarni o‘qish natijasida o‘quvchilar ajdodlarimizning Vatan taraqqiyoti yo‘lidagi xizmatlari, yurtdoshlarimizning bugungi farovon hayotida ularning qo‘shgan hissalarini haqidagi ma‘lumotlarga ega bo‘ladilar. Bu maqolalarning ta‘limiy natijasi bilan birgalikda tarbiyaviy ahamiyati ham yuqori. Asarlarni o‘qish orqali o‘quvchilarda Vatanga sadoqat, ona tabiatni asrab-avaylash, xalqimiz mehnati xizmatlari, yurtdoshlarimizning bugungi farovon hayotida ularning qo‘shgan hissalarini haqidagi ma‘lumotlarga ega bo‘ladilar. Bu maqolalarning ta‘limiy natijasi bilan birgalikda tarbiyaviy ahamiyati ham yuqori. Asarlarni o‘qish orqali o‘quvchilarda Vatanga sadoqat, ona tabiatni asrab-avaylash, xalqimiz mehnati qadrlash kabi fazilatlarni shakllantirish mumkin.

Ilmiy-ommabop maqolalarni izohli o‘qish darsini uyushtirishda quyidagicha reja asos qilib olinishi mumkin:

1. O‘qiladigan matn yuzasidan bolalar tajribasi va bilimini aniqlash, ularni main mazmunini tushunishga tayyorlash maqsadida taxminiy suhbat o‘tkazish
2. Magolani yoki uning ma‘lum bir qismini o‘qish, o‘quvchiga notanish bo‘lgan so‘zlar ma‘nosi ustida ishlash.
3. Maqola rejasini tuzish.
4. O‘qilgan maqola yuzasidan suhbat uyushtirish.
5. Matnning asosiy mazmunini aniqlash va reja qismlarini yoritish.
6. Reja asosida maqolani qayta o‘qish.
7. Maqolani yaxlit o‘qish. Bunda bolalarni qayta hikoyalashga tayyorlash va maqola mazmunini yaxshi o‘zlashtirishlariga erishish maqsadi ko‘zda tutiladi.

8. Reja asosida qayta hikoyalash.

9. Xulosalash va umumlashtirish.

Ilmiy-ommabop maqolalarni uzviy birlikda o'rganish o'quvchilarning har bir mavzuda bayon etilgan tarixiy-adabiy hodisalarni, ular o'rtasidagi umumiylikni, har bir davrga ega xususiyatlarni anglab olishlarini ta'minlaydi. Ular bolalarni kelgusida gazeta va jurnallarni o'qishga tayyorlaydi, ijtimoiy-siyosiy, tabiatshunoslik atamalarini o'zlashtirishga yordam beradi, ularning mantiqiy tafakkurini va nutqini o'stiradi.

1. Duo olma, oltin ol!

2. Baxt mehnat keltirar.

3. Rohat, mehnatning tagi mehnat.

4. Dangasa ishtaha ochar, ish ishdan qochar.

5. Ertanga ishni, bugungi qo'yma!

Boshlang'ich ta'limda ilmiy-ommabop matnlarning ahamiyati.

Boshlang'ich ta'limda ilmiy-ommabop matnlar bilan ishlash o'quvchilarda hayotiy bilimlarni shakllantirish, kuzatuvchanlikni rivojlantirish va fanlarga bo'lgan qiziqishni uyg'otishda muhim o'rin tutadi. Bunday matnlar orqali o'quvchilar atrof-muhit hodisalari, tabiat, jamiyat, texnika va inson faoliyatining turli jabhalari bilan tanishadi. Ular orqali bolalar ilmiy tushunchalarni oddiy, ravon tilda, yosh darajasiga mos holda tushunib olishadi. Bu esa ularning umumiy dunyoqarashi va tafakkur darajasining oshishiga xizmat qiladi.

Ilmiy-ommabop matnlarning asosiy xususiyati - ular murakkab ilmiy tushunchalarni sodda, tushunarli, hayotiy misollar orqali bayon etishidir. Masalan, Quyosh tizimi, suv aylanishi, hayvonlar hayoti, o'simliklarning o'sish jarayoni, inson organizmining ishlashi kabi mavzular ilmiy ommabop shaklda o'quvchilarga yetkazilsa, ular bu bilimlarni nafaqat yodlaydi, balki tushunib, amaliy hayotga tadbqiq etishni o'rganadi. Bu esa keyingi bosqichlardagi fanlarni chuqurroq o'rganishga mustahkam poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Ilmiy-ommabop matnlar orqali o'quvchilar o'z fikrlarini mantiqiy asoslashga, sabab-oqibat bog'liqliklarini tushunishga, muammoga ilmiy yondashuv asosida qarashga o'rganadilar. Bu esa ularning tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shuningdek, bunday matnlar turli fanlararo bog'liqlikni ham mustahkamlaydi. Masalan, tabiatshunoslik, matematika, mehnat, texnologiya kabi fanlarda o'tilayotgan mavzular bilan bog'liq ilmiy-ommabop matnlar o'quvchining mavzuga bo'lgan qiziqishini oshirib, tushunishni yengillashtiradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun tanlanadigan ilmiy-ommabop matnlar yosh xususiyatlariga mos, qisqa, ravon va rasmlil bo'lishi lozim. Matnlar bolalar qiziqadigan mavzulardan, ya'ni hayvonlar, kosmos, texnikalar, qadimgi afsonaviy shaxslar, ixtirolar, hayotdagi qiziqarli faktlar asosida tanlansa, o'quvchilarning e'tibori yuqori bo'ladi. Matnning tarkibida ko'p ma'lumot beruvchi, lekin soddaligi saqlangan jumlar bo'lishi, noto'g'ri tushunishga sabab bo'ladigan murakkab terminlardan saqlanish lozim. Zarurat tug'ilganda esa ularning izohi keltirilishi maqsadga muvofiq.

Ilmiy-ommabop matnlar ustida ishlash o'quvchilar til o'rganish malakalarini ham rivojlantiradi. O'quvchi yangi so'zlarni o'zlashtiradi, murakkab fikrlarni ifodalashni o'rganadi, matn mazmunini qisqacha bayon qilish, savol-javob tarzida tahlil etish, matndan asosiy g'oyani ajratish, matnga nom qo'yish kabi topshiriqlar orqali fikrni aniq, mantiqan ifodalash ko'nikmalarini egallaydi. Bu esa kelajakda ilmiy nutqni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Yana bir muhim jihat shundaki, ilmiy-ommabop matnlar orqali o'quvchilarda izlanish va tajriba o'tkazishga qiziqish paydo bo'ladi. Masalan, suv bug'lanish jarayoni haqida matn o'qib, o'quvchi bu hodisani oddiy tajriba orqali sinab ko'rishga intiladi. Bu jarayon esa o'quvchini faqat passiv bilim oluvchiga emas, balki faol izlovchi, tahlil qiluvchi va xulosa chiqaruvchi subektga aylantiradi. O'quvchida mustaqil fikrlash va fikrini isbotlab berish, tahlil asosida baho berish ko'nikmasi shakllanadi.

Ilmiy-ommabop matnlar bolaning ijtimoiy ongini uyg'otish, inson va tabiat, inson va texnika, inson va jamiyat o'rtasidagi bog'liqliklarni anglash, ekologik va axloqiy tarbiya berishda ham muhim vositadir. Jumladan, tabiatni asrash, gigiena qoidalariga rioya qilish, vaqtni to'g'ri rejalashtirish kabi mavzular haqida berilgan ilmiy-ommabop matnlar orqali o'quvchilar hayot uchun zarur bo'lgan qadriyatlarni o'zlashtiradilar.

Boshlang'ich sinfda ilmiy-ommabop matnlar o'qish darslarida, atrof-muhit, fan-texnika, tarixiy shaxslar bilan tanishtiruvchi mashg'ulotlarda muvaffaqiyatli qo'llaniladi. Ular bolalarni hayratga soladi, yangilikka qiziqish uyg'otadi, shuningdek, bilim olish jarayonini zavqli, hayotiy, amaliy asosga ega bo'lgan holatga keltiradi.

Demak, ilmiy-ommabop matnlar boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning umumiy bilim saviyasini, dunyoqarashini, mustaqil fikrlash qobiliyatini, til ko'nikmalarini, izlanish madaniyatini shakllantiradi. Shuning uchun bu turdagi matnlarni o'quvchilarga taklif qilish, ulardan foydalanishda metodik yondashuvlarni to'g'ri tashkil etish zamonaviy pedagogik faoliyatning muhim jihatlaridandir.

Ilmiy-ommabop matnlar bilan ishlash metodikasi.

Ilmiy-ommabop matnlar bilan ishlash metodikasi o‘quvchilarning o‘qish savodxonligini rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi va ularni faktlarga asoslangan bilim olish, axborotni tahlil qilish va hayotda qo‘llashga tayyorlashga qaratiladi. Bu matnlar ilmiy ma‘lumotlarni oddiy, tushunarli tilda yetkazishga xizmat qiladi, shuning uchun ular bilan ishlash metodikasi o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini, diqqatini va mustaqil tadqiqot ko‘nikmalarini oshirishga yo‘naltiriladi. Ushbu metodika o‘quvchilarning yosh xususiyatlari, o‘quv maqsadlari va matnning murakkablik darajasiga qarab tashkil etiladi. Ilmiy-ommabop matnlar bilan ishlash jarayoni bir necha bosqichdan iborat bo‘lib, har bir bosqich o‘quvchilarning matnni chuqur tushunishiga va undan foydalanishiga yordam beradi.

Ilmiy-ommabop matnlar bilan ishlashning *birinchi bosqichi* matn bilan dastlabki tanishuvdan boshlanadi. Bu qadamda o‘quvchilar matnni umumiy ko‘rib chiqadi, uning sarlavhasini, kichik sarlavhalarini yoki tasvirlarini o‘rganadi va mavzuni taxmin qiladi. Masalan, “Quyosh sistemi” haqidagi maqolani o‘qishdan oldin o‘quvchilar sarlavhaga qarab, matn sayyoralar haqida ekanligini tushunadi. O‘qituvchi bu jarayonda o‘quvchilarga yo‘l-yo‘riq ko‘rsatib, “Bu matn nimadan bahs qiladi?” yoki “Qanday ma‘lumot topishni kutmoqdasiz?” kabi savollar beradi. Maqsad o‘quvchilarning matn haqida dastlabki tasavvurga ega bo‘lishi va o‘qishga qiziqishini uyg‘otishdir. Bu bosqichda matnni tez ko‘zdan kechirish (skimming) usuli qo‘llaniladi, bu esa o‘quvchilarni asosiy fikrlarni tez aniqlashga o‘rgatadi.

Ikkinchi bosqich matnni batafsil o‘qish va asosiy ma‘lumotlarni aniqlashga bag‘ishlanadi. O‘quvchilar matnni to‘liq o‘qib chiqadi, undagi faktlar, raqamlar va yangi atamalarni belgilaydi. Masalan, “Dunyodagi eng uzun daryo - Nil, uning uzunligi 6 650 km” degan jumlaning o‘qib, o‘quvchilar “Nil” va “6 650 km” kabi ma‘lumotlarni ajratib oladi. Bu jarayonda o‘qituvchi o‘quvchilarga matnni paragraf bo‘yicha o‘qishni, har bir qismning asosiy fikrini qayd etishni tavsiya qiladi. Yangi so‘zlar yoki tushunchalar uchun lug‘atdan foydalanish yoki o‘qituvchidan izoh so‘rash ham ushbu

bosqichning bir qismidir. Bu qadam o'quvchilarning matnni tushunish darajasini oshiradi va ularni aniq ma'lumotlarga e'tibor qaratishga o'rgatadi.

Uchinchi bosqich matnni tahlil qilish va muhokama qilishni o'z ichiga oladi. Bu qadamda o'quvchilar matndagi ma'lumotlarni sinchkovlik bilan ko'rib chiqib, ularning ahamiyatini va bir-biri bilan bog'liqligini aniqlaydi. Masalan, "Iqlim o'zgarishi" haqidagi matnni o'qib, o'quvchilar iqlim o'zgarishining sabablari (masalan, issiqxona gazlari) va oqibatlari (masalan, muzliklar erishi) haqida o'ylaydi. O'qituvchi bu jarayonda "Bu ma'lumot nima uchun muhim?" yoki "Bu faktni qanday misollar bilan tasdiqlash mumkin?" kabi savollar bilan o'quvchilarni mantiqiy fikrlashga undaydi. Guruhda muhokama yoki savol-javob usullari qo'llanilishi mumkin, bu esa o'quvchilarning fikr almashish va bir-biridan o'rganish imkonini beradi. Bu bosqich o'quvchilarning tanqidiy fikrlashini rivojlantiradi.

To'rtinchi bosqich matnni umumlashtirish va qisqacha xulosa yozishdan iborat. O'quvchilar matnning asosiy g'oyasini o'z so'zlari bilan ifodalaydi va undagi eng muhim ma'lumotlarni qayd etadi. Masalan, "Suv resurslari" haqidagi matnni o'qib, o'quvchi "Suv hayot uchun muhim, lekin uning miqdori kamaymoqda" deb yozishi mumkin. O'qituvchi bu jarayonda o'quvchilarga qisqa tezislar yozishni yoki matnni 3-4 jumla bilan umumlashtirishni o'rgatadi. Bu usul o'quvchilarning matnni qayta ishlash va asosiy fikrlarni ajratib olish qobiliyatini oshiradi. Shu bilan birga, bu bosqich o'quvchilarning yozma nutqini rivojlantirishga ham yordam beradi.

Beshinchi bosqich matnni hayotiy tajriba bilan bog'lash va amaliy qo'llashni nazarda tutadi. O'quvchilar o'qigan ma'lumotlarni o'z hayotlari yoki atrofdagi dunyo bilan solishtiradi. Masalan, "Energiya tejash" haqidagi matnni o'qib, o'quvchilar uyda elektr energiyasini qanday tejash mumkinligi haqida o'ylaydi. O'qituvchi bu jarayonda "Bu ma'lumot sizning hayotingizda qanday foydali bo'ladi?" degan savollar bilan o'quvchilarni amaliy fikrlashga yo'naltiradi. Qo'shimcha vazifa sifatida loyiha tayyorlash, masalan, energiya tejash bo'yicha plakat yaratish taklif qilinishi mumkin. Bu bosqich o'quvchilarning o'qiganlarini amalda qo'llash ko'nikmasini rivojlantiradi va ularni mas'uliyatli bo'lishga o'rgatadi.

Ilmiy-ommabop matnlar bilan ishlash metodikasida interaktiv usullardan foydalanish samaradorlikni oshiradi. Guruhda ishlash usulida o'quvchilar matnni bo'limlarga bo'lib o'qiydi va har bir guruh o'z qismini sinfga taqdim etadi. Savol-javob usuli o'quvchilarni matnni chuqurroq tushunishga undasa, aql hujumi usuli yangi g'oyalarni kashf etishga yordam beradi. Masalan, "Texnologiya rivoji" haqidagi matnni o'qib, o'quvchilardan texnologiyaning afzalliklari haqida fikr bildirish so'raladi. Bu usullar darsni jonli qiladi va o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydi.

Texnologiyadan foydalanish ilmiy-ommabop matnlar bilan ishlashda muhim o'rin tutadi. O'quvchilar matnni raqamli platformalarda o'qishi, videolar yoki tasvirlar bilan boyitilgan materiallardan foydalanishi mumkin. Masalan, "Vulkanlar" haqidagi

matnni o'qib, vulkan otilishi videosini ko'rish tushunishni osonlashtiradi. Onlayn viktorinalar yoki testlar yordamida o'quvchilarning bilimlari tekshiriladi. O'qituvchi bu jarayonda o'quvchilarni internetdagi ishonchli manbalardan foydalanishga o'rgatadi, bu esa ularning axborotni saralash qobiliyatini oshiradi.

Ilmiy-ommabop matnlar bilan ishlashda o'quvchilarning yoshiga moslashish zarur. Boshlang'ich sinflarda matnlar qisqa, tasvirli va oddiy bo'ladi, masalan, "Hayvonlarning uxlash odatlari" haqida kichik maqola. O'rta sinflarda matnlar murakkablashadi, masalan, "Iqlim o'zgarishi sabablari" haqida batafsilroq ma'lumot beriladi. Yuqori sinflarda esa o'quvchilar ilmiy-ommabop matnlarni mustaqil o'qib, tadqiqot uchun ishlatishga o'rganadi. O'qituvchi har bir bosqichda o'quvchilarning imkoniyatlariga mos vazifalar beradi.

Ilmiy-ommabop matnlar bilan ishlashning tarbiyaviy ahamiyati o'quvchilarni bilimdon, mas'uliyatli va dunyoga qiziquvchan shaxs sifatida tarbiyalashdadir. Masalan, "Suvni tejash" haqidagi matn o'quvchilarni atrof-muhitga e'tiborli bo'lishga o'rgatadi. Bu jarayon ularning ilmiy dunyoqarashini shakllantiradi va zamonaviy muammolarni hal qilishga tayyorlaydi.

Demak, ilmiy-ommabop matnlar bilan ishlash metodikasi dastlabki tanishuv, batafsil o'qish, tahlil, umumlashtirish va amaliy qo'llash bosqichlaridan iborat. Bu jarayon o'quvchilarning mantiqiy fikrlashini, axborot bilan ishlash qobiliyatini va ilmiy yondashuvini rivojlantiradi. Interaktiv usullar va texnologiyadan foydalanish darsni samarali qiladi.

Pedagoglar emotsional intellektini rivojlantirish orqali kommunikativ tayyorgarligini takomillashtirish metodikasi

Zamonaviy ta'lim jarayonida pedagog shaxsiga qo'yilayotgan talablar kundankunga ortib bormoqda. Bu jarayonda nafaqat bilim berish, balki pedagogning shaxsiy fazilatlarini, emotsional barqarorligi, muloqotga kirishish mahorati ham muhim omil sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, emotsional intellekt tushunchasi ta'lim jarayonida alohida ahamiyat kasb etmoqda. Emotsional intellekt - bu shaxsning o'z hissiyotlarini anglash, boshqarish, boshqalar hissiyotlarini tushunish va ular bilan samarali muloqot qilish qobiliyatidir. Ushbu fazilatlar pedagog faoliyatida hal qiluvchi rol o'ynaydi, chunki ularning mavjudligi o'quvchilar bilan sog'lom munosabatlar qurish, o'qituvchining kommunikativ tayyorgarligini oshirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Pedagog shaxsida emotsional intellektning yuqori darajada bo'lishi, birinchi navbatda, ularning muloqotda muvaffaqiyatli bo'lishini ta'minlaydi. Bunday o'qituvchilar o'quvchilarning ehtiyojlarini tez anglay oladi, dars jarayonida yuzaga keladigan emotsional muhitni nazorat qila oladi va har bir o'quvchiga individual yondashuvni qo'llay oladi. Natijada darslar samarali o'tadi, o'quvchida fanlarga qiziqish ortadi va o'quv jarayonidagi ishtirok faollashadi.

Emotsional intellekt pedagogik faoliyatda ikki asosiy yoʻnalishda oʻz ifodasini topadi. Birinchisi - ichki emotsional boshqaruv, yaʼni oʻqituvchining oʻz hissiyotlarini anglay olish va ularni boshqarish qobiliyati. Ikkinchisi - tashqi emotsional idrok, yaʼni boshqalarning holatini sezish, ularning emotsional ehtiyojlarini tushunish va ularga mos munosabat bildirish. Bu ikki jihat oʻzaro uygʻunlashganda, pedagog muloqotga tayyor, bahsli vaziyatlarda toʻgʻri pozitsiya egallay oluvchi, oʻquvchilarga ijobiy emotsional taʼsir oʻtkazuvchi shaxs sifatida shakllanadi.

Kommunikativ tayyorgarlik esa pedagogning kasbiy kompetensiyasining tarkibiy qismi boʻlib, bilim, koʻnikma, malaka va shaxsiy fazilatlarining uygʻunlashuvini anglatadi. Oʻqituvchining til boyligi, nutq madaniyati, tinglash madaniyati, mulohaza yuritish qobiliyati, oʻz fikrini tushunarli bayon qila olish mahorati yuqori kommunikativ tayyorgarlikning belgilaridir. Bu tayyorgarlik darajasini oshirishda esa emotsional intellektning rivojlanishi muhim omil hisoblanadi.

Metodik yondashuv sifatida pedagoglarning emotsional intellektini rivojlantirish uchun bir qator mashqlar, treninglar, emotsional holatlarni tahlil qilish texnikalari, oʻzini anglash kundaliklari qoʻllanilishi mumkin. Masalan, "emotsiyalar kundaligi" orqali pedagoglar har kuni yuzaga kelgan hissiy holatlarni qayd etib boradi, bu ularning oʻz holatini anglashga va nazorat qilishga oʻrgatadi. Shuningdek, guruhli treninglarda empatiya, faol tinglash, emotsional refleksiya koʻnikmalari mustahkamlanadi. Rolli oʻyinlar, konfliktlarni modellashtirish mashqlari pedagoglarni real vaziyatlarga tayyorlaydi va oʻz-oʻzini boshqarish mexanizmlarini shakllantiradi.

Tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, emotsional intellekt darajasi yuqori boʻlgan pedagoglar oʻz kasbidan koʻproq qoniqish oladi, stressga chidamli boʻladi, oʻquvchilarning emotsional-axloqiy rivojiga ijobiy taʼsir koʻrsatadi. Shu sababli, ushbu kompetensiyani rivojlantirish nafaqat shaxsiy, balki ijtimoiy va professional foyda ham keltiradi. Bunda oliy taʼlim muassasalarida oʻqituvchilarni emotsional va kommunikativ jihatdan tayyorlash boʻyicha alohida kurs va modullar joriy etilishi zarur.

Ushbu metodik yondashuv orqali oʻqituvchilar oʻz shaxsini anglash, his-tuygʻularini boshqarish, boshqalar bilan uygʻun muloqot oʻrnatish, bahsli vaziyatlarda murosali yechimlar topish kabi koʻnikmalarga ega boʻladilar. Bu esa, oʻz navbatida, zamonaviy maktablarda insonparvar, demokratiya tamoyillariga asoslangan, oʻquvchi shaxsini hurmat qiluvchi taʼlim muhitini shakllantirishda asosiy omil boʻlib xizmat qiladi.

Pedagogning emotsional intellektini rivojlantirish orqali uning kommunikativ tayyorgarligini takomillashtirish - taʼlim sifatini oshirish, oʻquvchi bilan samarali muloqot oʻrnatish va ijtimoiy-madaniy muhitda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishning muhim mezonini sanaladi. Shuning uchun ushbu metodika amaliyotda keng qoʻllanilishi,

metodik qo'llanmalar, trening dasturlari, o'quv kurslari asosida tizimli ravishda joriy etilishi lozim.

Badiiy asar matni ustida ishlash orqali kommunikativ tayyorgarligini takomillashtirish metodikasi

Zamonaviy ta'lim tizimida kommunikativ tayyorgarlik tushunchasi shaxsning ijtimoiy hayotda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi, samarali muloqotga kirishishi va o'z fikrini erkin, aniq, mantiqiy ifoda eta olishi kabi ko'nikmalarni o'z ichiga oladi. Pedagoglar, ayniqsa boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun bunday tayyorgarlik zarur, chunki ular nafaqat bilim beruvchilar, balki ijtimoiy-psixologik muhit shakllantiruvchilar sifatida ham faoliyat yuritadilar. Ushbu kompetensiyani shakllantirishda badiiy asar matni ustida ishlash metodikasi alohida o'rin tutadi.

Bugungi kundagi ta'lim tizimi o'qituvchidan nafaqat fan asoslarini puxta o'rgatishni, balki shaxsiy, ijtimoiy va kasbiy kompetensiyalarni, ayniqsa, **kommunikativ tayyorgarlikni** muntazam rivojlantirib borishni talab etmoqda. Aynan kommunikativ kompetensiya - ya'ni, samarali muloqotga kirisha olish, fikrni to'g'ri, mantiqan va tushunarli bayon qilish, faol tinglash, bahsli vaziyatlarda murosaga erishish ko'nikmalari - zamonaviy o'qituvchining asosiy mezoniga aylangan.

Badiiy adabiyot bilan ishlash bu jihatdan noyob imkoniyatlar manbaidir. Xususan, **badiiy asar matni ustida ishlash** nafaqat o'quvchilarda, balki pedagoglarning ham emotsional va kommunikativ saviyasini oshiradi, nutqiy faoliyatini faollashtiradi, ijtimoiy-psixologik muvozanatni ta'minlaydi va o'zaro muloqot madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Badiiy asar matni - kommunikativ rivojlanish uchun vosita

Badiiy matnlar - bu fikr va tuyg'ularni obrazli tarzda yetkazishning eng kuchli vositalaridan biridir. Undagi personajlar orasidagi dialoglar, konfliktlar, his-tuyg'ular tasviri, muallifning tili, kompozitsiyasi orqali o'quvchi va pedagog har bir matnni hayotiy vaziyat sifatida qabul qiladi. Bu esa tinglash, tushunish, savol berish, mulohaza yuritish, fikr bildirish va o'z pozitsiyasini himoya qilish singari **kommunikativ malakalarni** shakllantirish uchun boy imkoniyat yaratadi.

Asar matni orqali **interaktiv mashg'ulotlar, ijodiy topshiriqlar, rolga kirib o'qish, munozaralar, bahsli vaziyatlarni muhokama qilish, esselar yozish** orqali o'quvchi va pedagog muloqot maydoniga kiradi. Aynan shu jarayonlarda nafaqat til boyligi, balki **ifodali fikrlash, og'zaki va yozma nutqni ravon tashkil qilish, aktiv tinglash** va **emotsional idrok** shakllanadi.

Kommunikativ tayyorgarlikni shakllantirish bosqichlari

Badiiy asar matni ustida ishlash jarayonida quyidagi metodik bosqichlar orqali pedagogning kommunikativ tayyorgarligi takomillashadi:

Matnni anglash bosqichi. Bu bosqichda o'qituvchi yoki o'quvchi asarni o'qiydi, undagi voqea, qahramonlar, konfliktlar, vaqt va makon haqida umumiy tushuncha hosil

qiladi. Bu esa diqqatni jamlash, kontentni anglash, asosiy va ikkilamchi ma'lumotni farqlash kabi qobiliyatlarni rivojlantiradi.

Matn bo'yicha mulohaza yuritish bosqichi. O'qilgan matn yuzasidan savollar tuzish, qahramonlarga baho berish, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash orqali mustaqil fikrlash, dalil keltirish, asoslash, suhbat qurish ko'nikmalari shakllanadi.

Dialogik va monologik nutqni rivojlantirish bosqichi. Rolli o'yinlar, sahnalashtirish, nutqiy topshiriqlar orqali o'z fikrini nutqiy jihatdan to'g'ri va madaniyatli ifoda qilish, eshitishni, javob qaytarishni, savol berishni o'rgatadi. Nutq strukturasiga e'tibor kuchayadi.

Ijodiy fikrlash va his-tuyg'ularni ifoda etish bosqichi. Qahramonlar nomidan xat yozish, matnga alternativ yakunlar o'ylash, turli nuqtai nazardan baholash, shaxsiy munosabat bildirish orqali o'qituvchi shaxsiy tahlilga, ijodkorlikka, emotsional yondashuvga yo'naltiriladi.

Metodik yondashuvlar

Badiiy asar matni ustida ishlashda quyidagi metodlardan foydalanish pedagogning ham, o'quvchining ham **kommunikativ salohiyatini** rivojlantirishda samarali hisoblanadi:

Savol-javob va suhbat metodi - savol berish, fikrga javob qaytarish, o'z munosabatini bayon qilish orqali erkin muloqot muhiti yuzaga keladi.

Rolga kirish va dramatizatsiya - obrazlarga kirish, ular nomidan gapirish orqali nutq intonatsiyasi, his-hayajonni nutq bilan yetkazish, sahnaviy muloqot madaniyati shakllanadi.

Matn asosida esse yoki insho yozish - fikrni izchil, aniq va mantiqli yozma shaklda ifoda etish orqali yozma kommunikatsiya ko'nikmalari mustahkamlanadi.

Bahsli vaziyatlar asosida munozara - muammoli savollarga javob qidirish, fikrlarni solishtirish, boshqa qarashlarga hurmat bilan munosabatda bo'lishni o'rgatadi.

Matn asosida prezentatsiya tayyorlash - o'z fikrini qisqa, lo'nda, mantiqiy shaklda jamoat oldida ifoda etish, auditoriya bilan muloqotga kirishish qobiliyatini shakllantiradi.

Pedagog kommunikativ tayyorgarligida badiiy matnning o'rni

Badiiy matn bilan ishlash pedagog shaxsining quyidagi kommunikativ xususiyatlarini rivojlantiradi:

- faol tinglash madaniyati
- emotsional sezgirlik va empatiya
- aniqlik va mantiqiylik
- obrazli fikrlash
- og'zaki va yozma nutqda aniqlik
- suhbatsizlikdan chiqish ko'nikmasi
- muloqotda do'stona va murosali bo'lish

Bu fazilatlar, ayniqsa, zamonaviy maktabda o'qituvchidan talab etiladigan ijtimoiy-psixologik ko'nikmalar bilan hamohangdir.

Badiiy asar matni ustida ishlash nafaqat o'quvchilar uchun, balki pedagoglarning ham **shaxsiy rivojlanishi, nutqiy va emotsional saviyasi, kommunikativ tayyorgarligini** shakllantirish uchun xizmat qiladi. Ushbu metodika asosida ishlovchi o'qituvchi shunchaki dars beruvchi emas, balki eshitadigan, tushunadigan, hamkorlik qiladigan, o'quvchiga individual yondasha oladigan yetuk mutaxassisga aylanadi.

Shu sababli badiiy matnlar bilan chuqur, metodik va tizimli ishlash har bir boshlang'ich ta'lim o'qituvchisining doimiy faoliyat yo'nalishiga aylanishi kerak. Ta'lim jarayonida bunday yondashuvlar pedagogning nutqiy salohiyatini yuksaltirish, jamoa bilan ishlash qobiliyatini rivojlantirish, va eng muhimi - o'quvchilar bilan samarali va mazmunli muloqot olib borish imkonini yaratadi.

Badiiy asar matni ustida ishlash orqali emotsional intellektini rivojlantirish.

Badiiy asar matni ustida ishlash orqali emotsional intellektni rivojlantirish zamonaviy ta'lim jarayonida dolzarb bo'lgan psixologik va pedagogik yo'nalishlardan biridir. Emotsional intellekt shaxsning o'z hissiyotlarini anglash, boshqarish, boshqalarning emotsiyalarini tushunish va ular bilan hamkorlikda ishlay olish qobiliyati bilan bog'liq bo'lib, bu ko'nikmalar bolaning ijtimoiy moslashuvi, muloqot madaniyati, ruhiy barqarorligi va umumiy shaxsiy taraqqiyoti uchun muhim hisoblanadi. Aynan badiiy asar ustida ishlash jarayoni esa ushbu intellektual-emotsional rivojlanishga boy material va imkoniyatlar beradi.

Badiiy asar matni orqali bolalarda obrazli tafakkur, empatiya, tasavvur, boshqalarning ichki kechinmalarini tushunish kabi hislar uyg'onadi. Asarlar orqali o'quvchi turli qahramonlarning hayoti, qarorlari, ruhiy holati bilan tanishadi.

Ularning quvonchi, qayg'usi, iztiroblari, orzu-umidlari orqali bola o'z ichki dunyosini ochishga va tushunishga intiladi. Bu esa emotsional sezuvchanlik, anglash va hamdardlik tuyg'ularini shakllantiradi. Qahramonlar bilan birga hayajonlanish, ular bilan birga voqea rivojiga guvoh bo'lish bolalarda emotsional rezonans hosil qiladi. Har bir voqea va syujet bolaning ruhiy olamiga kirib boradi, u o'zini qahramon o'rniga qo'yib ko'rishga harakat qiladi. Bu esa o'z-o'zini anglash, emotsiyalarini tartibga solish, boshqalarni tushunish kabi emotsional intellekt komponentlarini rivojlantiradi.

Badiiy matnlar ustida ishlashda o'qituvchi tomonidan to'g'ri tashkil etilgan topshiriq va savollar orqali o'quvchilarning his-tuyg'ulari tahlil qilinadi, ularning obrazga munosabati, voqealarga bergan bahosi orqali ichki dunyosi ochiladi. Masalan, "Qahramon nima uchun bunday yo'l tutdi?", "Agar sen uning o'rnida bo'lganingda nima qilarding?", "Qahramonning his-tuyg'ularini qanday tushunding?" kabi savollar bolani chuqur fikrlashga, emotsiyalar ustida ishlashga va ularni tushunishga undaydi. O'qituvchining yo'naltiruvchi savollari yordamida bola voqeani faqat anglabgina

qolmay, balki o'z munosabatini bildiradi, o'z nuqtai nazarini ifodalaydi, boshqalarning fikrini eshitadi va tahlil qiladi.

Badiiy asar voqealari ko'pincha hayotiy voqelikni o'zida aks ettiradi. Aynan shu jihat ular orqali emotsional intellektni rivojlantirish imkonini yaratadi. O'quvchi qahramonlar qiyinchiliklarga duch kelganida ularning holatini his qilishi, ularga yordam bermoqchi bo'lishi orqali rahmdillik, empatiya, kechirimlilik, vijdonlilik kabi fazilatlarini anglaydi. Bu orqali o'quvchining ruhiy-axloqiy tarbiyasi ham amalga oshadi. Shu tariqa o'quvchi o'z his-tuyg'ularini boshqarish, o'zini tutish, boshqalarga munosabat bildirish, ijtimoiy vaziyatlarda to'g'ri yo'l tutish ko'nikmalariga ega bo'ladi.

Badiiy matn asosida dramatizatsiya, rolda ijro qilish, bahs va munozaralar o'tkazish, rasm chizish, hikoya davom ettirish kabi ijodiy topshiriqlar emotsional intellektni faol rag'batlantiradi. Dramatizatsiya orqali o'quvchi obrazga kiradi, uning harakatini his etadi, uning joyida bo'lishni tasavvur qiladi. Bu jarayonda u tanasining holati, ovoz ohangi, mimika va intonatsiya orqali o'z emotsiyasini ifodalaydi. Aynan shu faoliyatlar emotsional ifoda va anglash qobiliyatini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

Shuningdek, badiiy asar matnida tasvirlangan mojaroli vaziyatlar orqali o'quvchilar konfliktli holatlarni anglaydi, ularni tahlil qilishga o'rganadi, turli nuqtai nazarlarni solishtiradi. Bu jarayonda tanqidiy va emotsional tafakkur birgalikda shakllanadi. Asarning dramatik lahzalari, xatolar, kechirish, kechinmalar bola psixikasiga chuqur kirib boradi, ularni o'ylantiradi, boshqalar bilan muomala qilishda ehtiyotkorlikka o'rgatadi. Bu esa ijtimoiy emotsional muvozanatga xizmat qiladi.

Badiiy matn orqali bola turli xil hissiy holatlar, ular kelib chiqadigan sabablar va ularning oqibatlarini haqida fikr yuritadi. Qahramonning qo'rquvi, g'azabi, hafsalasi pir bo'lishi, hayratlanishi, quvonchi kabi holatlar tahlil qilinadi. Shu orqali o'quvchi o'z hayotida yuz beradigan emotsiyalarni tan oladi, ularni boshqarishga harakat qiladi. Boshqacha aytganda, u hissiyotlarining tilini o'rganadi. Hissiyotlarni nomlash, ularni tahlil qilish, ularga munosabat bildirish bola emotsional tilini boyitadi.

Badiiy matn asosida bahs-munozara olib borish orqali o'quvchilar turli fikrlarni eshitadi, o'z fikrini himoya qiladi, boshqalar bilan fikr almashadi. Bu esa ularning ijtimoiy munosabatga kirishish qobiliyatini oshiradi. Bunday faoliyatlar nafaqat intellektual, balki emotsional sohada ham rivojlanishga xizmat qiladi. Ular bolalarda hurmat, sabr, empatiya, til topishish, ijtimoiy axloqiy qadriyatlar asosida yashashga yo'naltiradi.

Badiiy matn asosida yozma va og'zaki topshiriqlar bajarish ham emotsional ifoda vositasi sifatida muhim o'rin tutadi. Masalan, "Qahramonga maktub yozing", "Uning his-tuyg'ularini bayon eting", "O'z hayotingizdagi shunga o'xshash vaziyat haqida yozing" kabi topshiriqlar bolaning o'z hissiyotlarini so'z orqali ifoda qilishga

o'rgatadi. U shaxsiy kechinmalarini ifoda etishda tilni to'g'ri qo'llashga, o'z ichki dunyosini tahlil qilishga o'rganadi.

Shunday qilib, badiiy asar matni ustida ishlash orqali bola faqat til o'rganmaydi, balki uning hissiy dunyosi ham boyiydi. Har bir obraz, har bir voqea, har bir ifoda uning qalbini chulg'aydi, ruhiy yetuklik sari yetaklaydi. Bu esa kelajakda hissiyotlarni anglaydigan, boshqaradigan, boshqalarni tushunadigan va hurmat qiladigan barkamol inson shakllanishi uchun asos bo'ladi.

Ta'limda emotsional intellektni rivojlantirish muhimligini inobatga olgan holda, badiiy matn ustida ishlash metodikasiga alohida e'tibor qaratish lozim. O'qituvchilar badiiy asarlarni tanlashda ularning ma'naviy, axloqiy va emotsional tarbiyaviy ahamiyatini hisobga olishlari, topshiriqlarni bolalarning yoshiga va qiziqishlariga mos holda tanlashlari zarur. Emotsional jihatdan boy, hissiyotga yo'g'rilgan, real hayotiy vaziyatlarni aks ettiruvchi asarlar orqali bolalarni ongli, sezgir, mehribon, tushunuvchan inson qilib tarbiyalash mumkin.

Shuningdek, badiiy asar asosida olib boriladigan darslar doimiy refleksiya, erkin fikr bildirish, ijodiy yondashuv asosida tashkil etilishi lozim. Fikr erkinligi, hurmatli munosabat, ochiq muloqot muhitida bolalar o'zini erkin his qiladi, hissiyotlarini yashirmay, ifoda etishga o'rganadi. Bu esa nafaqat emotsional intellektni, balki mustahkam psixologik salomatlikni ham ta'minlaydi.

Yakun qilib aytganda, badiiy asar matni ustida ishlash orqali emotsional intellektni rivojlantirish bola shaxsining har tomonlama taraqqiyotida asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Bunday jarayonlar shaxsiy tajribani boyitadi, o'zini anglash, boshqalarni tushunish va ular bilan sog'lom munosabat o'rnatishga asos bo'ladi. Shu sababli maktabda badiiy matnlar bilan ishlashda nafaqat bilim berishga, balki his-tuyg'ularni rivojlantirishga ham alohida e'tibor qaratish lozim. Bu esa bolalarda chin ma'nodagi emotsional ong va madaniyat shakllanishiga olib keladi.

Mavzu yuzasidan topshiriqlar:

1. Tahlil va o'zlashtirish:

✓ Ilmiy-ommabop janrdagi biror asarni o'qib, uning asosiy mazmunini va tarziga xususiyatlarni aniqlang. Ushbu janrdagi matnlarning tilni sodda va tushunarli qilishda qanday usullar ishlatiladi?

✓ Ommaviy auditoriya uchun maxsus yozilgan ilmiy-ommabop asarlarda olib borilgan asosiy ilmiy g'oya va uning ahamiyatini tushuntiring.

2. O'quvchi va yozuvchining o'zaro munosabatlari:

✓ Ilmiy-ommabop janrning asosiy xususiyati - ilm va omma orasidagi moslashuvdir. Bu janrdagi asarlar qanday turdagi ma'lumotni kamolga keltirib, oqibatda o'quvchini ma'lumot olishga qanday intilishga yordam beradi?

✓ Biror ilmiy-ommabop asarni o‘qib, unda yozuvchi qanday usullar bilan ommaviy yoki professional auditoriyaga mo‘ljallangan tilda ma’lumotlarni yetkazishga harakat qiladi?

3. **Ilmiy ma’lumotlarni taqdim etish:**

✓ Ilmiy-ommabop janrdagi matnlarda haqiqiy faktlar va shubhasiz ma’lumotlar qanday ko‘rsatilgan? Ular qanday shaxslarga yoki jamiyatlarga foyda keltiradi?

✓ Matndagi ilmiy ma’lumotlar nima uchun tushunarli va keng auditoriya uchun yo‘naltirilgan? Nima uchun ommabop tarzida yozishga e’tibor qaratilgan?

4. **Rollarning tahlili:**

✓ Ilmiy-ommabop asarlarning foydalangan stil va tilga e’tibor berib, u bilan birga kelajakdagi o‘zgarishlarni tahlil qiling. Mazkur janrdagi yozuvchilar qanday yozish usullarini tanlaydilar?

✓ Ushbu janrga xos bo‘lgan til va yozish texnikalarining odamlarga ma’lumotni tushunarli va interaktiv yetkazishda qanday ahamiyati bor?

5. **Ilmiy-ommabop janrni qiyoslash:**

✓ Ilmiy va ilmiy-ommabop janrlarning orasidagi farqni aniqlang. Ushbu janrlarning har biri uchun mazmun va shaklga qanday e’tibor qaratilgan?

✓ Badiiy va ilmiy-ommabop janrlar orasidagi farqni topishga harakat qiling. Ilmiy-ommabop janrdagi matnlar qanday maqsadni ko‘zlaydi va bu maqsadga nisbatan qanday metodlar ishlatiladi?

6. **Masala tahlili:**

✓ Ilmiy-ommabop janrdagi matnlardan foydalanib, keng ommaga yuborishda nima asosiy mavzular ko‘tarilgani va bundan qanday xulosalarga kelish mumkinligini yozing.

✓ Ilmiy-ommabop janrda yozilgan biror asarni yoki maqolani tahlil qiling va unda odamlar uchun foydaga ega bo‘lgan xususiyatlarni belgilab o‘ting.

Muhokama uchun savollar:

✓ Ilmiy-ommabop janrning asosiy maqsadi nimadan iborat? Nega bu janr ma’lumotni keng ommaga yetkazishga qaratilgan?

✓ Nima uchun ilmiy-ommabop janrda matnlar to‘g‘ri va aniq bo‘lishi kerak? Bu janrda qaysi til va metodlar keng ishlatiladi?

✓ Ilmiy-ommabop asarlarda ommaviy auditoriya uchun ma’lumot qanday tarzda yetkaziladi va bu jarayonda yozuvchi qanday omillarni inobatga oladi?

✓ Ilmiy-ommabop janrda yozilgan matnlarda har xil auditoriyalar uchun ma’lumotni qanday joriy qilish va aniq yetkazish imkoniyatlariga ega bo‘lish mumkin?

✓ Ilmiy-ommabop janr bilan badiiy janrning farqini tushunishda nimalarga e’tibor berish lozim?

9-mavzu: Asar sarlavhasi va asosiy fikr ustida ishlash. Sintaktik birliklar, soʻz birikmalari, gap ustida ishlash

REJA:

1. Asar sarlavhasi va asosiy fikr ustida ishlash. Sintaktik birliklar, soʻz birikmalari, gap ustida ishlash.
2. Sarlavha. Sarlavhaning asar mazmuniga mosligi. Asosiy fikr. Matndan asosiy fikrni aniqlash.
3. Sintaktik birliklar, soʻz birikmalari. Gap ustida ishlash.

✦ **Tayanch soʻz va iboralar:** asar sarlavhasi, asosiy gʻoya, mazmunni anglash, sintaktik tuzilish, soʻz birikmasi, erkin va bogʻlangan birikmalar, gap turlari, gapning tuzilishi, mustaqil fikr, logik bogʻlanish, tashqi va ichki bogʻlanish, gap aʼzolari, fikr ifodasi, matn toʻgʻriligi.

Asar sarlavhasi va asosiy fikr ustida ishlash. Sintaktik birliklar, soʻz birikmalari, gap ustida ishlash.

Asar sarlavhasi va asosiy fikr ustida ishlash, shuningdek, sintaktik birliklar, soʻz birikmalari va gap ustida ishlash oʻquvchilarning oʻqish savodxonligini rivojlantirishda muhim oʻrin tutadi. Bu jarayonlar matnni tushunish, tahlil qilish va undan maʼno chiqarish koʻnikmalarini shakllantirishga qaratilgan boʻlib, oʻquvchilarning til bilan ishlash qobiliyatini oshiradi. Asar sarlavhasi va asosiy fikr matnning umumiy mazmunini ochib beradi, sintaktik birliklar, soʻz birikmalari va gaplar esa uning ichki tuzilishini tushunishga yordam beradi. Ushbu jarayonlar oʻquvchilarning yosh xususiyatlariga va oʻquv maqsadlariga mos ravishda tashkil etilib, ularning nutqini, mantiqiy fikrlashini va ijodiy yondashuvini rivojlantiradi.

Asar sarlavhasi matnning birinchi taassurotini shakllantiradi va uning mazmuni haqida dastlabki tasavvur beradi. Sarlavha ustida ishlash oʻquvchilarni matnni oʻqishdan oldin taxmin qilishga va qiziqishini uygʻotishga yordam beradi. Masalan, “Bahor keldi” sarlavhasini koʻrgan oʻquvchi tabiatning uygʻonishi yoki fasl oʻzgarishi haqida oʻylashi mumkin. Oʻqituvchi bu jarayonda “Bu sarlavha sizga nimani anglatadi?” yoki “Matn nimadan bahs qilishi mumkin?” kabi savollar beradi. Bu usul oʻquvchilarning oldindan bilganlarini faollashtiradi va matnni tushunishga tayyorlaydi.

Asosiy fikr ustida ishlash esa matnning markaziy gʻoyasini aniqlashga qaratiladi. Bu qadamda oʻquvchilar matnni oʻqib, uning asosiy maqsadini oʻz soʻzlari bilan ifodalaydi. Masalan, “Tulki va qargʻa” ertagini oʻqib, oʻquvchi asosiy fikrni “Aldanishdan ehtiyot boʻlish kerak” deb umumlashtirishi mumkin. Oʻqituvchi bu

jarayonda “Muallif nima demoqchi edi?” yoki “Bu hikoya bizga nimani o‘rgatadi?” degan savollar bilan o‘quvchilarni fikrlashga undaydi. Asosiy fikrni aniqlash o‘quvchilarning matnni chuqur tushunishini ta‘minlaydi va ularni keraksiz tafsilotlardan farqlashga o‘rgatadi. Bu bosqichda matnni qisqacha umumlashtirish yoki asosiy fikrni bir jumla bilan yozish kabi vazifalar berilishi mumkin.

Sintaktik birliklar, so‘z birikmalari va gaplar ustida ishlash matnning til tuzilishini tushunishga va uning ma‘nosini aniq idrok etishga yordam beradi. Bu jarayon o‘quvchilarning til qoidalarini o‘rganishini, nutqini boyitishini va matnni tahlil qilish qobiliyatini oshirishni ko‘zlaydi.

Sintaktik birliklar matnning asosiy qurilish bloklari - so‘z, so‘z birikmasi va gaplarni o‘z ichiga oladi. Bu jarayonda o‘quvchilar matnni qismlarga ajratib, har bir birlikning rolini aniqlaydi. Masalan, “Quyosh nurlarini sochdi” jumlasida o‘quvchilar “quyosh” (ot), “nurlarini” (ot va qo‘shimcha), “sochdi” (fe‘l) kabi qismlarni ajratadi. O‘qituvchi bu jarayonda “Bu so‘z qanday vazifani bajaradi?” yoki “Bu qism matnning qaysi ma‘nosini ochadi?” degan savollar beradi. Bu usul o‘quvchilarning til grammatikasini tushunishini oshiradi va matnni tahlil qilishda aniqlikka o‘rgatadi.

So‘z birikmalari ustida ishlash matnning tasviriy va ma‘noli qismlarini ochib beradi. So‘z birikmalari ikki yoki undan ortiq so‘zning birlashishi bilan hosil bo‘lib, matnning ma‘nosini boyitadi. Masalan, “Oltin quyosh” yoki “yashil o‘rmon” kabi birikmalar o‘quvchilarga tasviriy tasavvur beradi. O‘quvchilar bu birikmalarni matndan topib, ularning ma‘nosini tushuntiradi, masalan, “Oltin quyosh nima uchun shunday atalgan?” degan savolga “Quyoshning yorqinligini tasvirlash uchun” deb javob berishi mumkin. O‘qituvchi bu jarayonda o‘quvchilardan o‘xshash so‘z birikmalarini o‘ylab topishni so‘rashi mumkin, masalan, “yashil o‘rmon” o‘rniga “ko‘k osmon”. Bu usul o‘quvchilarning lug‘at boyligini kengaytiradi va ijodiy nutqini rivojlantiradi.

Gap ustida ishlash matnning mantiqiy tuzilishini tushunishga yordam beradi. O‘quvchilar matndagi jumalarni o‘qib, ularning tuzilishini - sodda, qo‘shma yoki murakkab ekanligini aniqlaydi. Masalan, “Quyosh chiqdi, hamma uyg‘ondi” jumlasida qo‘shma gap sifatida tahlil qilinadi. O‘qituvchi bu jarayonda “Bu gapda qanday fikr ifodalangan?” yoki “Ikki qism qanday bog‘langan?” degan savollar beradi. O‘quvchilar gapning asosiy qismlarini - ega, kesim va to‘ldiruvchini ajratishga o‘rganadi. Bu usul o‘quvchilarning grammatik tushunchalarini mustahkamlaydi va matnning ma‘nosini aniq idrok etishga yordam beradi. Qo‘shimcha vazifa sifatida o‘quvchilardan o‘xshash gaplar tuzish so‘ralishi mumkin.

Asar sarlavhasi va asosiy fikr ustida ishlash matnning umumiy ma‘nosini ochsa, sintaktik birliklar, so‘z birikmalari va gaplar ustida ishlash uning ichki tuzilishini tushunishga yordam beradi. Masalan, “Ehtiyotkor quyon” hikoyasini o‘qiyotganda

o'quvchi sarlavhadan quyonning ehtiyotkorligi haqida taxmin qiladi, asosiy fikrni "Ehtiyotkorlik xavfdan saqlaydi" deb aniqlaydi, so'z birikmasi "yashirin joy"ni tahlil qilib, gaplarni "Quyon teshikka kirdi" kabi qismlarga ajratadi. Bu jarayon o'quvchilarning matnni har tomonlama tushunishini ta'minlaydi.

Bu metodikaning tarbiyaviy ahamiyati o'quvchilarning til bilan ishlash qobiliyatini oshirishda, mantiqiy fikrlashini rivojlantirishda va nutq madaniyatini shakllantirishda namoyon bo'ladi. Sarlavha va asosiy fikr ustida ishlash o'quvchilarni matnning maqsadini anglashga o'rgatsa, sintaktik birliklar bilan ishlash ularning til qoidalarini tushunishini va aniq ifodalashini ta'minlaydi. Masalan, "Do'st bilan yurgan yaxshi" maqolini o'qib, o'quvchi do'stlik qadimini o'rganadi va so'z birikmalarini tahlil qilib, o'z fikrini boyitadi.

O'quvchilarning yoshiga moslashish muhim: boshlang'ich sinflarda sarlavha va oddiy gaplar bilan ishlashga e'tibor qaratilsa, o'rta sinflarda asosiy fikr va so'z birikmalari chuqurroq o'rganiladi, yuqori sinflarda esa murakkab gaplar tahlil qilinadi. O'qituvchi interaktiv usullar - muhokama, guruhda ishlash yoki ijodiy vazifalardan foydalanadi.

Demak, asar sarlavhasi va asosiy fikr ustida ishlash matnning umumiy ma'nosini, sintaktik birliklar, so'z birikmalari va gap ustida ishlash esa uning til tuzilishini tushunishni ta'minlaydi. Bu jarayon o'quvchilarning o'qish ko'nikmalarini, nutqini va mantiqiy fikrlashini rivojlantiradi.

Sarlavha. Sarlavhaning asar mazmuniga mosligi.

Sarlavha asarning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, uning mazmunini qisqacha aks ettiruvchi va o‘quvchida dastlabki tasavvur uyg‘otuvchi element hisoblanadi. Sarlavha ustida ishlash va uning asar mazmuniga mosligini aniqlash o‘quvchilarning matnni tushunish, tahlil qilish va undan ma’no chiqarish qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Bu jarayon o‘quvchilarni matnning asosiy g‘oyasini oldindan taxmin qilishga, o‘qish jarayonida sarlavhaning mazmun bilan bog‘liqligini tekshirishga va asarning maqsadini aniqlashga o‘rgatadi. Sarlavhaning asar mazmuniga mosligini tahlil qilish matn bilan chuqur ishlashga yordam beradi va o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashini oshiradi.

Sarlavha asarning nomidir va ko‘pincha uning mavzusini, asosiy fikrini yoki muhim elementini ifodalaydi. U qisqa, ammo ta’sirchan bo‘lib, o‘quvchining qiziqishini uyg‘otishga xizmat qiladi. Masalan, “Tulki va qarg‘a” sarlavhasi ikki qahramon haqidagi hikoyani ko‘z oldiga keltirsa, “Bahor keldi” sarlavhasi tabiatning uyg‘onishi haqidagi tasavvurni shakllantiradi. Sarlavha matnni o‘qishdan oldin o‘quvchiga yo‘l-yo‘riq beradi va uning diqqatini asarning muhim jihatlariga qaratadi. O‘qituvchi bu jarayonda o‘quvchilardan “Bu sarlavha sizga nimani anglatadi?” yoki “Matn qanday voqealar haqida bo‘lishi mumkin?” degan savollar bilan taxmin qilishni so‘raydi. Bu usul o‘quvchilarning oldindan bilganlarini faollashtiradi va matnni tushunishga tayyorlaydi.

Sarlavha turli shaklda bo‘lishi mumkin: bir so‘zli (“Jasorat”), so‘z birikmasi (“Oltin quyosh”), gap shaklida (“Quyvon qochdi”) yoki savol tarzida (“Kim zukko?”). Har bir shakl o‘ziga xos tarzda matnning mazmunini ochadi. Masalan, “Jasorat” sarlavhasi qahramonning jasurligi haqida hikoya qilishi mumkinligini ko‘rsatadi, “Kim zukko?” esa o‘quvchida qiziqish uyg‘otib, matnni o‘qishga undaydi. O‘quvchilar sarlavhani o‘qib, uning shakli va ma’nosidan kelib chiqib, asar haqida dastlabki xulosalar chiqaradi.

Sarlavhaning asar mazmuniga mosligini aniqlash matnni o‘qishdan keyin uning asosiy g‘oyasi bilan sarlavhani solishtirishni talab qiladi. Bu jarayon o‘quvchilarni matnning maqsadini tushunishga va muallifning sarlavha orqali nimani ifodalamoqchi bo‘lganini aniqlashga undaydi. Masalan, “Tulki va qarg‘a” ertagini o‘qib, o‘quvchi sarlavhaning mazmun bilan mosligini tahlil qiladi: hikoya tulki va qarg‘a o‘rtasidagi munosabatlar haqida bo‘lib, ayyorlik va soddalikni ko‘rsatadi. O‘qituvchi bu jarayonda “Sarlavha hikoyaning asosiy fikrini qanchalik ochib berdi?” yoki “Agar sarlavha boshqacha bo‘lsa, qanday bo‘lardi?” degan savollar beradi. Bu usul o‘quvchilarning matnni chuqur idrok etishini ta’minlaydi.

Sarlavha har doim ham matnning to‘liq mazmunini ochib bermaydi, ba’zida u ramziy yoki jozibali bo‘lishi mumkin. Masalan, “Oltin quyosh” sarlavhasi tabiat haqidagi hikoya bo‘lishi bilan birga, umid yoki yorug‘lik ramzi sifatida ham talqin qilinishi mumkin. O‘quvchilar matnni o‘qib, sarlavhaning yuzaki ma’nosidan tashqari,

uning chuqur ma'nosini ham izlashga o'rganadi. O'qituvchi bu jarayonda o'quvchilardan sarlavhaning muqobil variantlarini taklif qilishni so'rashi mumkin, masalan, "Oltin quyosh" o'rniga "Yorqin kun". Bu o'quvchilarning ijodiy fikrlashini va matn bilan bog'liq muqobil yondashuvlarini rivojlantiradi.

Ba'zi hollarda sarlavha matnning mazmuniga to'liq mos kelmasligi mumkin, bu esa o'quvchilarni muallifning niyatini tahlil qilishga undaydi. Masalan, "Ehtiyotkor quyon" hikoyasida quyon ehtiyotkor bo'lsa-da, ba'zi xatolarga yo'l qo'yishi mumkin. O'quvchilar bu holatni muhokama qilib, "Sarlavha qanchalik to'g'ri tanlangan?" degan savolga javob izlaydi. Bu jarayon o'quvchilarning tanqidiy fikrlashini oshiradi va ularni matnni bir yo'la qabul qilmasdan, uni sinchkovlik bilan o'rganishga o'rgatadi.

Sarlavha ustida ishlash matn bilan tanishuvdan boshlanadi: o'quvchilar sarlavhani o'qib, taxmin qiladi va o'z tasavvurlarini aytadi. Keyin matn o'qilib, sarlavhaning mazmun bilan mosligi tekshiriladi. Oxirida o'quvchilar sarlavhani baholaydi va o'z variantlarini taklif qiladi. Masalan, "Qo'zichoq va bo'ri" ertagini o'qib, o'quvchi sarlavhaning mazmun bilan mosligini "Hikoya qo'zichoq va bo'rining o'zaro munosabatlari haqida" deb xulosa qiladi. O'qituvchi bu jarayonda guruhda muhokama yoki ijodiy vazifalardan foydalanadi.

Sarlavhaning asar mazmuniga mosligini tahlil qilish o'quvchilarning matnni umumiy va chuqur darajada tushunishini ta'minlaydi. Bu jarayon ularning mantiqiy fikrlashini oshiradi, chunki sarlavha va mazmun o'rtasidagi bog'lanishni topish mantiqiy xulosalar talab qiladi. Shu bilan birga, o'quvchilar nutqini rivojlantiradi, chunki sarlavha haqida fikr bildirish yoki uni o'zgartirish o'z so'zlari bilan ifodalashni o'rgatadi. Masalan, "Bahor keldi" sarlavhasini "Yashil fasl" deb o'zgartirish o'quvchining ijodiy yondashuvini ko'rsatadi.

Tarbiyaviy jihatdan, bu jarayon o'quvchilarni matnning maqsadini anglashga va undan hayotiy saboq olishga undaydi. Masalan, "Do'st bilan yurgan yaxshi" sarlavhasi do'stlik qadimini o'rgatadi va o'quvchilarni ijtimoiy munosabatlarni qadrlashga yo'naltiradi. Shu bilan birga, sarlavha ustida ishlash o'quvchilarning diqqatini jamlashga va matnni sinchkovlik bilan o'qishga o'rgatadi.

O'quvchilarning yoshiga moslashish muhim: boshlang'ich sinflarda sarlavha oddiy va tasviriy bo'lib, taxmin qilishga urg'u beriladi, o'rta sinflarda mazmun bilan bog'liqligi chuqurroq tahlil qilinadi, yuqori sinflarda esa ramziy ma'nolar izlanadi. O'qituvchi har bir bosqichda savol-javob, muhokama yoki yozma vazifalardan foydalanadi.

Demak, sarlavha matnning dastlabki kalidi bo'lib, uning asar mazmuniga mosligini tahlil qilish o'quvchilarning tushunish, fikrlash va nutq ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu jarayon matn bilan samarali ishlashni o'rgatadi va o'quvchilarni har tomonlama tarbiyalaydi.

Asosiy fikr. Matndan asosiy fikrni aniqlash.

Asosiy fikr matnning markaziy g'oyasi bo'lib, muallif yetkazmoqchi bo'lgan asosiy xabar yoki ma'noni ifodalaydi. Matndan asosiy fikrni aniqlash o'quvchilarning o'qish savodxonligini rivojlantirishda muhim jarayon hisoblanadi, chunki bu o'quvchilarni matnni tushunish, tahlil qilish va undagi eng muhim ma'lumotni ajratib olishga o'rgatadi. Bu jarayon o'quvchilarning mantiqiy fikrlashini, diqqatini va matnning maqsadini aniqlash qobiliyatini oshiradi. Asosiy fikrni aniqlash matnning umumiy mazmunini qamrab olish bilan birga, keraksiz tafsilotlarni chetga surib, muhim g'oyaga e'tibor qaratishni talab qiladi. Ushbu jarayon o'quvchilarning yosh xususiyatlari va matnning murakkabligiga qarab tashkil etiladi.

Asosiy fikr matnning "negasi" yoki "nimasi haqida" ekanligini ko'rsatadi. U odatda bir yoki ikki jumla bilan ifodalanadi va matnning barcha qismlarini birlashtiruvchi umumiy g'oyani aks ettiradi. Masalan, "Tulki va qarg'a" ertagining asosiy fikri "Aldanishdan ehtiyot bo'lish kerak" bo'lishi mumkin. Asosiy fikr matnning sarlavhasi, qahramonlarning xatti-harakatlari yoki muallifning xulosasi orqali ochiladi. O'quvchilar asosiy fikrni aniqlash orqali matnning ma'nosini chuqur tushunadi va undan hayotiy saboq olishga o'rganadi. O'qituvchi bu jarayonda o'quvchilarga "Bu matn bizga nimani o'rgatmoqchi?" yoki "Muallif nima demoqchi edi?" kabi savollar beradi, bu esa ularning fikrlashini yo'naltiradi.

Asosiy fikr har doim ham matnda aniq aytilmagan bo'lishi mumkin, ba'zida uni o'quvchi matnning mazmunidan xulosa qilib chiqaradi. Masalan, "Bahor keldi" hikoyasida tabiatning uyg'onishi tasvirlansa, asosiy fikr "Bahor yangi hayot boshlanishini anglatadi" deb talqin qilinishi mumkin. Bu jarayon o'quvchilarning tahlil qilish va sintez qilish qobiliyatini rivojlantiradi, chunki ular matnning turli qismlarini birlashtirib, umumiy ma'no izlaydi.

Matndan asosiy fikrni aniqlash bir necha bosqichda amalga oshiriladi:

1. Matn bilan tanishuv: O'quvchilar matnni o'qib, uning umumiy mazmuni bilan tanishadi. Bu bosqichda sarlavha, kirish qismi yoki oxirgi xulosa asosiy fikr haqida dastlabki tasavvur beradi. Masalan, "Ehtiyotkor quyon" hikoyasini o'qishdan oldin o'quvchi sarlavhadan ehtiyotkorlik muhimligini taxmin qiladi. O'qituvchi "Bu matn nimadan bahs qiladi?" degan savol bilan o'quvchilarni yo'naltiradi.

2. Asosiy ma'lumotlarni belgilash: O'quvchilar matnni batafsil o'qib, undagi muhim qismlarni - qahramonlarning xatti-harakatlarini, voqealarning rivojini yoki muallifning xulosasini aniqlaydi. Masalan, "Tulki va qarg'a"da qarg'aning pishloqni yo'qotishi va tulkining aldashi asosiy voqea sifatida ajralib turadi. O'quvchilar bu qismlarni qayd etib, ularning matnning umumiy ma'nosiga qanday bog'liq ekanligini o'ylaydi.

3. Tahlil qilish: O'quvchilar matnning har bir qismini ko'rib chiqib, "Bu voqea nimani ko'rsatadi?" yoki "Qahramonning xatti-harakati nimadan dalolat beradi?" degan savollarga javob izlaydi. Masalan, "Qo'zichoq va bo'ri" ertagida qo'zichoqning

bo‘riga yem bo‘lishi xavf-xatardan ehtiyot bo‘lish zarurligini ko‘rsatadi. O‘qituvchi bu jarayonda muhokama yoki savol-javob usullaridan foydalanadi.

4. Umumlashtirish: O‘quvchilar matnning asosiy fikrini bir yoki ikki jumla bilan ifodalaydi. Masalan, “Uch do‘st” hikoyasini o‘qib, o‘quvchi “Hamkorlik muvaffaqiyat keltiradi” deb xulosa qiladi. O‘qituvchi bu bosqichda o‘quvchilardan o‘z so‘zlari bilan yozishni yoki aytishni so‘raydi, bu esa ularning nutqini rivojlantiradi. Agar o‘quvchilar xato fikr bildirsa, o‘qituvchi ularni matnning muhim qismlariga qaytarib, yo‘naltiradi.

5. Asosiy fikrni tasdiqlash: O‘quvchilar o‘z xulosalarini matndan dalillar bilan tasdiqlaydi. Masalan, “Aldanishdan ehtiyot bo‘lish kerak” fikrini “Tulki qarg‘ani aldab, pishloqni oldi” degan misol bilan isbotlaydi. Bu jarayon o‘quvchilarning matn bilan ishlashda dalilga tayanishini o‘rgatadi.

Matndan asosiy fikrni aniqlash metodikasi o‘quvchilarning matnni o‘qishdan umumiy xulosaga kelishgacha bo‘lgan bosqichlarini o‘z ichiga oladi. O‘qituvchi bu jarayonda interaktiv usullardan - guruhda muhokama, savol-javob yoki yozma vazifalardan foydalanadi. Masalan, “Bahor keldi” hikoyasini o‘qib, o‘quvchilar guruhlarda asosiy fikrni muhokama qilib, “Bahor tabiatni uyg‘otadi” degan xulosaga keladi. Bu usul o‘quvchilarning hamkorlikda ishlashini va fikr almashishini rag‘batlantiradi.

Asosiy fikrni aniqlash o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini oshiradi, chunki ular matnning turli qismlarini bog‘lab, umumiy ma‘no izlaydi. Shu bilan birga, bu jarayon nutqni rivojlantiradi, chunki o‘quvchilar fikrni qisqa va aniq ifodalashga o‘rganadi. O‘quvchilar matnning keraksiz tafsilotlaridan farqli o‘laroq, muhim g‘oyaga e‘tibor qaratishni o‘rganadi, bu esa ularning axborotni saralash qobiliyatini oshiradi.

Tarbiyaviy jihatdan, asosiy fikrni aniqlash o‘quvchilarni matndan hayotiy saboq olishga undaydi. Masalan, “Do‘st bilan yurgan yaxshi” maqolining asosiy fikri “Do‘stlik qiyinchilikda yordam beradi” bo‘lib, o‘quvchilarni ijtimoiy qadimiyatlarni qadrlashga o‘rgatadi. Bu jarayon o‘quvchilarning axloqiy dunyoqarashini shakllantiradi va ularni sinchkovlik bilan o‘qishga yo‘naltiradi.

O‘quvchilarning yoshiga moslashish muhim: boshlang‘ich sinflarda asosiy fikr oddiy hikoyalardan aniqlansa (masalan, “Yaxshilik yaxshilik keltiradi”), o‘rta sinflarda murakkab matnlar bilan ishlanadi, yuqori sinflarda esa ramziy ma‘nolar izlanadi. O‘qituvchi har bir bosqichda mos usullardan foydalanadi.

Sintaktik birliklar, so‘z birikmalari.

Sintaksis tilshunoslikning so‘zlar birikmasi va gaplar tuzilishini, ularning hosil bo‘lish qonuniyatlarini, tarkibiy qismlarining o‘zaro munosabatini, mantiqiy va grammatik bog‘lanishini o‘rganadigan bo‘limi hisoblanadi. Sintaktik birliklar tilning eng yuqori darajadagi birliklari bo‘lib, ular fikrni bayon qilish vositasi sifatida xizmat qiladi. Ular orasida so‘z birikmasi, gap, qo‘shma gap va matn kabi birliklar mavjud.

Har bir birlik o'z funksiyasiga, grammatik va semantik xususiyatlariga ko'ra til tizimida alohida o'ringa ega.

So'z birikmalari tilning sintaktik birliklari ichida gapdan kichik, lekin so'zdan yirik birlik sifatida namoyon bo'ladi. So'z birikmasi ikki yoki undan ortiq mustaqil leksik ma'noga ega bo'lgan so'zlarning mazmunan va grammatik jihatdan bog'langan birikmasidir. So'z birikmalari fikrni ifodalashda vositachilik vazifasini bajaradi, gap tarkibidagi sintaktik rollarni taqsimlaydi va ifoda aniqligini ta'minlaydi. Ular odatda bosh so'z va unga bo'ysungan so'zdan tashkil topadi. Bosh so'z birikma tarkibida semantik markaz bo'lib, bo'ysunuvchi so'zlar uning grammatik va leksik talablari asosida shakllanadi.

So'z birikmalari tarkibiga ko'ra ikki asosiy guruhga bo'linadi: ergashgan va bog'langan so'z birikmalari. Ergashgan birikmalarda so'zlar o'zaro sintaktik jihatdan bo'ysunish orqali bog'lanadi. Masalan, "yangi kitob", "tez yugurdi", "inson qalbi" kabi birikmalarda bir so'z bosh, ikkinchisi unga ergashuvchi bo'lib keladi. Bog'langan so'z birikmalarida esa so'zlar grammatik tenglik asosida bog'lanadi. Bu holatda ular orasidagi munosabatni bog'lovchilar ifodalaydi: "ona va bola", "mehnat bilan bilim", "do'st yoki dushman" kabi.

So'z birikmalarining vujudga kelishi semantik-grammatik bog'liqlikka asoslanadi. Ular matn ichida gap tarkibidagi turli sintaktik vazifalarni bajaradi. Masalan, ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol sifatida xizmat qilishi mumkin. So'z birikmalarining ko'pligi va xilma-xilligi tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi, matnning stilistik boyligini oshiradi.

So'z birikmasi va so'z birligi tushunchalari ba'zan chalkashtiriladi. So'z birligi grammatika nuqtayi nazaridan bir butun bo'lgan iboralar yoki murakkab so'zlar bilan bog'liq bo'lsa, so'z birikmasi sintaktik jihatdan tahlil qilinadigan birlik bo'lib, fikrni ifodalovchi struktura sifatida qaraladi. Shu bois, "ko'z oldida", "bozor narxi" kabi birikmalar o'z kontekstiga ko'ra so'z birikmasi sifatida ham, tayyor frazeologik birlik sifatida ham namoyon bo'lishi mumkin.

Sintaktik birliklarning keng doirasi gaplar bilan to'ldiriladi. Gap - sintaksisning asosiy birliklaridan biri bo'lib, u orqali fikr to'liq ifodalanadi. Gapning asosiy belgisi - nutqning muayyan ohangda yakunlanishi, mantiqiy yaxlitlikka ega bo'lishi va grammatika jihatdan tuzilgan bo'lishidir. So'z birikmalari orqali gaplar barpo etiladi, gaplar esa matn tarkibini tashkil qiladi. Shunday qilib, sintaktik birliklar tilda ko'p bosqichli strukturaviy tuzilmani tashkil etadi.

Sintaktik birliklarning o'rganilishi tildagi fikrni ifodalash mexanizmlarini chuqur tahlil qilish imkonini beradi. So'z birikmalari grammatik kategoriyalar, bog'lanish turlari, tartib, intonatsiya kabi omillar orqali shakllanadi va o'zaro moslashgan bo'ladi. Ularning tuzilishi va vazifasini tahlil qilish orqali nutqdagi uslubiy xususiyatlarni aniqlash mumkin.

Pedagogik nuqtayi nazardan, boshlang'ich sinflardanoq o'quvchilarga so'z birikmalari va ularning gapdagi vazifalari haqida tushuncha berish, fikrni grammatik to'g'ri ifodalashga o'rgatish, yozma va og'zaki nutqni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tahlil va mashq ishlari orqali o'quvchilar sintaktik birliklarni farqlashni, so'zlar orasidagi munosabatni aniqlashni o'rganadi. Bu esa o'z navbatida nutq madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Gap ustida ishlash.

Gap ustida ishlash o'quvchilarning o'qish savodxonligini rivojlantirishda muhim jarayon bo'lib, matnning til tuzilishini tushunish, grammatik qoidalar bilan tanishish va nutqni rivojlantirishga xizmat qiladi. Gap matnning asosiy sintaktik birligi sifatida fikrni to'liq ifodalaydi va uning ustida ishlash o'quvchilarga matn mazmunini aniq idrok etish, so'zlarning bir-biri bilan bog'lanishini tahlil qilish va o'z fikrlarini mantiqiy bayon qilish qobiliyatini oshiradi. Bu jarayon o'quvchilarning yosh xususiyatlari va o'quv maqsadlariga mos ravishda tashkil etilib, tilni o'rganishda asosiy poydevor vazifasini bajaradi.

Gap ustida ishlash o'quvchilarni matnning ichki tuzilishi bilan tanishtiradi va ularning til qoidalarini tushunishini mustahkamlaydi. Gap matnning ma'nosini ochib beruvchi asosiy vosita bo'lib, uning tahlili o'quvchilarning mantiqiy fikrlashini, diqqatini va nutq madaniyatini rivojlantiradi. Masalan, "Quyosh chiqdi" degan oddiy gapni o'qib, o'quvchi uning ega ("quyosh") va kesim ("chiqdi") qismlarini ajratadi va fikrning to'liqligini tushunadi. Bu jarayon o'quvchilarning matnni nafaqat o'qish, balki uning qanday qurilganligini anglashiga yordam beradi.

Gap ustida ishlashning ahamiyati shundaki, u o'quvchilarga tilning mantiqiy tuzilishini o'rgatadi va ularni o'z fikrlarini aniq ifodalashga undaydi. Shu bilan birga, bu jarayon matnning mazmunini chuqurroq tushunishga imkon beradi, chunki gaplar matnning asosiy g'oyasini yetkazuvchi vositadir. O'qituvchi bu jarayonda o'quvchilarni gapning tuzilishini tahlil qilishga, uning ma'nosini izohlashga va o'xshash gaplar tuzishga yo'naltiradi.

Gap ustida ishlash bir necha bosqichda amalga oshiriladi:

1. Gapni aniqlash va o'qish: O'quvchilar matndan bir yoki bir nechta gapni ajratib oladi va uni ovoz chiqarib yoki ichida o'qiydi. Masalan, "Quyosh chiqdi, hamma uyg'ondi" jumlasini tanlanadi. Bu bosqichda o'quvchi gapning chegaralarini (boshlanishi va tugashi) aniqlashga o'rganadi. O'qituvchi "Bu gap qayerdan boshlanib, qayerda tugaydi?" degan savol bilan yo'naltiradi. Maqsad o'quvchilarning gapni matn ichida farqlash qobiliyatini oshirishdir.

2. Gapning tuzilishini tahlil qilish: O'quvchilar gapni qismlarga ajratib, uning tarkibiy qismlarini - ega, kesim, to'ldiruvchi va holni aniqlaydi. Masalan, "Bolalar bog'da o'ynadi" gapida "bolalar" (ega), "o'ynadi" (kesim), "bog'da" (hol) qismlari ajraladi. O'qituvchi "Bu gapda kim haqida gapirilgan?" yoki "U nima qildi?" degan

savollar bilan tahlilni boshqaradi. Bu bosqich o'quvchilarning grammatik tushunchalarini mustahkamlaydi va gapning mantiqiy bog'lanishini tushunishga yordam beradi.

3. Gapning turini aniqlash: O'quvchilar gapning sodda, qo'shma yoki murakkab ekanligini belgilaydi. Masalan, "Quyosh chiqdi" - sodda gap, "Quyosh chiqdi, hamma uyg'ondi" - qo'shma gap. O'qituvchi "Bu gapda nechta fikr bor?" yoki "Qismlar qanday bog'langan?" degan savollar beradi. Bu jarayon o'quvchilarning gap tuzilishidagi farqlarni tushunishini oshiradi va tilning murakkab tuzilmalarini o'rganishga tayyorlaydi.

4. Gapning ma'nosini tushuntirish: O'quvchilar gapda ifodalangan fikrni o'z so'zlari bilan izohlashga harakat qiladi. Masalan, "Daraxtlar gulladi" gapini "Daraxtlarda gullar ochildi" deb tushuntirishi mumkin. O'qituvchi "Bu gap nimani anglatadi?" yoki "U qanday tasvirni ko'z oldingizga keltirdi?" degan savollar bilan o'quvchilarni fikr yuritishga undaydi. Bu bosqich o'quvchilarning nutqini boyitadi va matnning ma'nosini chuqur idrok etishga yordam beradi.

5. Gap tuzish va o'zgartirish: O'quvchilar o'qilgan gapga o'xshash yangi gaplar tuzadi yoki mavjud gapni o'zgartiradi. Masalan, "Quyosh chiqdi" gapidan "Oy ko'tarildi" degan yangi gap tuziladi. O'qituvchi "Bu gapni boshqa so'zlar bilan qanday aytish mumkin?" yoki "Agar voqea kechqurun bo'lsa, gap qanday o'zgaradi?" degan vazifalar beradi. Bu usul o'quvchilarning ijodiy fikrlashini va til bilan ishlash qobiliyatini oshiradi.

Gap ustida ishlashda o'qituvchi interaktiv usullardan foydalanishi mumkin. Guruhda ishlash usulida o'quvchilar matndan gaplarni tanlab, ularni tahlil qiladi va sinfga taqdim etadi. Savol-javob usuli gapning ma'nosini tushuntirishda samarali bo'lsa, o'yin usuli - masalan, "Gapni davom ettir" yoki "Xato top" o'yinlari - darsni qiziqarli qiladi. Masalan, "Bolalar o'ynadi..." gapini davom ettirish uchun o'quvchilar "Bolalar bog'da o'ynadi" deb taklif qilishi mumkin.

Texnologiyadan foydalanish ham bu jarayonni boyitadi. O'quvchilar interaktiv doskada gaplarni qismlarga ajratishi yoki onlayn platformalarda gap tuzish mashqlarini bajarishi mumkin. Masalan, "Quyosh chiqdi" gapini raqamli tarzda ega va kesimga ajratish vizual tushuncha beradi.

Gap ustida ishlash o'quvchilarning til bilan ishlash qobiliyatini oshiradi, ularni aniq va mantiqiy ifodalashga o'rgatadi. Bu jarayon nutq madaniyatini shakllantiradi va matnning ma'nosini tushunishda asos bo'lib xizmat qiladi. Masalan, "Do'stlar yordam berdi" gapini tahlil qilib, o'quvchi do'stlikning ahamiyatini anglaydi, bu esa axloqiy tarbiyaga hissa qo'shadi.

O'quvchilarning yoshiga moslashish muhim: boshlang'ich sinflarda oddiy gaplar ("Quyosh yorqin") bilan ish boshlanadi, o'rta sinflarda qo'shma gaplar ("Quyosh chiqdi, havo isiydi") tahlil qilinadi, yuqori sinflarda esa murakkab gaplar ("Quyosh

chiqqach, hamma ishga kirishdi”) o‘rganiladi. O‘qituvchi har bir bosqichda mos vazifalar beradi, masalan, boshlang‘ich sinflarda gapni o‘qish va tushuntirish, yuqori sinflarda esa uni tahlil qilish va o‘zgartirish.

Demak, gap ustida ishlash o‘quvchilarning til tuzilishini tushunishini, nutqini va mantiqiy fikrlashini rivojlantiradi. Bu jarayon matn bilan samarali ishlashni o‘rgatadi va o‘quvchilarni tilni ongli qo‘llashga tayyorlaydi.

Mavzu yuzasidan topshiriqlar:

- Asar sarlavhasini tahlil qiling. Unda qanday mavzular yoritilgan? Asosiy g‘oyani toping va sarlavha bilan mazmun o‘rtasidagi bog‘liqlikni izohlang.
- Qisqa hikoya yoki matn asosida asosiy fikrni aniqlang. Uni bir necha so‘z bilan ifodalang.
- Matndan so‘z birikmalari va gaplarni ajratib yozing. Ular qanday vazifani bajarmoqda?
- Berilgan matnni sintaktik jihatdan tahlil qiling. Unda qanday turdagi gaplar uchraydi? Gaplar qanday bog‘langan?
- Bir mavzu bo‘yicha 2-3 gapdan iborat qisqa matn tuzing va unda so‘z birikmalari hamda turli turdagi gaplardan foydalaning.
- Matnning asosiy fikriga mos keladigan sarlavha taklif qiling. Bunga alternativ sarlavhalar ham yozing.

Muhokama uchun savollar:

- Sarlavha qanday vazifani bajaradi? U asosiy g‘oyani ifoda qilishda qanday ahamiyatga ega?
- Matnda asosiy fikrni qanday aniqlash mumkin? U qanday belgilar orqali bilinadi?
- Sintaktik birliklar matnning ma’noli bo‘lishiga qanday ta’sir qiladi?
- So‘z birikmalari va gaplar o‘rtasida qanday farq bor? Ularning matn ichidagi roli nimada?
- Gaplarning to‘g‘ri tuzilishi va bog‘lanishi matn ravonligiga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
- Asarni tahlil qilishda sarlavha va asosiy fikrni tushunish nega muhim?

REJA:

1. Boshlang'ich sinflarda matn asosida lug'at ustida ishlash.
2. Matndagi notanish so'zlarni aniqlash va lug'at ishini tashkil etish. Matn so'zlarining o'z va ko'chma ma'noda qo'llanilishi.
3. Matnni o'rganishda ko'p ma'noli, antonim va omonim (shakldosh) so'zlar ustida ishlash.

★ **Tayanch so'z va iboralar:** lug'at ishi, notushunarli so'zlar, so'z ma'nosini tushunish, sinonimlar, antonimlar, omonimlar, kontekstda ma'no anglash, so'z boyligini oshirish, tushuntiruvchi so'zlar, asosiy so'z va iboralar, shaxsiy lug'at daftari, so'zlarni izohlash, so'zlardan gap tuzish, ijodiy nutq, faol lug'at.

Boshlang'ich sinflarda matn asosida lug'at ustida ishlash.

Boshlang'ich sinflarda matn asosida lug'at ustida ishlash o'quvchilarning o'qish savodxonligini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi va ularning til bilan ishlash qobiliyatini oshirishga xizmat qiladi. Bu jarayon yosh bolalarni yangi so'zlar bilan tanishtirish, ularning ma'nosini tushuntirish va kundalik nutqda qo'llashga o'rgatishga qaratilgan. Matn asosida lug'at bilan ishlash o'quvchilarning matnni tushunishini chuqurlashtiradi, tasavvur qilish imkoniyatini kengaytiradi va nutq madaniyatini shakllantiradi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun bu faoliyat o'yin, ijodiy vazifalar va amaliy mashqlar orqali tashkil etiladi, chunki ularning yosh xususiyatlari diqqatni uzoq ushlab turmaslik va konkret tasvirlarga ehtiyoj sezish bilan ajralib turadi. Ushbu jarayon o'qituvchining yo'l-yo'riq ko'rsatishi bilan birgalikda o'quvchilarning mustaqil izlanishlarini ham rag'batlantiradi.

Lug'at ustida ishlash matnni o'qishdan oldin, o'qish jarayonida yoki undan keyin amalga oshirilishi mumkin, lekin har bir holatda maqsad o'quvchilarning so'z boyligini oshirish va matn mazmunini to'liq idrok etishga yordam berishdir. Boshlang'ich sinflarda matnlar odatda oddiy hikoyalar, ertaklar, qisqa she'rlar yoki kundalik hayotdan olingan tasviriy parchalar bo'lib, ular bolalarning qiziqish doirasiga mos keladi. Masalan, "Qo'zichoq va bo'ri" ertagi o'qilganda, "qo'zichoq", "bo'ri", "yem", "qochmoq" kabi so'zlar lug'at ishining asosiy obektiga aylanadi. Bu so'zlar o'quvchilar uchun yangi bo'lishi mumkin yoki ularning ma'nosini aniqlashtirish talab qilinadi.

O'qituvchi bu jarayonda so'zlarning ma'nosini tushunarli qilish uchun tasvirlar, harakatlar yoki oddiy misollardan foydalanadi.

Matn asosida lug'at bilan ishlashning birinchi qadami o'quvchilarni matn bilan tanishtirish va undagi noma'lum so'zlarni aniqlashdir. O'quvchi matnni ovoz chiqarib o'qiyotganda yoki o'qituvchi uni o'qib berayotganda, tushunarsiz iboralar yoki so'zlar paydo bo'ladi. Masalan, "Tulki qarg'ani aldadi" jumlasini o'qilganda, "aldadi" so'zi o'quvchilar uchun yangi bo'lishi mumkin. O'qituvchi bu yerda to'xtab, "Aldadi degani nima?" deb so'raydi va o'quvchilardan taxmin qilishni talab qiladi. Ba'zi bolalar "yolg'on gapirdi" yoki "aylaga soldi" deb javob berishi mumkin, bu esa ularning mavjud bilimlarini faollashtiradi. Keyin o'qituvchi so'zning aniq ma'nosini "biror kishini chalg'itib, o'z manfaatini ko'zlash" deb tushuntiradi va uni hikoya kontekstida misol keltiradi.

So'zlarning ma'nosini tushuntirishda vizual yordam vositalari katta ahamiyatga ega. Boshlang'ich sinf o'quvchilari konkret tasavvurlarga tayangan holda o'rganadi, shuning uchun rasm, surat yoki video materiallar so'zlarning ma'nosini yanada aniq qiladi. Masalan, "o'rmon" so'zi o'qilganda, o'qituvchi daraxtlar, hayvonlar va yashil maydon tasvirlangan rasmni ko'rsatadi. Bu o'quvchilarning so'zni eslab qolishini osonlashtiradi va matnni tasavvur qilishga yordam beradi. Shu bilan birga, harakatlar orqali tushuntirish ham samarali usul hisoblanadi. "Qochmoq" so'zini o'rgatish uchun o'qituvchi sinfda yugurish harakatini ko'rsatishi yoki o'quvchilardan buni takrorlashni so'rashi mumkin. Bu o'yinli usul bolalarni faol ishtirok etishga undaydi va so'zni xotirada mustahkamlaydi.

Lug'at bilan ishlashda o'quvchilarning faol ishtiroki muhimdir, shuning uchun o'qituvchi ulardan so'zlarning ma'nosini o'z so'zlari bilan izohlashni so'raydi. Masalan, "yashirin" so'zi o'qilganda, o'quvchi "ko'rinmaydigan joy" deb tushuntirishi mumkin. Bu jarayon o'quvchilarning nutqini rivojlantiradi va ularni mustaqil fikrlashga o'rgatadi. Agar o'quvchi to'g'ri javob bera olmasa, o'qituvchi qo'shimcha misollar keltiradi, masalan, "Quyong yashirin joyga kirdi" jumlasini orqali so'zning ma'nosini aniqlashtiradi. Bu usul o'quvchilarning xato qilishdan qo'rqqmasligini ta'minlaydi va ularni sinfda erkin fikr bildirishga undaydi.

Matn asosida lug'at bilan ishlashda lug'at daftari yuritish samarali usul hisoblanadi. O'quvchilar har bir yangi so'zni daftarga yozadi, uning ma'nosini qayd etadi va o'zlarining misol jumllalarini tuzadi. Masalan, "gul" so'zi uchun o'quvchi "Bog'da qizil gul ochildi" deb yozishi mumkin. Bu mashq o'quvchilarning yozma nutqini rivojlantiradi va so'zlarni uzoq muddatli xotirada saqlashga yordam beradi. O'qituvchi bu daftarni muntazam tekshirib, o'quvchilarning lug'at boyligini baholaydi va ularga qo'shimcha maslahatlar beradi. Shu bilan birga, daftar yuritish o'quvchilarni intizomli bo'lishga va o'qish jarayoniga mas'uliyat bilan yondashishga o'rgatadi.

O'yinli usullar boshlang'ich sinflarda lug'at bilan ishlashda eng samarali vositalardan biridir. Masalan, "So'zni top" o'yini tashkil qilinadi, unda o'quvchilar matndan tanlangan so'zlarning ma'nosini taxmin qilishga harakat qiladi. "O'rmon" so'zi aytilganda, o'quvchilar "Daraxtlar ko'p joy" deb javob berishi mumkin. Yana bir o'yin "Rasmdan so'z" deb ataladi, bunda o'qituvchi rasm ko'rsatadi, o'quvchilar esa matnda uchragan tegishli so'zni aytadi. Bu o'yinlar darsni qiziqarli qiladi, o'quvchilarning e'tiborini jalb qiladi va so'zlarni eslab qolishni osonlashtiradi. Shu bilan birga, guruhda ishlash orqali o'quvchilar bir-biridan o'rganadi va ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Matn asosida lug'at bilan ishlashda so'zlarni kontekstda o'rganish muhim ahamiyatga ega. O'quvchilar so'zni faqat lug'atdan emas, balki matn ichidagi vaziyatga qarab tushunadi. Masalan, "Bahor keldi" hikoyasida "ochildi" so'zi "gullar ochildi" jumlasida orqali tushuntiriladi. O'qituvchi bu jarayonda o'quvchilardan so'zning matndagi rolini aniqlashni so'raydi, masalan, "Ochildi deganda nima tasavvur qilasan?" Bu usul o'quvchilarning matnni tushunishini chuqurlashtiradi va so'zlarning ma'nosini hayotiy vaziyatlar bilan bog'lashga yordam beradi. Shu bilan birga, sinonim va antonimlardan foydalanish ham lug'at ishini boyitadi. "Yorqin" so'zi o'qilganda, o'qituvchi "nima yorqin bo'ladi?" deb so'rab, "quyosh" javobini oladi va keyin "xira" so'zini antonim sifatida keltiradi.

Lug'at bilan ishlashda o'quvchilarning ijodiy faoliyati ham rag'batlantiriladi. Masalan, o'qituvchi matndan tanlangan so'zlar asosida kichik hikoya yozishni yoki rasm chizishni topshiradi. "Quyon qochdi" jumlasida o'qilganda, o'quvchi "Quyon o'rmonga qochdi" deb hikoya boshlashi yoki quyonning qochayotganini tasvirlashi mumkin. Bu vazifalar o'quvchilarning tasavvur qilish qobiliyatini oshiradi va so'zlarni amalda qo'llashga o'rgatadi. Shu bilan birga, o'quvchilar o'z hikoyalarini sinfda o'qib, bir-birini tinglash orqali nutq ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Matn asosida lug'at bilan ishlashda o'quvchilarning yosh xususiyatlariga moslashish zarur. Boshlang'ich sinflarda so'zlar oddiy, kundalik hayotda ishlatiladigan va tasviriy bo'lishi kerak, masalan, "gul", "quyosh", "yugurdi". O'qituvchi bu so'zlarni tanlashda matnning murakkablik darajasini hisobga oladi va o'quvchilarning qiziqish doirasiga mos hikoyalar tanlaydi. Agar matn "Tabiat" haqida bo'lsa, "daraxt", "shamol", "bulut" kabi so'zlar ishlatiladi. Bu so'zlar o'quvchilar uchun tanish bo'lib, ularning yangi ma'lumotni o'zlashtirishini osonlashtiradi.

Lug'at bilan ishlashning tarbiyaviy ahamiyati ham katta. Matn orqali o'rganilgan so'zlar o'quvchilarni hayotiy qadimiyatlar bilan tanishtiradi. Masalan, "Do'st bilan yurgan yaxshi" hikoyasida "do'st", "yordam", "birlik" so'zlari o'quvchilarga do'stlikning muhimligini o'rgatadi. Bu jarayon o'quvchilarning axloqiy dunyoqarashini shakllantiradi va ularni ijtimoiy munosabatlarni qadrlashga undaydi.

Shu bilan birga, soʻzlar orqali oʻquvchilar oʻz madaniyati bilan tanishadi, chunki koʻp matnlar xalq ertaklari yoki anʼanalardan olingan boʻladi.

Matn asosida lugʻat bilan ishlashda takrorlash muhim oʻrin tutadi. Oʻquvchilar yangi soʻzlarni bir marta oʻrganib qoʻymaydi, shuning uchun oʻqituvchi ularni turli mashqlarda qayta ishlatadi. Masalan, “yashirdi” soʻzi oʻqilgandan keyin, oʻquvchilardan “Kim nimalarni yashirdi?” degan savolga javob berish soʻraladi yoki ular bu soʻz bilan gap tuzadi. Bu takrorlash soʻzlarni xotirada mustahkamlaydi va oʻquvchilarning nutqida faol qoʻllanilishini taʼminlaydi.

Texnologiyadan foydalanish lugʻat ishini yanada samarali qiladi. Oʻquvchilar raqamli lugʻatlardan soʻzlarning maʼnosini izlashi, audio yozuvlar orqali talaffuzni tinglashi yoki interaktiv oʻyinlarda ishtirok etishi mumkin. Masalan, “gul” soʻzi uchun planshetda gulning rasmini koʻrish va uning nomini tinglash oʻquvchilarning qiziqishini oshiradi. Oʻqituvchi bu jarayonda oʻquvchilarni texnologiyadan oqilona foydalanishga oʻrgatadi va ularning zamonaviy vositalar bilan ishlash koʻnikmalarini rivojlantiradi.

Lugʻat bilan ishlashda oʻquvchilarning xatolarini tuzatish ham muhimdir. Agar oʻquvchi “qochmoq” soʻzini “yugurdi” deb notoʻgʻri tushunsa, oʻqituvchi bu soʻzlarning farqini tushuntiradi: “Qochmoq - xavfdan yugurish, yugurdi esa oddiy harakat”. Bu jarayon oʻquvchilarning soʻzlarni aniq qoʻllashini taʼminlaydi va ularning tilga boʻlgan eʼtiborini oshiradi. Oʻqituvchi xatolarni tanqid qilmasdan, balki ularni tushuntirish orqali oʻquvchilarni ragʻbatlantiradi.

Matn asosida lugʻat bilan ishlash oʻquvchilarning oʻqishdan zavqlanishini taʼminlaydi. Qiziqarli hikoyalar, ertaklar va tasviriy matnlar orqali oʻquvchilar soʻzlarni oʻrganishni oʻyin sifatida qabul qiladi. Masalan, “Zukko tulki” ertagini oʻqib, “zukko” soʻzini oʻrganish oʻquvchilarni hikoyaning davomini bilishga undaydi. Bu jarayon oʻquvchilarni kitob oʻqishga qiziqtiradi va ularni umrbod oʻqish odatiga tayyorlaydi.

Demak, boshlangʻich sinflarda matn asosida lugʻat ustida ishlash oʻquvchilarning soʻz boyligini oshiradi, nutqini rivojlantiradi va matnni tushunishini chuqurlashtiradi. Oʻyinli usullar, vizual vositalar, kontekstda oʻrganish va ijodiy vazifalar orqali tashkil etilgan bu jarayon oʻquvchilarni til bilan samarali ishlashga oʻrgatadi. Shu bilan birga, lugʻat ishi oʻquvchilarning axloqiy, ijtimoiy va madaniy rivojlanishiga hissa qoʻshadi, ularni oʻqishga qiziqtiradi va tilni sevishga undaydi. Bu faoliyat oʻqituvchining rahbarligi va oʻquvchilarning faol ishtiroki bilan muvaffaqiyatli amalga oshiriladi.

Matndagi notanish soʻzlarni aniqlash va lugʻat ishini tashkil etish. Soʻz maʼnolari ustida ishlash.

Matndagi notanish soʻzlarni aniqlash va lugʻat ishini tashkil etish, shuningdek, soʻz maʼnolari ustida ishlash oʻquvchilarning oʻqish savodxonligini rivojlantirishda muhim jarayon hisoblanadi. Bu faoliyat matnni chuqur tushunishga yordam beradi,

o'quvchilarning til boyligini kengaytiradi va ularni nutqda yangi so'zlardan foydalanishga o'rgatadi. Boshlang'ich sinflardan yuqori sinflarga qadar qo'llaniladigan ushbu jarayon o'quvchilarning yosh xususiyatlari, matnning murakkabligi va o'quv maqsadlariga qarab moslashtiriladi. Notanish so'zlarni aniqlash matn bilan ishlashning dastlabki bosqichi bo'lib, lug'at ishini tashkil etish esa bu so'zlarni o'rganish va qo'llashni ta'minlaydi. So'z ma'nolari ustida ishlash o'quvchilarning til bilan ijodiy va mantiqiy munosabatda bo'lishini rivojlantiradi.

Matndagi notanish so'zlarni aniqlash o'quvchilarning matnni o'qish jarayonida duch kelgan tushunarsiz iboralar yoki so'zlarni belgilashidan boshlanadi. Bu jarayon o'quvchilarning matnni o'qishdan oldin yoki o'qish vaqtida amalga oshirilishi mumkin. Masalan, "Bahor keldi" hikoyasini o'qiyotganda "uyg'ondi" so'zi o'quvchilar uchun yangi bo'lishi mumkin. O'qituvchi bu bosqichda o'quvchilardan matnni o'qib, tushunmagan so'zlarini chizishni yoki qo'l ko'tarib aytishni so'raydi. Bu usul o'quvchilarning o'z bilim darajasini anglashiga yordam beradi va ularni o'qish jarayonida faol bo'lishga undaydi. O'qituvchi "Bu so'z sizga tanishmi?" yoki "Qanday so'zlarni tushunmadingiz?" degan savollar bilan o'quvchilarni yo'naltiradi. Notanish so'zlarni aniqlash o'quvchilarning matn bilan dastlabki munosabatini shakllantiradi va keyingi lug'at ishiga zamin yaratadi.

Notanish so'zlarni aniqlashda o'quvchilarning oldindan bilganlari faollashtiriladi. Masalan, "o'rmon" so'zi o'qilganda, ba'zi o'quvchilar uni "daraxtlar joyi" deb taxmin qilishi mumkin, lekin to'liq ma'nosini bilmasligi aniqlanadi. O'qituvchi bu yerda o'quvchilardan so'z haqida o'zlari bilganlarini aytishni so'raydi, bu esa ularning mavjud bilimlarini matn kontekstida sinash imkonini beradi. Agar so'z mutlaqo yangi bo'lsa, masalan, "shamchiroq" kabi kam ishlatiladigan ibora, o'quvchilarning taxminlari xilma-xil bo'lishi mumkin. Bu jarayon o'quvchilarning qiziqishini uyg'otadi va ularni so'zning ma'nosini bilishga intiltiradi. O'qituvchi bu bosqichda o'quvchilarning xatolarini tuzatmasdan, ularni fikr yuritishga undaydi, chunki bu o'quvchilarning o'ziga ishonchini oshiradi.

Lug'at ishini tashkil etish notanish so'zlarni aniqlagandan keyin boshlanadi va bu jarayon tizimli ravishda amalga oshiriladi. O'qituvchi avval aniqlangan so'zlarni ro'yxatga oladi, masalan, "uyg'ondi", "o'rmon", "shamchiroq" kabi so'zlar sinf doskasiga yoziladi. Keyin bu so'zlarning ma'nosini tushuntirish uchun turli usullar qo'llaniladi. Vizual usullar bu jarayonda samarali bo'lib, masalan, "shamchiroq" so'zi uchun qushning rasmi ko'rsatiladi. O'qituvchi so'zning ma'nosini "katta qush, ko'pincha o'rmonda yashaydi" deb tushuntiradi va matndagi kontekstga bog'laydi. Shu bilan birga, harakatlar orqali tushuntirish ham qo'llaniladi: "uyg'ondi" so'zi uchun o'qituvchi uxlab yotgan odamning harakatini ko'rsatib, keyin turib ketishini namoyish qiladi. Bu usullar o'quvchilarning so'zni tasavvur qilishini osonlashtiradi va xotirada saqlanishini ta'minlaydi.

Lugʻat ishini tashkil etishda oʻquvchilarning faol ishtiroki muhimdir. Oʻqituvchi oʻquvchilardan soʻzlarning maʼnosini oʻz soʻzlari bilan izohlashni soʻraydi. Masalan, “oʻrmon” soʻzi uchun oʻquvchi “koʻp daraxtlar va hayvonlar yashaydigan joy” deb aytishi mumkin. Bu jarayon oʻquvchilarning nutqini rivojlantiradi va ularni mustaqil fikrlashga oʻrgatadi. Agar oʻquvchi notoʻgʻri tushunsa, oʻqituvchi matndan misol keltirib, “Oʻrmonda quyon yashadi” jumlasini orqali soʻzning maʼnosini aniqlashtiradi. Oʻquvchilarning xatolarini tuzatish ularni tanqid qilmasdan, balki qoʻllab-quvvatlash yoʻli bilan amalga oshiriladi, bu esa sinfda ijobiy muhit yaratadi.

Soʻz maʼnolari ustida ishlash lugʻat ishining asosiy qismidir va bu jarayon soʻzlarni turli yoʻllar bilan oʻrganishni oʻz ichiga oladi. Oʻqituvchi soʻzning maʼnosini tushuntirgandan keyin, uni kontekstda qoʻllashga urgʻu beradi. Masalan, “qochmoq” soʻzi “Quyon boʻridan qochdi” jumlasini orqali oʻrganiladi. Oʻquvchilar bu soʻzni matn ichida koʻrib, uning maʼnosini “xavfdan yugurib qutulmoq” deb tushunadi. Oʻqituvchi “Bu soʻz yana qanday vaziyatda ishlatiladi?” deb soʻrab, oʻquvchilardan misollar keltirishni talab qiladi, masalan, “Men itdan qochdim”. Bu usul soʻzning maʼnosini kengaytiradi va oʻquvchilarning uni turli kontekstlarda qoʻllash qobiliyatini oshiradi.

Soʻz maʼnolari ustida ishlashda sinonim va antonimlardan foydalanish samarali boʻladi. Masalan, “yorqin” soʻzi oʻqilganda, oʻqituvchi uning sinonimi sifatida “ravshan”ni, antonimi sifatida esa “xira”ni keltiradi. Oʻquvchilar bu soʻzlarni solishtirib, “Quyosh yorqin edi” va “Osmon xira boʻldi” kabi gaplar tuzadi. Bu jarayon oʻquvchilarning lugʻat boyligini kengaytiradi va soʻzlarning nozik farqlarini tushunishga yordam beradi. Shu bilan birga, soʻzning koʻp maʼnoli ekanligini koʻrsatish ham muhimdir. Masalan, “ochildi” soʻzi “Gullar ochildi” jumlada boshqa, “Eshik ochildi” jumlada boshqa maʼno beradi. Oʻqituvchi bu farqlarni tushuntirib, oʻquvchilarni soʻzning kontekstga qarab oʻzgarishini anglashga oʻrgatadi.

Lugʻat ishini tashkil etishda oʻyinli usullar qoʻllaniladi, bu esa oʻquvchilarning qiziqishini oshiradi. “Soʻzni taxmin qil” oʻyini tashkil qilinib, oʻqituvchi soʻzning maʼnosini tasvirlaydi, oʻquvchilar esa uni topadi. Masalan, “Bu hayvon, oʻrmonda yashaydi, uzun quloqli” deb tasvirlansa, oʻquvchilar “quyon” deb javob beradi. Yana bir usul “Soʻz va rasm” oʻyini boʻlib, unda oʻquvchilar matndan olingan soʻzga mos rasm tanlaydi. Bu oʻyinlar darsni jonlantiradi va oʻquvchilarning soʻzlarni eslab qolishini osonlashtiradi. Guruhda ishlash ham samarali boʻlib, oʻquvchilar kichik jamoalarda soʻzlarni muhokama qiladi va bir-biriga tushuntiradi.

Soʻz maʼnolari ustida ishlashda ijodiy vazifalar ham muhim oʻrin tutadi. Oʻquvchilar matndan olingan soʻzlar bilan kichik hikoya yozishi yoki rasm chizishi soʻraladi. Masalan, “yashirdi” soʻzi oʻqilganda, oʻquvchi “Quyon oʻtlar orasiga yashirdi” deb hikoya yozadi. Bu vazifalar oʻquvchilarning tasavvur qilish qobiliyatini oshiradi va soʻzlarni amalda qoʻllashga undaydi. Oʻquvchilar oʻz ishlarini sinfda taqdim etib, nutq koʻnikmalarini rivojlantiradi va bir-biridan oʻrganadi.

Lugʻat daftari yuritish soʻz maʼnolari ustida ishlashda tizimli yondashuvni taʼminlaydi. Oʻquvchilar har bir notanish soʻzni daftarga yozadi, uning maʼnosini qayd etadi va misol jumla tuzadi. Masalan, “shamchiroq - oʻrmonda yashaydigan qush, Shamchiroq daraxtda qoʻndi”. Oʻqituvchi bu daftarni tekshirib, oʻquvchilarning lugʻat boyligini baholaydi va ularga yoʻl-yoʻriq beradi. Bu usul oʻquvchilarning soʻzlarni uzoq muddatli xotirada saqlashini taʼminlaydi va ularni masʼuliyatli boʻlishga oʻrgatadi.

Matndagi notanish soʻzlarni aniqlash va lugʻat ishini tashkil etishda oʻquvchilarning yoshiga moslashish zarur. Boshlangʻich sinflarda oddiy, tasviriy soʻzlar tanlanadi, masalan, “gul”, “quyosh”, oʻrta sinflarda esa murakkabroq soʻzlar, masalan, “muvozanat”, “tadqiqot” ishlatiladi. Oʻqituvchi matnni tanlashda oʻquvchilarning qiziqishini hisobga oladi, masalan, hayvonlar haqidagi hikoyalar yoki tabiat hodisalari haqidagi maqolalar. Bu soʻzlar oʻquvchilar uchun qiziqarli boʻlib, ularning oʻrganishga boʻlgan ishtiyoqini oshiradi.

Soʻz maʼnolari ustida ishlashning tarbiyaviy ahamiyati oʻquvchilarni hayotiy qadimiyatlar bilan tanishtirishda namoyon boʻladi. Masalan, “yordam” soʻzi “Doʻstlar bir-biriga yordam berdi” jumlasini orqali oʻrganilganda, oʻquvchilar hamkorlik va mehr muhimligini tushunadi. Bu jarayon oʻquvchilarning axloqiy dunyoqarashini shakllantiradi va ularni ijtimoiy munosabatlarga tayyorlaydi. Shu bilan birga, soʻzlar orqali oʻquvchilar oʻz madaniyati bilan tanishadi, chunki matnlar koʻpincha xalq hikoyalari yoki anʼanalardan olinadi.

Texnologiyadan foydalanish lugʻat ishini yanada qiziqarli qiladi. Oʻquvchilar raqamli lugʻatlardan soʻz maʼnosini izlaydi, audio yozuvlar orqali talaffuzni tinglaydi yoki interaktiv mashqlarda ishtirok etadi. Masalan, “bulut” soʻzi uchun videoda bulutlarning harakatini koʻrish oʻquvchilarning tushunchasini boyitadi. Oʻqituvchi oʻquvchilarni texnologiyadan oqilona foydalanishga oʻrgatadi va ularning zamonaviy vositalar bilan ishlash qobiliyatini oshiradi.

Matn soʻzlarining oʻz va koʻchma maʼnoda qoʻllanilishi.

Matn soʻzlarining oʻz va koʻchma maʼnoda qoʻllanilishi tilning boyligini va tasviriy imkoniyatlarini koʻrsatuvchi muhim xususiyat boʻlib, oʻquvchilarning oʻqish savodxonligini rivojlantirishda alohida oʻrin tutadi. Bu jarayon matnni tushunishni chuqurlashtiradi, oʻquvchilarning soʻz boyligini kengaytiradi va ularni tilning nozik jihatlarini anglashga oʻrgatadi. Oʻz maʼnoda qoʻllanilgan soʻzlar soʻzning asl, lugʻaviy maʼnosini ifodalasa, koʻchma maʼnoda qoʻllanilgan soʻzlar tasviriy yoki ramziy maʼno kasb etib, matnning badiiy va hissiy taʼsirini oshiradi. Ushbu xususiyatlarni oʻrganish oʻquvchilarning mantiqiy fikrlashini, tasavvur qilish qobiliyatini va nutq madaniyatini rivojlantiradi, shuningdek, ularni matnning chuqur maʼnosini izlashga undaydi. Bu jarayon oʻquvchilarning yosh xususiyatlari va matnning murakkabligiga qarab tashkil etiladi.

O‘z ma’noda qo‘llanilgan so‘zlar so‘zning lug‘atdagi asosiy, to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma’nosini anglatadi va odatda matnning aniq, sodda fikrlarini yetkazishda ishlatiladi. Masalan, “Quyosh chiqdi” jumlada “chiqdi” so‘zi o‘z ma’nosida, ya’ni “ko‘tarildi” yoki “paydo bo‘ldi” degan asl ma’nosida qo‘llanilgan. Bu so‘zlar matnning tushunarli bo‘lishini ta’minlaydi va o‘quvchilar uchun yangi ma’lumotni o‘zlashtirishni osonlashtiradi. O‘z ma’noda ishlatilgan so‘zlar ko‘pincha ilmiy yoki kundalik hayotga oid matnlarda uchraydi, chunki ular aniqlik va ravshanlikni talab qiladi. Masalan, “Bolalar bog‘da o‘ynadi” jumlada “o‘ynadi” so‘zi “harakat qildi, zavqlanib vaqt o‘tkazdi” degan oddiy ma’nosida ishlatilgan. O‘quvchilar bu so‘zlarni matndan aniqlaganda, ularning lug‘aviy ma’nosini tushunishga urg‘u beriladi.

Ko‘chma ma’noda qo‘llanilgan so‘zlar esa so‘zning asl ma’nosidan farqli, tasviriy yoki ramziy ma’no kasb etadi va matnning badiiy yoki hissiy ta’sirini kuchaytirishga xizmat qiladi. Masalan, “Uning yuragi yondi” jumlada “yondi” so‘zi o‘z ma’nosida emas, balki “qattiq qayg‘urdi” yoki “alamdan azob chekdi” degan ko‘chma ma’noda ishlatilgan. Bu so‘zlar matnni yanada jonli va ta’sirchan qiladi, o‘quvchilarning tasavvur qilish qobiliyatini oshiradi. Ko‘chma ma’no ko‘pincha badiiy matnlarda - hikoyalar, ertaklar, she’rlarda uchraydi, chunki ular hissiyot va tasvirga boy bo‘lishni talab qiladi. Masalan, “Tulki zukko edi” jumlada “zukko” so‘zi “aqlli” degan o‘z ma’nosidan tashqari, “ayyor” yoki “epchil” degan ko‘chma ma’noda ham ishlatilishi mumkin.

Matn so‘zlarining o‘z va ko‘chma ma’noda qo‘llanilishini o‘rganish o‘quvchilarning tilning moslashuvchanligini tushunishiga yordam beradi. Bu jarayon matnni o‘qishdan boshlanadi, unda o‘quvchilar so‘zlarni kontekstga qarab tahlil qiladi. Masalan, “O‘rmon uyg‘ondi” jumlada “uyg‘ondi” so‘zi o‘z ma’nosida “uyqudan turdi” degan ma’noni anglatga, ko‘chma ma’noda “jonlandi” yoki “harakatga keldi” degan tasviriy ma’no beradi. O‘qituvchi bu bosqichda o‘quvchilardan “Bu so‘z qanday ma’noda ishlatilgan?” yoki “U nima uchun shunday aytilgan?” deb so‘raydi. Bu savollar o‘quvchilarni so‘zning ma’nosini matn ichidagi vaziyat bilan bog‘lashga undaydi va ularning tahlil qilish qobiliyatini oshiradi.

So‘zlarning o‘z va ko‘chma ma’nosini aniqlashda kontekst muhim rol o‘ynaydi. O‘quvchilar so‘zni alohida emas, balki gap yoki matn ichida qanday ishlatilganiga qarab tushunadi. Masalan, “Uning ko‘zlari chaqnadi” jumlada “chaqnadi” so‘zi o‘z ma’nosida “yorug‘lik berdi” degan ma’noni anglatmaydi, balki “quvonchdan porladi” yoki “hayajonlandi” degan ko‘chma ma’no kasb etadi. O‘qituvchi o‘quvchilardan so‘zning ma’nosini kontekst asosida taxmin qilishni so‘raydi, masalan, “Ko‘zlari chaqnadi deganda nima tasavvur qilasan?” Bu usul o‘quvchilarning matnni hissiy idrok etishini va so‘zlarning nozik ma’nolarini anglashini rivojlantiradi.

Matn so‘zlarining o‘z va ko‘chma ma’noda qo‘llanilishini o‘rganishda o‘qituvchi turli usullardan foydalanadi. Vizual yordam vositalari bu jarayonda samarali bo‘lib,

masalan, “yondi” soʻzi oʻz maʼnosida “alonada yondi” jumlasida uchun olov rasmi, koʻchma maʼnosida “yuragi yondi” uchun qaygʻuli yuz tasviri koʻrsatiladi. Bu oʻquvchilarning soʻzning ikki maʼnosini farqlashini osonlashtiradi. Shu bilan birga, oʻqituvchi soʻzning oʻz maʼnosini oddiy tushuntirsa, koʻchma maʼnosini tasviriy misollar bilan boyitadi. Masalan, “ochildi” soʻzi “Gullar ochildi”da oʻz maʼnosida, “Sir ochildi”da koʻchma maʼnoda ishlatilganligi misollar bilan izohlanadi.

Oʻquvchilarning faol ishtiroki bu jarayonda muhimdir. Oʻqituvchi oʻquvchilardan matndan oʻz va koʻchma maʼnoda ishlatilgan soʻzlarni topishni soʻraydi. Masalan, “Quyon qochdi” hikoyasida “qochdi” soʻzi oʻz maʼnosida “yugurdi”, “Uning fikri qochdi” jumlada esa koʻchma maʼnoda “diqqati chalgʻidi” degan maʼno beradi. Oʻquvchilar bu soʻzlarni ajratib, ularning maʼnosini oʻz soʻzlari bilan tushuntiradi. Bu usul oʻquvchilarning nutqini rivojlantiradi va ularni mustaqil fikrlashga oʻrgatadi. Agar oʻquvchi xato qilsa, oʻqituvchi matndan dalil keltirib, soʻzning toʻgʻri maʼnosini aniqlashtiradi.

Soʻzlarning oʻz va koʻchma maʼnosini oʻrganishda ijodiy vazifalar ham qoʻllaniladi. Oʻquvchilar matndan tanlangan soʻzlar bilan oʻz va koʻchma maʼnoda gaplar tuzadi. Masalan, “porladi” soʻzi uchun “Yulduz porladi” (oʻz maʼno) va “Koʻzlari porladi” (koʻchma maʼno) kabi jumlar yoziladi. Oʻqituvchi oʻquvchilardan bu gaplarni sinfda oʻqishni yoki rasm bilan tasvirlashni soʻraydi. Bu vazifalar oʻquvchilarning tasavvur qilish qobiliyatini oshiradi va soʻzlarni turli kontekstlarda qoʻllashga undaydi. Shu bilan birga, oʻquvchilar oʻz ishlarini muhokama qilib, bir-biridan oʻrganadi.

Oʻyinli usullar soʻzlarning maʼnosini oʻrganishni qiziqarli qiladi. “Maʼnoni top” oʻyini tashkil qilinib, oʻqituvchi soʻzning oʻz yoki koʻchma maʼnosini tasvirlaydi, oʻquvchilar esa uni aniqlaydi. Masalan, “Bu yorugʻlik beradi” deyilganda, oʻquvchilar “chaqnadi” soʻzining oʻz maʼnosini aytadi. Guruhda ishlash ham samarali boʻlib, oʻquvchilar jamoada matndan soʻzlarni topib, ularning maʼnosini muhokama qiladi. Bu oʻyinlar darsni jonlantiradi va oʻquvchilarning eʼtiborini jalb qiladi.

Matn soʻzlarining oʻz va koʻchma maʼnosini oʻrganishda lugʻat daftari yuritish tizimli yondashuvni taʼminlaydi. Oʻquvchilar har bir soʻzni daftarga yozadi, uning oʻz va koʻchma maʼnosini qayd etadi va misol jumlar keltiradi. Masalan, “yugurdi - oʻz maʼno: Bolalar yugurdi; koʻchma maʼno: Vaqt yugurdi”. Oʻqituvchi bu daftarni tekshirib, oʻquvchilarning tushunchasini baholaydi va qoʻshimcha maslahatlar beradi. Bu usul soʻzlarni uzoq muddatli xotirada saqlashga yordam beradi.

Oʻquvchilarning yoshiga moslashish muhim: boshlangʻich sinflarda oddiy soʻzlar tanlanadi, masalan, “ochildi” soʻzi “Gullar ochildi” (oʻz maʼno) va “Yuragi ochildi” (koʻchma maʼno) sifatida oʻrganiladi. Oʻrta sinflarda murakkabroq soʻzlar, masalan, “qaytdi” soʻzi “Uyga qaytdi” (oʻz maʼno) va “Aqldan qaytdi” (koʻchma maʼno) sifatida

tahlil qilinadi. Yuqori sinflarda ramziy ma'nolar chuqurroq izlanadi. O'qituvchi matnni tanlashda o'quvchilarning qiziqishini hisobga oladi.

Bu jarayonning tarbiyaviy ahamiyati o'quvchilarni tilning boyligini anglashga va undan oqilona foydalanishga o'rgatishdadir. Masalan, "yuragi yondi" iborasi orqali o'quvchilar qayg'u va hamdardlikni tushunadi. Bu ularning hissiy rivojlanishiga yordam beradi va axloqiy qadimiyatlarni o'rgatadi. Shu bilan birga, ko'chma ma'nolar orqali o'quvchilar o'z madaniyatining tasviriy imkoniyatlari bilan tanishadi.

Matnni o'rganishda ko'p ma'noli, antonim va omonim (shakldosh) so'zlar ustida ishlash.

Matnni o'rganishda ko'p ma'noli, antonim va omonim (shakldosh) so'zlar ustida ishlash o'quvchilarning til bilan ishlash qobiliyatini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. Bu jarayon matnni chuqur tushunishga yordam beradi, so'z boyligini kengaytiradi va tilning moslashuvchanligini anglashga imkon beradi. Ko'p ma'noli so'zlar bir nechta ma'noga ega bo'lib, kontekstga qarab farqlanadi, antonimlar bir-biriga qarama-qarshi ma'no anglatadi, omonimlar bir xil yozilish va talaffuzga ega bo'lib, turli ma'nolarni ifodalaydi. Ushbu so'z turlari ustida ishlash o'quvchilarning mantiqiy fikrlashini, tasavvurini va nutq madaniyatini oshiradi, shuningdek, ularni matnning nozik ma'nolarini aniqlashga o'rgatadi. Bu faoliyat o'quvchilarning yosh xususiyatlari va matnning murakkabligiga qarab tashkil etiladi.

Ko'p ma'noli so'zlar matnni o'rganishda tilning boy imkoniyatlarini ko'rsatadi, chunki ular kontekstga qarab turli ma'nolarni anglatadi. Masalan, "ochildi" so'zi "Gullar ochildi" jumlada "paydo bo'ldi" degan ma'noni, "Sir ochildi" jumlada esa "ma'lum bo'ldi" degan ma'noni beradi. O'quvchilar bu so'zlarni matndan aniqlaganda, o'qituvchi "Bu so'z bu yerda qanday ma'no anglatadi?" deb so'raydi. Bu savol o'quvchilarni so'zning ma'nosini gap ichidagi vaziyatga qarab tahlil qilishga undaydi. Masalan, "Uning yuragi ochildi" jumlada "ochildi" so'zi "xursand bo'ldi" degan ma'no kasb etadi. O'quvchilar ko'p ma'noli so'zlarni kontekst asosida farqlashga o'rganadi, bu esa ularning matnni tushunishini chuqurlashtiradi va tilning moslashuvchanligini anglashga yordam beradi.

Ko'p ma'noli so'zlar ustida ishlashda o'qituvchi o'quvchilardan so'zning turli ma'nolarini misollar bilan izohlashni so'raydi. Masalan, "yugurdi" so'zi "Bolalar yugurdi"da "tez yurdi", "Vaqt yugurdi"da "tez o'tdi" ma'nosini anglatadi. O'quvchilar bu so'z bilan o'zlari gap tuzadi, masalan, "Daryo yugurdi" deb "oqdi" ma'nosini ifodalaydi. O'qituvchi bu jarayonda vizual yordam vositalaridan foydalanadi: "yugurdi" so'zining "tez yurdi" ma'nosi uchun yugurayotgan bola rasmi, "tez o'tdi" ma'nosi uchun soat tasviri ko'rsatiladi. Bu usul o'quvchilarning so'zning ma'nolarini farqlashini osonlashtiradi va ularning tasavvur qilish qobiliyatini oshiradi. Shu bilan birga, o'quvchilar so'zning ma'nosini o'z so'zlari bilan tushuntiradi, bu ularning nutqini boyitadi.

Antonim soʻzlar matnni oʻrganishda qarama-qarshi maʼnolarni taqqoslash orqali oʻquvchilarning til bilan ishlash koʻnikmalarini rivojlantiradi. Antonimlar matnning mazmunini yanada aniq qiladi va oʻquvchilarni soʻzlarning maʼno farqlarini tushunishga oʻrgatadi. Masalan, “Bahor keldi” hikoyasida “yorqin” soʻzi “Quyosh yorqin edi” jumlada ishlatilsa, oʻqituvchi uning antonimi “xira”ni keltiradi va “Osmon xira boʻldi” degan gap tuzadi. Oʻquvchilar bu soʻzlarni taqqoslab, ularning qarama-qarshiligini aniqlaydi. Oʻqituvchi “Yorqin va xira oʻrtasida qanday farq bor?” deb soʻraydi, oʻquvchilar esa “yorqin - yorugʻ, xira - qorongʻi” deb javob beradi. Bu jarayon oʻquvchilarning mantiqiy fikrlashini oshiradi va soʻz boyligini kengaytiradi.

Antonimlar ustida ishlashda oʻquvchilar matndan antonim juftlarni topadi yoki oʻzlari taklif qiladi. Masalan, “Quyosh tez yugurdi” jumlada “tez” soʻzi ishlatilgan boʻlsa, oʻquvchilar uning antonimi “sekin”ni keltirib, “Toshbaqa sekin yurdi” deb gap tuzadi. Oʻqituvchi bu jarayonda oʻyinli usullardan foydalanadi, masalan, “Antonimni top” oʻyini tashkil qilinadi: oʻqituvchi “baland” soʻzini aytadi, oʻquvchilar “past” deb javob beradi. Bu oʻyin darsni qiziqarli qiladi va oʻquvchilarning eʼtiborini jalb qiladi. Shu bilan birga, antonimlar orqali matnning mazmuni muhokama qilinadi: “Nega quyosh tez yugursa, toshbaqa sekin yuradi?” degan savol oʻquvchilarni fikr yuritishga undaydi.

Omonim (shakldosh) soʻzlar matnni oʻrganishda oʻquvchilarning diqqatini va tahlil qilish qobiliyatini sinovdan oʻtkazadi, chunki ular bir xil yozilish va talaffuzga ega boʻlib, lekin maʼnolari butunlay farq qiladi. Masalan, “don” soʻzi “Bugʻdoy doni” jumlada “urugʻ” maʼnosini, “Don bilaman” jumlada esa “bilim” maʼnosini anglatadi. Oʻquvchilar bu soʻzlarni matndan aniqlaganda, oʻqituvchi “Bu soʻz bu yerda nima uchun shunday ishlatilgan?” deb soʻraydi. Oʻquvchilar kontekstga qarab “don” soʻzining maʼnosini “urugʻ” yoki “bilim” deb aniqlaydi. Bu jarayon oʻquvchilarning matnni sinchkovlik bilan oʻqishini va soʻzlarning maʼnosini kontekst asosida farqlashini taʼminlaydi.

Omonimlar ustida ishlashda oʻqituvchi oʻquvchilardan soʻzning har bir maʼnosiga mos gap tuzishni soʻraydi. Masalan, “qozon” soʻzi uchun “Osh qozonda qaynadi” (idish) va “U qozon bilan yurdi” (qorin) kabi jumlar tuziladi. Oʻqituvchi bu jarayonda vizual tasvirlardan foydalanadi: “qozon” soʻzining “idish” maʼnosi uchun oshxona idishi rasmi, “qorin” maʼnosi uchun odam tasviri koʻrsatiladi. Bu usul oʻquvchilarning omonimlarni farqlashini osonlashtiradi va ularning xotirasida mustahkamlanishini taʼminlaydi. Shu bilan birga, oʻquvchilar omonimlarni matndan topib, ularning maʼnosini muhokama qiladi, bu esa ularning nutqini va tahlil qilish qobiliyatini rivojlantiradi.

Matnni oʻrganishda bu soʻz turlari ustida ishlash bir necha bosqichda amalga oshiriladi. Avval oʻquvchilar matnni oʻqiydi va koʻp maʼnoli, antonim va omonim soʻzlarni aniqlaydi. Masalan, “Tulki zukko edi” hikoyasida “zukko” soʻzi “aqlli” (oʻz

ma'no) va "ayyor" (ko'chma ma'no) sifatida ishlatilishi mumkin, "tez" so'zining antonimi "sekin" taklif qilinadi, "don" so'zi esa omonim sifatida tahlil qilinadi. Keyin o'quvchilar bu so'zlarni kontekst asosida tahlil qilib, ma'nolarini aniqlaydi. Oxirida ular o'z gaplarini tuzadi yoki so'zlarning ma'nosini tasvirlaydi. O'qituvchi bu jarayonda "Bu so'z yana qanday ma'noda ishlatilishi mumkin?" yoki "Uning qarama-qarshisi nima?" degan savollar bilan yo'naltiradi.

O'yinli usullar bu jarayonni qiziqarli qiladi. "Ma'noni moslashtir" o'yini tashkil qilinib, o'quvchilar ko'p ma'noli so'zlarning ma'nolarini jumlar bilan bog'laydi, masalan, "ochildi" so'zi uchun "Gullar ochildi" va "Sir ochildi" tanlanadi. "Antonim juftlari" o'yini o'quvchilardan qarama-qarshi so'zlarni topishni so'rsa, "Omonimni aniqla" o'yini so'zning turli ma'nolarini taxmin qilishga undaydi. Bu o'yinlar darsni jonlantiradi va o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydi. Guruhda ishlash ham samarali bo'lib, o'quvchilar jamoada so'zlarni muhokama qiladi va bir-biriga tushuntiradi.

Lug'at daftari yuritish bu so'zlar ustida ishlashda tizimli yondashuvni ta'minlaydi. O'quvchilar ko'p ma'noli so'zlarni ma'nolari bilan, antonimlarni juftlari bilan, omonimlarni esa har bir ma'nosi uchun alohida misollar bilan yozadi. Masalan, "yugurdi - 1) tez yurdi: Bolalar yugurdi; 2) o'tdi: Vaqt yugurdi; antonimi: sekin; omonimi yo'q". O'qituvchi bu daftarni tekshirib, o'quvchilarning tushunchasini baholaydi. Bu usul so'zlarni uzoq muddatli xotirada saqlashga yordam beradi.

Ijodiy vazifalar o'quvchilarning tasavvurini oshiradi. O'quvchilar matndan tanlangan so'zlar bilan hikoya yozadi yoki rasm chizadi. Masalan, "ochildi" so'zi uchun "Gullar ochildi" (o'z ma'no) va "Uning ko'ngli ochildi" (ko'chma ma'no) jumalari bilan hikoya tuziladi. O'quvchilar bu ishlarini sinfda taqdim etib, nutq ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, antonim va omonimlarni tasvirlash orqali ularning farqlari ko'rsatiladi.

O'quvchilarning yoshiga moslashish muhim: boshlang'ich sinflarda oddiy so'zlar tanlanadi, masalan, "tez" (antonimi "sekin"), "ochildi" (ko'p ma'noli), "don" (omonim). O'rta sinflarda murakkabroq so'zlar, masalan, "muvozanat" yoki "qaytmoq" ishlatiladi. Yuqori sinflarda ramziy ma'nolar chuqurroq o'rganiladi. O'qituvchi matnni tanlashda o'quvchilarning qiziqishini hisobga oladi.

Bu jarayonning tarbiyaviy ahamiyati o'quvchilarni tilning boyligini tushunishga va undan ijodiy foydalanishga o'rgatishdadir. Masalan, "yuragi ochildi" iborasi orqali o'quvchilar quvonch hissini, antonimlar orqali qarama-qarshilikni anglaydi. Bu ularning hissiy va axloqiy rivojlanishiga yordam beradi. Shu bilan birga, omonimlar orqali diqqat va sinchkovlik o'rganiladi.

Mavzu yuzasidan topshiriqlar:

- ❖ Matndan bolalarga tushunarsiz bo‘lishi mumkin bo‘lgan so‘zlarni tanlang va ularni izohlab yozing
- ❖ Berilgan so‘zga mos sinonim va antonim toping, uni gapda ishlatib
- ❖ Matn ichidagi so‘zlarni kontekstda tahlil qiling: ular qanday ma’noda ishlatilgan?
- ❖ Matndagi yangi so‘zlarni shaxsiy lug‘at daftariga yozing va har biri bilan bir gap tuzing
- ❖ Bir so‘zga taalluqli uch xil gap tuzing va ularda so‘zning ma’no o‘zgarishini izohlang
- ❖ Lug‘at ishi asosida so‘zlarni guruhlab chiqing: narsa, harakat, holatni bildiruvchi so‘zlar
- ❖ Matnga asoslangan holda kichik hikoya yoki dialog tuzing, yangi so‘zlardan foydalaning

Muhokama uchun savollar:

- ❖ Nega matndagi notanish so‘zlar bilan ishlash muhim?
- ❖ Lug‘at ustida ishlash bolalarning nutq va fikrlash qobiliyatiga qanday ta’sir qiladi?
- ❖ So‘zlarning kontekstdagi ma’nosini tushunish nima uchun kerak?
- ❖ Sinonim va antonimlarni topish so‘z boyligini qanday rivojlantiradi?
- ❖ Bolalarning shaxsiy lug‘at daftari qanday vazifani bajaradi?
- ❖ Matn asosida lug‘at ishini qanday bosqichlarda tashkil qilish maqsadga muvofiq?

11-mavzu: Matn mazmunini qayta hikoyalash va o'zlashtirishda ijodiy ishlar

REJA:

1. Matn mazmunini qayta hikoyalash va o'zlashtirishda ijodiy ishlar.
2. To'liq qayta hikoyalash. Tanlab o'qish. Qisqartirib hikoyalash. Asarni ijodiy qayta hikoyalash, so'z bilan tasvirlash.
3. Qahramonlarning xatti-harakatini baholash. Asar qurilishi: boshlanma, kulminatsiya, yakun.

★ **Tayanch so'z va iboralar:** matn mazmuni, qayta hikoyalash, ijodiy yondashuv, tasavvur qilish, taxmin qilish, o'z so'zlari bilan ifodalash, syujetni, o'zgartirish, yangi tugatish, qahramonlar haqida to'ldirish, matnga yangi voqea qo'shish, obraz yaratish, ifoda vositalari, logik ketma-ketlik, bog'lanishli nutq, ichkiy nutq ifodasi, mustaqil fikr bildirish

Hikoya janriga xos matnlar ustida ishlash

Boshlang'ich sinf o'quvchilari ertak singari hikoyani ham qiziqish bilan o'qiydilar. "O'qish savodxonligi" darsligida hikoyalar juda ko'p berilgan bo'lib, ular kichik yoshdagi o'quvchilarning bilim darajalarining oshishiga, ifodali o'qish ko'nikmasining shakllanishiga, og'zaki nutqining rivojlanishiga asos bo'ladi.

Hikoya kichik hajmli badiiy asar bo'lib, unda kishi hayotidagi ma'lum bir voqea, hayotning muhim tomonlari umumlashtirib tasvirlanadi.

"Hikoya ko'pincha kishi hayotida bo'lgan bir epizodni tasvir etadi. Uning mazmunini ertakdagidan ortiqroq hayotiydir".

Hikoya mazmunan boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun mos jar hisoblanadi. Kichik yoshdagi o'quvchilarni qahramonlarning xatti-harakati, tash ko'rinishi, portret tasviri, voqea-hodisalari haqidagi hikoyalar ko'proq qiziqtiradi. Shuning uchun bolalarni badiiy asar turi bo'lgan hikoya bilan tanishtirish uning syujetini tushuntirishga bog'lab olib boriladi.

Boshlang'ich sinflarda hikoyani o'qishga bag'ishlangan izohli o'qish darslarida o'qilgan hikoya mazmunini ochish, lug'at ustida ishlash, o'qilgan matnni qayta hikoyalash kabilar asosiy ish turlaridan hisoblanadi. Hikoya mazmuni odatda savollar asosida tahlil qilinadi. So'roqlardan ikki maqsadda: hikoya mazmunini tahlil qilish hamda dalillar, mulohazalar, xulosalarni taqqoslash, voqea- hodisalar, xatti-harakat o'rtasidagi bog'lanishlarni aniqlash va umumlashtirish uchun foydalaniladi.

Hikoyani o'qish darsida o'quvchilar tushunmaydigan so'z va iboralar ma'nosini tushuntirish ham muhim, aks holda ular hikoya mazmunini tushuna olmaydilar.

Hikoyani o'qishda uning mazmunini tahlil qilish va shu asosda o'quvchilar nutqini o'stirish markaziy o'rin egallaydi. Hikoya o'qib bo'lingach, o'quvchilar o'ylashi, o'z mulohazalarini aytishi uchun tayyorlanishga vaqt berish kerak. O'qilgan asar yuzasidan beriladigan dastlabki savollardan maqsad hikoya bolalarga yoqqan-yoqmaganligi, undagi qaysi qahramonning xarakteri bolaga ta'sir etganini bilishdan iborat. Shundan keyingina hikoya syujeti, voqeaning yo'nalishini ochishga, personajlar xarakterini tushunishga, nihoyat, asarning asosiy g'oyasini bilib olishga yordam beradigan savollardan foydalaniladi.

Hikoya biror bir davr bilan bog'liq bo'ladi. O'quvchilar qahramonlarning ma'naviyatiga bo'lgan qiziqishlari tufayli hayotning nurli va qorong'i tomonlari xususida muayyan tushunchaga ega bo'la boshlaydilar. Ularda go'zallik va nafosatga muhabbat bilan tanishish va uni tahlil qilish davomida shakllanib ish ko'rishni taqozo etadi. Undagi har bir so'z, ibora, gap yozuvchining fikrini ifodalashga xizmat qiladi.

Hikoya matni uning mazmunini yoki badiiy xususiyatlarini o'rganishdagina emas, tahlilning ifodali, adabiy, shartli yoki ijodiy o'qish, muammoli usullardan foydalanish uchun ham manba bo'lishi lozim.

Boshlang'ich sinflarda hikoya syujeti, kompozitsiyasi, qahramonlarini o'rganish bo'yicha turli tahlillar matn ustida ishlash asosida olib boriladi. Bunda o'quvchining ijodiy faolligi ortadi, ijodiy fikrlash doirasi kengayadi.

Hikoya mazmunini o'zlashtirish bo'yicha matn asosida quyidagicha ishlar amalga oshiriladi:

1. Matn mazmuni yuzasidan o'qituvchi savollariga javob berish.
2. Hikoya matni asosidagi savol-topshiriqlarni bajarish.
3. Hikoya mazmuni yuzasidan o'quvchilarning savollar tuzishi.
4. Hikoya mazmuniga mos rasmlar chizish.
5. Hikoya matnini qismlarga bo'lish.
6. Har bir qismga sarlavha topish.
7. Hikoyaga reja tuzish.
8. Reja asosida qayta hikoyalash (to'liq, qisqartirib va ijodiy qayta hikoyalash).
9. Reja asosida bayon yozish.

Tahlilda o'qilayotgan hikoya matnining tushunarligi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Tushunarlilik deganda yozuvchi yaratgan badiiy olamning o'ziga xosligi, obrazli tasvirning o'quvchi hayotiy tajribasi, bilim darajasiga muvofiqligi nazarda tutiladi.

Hikoyani o'rganishda savollarni, odatda, o'qituvchi beradi, ammo asar mazmuni, qatnashuvchi shaxslarning xulq-atvorini ochish yuzasidan o'quvchilarga ham savol tuzdirish juda foydali. Bu usul bolalarga juda yoqadi va ishni jonlantiradi, asar mazmunini yaxshi tushunish, o'z fikrini izchil bayon qilish malakasini egallash, mazmun va voqealar orasidagi bog'lanishni to'liq esda saqlab qolishda o'quvchilarga yordam beradi.

Hikoyani izohli o‘qish darsini quyidagicha reja asosida olib borish mumkin:

1. Hikoyani o‘qishga tayyorlash (hikoyadagi kabi odamlar hayoti va davrga xarakteristika berish va boshqa.).
2. Hikoyani o‘qish (bunda to‘liq va ma’no jihatdan tugal qismni o‘qituvchi yoki oldindan tayyorlangan o‘quvchi ifodali o‘qishi mumkin).
3. Lug‘at ustida ishlash.
4. Idrok etishni tekshirish (qatnashuvchilarning xatti-harakatlari, shaxslar va voqealar o‘rtasidagi munosabatlar, badiiy vositalar yuzasidan qisqacha suhbat).
5. Hikoyani qayta o‘qish (qismlarga bo‘lib, rollarga bo‘lib o‘quvchilarga o‘qitish).
6. Hikoyaning har bir bo‘limi (qismi) yuzasidan suhbat uyushtirish, hikoya rejasini tuzish.
7. Reja asosida qayta hikoyalash.
8. Hikoya asosida ijodiy va mustaqil ishlar.
9. Hikoyani ifodali o‘qishga yoki sahnalashtirishga tayyorlanish (sinfda yoki uyda).
10. Hikoyani ifodali o‘qish va ifodali qayta hikoyalash.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun “Tarbiya” darsligida “Bilim tengsiz xazina” hikoya matni keltirilgan bo‘lib, unga quyidagicha savol va topshiriqlar ishlab chiqish o‘quvchilarning aqliy, intellektual salohiyatini o‘stirishga xizmat qiladi.

“Bilim-tengsiz xazina” hikoyasi.

Qirg‘oqqa yetishiga uch yuz chaqirim qolgan kema kutilmaganda o‘chib qoldi. Uni tuzatish uchun ustalarning urinishlari foydasiz bo‘ldi. So‘rab-surishtirib, kema yo‘lovchilari orasidan uni tuzatish uchun kekxa ustani topib kelishdi. U kema dvigatelinı tekshirdi, son-sanoqsiz mis naychalarni ko‘zdan kechirdi. So‘ng asboblari solingan jomadonni ochib, ichidan ingichka sopli bolg‘a va kichik to‘qmoqchani oldi.

Usta goh to‘qmoqcha, goh bolg‘a bilan mis naychalarni va silindrni sirli maromda urar, atrofdagilar uning harakatlaridan hayratda edilar. Ulkan kemada yangrayotgan bolg‘aning tovushi shovullagan dengizning ovozi bilan uyg‘unlashib ketdi.

Keksa usta hamma narsani unutgan, go‘yo kuyni mahorat bilan chalayotgan san‘atkordek ishga berilgan edi.

Nihoyat, bolg‘a va to‘qmoqchanning taqillashi to‘xtadi. Kema ko‘ksida momaqaldiraqdek yangragan motor tovushidan barchaning kayfiyati ko‘tarilib ketdi.

Usta ish haqi uchun ikki million so‘m to‘lashlari kerakligini aytdi. Kema egasi darg‘azab bo‘ldi. “Qari chol esini yeb qo‘yipti! Bolg‘ani taqillatib shuncha pul ishlayman, deb o‘ylagan bo‘lsa, chuchvarani xom sanabdi!” - debdi. So‘ng cholning ish haqiga oydinlik kiritib, xarajatlar ko‘rsatilgan to‘lov qog‘ozini so‘rabdi.

Ko‘p o‘tmasdan idoraga ustadan xarajatlari aniq-tiniq yozilgan to‘lovnoma kelibdi. Unda quyidagi xarajat va narxlar yozilgan ekan:

“Bolg‘a bilan urishga ikki yuz ming so‘m. Qayerga, qay maromda urishni bilganlik uchun bir million sakkiz yuz ming so‘m”.

Topshiriqlar:

1-topshiriq. Kema qayerda o‘chib qoldi?

- A) Qirg‘oqqa uch yuz chaqirim qolganida
- B) Daryoda
- C) Qirg‘oqqa besh yuz chaqirim qolganida
- D) Dengizda

2-topshiriq. Kemadagilarning kayfiyati ko‘tarilishiga nima sabab bo‘ldi?

- A) usta topilganidan
- B) bolg‘a va to‘qmoqchanning taqillashi to‘xtaganidan
- C) momaqaldiraqdek motor tovushi yangaraganidan
- D) ustaning xarajatlari yozilgan to‘lovnoma kelganidan

3-topshiriq. Usta ish haqi uchun qancha to‘lashlarini aytdi?

- A) bir million sakkiz yuz ming so‘m
- B) ikki million so‘m
- C) yigirma million so‘m
- D) ikki yuz ming so‘m

4-topshiriq. Sizningcha, hikoya sarlavhasi uning mazmuniga mosmi? Nima uchun?

5-topshiriq. Siz usta ish haqini so‘rashda adolatli bo‘ldi, deb hisoblaysizmi? Nima uchun?

Tadqiq etilayotgan jarayonga o‘xshash amal qiluvchi modellashtirish, moddiy va fikrlash tizimini yaratish metodi uning xususiyatlarini o‘rganishga hamda tizimning uni haqiqiy amalga oshirishdan oldinroq prognozlashtirishga imkon beradi hamda pedagogika uchun yangilik hisoblanmaydi.

Matn mazmunini qayta hikoyalash va o'zlashtirishda ijodiy ishlar.

Matn mazmunini qayta hikoyalash va o'zlashtirishda ijodiy ishlar o'quvchilarning o'qish savodxonligini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. Bu jarayon matnni tushunishni chuqurlashtirish, o'quvchilarning tasavvur qilish qobiliyatini oshirish va ularni o'z fikrlarini ijodiy tarzda ifodalashga o'rgatishga qaratilgan. Qayta hikoyalash matnning asosiy mazmunini o'quvchining o'z so'zlari bilan bayon qilishni talab qilsa, o'zlashtirish uni shaxsiy tajriba yoki yangi kontekst bilan bog'lashni anglatadi. Ijodiy ishlar bu jarayonni boyitib, o'quvchilarning nutqini, mantiqiy fikrlashini va hissiy idrokini rivojlantiradi. Ushbu faoliyat o'quvchilarning yosh xususiyatlari, matnning murakkabligi va o'quv maqsadlariga mos ravishda tashkil etiladi.

Matn mazmunini qayta hikoyalash o'quvchilarning matnni o'qib, uning asosiy g'oyasini aniqlash va uni qisqacha yoki batafsil tarzda boshqalarga yetkazish qobiliyatini shakllantiradi. Masalan, "Tulki va qarg'a" ertagini o'qigan o'quvchi hikoyani "Tulki qarg'ani aldab, pishloqni oldi" deb qisqa umumlashtirishi yoki voqealarni tartib bilan batafsil aytib berishi mumkin. O'qituvchi bu jarayonda o'quvchilardan "Hikoyada nima bo'ldi?" yoki "Asosiy voqeani o'z so'zlaring bilan ayt" deb so'raydi. Bu usul o'quvchilarning matnni tushunishini tekshiradi, ularning xotirasini mustahkamlaydi va nutqini rivojlantiradi. Qayta hikoyalash matnning mazmunini o'z so'zlari bilan ifodalashni talab qilganligi sababli, o'quvchilar so'z boyligidan faol foydalanishga va fikrlarini mantiqiy bog'lashga o'rganadi.

Matnni o'zlashtirish esa o'quvchilarning matn mazmunini shaxsiy tajribasi yoki yangi kontekst bilan bog'lashni anglatadi. Bu jarayon o'quvchilarning matnni nafaqat tushunibgina qolmay, balki uni hayotiy vaziyatlar bilan aloqada ko'rishini ta'minlaydi. Masalan, "Do'st bilan yurgan yaxshi" hikoyasini o'qigan o'quvchi bu mazmunni "Mening do'stim menga sinfda yordam berdi" deb o'z tajribasi bilan bog'laydi. O'qituvchi "Bu hikoya senga nimani eslatdi?" yoki "Sen bu vaziyatda qanday qilgan bo'larding?" degan savollar bilan o'quvchilarni fikr yuritishga undaydi. O'zlashtirish o'quvchilarning matnni shaxsiy darajada qabul qilishini osonlashtiradi va undan hayotiy saboq olishga yordam beradi.

Ijodiy ishlar matn mazmunini qayta hikoyalash va o'zlashtirishni yanada samarali va qiziqarli qiladi. Bu ishlar o'quvchilarning tasavvur qilish qobiliyatini, ijodiy yondashuvini va matn bilan hissiy bog'lanishini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ijodiy ishlarning bir turi matn asosida yangi hikoya yozishdir. Masalan, "Quyon qochdi" hikoyasini o'qigan o'quvchi quyonning keyingi sarguzashtlari haqida o'z hikoyasini tuzadi: "Quyon o'rmonga yetib, yangi do'stlar topdi". O'qituvchi bu vazifada "Quyon keyin nima qildi deb o'ylaysan?" deb so'raydi. Bu usul o'quvchilarning matnni davom ettirish orqali ijodiy fikrlashini oshiradi va yozma nutqini rivojlantiradi.

Matnni sahnalashtirish ijodiy ishlarning yana bir shakli bo'lib, o'quvchilar matn mazmunini o'yin orqali qayta hikoyalaydi. Masalan, "Tulki va qarg'a" ertagini sinfda

sahnalashtirganda, bir o'quvchi tulki, boshqasi qarg'a rolini o'ynaydi. O'quvchilar matnning asosiy voqealarini harakatlar bilan ko'rsatib, dialoglar tuzadi: "Ey, qarg'a, qo'shiq ayt!" deb tulki aytadi. O'qituvchi bu jarayonda "Tulki qanday harakat qildi?" yoki "Qarg'a nima deb javob berdi?" deb yo'naltiradi. Bu usul o'quvchilarning matnni hissiy idrok etishini ta'minlaydi, ularning ovoz chiqarib o'qish ko'nikmalarini oshiradi va ijtimoiy munosabatlarni rivojlantiradi. Sahnalashtirish matnni jonlantirib, o'quvchilarning undan zavqlanishini oshiradi.

Rasm chizish matn mazmunini o'zlashtirishda ijodiy ishlarning samarali usullaridan biridir. O'quvchilar matnning asosiy voqealarini tasvirlaydi, masalan, "Bahor keldi" hikoyasi uchun ochilgan gullar, quyosh va daraxtlarni chizadi. O'qituvchi "Hikoyada eng muhim nima edi, uni qanday chizasan?" deb so'raydi. Bu vazifa o'quvchilarning matnni tasavvur qilishini kuchaytiradi va ularning ijodiy qobiliyatini oshiradi. O'quvchilar chizgan rasmlarini sinfda taqdim etib, nima uchun shunday tasvirlaganini aytadi, masalan, "Men quyoshni chizdim, chunki bahor issiq bo'ladi". Bu nutqni rivojlantiradi va matn bilan shaxsiy bog'lanishni mustahkamlaydi.

Matn asosida she'r yoki qo'shiq yozish ijodiy ishlarning yana bir turi bo'lib, o'quvchilarning badiiy qobiliyatini oshiradi. Masalan, "O'rmon uyg'ondi" hikoyasini o'qigan o'quvchi "O'rmonda shamol esdi, daraxtlar raqsga tushdi" deb qo'shiq matni tuzadi. O'qituvchi "Hikoyani qanday qo'shiq qilasan?" deb so'rab, o'quvchilarni ijodiy fikrlashga undaydi. Bu usul matnning hissiy ta'sirini oshiradi, o'quvchilarning ritm va tasviriy so'zlardan foydalanish ko'nikmalarini rivojlantiradi. O'quvchilar yozgan she'rlarini sinfda o'qib, bir-biridan o'rganadi va matn mazmunini yangi shaklda o'zlashtiradi.

Rolli o'qish matnni qayta hikoyalashda ijodiy yondashuvni ta'minlaydi. O'quvchilar matnni qahramonlarning ovozi bilan o'qiydi, masalan, "Qo'zichoq va bo'ri" ertagida bo'ring ovozini qo'pol, qo'zichoqning ovozini nozik qilib o'qiydi. O'qituvchi "Bo'ri qanday gapirdi deb o'ylaysan?" deb so'raydi. Bu usul o'quvchilarning matnni hissiy idrok etishini oshiradi, ovoz chiqarib o'qish qobiliyatini rivojlantiradi va matnning mazmunini jonli qiladi. O'quvchilar qahramonlarning xarakterini tasavvur qilib, matnni o'zlashtirishda faol ishtirok etadi.

Matn mazmunini qayta hikoyalash va o'zlashtirishda ijodiy ishlar o'yinli usullar bilan boyitiladi. "Hikoyani davom ettir" o'yini tashkil qilinib, o'quvchilar matnning oxirini o'zlari tasavvur qiladi, masalan, "Tulki pishloqni yedi, keyin do'stlarini chaqirdi". O'qituvchi "Keyin nima bo'ldi?" deb so'raydi. Bu o'yin o'quvchilarning ijodiy fikrlashini oshiradi va matnni yangi nuqtai nazardan ko'rishga yordam beradi. "Rolni o'zgartir" o'yini esa o'quvchilardan matnni boshqa qahramon nuqtasidan hikoya qilishni so'raydi, masalan, qarg'aning ko'zi bilan "Tulki meni aldadi" deb aytadi. Bu usul o'quvchilarning empatiya qobiliyatini rivojlantiradi va matnni turli nuqtai nazardan o'zlashtirishga imkon beradi.

Guruhda ishlash ijodiy ishlarning samaradorligini oshiradi. O'quvchilar kichik jamoalarda matnni qayta hikoyalash uchun loyiha tayyorlaydi, masalan, "Bahor keldi" hikoyasini guruhda sahnalashtiradi yoki rasm albomi tuzadi. O'qituvchi "Guruhingiz hikoyani qanday ko'rsatadi?" deb so'raydi. Bu usul o'quvchilarning hamkorlikda ishlashini ta'minlaydi, ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantiradi va matnni birgalikda o'zlashtirishga yordam beradi. O'quvchilar guruhda o'z rollarini tanlab, masalan, biri hikoyachi, boshqasi rassom bo'lib ishlaydi, bu esa ularning ijodiy salohiyatini ochadi.

Texnologiyadan foydalanish ijodiy ishlarning imkoniyatlarini kengaytiradi. O'quvchilar matnni raqamli platformada qayta hikoya qilib, video tayyorlaydi, masalan, "Quyvon qochdi" hikoyasini animatsiya shaklida tasvirlaydi. O'qituvchi "Hikoyani videoda qanday ko'rsatasan?" deb so'raydi. Bu usul o'quvchilarning zamonaviy vositalar bilan ishlash qobiliyatini oshiradi va matnni yangi shaklda o'zlashtirishga imkon beradi. Shu bilan birga, o'quvchilar audio yozuvlar orqali hikoyani ovoz chiqarib yozib oladi, bu ularning talaffuzini yaxshilaydi.

Matn mazmunini qayta hikoyalash va o'zlashtirishda ijodiy ishlarning tarbiyaviy ahamiyati katta. Masalan, "Do'st bilan yurgan yaxshi" hikoyasini sahnalashtirganda, o'quvchilar do'stlik va yordam muhimligini o'rganadi. Bu ularning axloqiy dunyoqarashini shakllantiradi va ijtimoiy qadimiyatlarni qadrlashga undaydi. Shu bilan birga, ijodiy ishlar o'quvchilarning o'ziga ishonchini oshiradi, chunki ular o'z tasavvurlarini sinfda namoyish qiladi. Matnni o'z tajribasi bilan bog'lash esa o'quvchilarning hissiy rivojlanishiga yordam beradi.

O'quvchilarning yoshiga moslashish muhim: boshlang'ich sinflarda oddiy hikoyalarni qayta hikoyalash va rasm chizish bilan boshlanadi, masalan, "Qo'zichoq va bo'ri" ertagi uchun qo'zichoq rasmi chiziladi. O'rta sinflarda sahnalashtirish va hikoya davomi yozish kabi murakkab vazifalar beriladi. Yuqori sinflarda matnni yangi kontekstda o'zlashtirish, masalan, zamonaviy holatga moslashtirish so'raladi. O'qituvchi har bir bosqichda o'quvchilarning qiziqishini hisobga oladi.

To'liq qayta hikoyalash. Tanlab o'qish. Qisqartirib hikoyalash. Asarni ijodiy qayta hikoyalash, so'z bilan tasvirlash.

Matn mazmunini o'rganishda to'liq qayta hikoyalash, tanlab o'qish, qisqartirib hikoyalash va asarni ijodiy qayta hikoyalash, so'z bilan tasvirlash o'quvchilarning o'qish savodxonligini rivojlantirishda muhim usullar hisoblanadi. Bu jarayonlar matnni tushunishni chuqurlashtirish, o'quvchilarning nutqini, mantiqiy fikrlashini va ijodiy qobiliyatini oshirishga xizmat qiladi. Har bir usul o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, matn bilan ishlashning turli ko'nikmalarini shakllantiradi: to'liq qayta hikoyalash matnning barcha tafsilotlarini eslab qolishni, tanlab o'qish muhim qismlarni ajratib olishni, qisqartirib hikoyalash asosiy g'oyani umumlashtirishni, ijodiy qayta hikoyalash esa matnni yangi shaklda tasavvur qilishni talab qiladi. Bu faoliyat

o'quvchilarning yosh xususiyatlari, matnning murakkabligi va o'quv maqsadlariga qarab tashkil etiladi.

To'liq qayta hikoyalash matnning barcha voqealarini, qahramonlarini va tafsilotlarini o'quvchining o'z so'zlari bilan batafsil bayon qilishni anglatadi. Bu usul o'quvchilarning matnni to'liq idrok etishini, xotirasini mustahkamlaydi va nutqini rivojlantiradi. Masalan, "Tulki va qarg'a" ertagini to'liq qayta hikoya qilganda, o'quvchi "Bir kuni qarg'a daraxtga qo'ndi, og'zida pishloq bor edi. Tulki uni ko'rib, qo'shiq aytishni so'radi. Qarg'a og'zini ochdi, pishloq tushdi, tulki uni olib qochdi" deb aytadi. O'qituvchi bu jarayonda "Hikoyada nimalar bo'ldi, barchasini aytib ber" deb so'raydi. O'quvchilar matnning har bir qismini eslab, uni mantiqiy tartibda yetkazadi. Bu usul matnning tuzilishini tushunishga yordam beradi va o'quvchilarni sinchkovlik bilan o'qishga o'rgatadi. To'liq qayta hikoyalash o'quvchilarning so'z boyligidan keng foydalanishini talab qiladi, chunki ular matnni so'zma-so'z takrorlamasdan, o'z uslubida bayon qiladi.

Tanlab o'qish matnning faqat muhim qismlarini ajratib olish va ularga e'tibor qaratishni o'z ichiga oladi. Bu usul o'quvchilarning matnni tahlil qilish qobiliyatini oshiradi va keraksiz tafsilotlarni chetga surib, asosiy ma'lumotni aniqlashga o'rgatadi. Masalan, "Bahor keldi" hikoyasini tanlab o'qiganda, o'quvchi "Quyosh chiqdi, gullar ochildi" kabi asosiy voqealarni o'qiydi, lekin shamolning esishi yoki bulutlarning harakati kabi ikkinchi darajali tafsilotlarni o'tkazib yuboradi. O'qituvchi "Matnning eng muhim qismlarini tanlab o'qi" deb so'raydi. Bu jarayon o'quvchilarning diqqatini jamlashini ta'minlaydi va matnning asosiy g'oyasini tez aniqlash ko'nikmasini rivojlantiradi. Tanlab o'qish o'quvchilarni matn ichidagi muhim ma'lumotlarni farqlashga undaydi, bu esa ularga tezkor tushunish va axborotni saralash qobiliyatini beradi.

Qisqartirib hikoyalash matnning asosiy mazmunini qisqa va aniq tarzda umumlashtirishni anglatadi. Bu usul o'quvchilarning matnning mohiyatini bir-ikki jumla bilan ifodalash qobiliyatini shakllantiradi va ularni keraksiz tafsilotlarni qoldirib, asosiy g'oyaga e'tibor qaratishga o'rgatadi. Masalan, "Qo'zichoq va bo'ri" ertagini qisqartirib hikoya qilganda, o'quvchi "Bo'ri qo'zichoqni yedi" deb aytadi. O'qituvchi "Hikoyani qisqacha aytib ber" deb so'raydi. Bu jarayon o'quvchilarning matnni umumlashtirish ko'nikmasini oshiradi va nutqda qisqalik va aniqlikka urg'u beradi. Qisqartirib hikoyalash o'quvchilardan matnning eng muhim qismini aniqlashni va uni ixcham tarzda yetkazishni talab qiladi, bu esa mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi.

Asarni ijodiy qayta hikoyalash matn mazmunini yangi shaklda, o'quvchining tasavvuri va ijodiy yondashuvi asosida qayta ishlashni o'z ichiga oladi. Bu usul matnni o'zgartirish, qahramonlarning xatti-harakatlarini boshqacha tasavvur qilish yoki voqealarni yangi kontekstga ko'chirishni talab qiladi. Masalan, "Tulki va qarg'a" ertagini ijodiy qayta hikoya qilganda, o'quvchi "Tulki qarg'aga qo'shiq aytishni emas,

birga o'ynashni taklif qildi, lekin baribir pishloqni oldi" deb aytadi. O'qituvchi "Hikoyani o'z uslubingda qanday o'zgartirasan?" deb so'raydi. Bu jarayon o'quvchilarning tasavvur qilish qobiliyatini oshiradi va ularni matnni yangi nuqtai nazardan ko'rishga undaydi. Ijodiy qayta hikoyalash o'quvchilarning nutqini boyitadi, chunki ular yangi so'zlar va iboralardan foydalanadi.

So'z bilan tasvirlash matn mazmunini so'zlar orqali tasviriy va hissiy tarzda bayon qilishni anglatadi. Bu usul o'quvchilarning matnni tasavvur qilishini va uni badiiy uslubda ifodalashini rivojlantiradi. Masalan, "Bahor keldi" hikoyasini so'z bilan tasvirlaganda, o'quvchi "Quyosh nurlari bilan yer issidi, gullar rang-barang libos kiyib ochildi" deb aytadi. O'qituvchi "Hikoyani ko'z oldingga keltirib, tasvirlab ber" deb so'raydi. Bu jarayon o'quvchilarning tasviriy so'zlardan foydalanish ko'nikmasini oshiradi va matnning hissiy ta'sirini kuchaytiradi. So'z bilan tasvirlash o'quvchilarni matnni nafaqat hikoya qilibgina qolmay, balki uni jonli tasvirlar bilan boyitib aytishga o'rgatadi.

Bu usullarni amalda qo'llashda ijodiy yondashuv muhim o'rin tutadi. To'liq qayta hikoyalash uchun o'quvchilar matnni sinfda ovoz chiqarib aytib beradi, masalan, "Qo'zichoq daryo bo'yida yurgan edi, bo'ri kelib uni tutdi" deb batafsil hikoya qiladi. Tanlab o'qishda o'quvchilar matndan faqat asosiy jummalarni o'qiydi, masalan, "Quyvon o'rmonga qochdi" deb muhim qismni ajratadi. Qisqartirib hikoyalashda o'quvchilar matnni qisqa umumlashtiradi, masalan, "Tulki qarg'adan pishloqni oldi". Ijodiy qayta hikoyalashda esa o'quvchilar yangi hikoya tasavvur qiladi, masalan, "Quyvon qochib, do'stlariga xabar berdi". So'z bilan tasvirlashda o'quvchilar tasviriy iboralar ishlatadi, masalan, "O'rmon shamoli daraxtlarni silkitdi".

O'yinli usullar bu jarayonni qiziqarli qiladi. "Hikoyani davom ettir" o'yini ijodiy qayta hikoyalashda qo'llanilib, o'quvchilar "Tulki keyin nima qildi?" degan savolga javob izlaydi. "Mu him qismlarni tanla" o'yini tanlab o'qishda ishlatiladi, o'quvchilar matndan asosiy jummalarni topadi. "Qisqacha ayt" o'yini qisqartirib hikoyalashni o'rgatadi, o'quvchilar matnni bir jumla bilan ifodalaydi. Bu o'yinlar o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydi va darsni jonlantiradi. Guruhda ishlash ham samarali bo'lib, o'quvchilar jamoada matnni qayta hikoya qiladi yoki tasvirlaydi, masalan, biri hikoyachi, boshqasi tasvirlovchi bo'lib ishlaydi.

Texnologiyadan foydalanish bu usullarni boyitadi. O'quvchilar matnni audio yozuv sifatida to'liq qayta hikoya qilib yozib oladi yoki video shaklida ijodiy tarzda tasvirlaydi. Masalan, "Bahor keldi" hikoyasini animatsiya orqali qayta hikoya qiladi. O'qituvchi "Hikoyani videoda qanday ko'rsatasan?" deb so'raydi. Bu usul o'quvchilarning zamonaviy vositalar bilan ishlash qobiliyatini oshiradi va matnni yangi shaklda ifodalashga imkon beradi. Shu bilan birga, raqamli platformalarda matnning muhim qismlarini tanlab o'qish mashqlari bajariladi.

O'quvchilarning yoshiga moslashish muhim: boshlang'ich sinflarda to'liq qayta hikoyalash oddiy ertaklar bilan boshlanadi, masalan, "Quyov qochdi" hikoyasi batafsil aytib beriladi. Tanlab o'qish va qisqartirib hikoyalash o'rta sinflarda rivojlanadi, o'quvchilar muhim qismlarni ajratib, qisqa umumlashtiradi. Ijodiy qayta hikoyalash va so'z bilan tasvirlash yuqori sinflarda murakkab matnlar bilan ishlatiladi, masalan, o'quvchilar hikoyani zamonaviy kontekstda tasvirlaydi. O'qituvchi har bir bosqichda o'quvchilarning qiziqishini hisobga oladi.

Bu jarayonning tarbiyaviy ahamiyati o'quvchilarni matndan saboq olishga va uni hayot bilan bog'lashga o'rgatishdadir. Masalan, "Do'st bilan yurgan yaxshi" hikoyasini qayta hikoya qilganda, o'quvchilar do'stlik muhimligini anglaydi. Ijodiy qayta hikoyalash va tasvirlash o'quvchilarning o'ziga ishonchini oshiradi, chunki ular o'z tasavvurlarini sinfda namoyish qiladi. Shu bilan birga, bu usullar o'quvchilarning hissiy rivojlanishiga yordam beradi, chunki ular matnni tasviriyl va hissiy tarzda idrok etadi.

Asarga reja tuzish. Asar matni qahramonlari ustida ishlash.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini badiiy asar bilan tanishtirish, uni to'g'ri va anglab o'qishga o'rgatish ta'limning muhim vazifalaridan biridir. Bunda asarni mazmunan tahlil qilish, uning asosiy g'oyasini anglash, syujet chizig'ini kuzatish, personajlarga baho berish va muhim epizodlarni ajratish o'quvchilarning badiiy tafakkurini shakllantirishda asosiy o'rin tutadi. Ayniqsa, asarga reja tuzish va qahramonlar ustida ishlash metodik jihatdan to'g'ri yo'lga qo'yilsa, o'quvchilar adabiy materialni chuqur o'zlashtirish imkoniga ega bo'ladi.

Asarga reja tuzish o'quvchiga voqealarni ketma-ketlikda tushunish, syujet dinamikasini tahlil qilish, har bir epizodning ahamiyatini anglash va asarning umumiy mazmunidan xulosa chiqarishga yordam beradi. Reja tuzish jarayonida matnning asosiy qismlari ajratiladi, har bir qismga qisqa va aniq sarlavhalar qo'yiladi. Bunday mashg'ulotlar bolalarning fikrlash faoliyatini kuchaytiradi, mantiqiy tafakkurini rivojlantiradi, yozma nutqini boyitadi. Reja tuzishda o'qituvchi avval o'zi namunaviy tarzda reja tuzishni ko'rsatadi, keyin esa bolalar bilan birgalikda yoki mustaqil shaklda reja tuzish vazifasini tashkil etadi.

Reja tuzish orqali asardagi muhim voqealarni tanlab olish, ularni mazmunan bir-biriga bog'lash, epizodlar o'rtasidagi sabab-oqibat munosabatini tushuntirish imkoniyati yaratiladi. Ayniqsa, voqealarni xronologik tartibda ketma-ket sanab o'tish emas, balki har bir epizodga mazmunli nom qo'yish o'quvchilarning matnga ijodiy yondashishini kuchaytiradi. Asarning kirish, rivojlanish, avj nuqtasi va yakuniy qismi asosida reja tuzish bolalarda kompozitsion tahlil qilish ko'nikmasini shakllantiradi.

Badiiy matnni tahlil qilish jarayonida qahramonlar ustida ishlash alohida o'rin tutadi. Bu orqali o'quvchilar asardagi shaxslar faoliyatini tahlil qiladi, ularning xarakterini anglaydi, ijobiy va salbiy tomonlarini baholaydi. Qahramonning so'zlari,

harakatlari, muhitdagi o'rni, boshqa obrazlarga munosabati orqali uning xarakteri ochib boriladi. O'quvchilar personajlar bilan ichki dialog olib boradi, ularning xatti-harakatlarini tushunishga harakat qiladi, o'z fikrini mustaqil bayon etadi.

Qahramonlar ustida ishlash jarayonida o'quvchilarga turli savollar berish, rollarga bo'lib o'qitish, muhokama usullaridan foydalanish, qiyosiy tahlil o'tkazish kabi usullar samarali hisoblanadi. Masalan, "Agar siz shu qahramon o'rnida bo'lganingizda nima qilardingiz?", "Qahramonning bu ishini qanday baholaysiz?", "Uning xarakteridagi ijobiy va salbiy tomonlar nimalarda ko'rinadi?" kabi savollar orqali o'quvchilarning tafakkuri va munosabatini rivojlantirish mumkin. Qahramonlarning ruhiy holatini ifodalashga oid topshiriqlar esa badiiy tahlil qilish malakalarini mustahkamlaydi.

Qahramonlar ustida ishlash orqali o'quvchilar hayotiy hodisalarga badiiy nigoh bilan qarashni o'rganadi. Har bir personaj o'quvchida muayyan his-tuyg'ularni uyg'otadi, bu esa ularning axloqiy-ruhiy tarbiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, obrazlar tahlili orqali o'quvchilar nutq madaniyati, so'z boyligi, fikrning aniqligi kabi ko'nikmalarga ham ega bo'ladi.

Asarga reja tuzish va qahramonlar ustida ishlash badiiy asarni puxta o'zlashtirish, o'quvchilarni mustaqil fikrlashga, tahliliy yondashuvga, tanqidiy qarashga o'rgatishning eng muhim vositalaridandir. Bu metodik ishlar adabiyot darslarida nafaqat asar matnini o'rganish, balki o'quvchilarda did, badiiy tafakkur, estetik sezgi, axloqiy qadriyatlarni shakllantirish uchun xizmat qiladi.

Asarda ishtirok etuvchilar. Bosh qahramon. Epizodik qahramon.

Asarda ishtirok etuvchilar, bosh qahramon va epizodik qahramon matnni tahlil qilishda muhim tushunchalar bo'lib, o'quvchilarning asar mazmunini tushunishini, qahramonlarning rolini aniqlashini va matnning umumiy g'oyasini idrok etishini ta'minlaydi. Bu jarayon o'quvchilarning o'qish savodxonligini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega, chunki qahramonlar asarning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida voqealarning rivojlanishini belgilaydi. Asarda ishtirok etuvchilar hikoyaning barcha personajlarini o'z ichiga olsa, bosh qahramon asarning markaziy figurasi bo'lib, epizodik qahramonlar esa voqealarga qo'shimcha rang beradi. Ushbu tushunchalar ustida ishlash o'quvchilarning tahlil qilish qobiliyatini, tasavvurini va matn bilan hissiy bog'lanishini oshiradi. Bu faoliyat o'quvchilarning yosh xususiyatlari va matnning murakkabligiga qarab tashkil etiladi.

Asarda ishtirok etuvchilar hikoyada harakat qiluvchi yoki voqealarga ta'sir ko'rsatuvchi barcha shaxslarni anglatadi. Ular asarning muhim qismi bo'lib, voqealarni rivojlantirishda turli rollarni bajaradi. Masalan, "Tulki va qarg'a" ertagida ishtirok etuvchilar tulki va qarg'a bo'lib, ularning o'zaro munosabatlari hikoyaning asosini tashkil qiladi. O'quvchilar matnni o'qiganda, avval ishtirok etuvchilarni aniqlaydi: "Hikoyada kimlar bor?" degan savolga javob izlaydi. O'qituvchi bu jarayonda "Asarda qanday qahramonlar ishtirok etadi?" deb so'raydi. O'quvchilar ishtirok etuvchilarni

ro'yxatga olib, ularning harakatlarini muhokama qiladi, masalan, "Tulki aldadi, qarg'a pishloqni tushirdi". Bu usul o'quvchilarning matnning tuzilishini tushunishini va qahramonlarning o'zaro bog'lanishini aniqlashini ta'minlaydi.

Bosh qahramon asarning markaziy figurasini bo'lib, voqealarning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida hikoyaning rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Bosh qahramon odatda matnning asosiy g'oyasini yetkazuvchi yoki muallifning fikrini aks ettiruvchi shaxs bo'ladi. Masalan, "Quyvon qochdi" hikoyasida bosh qahramon quyvon bo'lib, uning qochishi hikoyaning asosiy mavzusini - ehtiyotkorlikni ko'rsatadi. O'quvchilar bosh qahramonni aniqlash uchun "Hikoyada kim eng muhim?" yoki "Voqealar kim atrofida aylanadi?" degan savollarga javob beradi. O'qituvchi "Bosh qahramon kim va nima uchun?" deb so'raydi. O'quvchilar quyvonning harakatlarini tahlil qilib, "U qochib, o'zini saqladi" deb xulosa qiladi. Bu jarayon o'quvchilarning matnning asosiy g'oyasini tushunishini va qahramonning xarakterini tahlil qilishini oshiradi.

Bosh qahramonning xususiyatlari matnni chuqur o'rganishda muhimdir. O'quvchilar uning xatti-harakatlarini, maqsadini va hikoyadagi o'rnini muhokama qiladi. Masalan, "Tulki va qarg'a"da bosh qahramon sifatida tulki tanlansa, o'quvchilar "Tulki ayyor va zukko edi" deb uning xarakterini tasvirlaydi. O'qituvchi "Bosh qahramon qanday odam yoki hayvon edi?" deb so'rab, o'quvchilarni qahramonning ichki dunyosini tasavvur qilishga undaydi. Bu usul o'quvchilarning qahramon bilan hissiy bog'lanishini oshiradi va matnning ma'nosini chuqur idrok etishga yordam beradi. Bosh qahramon ko'pincha ijobiy yoki salbiy xususiyatlarga ega bo'lib, o'quvchilarga hayotiy saboq beradi, masalan, tulki ayyorligi bilan ehtiyot bo'lish zarurligini o'rgatadi.

Epizodik qahramonlar asarda asosiy voqealarga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qilmasdan, hikoyaga qo'shimcha rang beruvchi yoki muayyan vaziyatni ochib beruvchi shaxslar sifatida ishtirok etadi. Ular ko'pincha qisqa vaqt paydo bo'lib, asosiy qahramonning harakatlarini to'ldiradi yoki hikoyaning fonini boyitadi. Masalan, "Qo'zichoq va bo'ri" ertagida bosh qahramon qo'zichoq va bo'ri bo'lsa, daryo bo'yida paydo bo'lgan qush yoki baliq epizodik qahramon sifatida hikoyaga qo'shimcha tasvir qo'shadi. O'quvchilar epizodik qahramonlarni aniqlash uchun "Hikoyada yana kimlar bor edi, lekin unchalik muhim emas?" degan savolga javob izlaydi. O'qituvchi "Epizodik qahramonlar kimlar va ular nima qildi?" deb so'raydi. O'quvchilar "Qush qo'zichoqqa xabar berdi" deb javob berishi mumkin. Bu usul o'quvchilarning matnning ikkinchi darajali qismlarini farqlashini oshiradi.

Epizodik qahramonlarning roli matnning umumiy mazmunini boyitishda muhimdir, lekin ular asosiy voqealarni boshqarmaydi. Masalan, "Bahor keldi" hikoyasida quyosh va gullar bosh qahramon sifatida tasvirlansa, shamol yoki bulutlar epizodik qahramon sifatida fon yaratadi. O'quvchilar epizodik qahramonlarning

hikoyadagi o‘rnini tahlil qilib, “Shamol gullar ochilishiga yordam berdi” deb xulosa qiladi. O‘qituvchi “Bu qahramonlarsiz hikoya qanday bo‘lardi?” deb so‘rab, o‘quvchilarni epizodik qahramonlarning ahamiyatini o‘ylashga undaydi. Bu jarayon o‘quvchilarning matnni har tomonlama tushunishini ta‘minlaydi va tasviriy elementlarni qadrlashga o‘rgatadi.

Asarda ishtirok etuvchilar, bosh qahramon va epizodik qahramonlar ustida ishlash bir necha bosqichda amalga oshiriladi. O‘quvchilar avval matnni o‘qiydi va ishtirok etuvchilarni ro‘yxatga oladi, masalan, “Tulki, qarg‘a, daraxt”. Keyin bosh qahramonni aniqlaydi, “Tulki hikoyaning markazi” deb belgilaydi. Oxirida epizodik qahramonlarni ajratib, “Daraxt faqat fon edi” deb xulosa qiladi. O‘qituvchi bu jarayonda “Hikoyada kim eng muhim, kim esa yordamchi?” degan savollar bilan yo‘naltiradi. O‘quvchilar qahramonlarning harakatlarini muhokama qilib, ularning rolini tahlil qiladi, bu esa matnning tuzilishini tushunishga yordam beradi.

O‘yinli usullar bu jarayonni qiziqarli qiladi. “Qahramonni top” o‘yini tashkil qilinib, o‘quvchilar matndan bosh qahramon va epizodik qahramonlarni aniqlaydi. Masalan, “Quyvon qochdi” hikoyasida “Quyvon bosh qahramonmi?” degan savolga javob izlanadi. “Rolni tasvirla” o‘yini o‘quvchilardan qahramonlarning harakatlarini ko‘rsatishni so‘raydi, masalan, tulki ayyorlik bilan yuradi. Bu o‘yinlar o‘quvchilarning faol ishtirokini ta‘minlaydi va darsni jonlantiradi. Guruhda ishlash ham samarali bo‘lib, o‘quvchilar jamoada qahramonlarni muhokama qiladi, masalan, biri bosh qahramonni, boshqasi epizodik qahramonni tasvirlaydi.

Ijodiy vazifalar qahramonlarni o‘rganishni boyitadi. O‘quvchilar bosh qahramon haqida hikoya yozadi, masalan, “Tulki keyin nima qildi?” deb tasavvur qiladi. Epizodik qahramonlar uchun yangi rol o‘ylab topadi, masalan, “Qush qo‘zichoqni qutqardi”. O‘qituvchi “Qahramonning hikoyasini qanday o‘zgartirasan?” deb so‘raydi. Bu usul o‘quvchilarning tasavvurini oshiradi va matnni ijodiy qayta ishlashga undaydi. O‘quvchilar qahramonlarni rasm bilan tasvirlashi ham mumkin, bu ularning hissiy idrokini kuchaytiradi.

O‘quvchilarning yoshiga moslashish muhim: boshlang‘ich sinflarda oddiy ertaklarda qahramonlar aniqlanadi, masalan, “Qo‘zichoq bosh qahramon, qush epizodik”. O‘rta sinflarda murakkab hikoyalarda qahramonlarning xarakteri tahlil qilinadi. Yuqori sinflarda qahramonlarning ramziy ma‘nosi o‘rganiladi. O‘qituvchi matnni tanlashda o‘quvchilarning qiziqishini hisobga oladi.

Bu jarayonning tarbiyaviy ahamiyati o‘quvchilarni qahramonlar orqali hayotiy saboq olishga o‘rgatishdadir. Masalan, tulki ayyorligi ehtiyotkorlikni, qo‘zichoq soddaligi esa xavfni anglatadi. Bu o‘quvchilarning axloqiy dunyoqarashini shakllantiradi. Shu bilan birga, qahramonlarni tahlil qilish o‘quvchilarning empatiya qobiliyatini oshiradi.

Qahramonlarning xatti-harakatini baholash. Asar qurilishi: boshlanmasi, kulminatsiyasi, yakunlanish.

Adabiy asarlarda qahramonlarning xatti-harakatlari ularning shaxsiyati, ijtimoiy muhiti va muammolarini anglashda asosiy vosita hisoblanadi. Qahramonlarning harakatlari asarning tuzilishi - boshlanish, kulminatsiya va yakunlanish bosqichlarida ketma-ket rivojlanib, tomoshabin yoki o'quvchiga ularning ruhiy olami, qarashlari va qiyinchiliklari oldidagi munosabatini ochib beradi. Har bir bosqich qahramonning xulq-atvori, qarorlari va ularning oqibatlari bilan bog'liq holda asarning badiiy tuzilishini shakllantiradi.

Asarning boshlanishida qahramonning asosiy xususiyatlari, maqsadlari va dunyoqarashi taqdim etiladi. Bu bosqichda muallif qahramonning shaxsiyati, hayotiy sharoitlari va kelajakdagi harakatlariga asos bo'ladigan motivlarni ochib beradi. Masalan, klassik adabiyotlarda qahramonning boshlang'ich holati (masalan, kamchiliklar, orzular yoki ijtimoiy mavqei) uning keyingi qarorlariga ta'sir ko'rsatadi. Qahramonning dastlabki harakatlari - masalan, qasos olish istagi, sevgi izlashi yoki ijtimoiy adolat uchun kurash - uning ruhiy kechinmalarini va asarning mavzusini aks ettiruvchi muhim elementlardir.

Kulminatsiya bosqichida qahramon eng katta qiyinchiliklarga duch keladi, bu uning xarakterini va e'tiqodlarini sinab ko'radi. Bu bosqichda qahramonning harakatlari eng faol bo'lib, u o'zining ichki kurashi yoki tashqi to'qnashuvlar bilan yuzma-yuz keladi. Kulminatsiya qahramonning asosiy xususiyatlarini (jasorat, egoizm, fidoyilik, xiyonat kabi) namoyon qiladi. Masalan, tragediyalarda qahramonning noto'g'ri qarori uning qulashiga olib kelishi mumkin, epik asarlarda esa qahramonning qat'iyati va jasorati g'alabaga erishishiga yordam beradi.

Qahramonlarning xatti-harakatlari asarning tuzilishida muhim rol o'ynaydi, chunki ular asarning mazmuni va badiiy qurilishini shakllantiradi. Harakatlarning boshlanishi, kulminatsiyasi va yakunlanishi qahramonning shaxsiy sarguzashtlarini va ruhiy olamini ochib berish uchun ishlatiladi. Qahramonlarning qarorlari va ularning oqibatlari tomoshabin yoki o'quvchiga inson tabiati, ijtimoiy adolat va axloqiy qarorlar haqida fikr yuritishga imkon beradi. Shu sababli, qahramonlarning xatti-harakatlarini tahlil qilish asarning badiiy qimmatini va universal insoniy mazmunini tushunishda muhim usul hisoblanadi.

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

- ✓ Matn mazmunini to'liq anglab, o'z so'zlaringiz bilan qisqacha qayta hikoya qiling
- ✓ Matndagi asosiy voqealarni boshqacha tartibda bayon qilib chiqing
- ✓ Qahramonlardan birining nuqtai nazaridan voqeani qayta yozing
- ✓ Matndagi voqeani boshqacha tugating va yangicha syujet kiriting

- ✓ Matndan keyingi voqealar rivojini tasavvur qilib davomini yozing
- ✓ Matnda berilmagan holda, qahramonlarning ichki tuyg'ularini yoritib bering
- ✓ Matnga yangi personaj qo'shing va voqealarga ta'sirini tasvirlang
- ✓ Matn mavzusi asosida she'r, maktub yoki esse tuzing

Muhokama uchun savollar

- ✓ Qayta hikoyalash jarayonida e'tibor qaratilishi kerak bo'lgan asosiy jihatlar nimalar?
- ✓ Ijodiy ishlar matnni yaxshi o'zlashtirishga qanday yordam beradi?
- ✓ Qahramonning nuqtai nazaridan voqeani qayta yozishda nimalarni hisobga olish kerak?
- ✓ Matnga yangi voqea qo'shishda qanday ta'limiy maqsadlar ko'zlanadi?
- ✓ Bolalarda tasavvur va ijodiy fikrlashni rivojlantirish uchun qaysi usul samaraliroq?
- ✓ Matn mazmunini anglash va qayta ifoda qilish o'rtasida qanday farq bor?

12-mavzu: Boshlang'ich ta'limda matn ustida ishlash orqali o'quvchilar nutqini va mustaqil fikrlash qobiliyatini o'stirish

REJA:

1. Boshlang'ich ta'limda matn ustida ishlash orqali o'quvchilar nutqini va mustaqil fikrlash qobiliyatini o'stirish.
2. Nutq o'stirish. Bog'lanishli nutq.
3. Matn ustida ishlash orqali o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini o'stirish usullari.

✦ **Tayanch so'z va iboralar:** matn ustida ishlash, ifodali nutq, mustaqil fikrlash, tasavvur qilish, o'z so'zida ifodalash, mazmunni tahlil qilish, badiiy til, tahliliy yondashuv, savol-javob, logik fikr yuritish, yozma nutqni rivojlantirish, og'zaki bayon qilish, tasviriy ifoda, erkin mulohaza, fanlararo bog'lanish, mustaqil xulosa chiqarish.

Boshlang'ich ta'limda matn ustida ishlash orqali o'quvchilar nutqini o'stirish.

Boshlang'ich ta'limda nutqni o'stirish - bu bolalarning kommunikativ qobiliyatlarini, so'z boyligini va mantiqiy fikrlashini shakllantirishning asosiy yo'nalishlaridan biridir. Matn ustida ishlash usullari orqali o'quvchilar nafaqat o'qish va yozish ko'nikmalarini oshirishadi, balki nutq jarayonida mazmunli, aniq va badiiy ifodalardan foydalanishni ham o'rganadilar.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga matnni tushunishni o'rgatish nutqiy faollikni oshirishning birinchi bosqichidir. *Buning uchun quyidagi usullardan foydalanish mumkin:*

- **To'g'ri va ifodali o'qish** - o'qituvchi namuna ko'rsatadi, o'quvchilar esa uni takrorlab, ohang, ritm va tovushlarni to'g'ri ishlatishni o'rganadilar.

- **Savol-javob mashqlari** - o'qilgan matn haqida savollar berish orqali bolalarning tushunish darajasini oshirish.

- **Matnni qayta hikoya qilish** - o'quvchi matn mazmunini o'z so'zlari bilan aytib beradi, bu uning tushunish darajasini va so'z boyligini oshiradi.

Nutqning boyligi bolalarning muloqot qobiliyatini belgilaydi. *Matnlar orqali yangi so'zlar va iboralarni o'rgatish usullari:*

- **Sinonim va antonimlarni topish** - matndagi so'zlarga yaqin yoki qarama-qarsh ma'noli so'zlarni izlash.

- **Tasvirlash mashqlari** - matndagi qahramonlar, hodisalar yoki tabiat manzaralarini batafsil tasvirlash.

- **Idioma va maqollardan foydalanish** - matnlarda uchraydigan maqol, matal va idiomalarni tushuntirib, ularni nutqda qo'llashga o'rgatish.

Nutqning mantiqiyli - fikrlarning ketma-ketligi va bog'lanishidir.

Buni o'stirish uchun:

- **Matnni tahlil qilish** - asosiy fikr, voqealar ketma-ketligi va sabab-oqibat bog'lanishlarini aniqlash.

- **Mavzuga doir erkin gapirish** - o'quvchilarga matn asosida o'z fikrlarini bildirishga imkon berish.

- **Hikoya yaratish** - berilgan kalit so'zlar yoki rasmlar asosida yangi hikoya tuzish.

Nutqning badiiy jihati - obrazli ifodalar, taqqoslashlar va metaforalardan foydalanishni o'z ichiga oladi. *Bunga yordam beradigan mashqlar:*

- **Matndagi obrazlarni tahlil qilish** - qahramonlar, tabiat tasvirlari yoki his-tuyg'ularni tushunish.

- **Erkin ijodiy ishlar** - she'r, hikoya yoki insho yozish orqali o'quvchilarning ifoda uslubini rivojlantirish.

- **Teatrlashtirish** - matn asosida kichik spektakllar tashkil etish, bu nutq va harakatlarni uyg'unlashtirishga yordam beradi.

Boshlang'ich sinflarda nutqda grammatik, leksik yoki talaffuz xatolari tez-tez uchraydi. *Ularni bartaraf etish usullari:*

- **To'g'ri talaffuzga e'tibor** - o'qituvchi namuna ko'rsatadi, o'quvchilar esa uni diqqat bilan takrorlaydilar.

- **Xatolarni tushuntirish** - o'quvchi noto'g'ri gapirganida, uni tinimsiz uzmasdan, do'stona tarzda to'g'rilash.

- **Takroriy mashqlar** - xato qilinadigan so'z va qurilmalarni muntazam takrorlash.

Matn ustida ishlash boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqini o'stirishning samarali usullaridan biridir. Tizimli ravishda o'tkaziladigan mashqlar, matn tahlillari va ijodiy vazifalar bolalarning so'z boyligini, mantiqiy fikrlashini va badiiy ifodalarini rivojlantirishga yordam beradi. O'qituvchi tomonidan qo'llanadigan interfaol metodlar bolalarni faol muloqot qilishga, o'z fikrlarini erkin va aniq ifoda etishga o'rgatadi.

Nutq. Nutq o'stirish. Bog'lanishli nutq.

Nutq - inson tafakkuri, bilimi va hissiyotini ifodalovchi asosiy vosita bo'lib, shaxs va jamiyat o'rtasidagi muloqotda muhim ahamiyat kasb etadi. Nutq orqali shaxs o'z fikrini ifodalaydi, boshqalar fikrini tushunadi, bilimlarni qabul qiladi va ulashadi. Til - bu nutqning asosi, undagi vositalar orqali nutq shakllanadi, ammo nutq - bu til vositalarining muayyan maqsadli faoliyatda qo'llanishi demakdir. Shuning uchun til va nutq o'rtasidagi farqni anglash, nutqni o'stirish jarayonlarining ilmiy-nazariy asoslarini chuqur o'rganish ta'lim va tarbiyada katta ahamiyatga ega.

Boshlang'ich ta'lim jarayonida nutqni o'stirish pedagogik faoliyatning markaziy vazifalaridan biri hisoblanadi. O'quvchilarda og'zaki va yozma nutq malakalarini shakllantirish, ularning so'z boyligini oshirish, fikrni mantiqiy izchillikda bayon eta olishga o'rgatish zamonaviy ta'limda ustuvor yo'nalishlardan biridir. Chunki nutq o'z ifodasida nafaqat lingvistik kompetensiyani, balki fikrlash madaniyati, muloqot qobiliyati va estetik didni ham o'z ichiga oladi.

Nutqni o'stirish jarayoni bosqichma-bosqich, tizimli yondashuv asosida olib borilishi kerak. Avvalo, bolalarda tovushlar talaffuzini to'g'rilash, fonetik jihatdan ravon va aniq so'zlay olishga e'tibor qaratiladi. So'ngra, leksik boylikni oshirish, so'z va iboralarni to'g'ri tanlab qo'llash, grammatik jihatdan to'g'ri gap tuzish ko'nikmalari shakllantiriladi. Bu bilan birga, matnni anglab o'qish, qayta hikoya qilish, mustaqil bayon qilish, savol-javob asosida fikr almashish orqali o'quvchilarda bog'lanishli nutqni shakllantirishga yo'naltirilgan mashqlar muhim o'rin tutadi.

Bog'lanishli nutq - bu mazmunan yaxlit, kompozitsion jihatdan mukammal, grammatik jihatdan izchil matn bo'lib, fikrning boshi, davomiyligi va yakuni mavjud bo'ladi. Bunday nutq turlarida gaplar o'zaro mantiqan bog'langan bo'lib, har bir gap oldingi va keyingi gap bilan ma'no jihatdan chambarchas aloqador bo'ladi. Bog'lanishli nutq og'zaki va yozma shakllarda ifodalanadi. Og'zaki bog'lanishli nutqda fikrlar bevosita ifoda etiladi, intonatsiya va mimika orqali boyitiladi. Yozma bog'lanishli nutqda esa aniq tuzilma, grammatik izchillik va kompozitsion yaxlitlik muhim ahamiyat kasb etadi.

Bog'lanishli nutqni rivojlantirish uchun ishlatiladigan metodik yondashuvlar ichida matn bilan ishlash, hikoya qilish, darslik matnlarini qayta bayon qilish, asarlardan olingan parchalar asosida tahlil olib borish, rasm asosida matn tuzish, topishmoqlar, maqollar, ertaklar asosida hikoya qilish usullari keng qo'llaniladi. Ushbu usullar orqali o'quvchilar matnning kompozitsion qismlarini ajrata oladi, syujet ketma-ketligini saqlagan holda fikrini bayon etadi, kerakli so'zlarni tanlaydi, ifoda vositalarini o'rnida qo'llaydi.

Nutq o'stirish uchun qo'llaniladigan mashqlar orasida dialog tuzish, savol-javobli suhbatlar tashkil qilish, hikoyaning davomini aytib berish, matn asosida rasm chizish yoki rasm asosida matn tuzish, belgilar asosida matn yaratish kabi topshiriqlar muhim o'rin tutadi. Bu mashqlar nafaqat nutqiy rivojlanishni ta'minlaydi, balki bolalarning tafakkurini, xotirasini, e'tiborini va tasavvurini ham kengaytiradi. Shu bois nutqni o'stirish topshiriqlari faqat lingvistik maqsadlarni emas, balki psixologik va estetik tarbiyani ham ko'zda tutadi.

Bog'lanishli nutq malakalari bolaning jamiyatda erkin fikrlovchi shaxs sifatida shakllanishida asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. O'quvchi o'z fikrini izchil, mantiqiy, grammatik jihatdan to'g'ri, madaniyatli va ifodali bayon qila olsa, u o'qish va yozish jarayonlarida faol ishtirok eta oladi, o'z fikrini himoya qilishga qodir bo'ladi.

Shuningdek, bog‘lanishli nutq o‘quvchilarning yozma ishlarida, insholar yozishda, savol-javoblarda, muloqotlarda o‘z ifodasini topadi. Bu esa shaxsiy rivojlanish, ijodiy tafakkur va muloqot madaniyatining poydevorini yaratadi.

Nutq o‘stirishning muhim jihatlaridan biri bu emotsional va estetik ifodaning rivojlanishidir. Bunda o‘quvchining so‘zlar orqali o‘z hissiyotini ifodalashga bo‘lgan ehtiyoji, badiiy tasvir vositalarini anglay olish qobiliyati shakllanadi. Xususan, she‘r o‘qish, rollarga bo‘lib o‘qish, dramatizatsiya, sahnalashtirish orqali bolalarda nutqning obrazlilik, obraz orqali fikrni yetkazish ko‘nikmalari rivojlanadi. Nutqning badiiy-estetik qirralarini rivojlantirish uchun bolalarni kitobxonlikka jalb etish, matnlardan parchalar yod olish, iqtiboslar keltirish kabi usullar ham qo‘llanilishi kerak.

Shuningdek, nutq o‘stirishda bolalarning shaxsiy tajribasi, ijtimoiy muhit, oila va jamiyatning o‘rni katta. Ota-onalar va pedagoglarning nutqi, maktab va sinfdagi muloqot muhiti, multimedia vositalaridan foydalanish, turli kommunikativ mashg‘ulotlar tashkil etish bu borada muhim omillardir. Nutqiy faoliyat bolalar tomonidan nafaqat dars davomida, balki darsdan tashqari mashg‘ulotlarda ham qo‘llanilishi, hayotiy vaziyatlar bilan bog‘lanishi lozim.

Matn ustida ishlash orqali o‘quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini o‘stirish usullari.

Boshlang‘ich ta’limda matn ustida ishlash orqali o‘quvchilar nutqini va mustaqil fikrlash qobiliyatini o‘stirish o‘qish savodxonligini rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlaridan biridir. Bu jarayon yosh bolalarni matnni tushunishga, o‘z fikrlarini mantiqiy ifodalashga va ijodiy yondashuv bilan muammolarni hal qilishga o‘rgatadi. Matn ustida ishlash o‘quvchilarning so‘z boyligini kengaytiradi, nutqini ravonlashtiradi va mustaqil fikrlash orqali o‘z xulosalarini shakllantirishga yordam beradi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh xususiyatlari - qiziqishning tez o‘zgarishi, konkret tasavvurlarga tayanishi va diqqatni uzoq ushlab turmasligi - bu jarayonni o‘yinli, qiziqarli va amaliy usullar bilan tashkil etishni talab qiladi. Ushbu faoliyat o‘qituvchining rahbarligi va o‘quvchilarning faol ishtiroki bilan muvaffaqiyatli amalga oshiriladi.

Matn ustida ishlash o‘quvchilar nutqini rivojlantirishda muhim vosita sifatida matnni o‘qish, tushunish va qayta hikoyalash kabi ko‘nikmalarni shakllantiradi. O‘quvchilar oddiy hikoya yoki ertakni o‘qiganda, ular matnning mazmunini o‘z so‘zlari bilan aytishga harakat qiladi. Masalan, “Tulki va qarg‘a” ertagini o‘qib, o‘quvchi “Tulki qarg‘adan pishloqni oldi” deb qisqacha hikoya qiladi. O‘qituvchi bu jarayonda “Nima bo‘ldi, o‘z so‘zlaring bilan ayt” deb so‘raydi. Bu usul o‘quvchilarning nutqini ravonlashtiradi, chunki ular matnni so‘zma-so‘z takrorlamasdan, o‘z iboralari bilan ifodalaydi. Shu bilan birga, nutqning aniqligi va mantiqiyli oshadi, chunki o‘quvchilar voqealarni tartib bilan aytishga o‘rganadi.

Matnni o'qish va tushunish o'quvchilarning nutqini rivojlantirishda dastlabki bosqichdir. O'quvchilar matnni ovoz chiqarib o'qiganda, so'zlarni to'g'ri talaffuz qilishni va intonatsiyadan foydalanishni o'rganadi. Masalan, "Bahor keldi" hikoyasini o'qiyotganda, o'quvchi "Quyosh chiqdi!" jumlaning quvonchli ohangda aytadi. O'qituvchi "Bu jumlaning qanday o'qiysan?" deb so'rab, o'quvchilarni hissiy o'qishga undaydi. Bu jarayon o'quvchilarning og'zaki nutqini yaxshilaydi va ularga so'zlarning hissiy ta'sirini his qilishni o'rgatadi. Matnni tushunish esa o'quvchilarning eshitgan yoki o'qigan ma'lumotni idrok etishini ta'minlaydi, bu esa keyinchalik nutqda fikrlarini aniq ifodalashga yordam beradi.

Mustaqil fikrlash qobiliyatini o'stirish uchun matn ustida ishlashda savol-javob usuli samarali hisoblanadi. O'quvchilar matnni o'qib, undan xulosa chiqarishga va o'z fikrlarini bildirmishga undaladi. Masalan, "Quyosh qochdi" hikoyasini o'qigandan keyin o'qituvchi "Quyosh nima uchun qochdi?" yoki "Sening o'rnida bo'lsang, nima qilarding?" deb so'raydi. O'quvchi "Quyosh bo'ridan qo'rqdi" yoki "Men yashirinardim" deb javob beradi. Bu savollar o'quvchilarning matnni tahlil qilishini, sabab-natija munosabatlarini aniqlashini va o'z tasavvurlarini ishga solishini ta'minlaydi. Shu bilan birga, o'quvchilar mustaqil fikr yuritishga o'rganadi, chunki ular o'qituvchining tayyor javoblari bilan taylanmay, o'z xulosalarini shakllantiradi.

Matn ustida ishlashda lug'at ishi o'quvchilar nutqini boyitishda katta rol o'ynaydi. O'quvchilar matndagi notanish so'zlarni aniqlab, ularning ma'nosini o'rganadi va nutqda qo'llaydi. Masalan, "o'rmon" so'zi "Bahor keldi" hikoyasida uchrasa, o'qituvchi "O'rmon degani nima?" deb so'raydi. O'quvchi "Daraxtlar ko'p joy" deb javob beradi va "Men o'rmonda yurdim" degan gap tuzadi. Bu jarayon o'quvchilarning so'z boyligini kengaytiradi va yangi so'zlarni kundalik nutqda ishlatishga o'rgatadi. O'qituvchi vizual yordam vositalaridan - rasmlar yoki harakatlardan foydalanib, so'zlarning ma'nosini tushunarli qiladi, bu esa o'quvchilarning nutqini yanada ravanlashtiradi.

Ijodiy vazifalar matn ustida ishlashda o'quvchilarning nutqini va mustaqil fikrlashini rivojlantirishda samarali usuldir. O'quvchilar matn asosida yangi hikoya yozadi, rasm chizadi yoki sahna ko'rsatadi. Masalan, "Tulki va qarg'a" ertagini o'qib, o'quvchi "Tulki keyin boshqa qushni aldadi" deb hikoya yozadi. O'qituvchi "Keyin nima bo'ldi deb o'ylaysan?" deb so'raydi. Bu vazifa o'quvchilarning tasavvurini ishga soladi va nutqda yangi iboralar qo'llashga undaydi. Shu bilan birga, o'quvchilar o'z fikrlarini ijodiy tarzda ifodalash orqali mustaqil fikrlashni o'rganadi, chunki ular matnni davom ettirish uchun o'z xulosalariga tayanadi.

Matnni qayta hikoyalash o'quvchilar nutqini rivojlantirishning asosiy usullaridan biridir. O'quvchilar matnni to'liq yoki qisqacha o'z so'zlari bilan aytib beradi. Masalan, "Qo'zichoq va bo'ri" ertagini o'qib, o'quvchi "Bo'ri qo'zichoqni ko'rdi va uni yedi" deb hikoya qiladi. O'qituvchi "Hikoyani o'z so'zlaring bilan ayt" deb

soʻraydi. Bu jarayon oʻquvchilarning nutqini mantiqiy va ravon qiladi, chunki ular voqealarni tartib bilan yetkazishga harakat qiladi. Shu bilan birga, qayta hikoyalash oʻquvchilarning mustaqil fikrlashini oshiradi, chunki ular matnning asosiy gʻoyasini aniqlab, uni oʻz uslubida ifodalaydi.

Guruhda ishlash matn ustida ishlashda oʻquvchilar nutqini va fikrlashini rivojlantirishda samarali boʻladi. Oʻquvchilar kichik jamoalarda matnni muhokama qiladi, qahramonlarning harakatlarini tahlil qiladi va birgalikda hikoya qiladi. Masalan, “Bahor keldi” hikoyasini guruhda oʻqib, biri “Quyosh chiqdi”, boshqasi “Gullar ochildi” deb aytadi. Oʻqituvchi “Guruhingiz bilan hikoyani qanday aytasiz?” deb soʻraydi. Bu usul oʻquvchilarning nutqini rivojlantiradi, chunki ular bir-biriga tushuntiradi va fikr almashadi. Shu bilan birga, guruhda muhokama qilish mustaqil fikrlashni oshiradi, chunki oʻquvchilar oʻz gʻoyalarini taklif qiladi va boshqalarning fikrlarini baholaydi.

Oʻyinli usullar boshlangʻich sinf oʻquvchilarining qiziqishini uygʻotadi va matn ustida ishlashni qiziqarli qiladi. “Hikoyani davom ettir” oʻyini oʻquvchilardan matnning oxirini tasavvur qilishni soʻraydi, masalan, “Quyosh qochdi va doʻstlariga yetdi”. Oʻqituvchi “Keyin nima boʻldi?” deb soʻraydi. Bu oʻyin oʻquvchilarning nutqini boyitadi va mustaqil fikrlashini ragʻbatlantiradi. “Soʻzni top” oʻyini matndagi muhim soʻzlarni aniqlashga yordam beradi, masalan, “oʻrmon” soʻzi tasvirlansa, oʻquvchi uni aytadi. Bu usul nutqni rivojlantiradi va soʻzlarni kontekstda tushunishga oʻrgatadi.

Matn ustida ishlashda savollar tuzish oʻquvchilarning mustaqil fikrlashini oshirishda muhim vositadir. Oʻquvchilar matn boʻyicha oʻzlari savol tuzadi, masalan, “Tulki nima uchun qargʻani aldadi?” yoki “Qargʻa nima qilishi kerak edi?”. Oʻqituvchi “Matn boʻyicha qanday savol soʻrading?” deb soʻraydi. Bu jarayon oʻquvchilarning matnni chuqur oʻrganishini va oʻz xulosalarini shakllantirishini taʼminlaydi. Shu bilan birga, savollarga javob berish nutqni rivojlantiradi, chunki oʻquvchilar oʻz fikrlarini toʻliq bayon qiladi.

Matnni tasvirlash oʻquvchilar nutqini boyitishda ijodiy yondashuvni taʼminlaydi. Oʻquvchilar matnni soʻz bilan tasvirlaydi, masalan, “Oʻrmonda daraxtlar yashil edi, quyosh nurlari porladi”. Oʻqituvchi “Hikoyani koʻz oldingga keltirib ayt” deb soʻraydi. Bu usul oʻquvchilarning tasviriy soʻzlardan foydalanishini oshiradi va nutqini hissiy qiladi. Shu bilan birga, tasvirlash mustaqil fikrlashni rivojlantiradi, chunki oʻquvchilar matnni oʻz tasavvurlari bilan boyitadi.

Boshlangʻich taʼlimda matn ustida ishlashning tarbiyaviy ahamiyati oʻquvchilarni hayotiy qadimiyatlar bilan tanishtirishda ham namoyon boʻladi. Masalan, “Doʻst bilan yurgan yaxshi” hikoyasini oʻqib, oʻquvchilar doʻstlik muhimligini oʻrganadi va bu haqda oʻz fikrlarini aytadi. Oʻqituvchi “Doʻstlik senga nima uchun kerak?” deb soʻraydi. Bu jarayon oʻquvchilarning axloqiy dunyoqarashini shakllantiradi va nutq

orqali o'z his-tuyg'ularini ifodalashga yordam beradi. Shu bilan birga, mustaqil fikrlash orqali o'quvchilar o'z qarashlarini rivojlantiradi.

O'quvchilarning yosh xususiyatlariga moslashish muhimdir. Birinchi sinflarda oddiy ertaklar bilan boshlanadi, masalan, "Quyond qochdi" hikoyasi o'qilib, qisqacha hikoya qilinadi. Ikkinchi sinflarda tasviriy matnlar bilan nutq rivojlantiriladi, uchinchi sinflarda esa savollar tuzish va tahlil qilish ko'proq qo'llanadi. O'qituvchi har bir bosqichda o'quvchilarning qiziqishini hisobga olib, matn tanlaydi, masalan, hayvonlar yoki tabiat haqidagi hikoyalar.

Boshlang'ich ta'limda matn ustida ishlash orqali o'quvchilar nutqini va mustaqil fikrlash qobiliyatini o'stirish

Boshlang'ich sinfda matn ustida ishlashga o'quvchilarni jalb qilish o'ziga xos xususiyatlarni namoyon qiluvchi pedagogik jarayon sanaladi. Har qanday pedagogik jarayon kabi boshlang'ich sinflarda matn ustida ishlashda ham muayyan psixologik, pedagogik, metodik talablar inobatga olinishi zarur. Shundagina boshlang'ich sinf o'quvchilari matn bilan ishlash orqali muayyan bilimlarni o'zlashtirish, ravon va ongli o'qish ko'nikma va malakalariga ega bo'ladi, nutq boyiydi, fikrlash qobiliyati rivojlanadi. Natijada o'quv dasturida ko'zda tutilgan talablar bajariladi.

"O'qish savodxonligi" darsligida berilgan matnlar boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutq ko'nikmalarini shakllantirishda o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Boshlang'ich sinflarda o'qish darslarining asosiy maqsadi o'quvchilarni matn mazmunini to'g'ri tushunish, ongli va ifodali o'qiy olish, matnda berilgan axborotni idrok qilish, matnda ifodalangan voqelikka nisbatan munosabat bildirishga tayyorlashdir. Shunga ko'ra, boshlang'ich sinf o'qituvchisi metodik tayyorgarlikni darsning maqsadi, o'rganilayotgan materialning mazmuni, o'quvchilarning mavjud bilim, ko'nikma, malakalari darajasiga ko'ra amalga oshiradi. O'quvchilarni asar matnini o'qishga tayyorlashda, birinchi navbatda, ularni matn mavzusi, tili, g'oyaviy mazmuni va badiiy-estetik qiymati bilan tanishtirish, matn mazmunidan tegishli xulosa chiqarishga e'tibor qaratiladi. O'qish faoliyati ham nutqning alohida ko'rinishi hisoblanadi.

"O'qish savodxonligi" darsliklarida matnga oid rasmlar asosida kichik hikoya tuzish yoki yozish o'quvchilar ijodiy fantaziyasini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda o'quvchilar nafaqat rasmda ko'rganlarini, balki ro'y berishi mumkin bo'lgan voqea-hodisalar haqida ham aytib beradi. O'qituvchining mohirlik bilan qo'ygan savollari yordamida o'quvchilar yangi hodisalar, tabiat manzaralarini tasavvur qilishlari mumkin. Biroq bu ish nafaqat o'quvchilar, balki o'qituvchi uchun ham murakkab sanaladi. O'qituvchi o'quvchilarning fantaziyasini diqqat bilan tinglaydi, ular asosli bo'lishi, haqiqatga mos kelishini kuzatib boradi. Xatolarni ustalik bilan to'g'rilab borishi, nima uchun shunday bo'lishi yoki bo'lmasligini tushuntirishi,

hikoyachi nutqini to'g'ri yo'naltirib turishi o'quvchilarga ilhom va ishonch bag'ishlaydi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqini o'stirishda foydalaniladigan matnlarning janr xususiyatiga ko'ra turlari

1. Hikoya “kichik hajmli badiiy asar bo'lib, ilmiy asarlarda unda kishilar hayotidagi bir voqeagina tasvirlanishi qayd qilinadi”.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini, birinchi navbatda, qahramonning xatti- harakati, tashqi ko'rinishi, xarakter xususiyatlari, voqea-hodisalar haqidagi sarguzasht asarlar qiziqtiradi. *Hikoya matni ustida quyidagi tartibda ishlash mumkin:*

1. Hikoyani o'qishga tayyorlash. Bunda o'qituvchi o'quvchilar bilan insoniy fazilatlar haqida suhbat uyushtiradi. Suhbat davomida “Odob” hikoyasining mazmuni haqida uqtiriladi.

2. Hikoyani ifodali o'qish. O'qituvchi yoki oldindan tayyorlangan o'quvchi hikoyani bir marta ifodali o'qib beradi.

3. Hikoya mazmuni yuzasidan suhbat. Bunda o'qituvchi o'quvchilarga quyidagicha savol-topshiriqlar bilan murojaat qilishi mumkin:

- Hikoyada qanday voqea tasvirlangan?
- Hikoya qahramonlarini sanab bering.
- Hikoya qahramonining qaysi jihatlari sizga yoqmadi?

Siz hikoya qahramonining o'rnida bo'lganingizda qanday yo'l tutgan bo'lardingiz?

- Hikoyadan qanday xulosa chiqardingiz?

4. Hikoyani qayta o'qish. Bu bosqichda hikoya matni qismlarga bo'linadi, har bir qismga sarlavha toptiriladi hamda hikoyada berilgan notanish so'zlarning ma'nolari izohlanadi.

5. Hikoya mazmunini qayta hikoyalash. Bunda quyidagi ish turlaridan foydalanish mumkin:

- hikoya mazmuniga doir reja tuzish va shu asosda qayta hikoyalash;
- hikoya matnini qismlarga bo'lish, har bir qismni ijodiy qayta hikoya qilish;
- hikoyadagi asosiy g'oyani aniqlash.

O'qituvchi hikoya matni ustida ishlash jarayonida ham har bir o'quvchini mustaqil, erkin fikrlashga, matn mazmuni yuzasidan o'z fikrini bildirishga o'rgatib borishi lozim.

2. She'r - ohang jihatdan ma'lum bir tartibga solingan, his-tuyg'u ifodasi sifatida vujudga kelgan hayajonli ritmik nutqdir.

She'riy asarlarda voqea-hodisalar tasviriga qaraganda ular tufayli shoir qalbida tug'ilgan tuyg'ular taassuroti jo'shqin satrlarda aks etadi. Shuning uchun ham bu xildagi asarlar tahlilida tuyg'ular jilosiga alohida e'tibor qaratiladi. Masalan, 2-sinf

“O‘qish savodxonligi” darsligidagi Miltiqboy Xonnazarovning “Ona Vatan” nomli she’rini o‘rganishga oid izohli o‘qish darsini quyidagicha uyushtirish mumkin:

1. She’rni namuna qilib ifodali o‘qish.

2. She’r mazmuni yuzasidan suhbat. Bunda quyidagi savollardan foydalanish mumkin:

- She’rda nima uchun Vatanning onaday azizlagi aytilgan?

- Siz Vatan deganda nimani tushunasiz?

3. She’rni avval ichda, keyin ovoz chiqarib o‘qish.

4. She’r matni ustida ishlash.

5. She’rni yod olish.

3. Ertak matni ustida ishlash orqali nutq o‘stirish. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari ertaklar bilan maktabgacha ta’lim yoshidayoq yaqindan tanishadi. “Ertaklar bolalarga asar qahramonlari bilan birgalikda g‘am va shodlikni his ettiradigan, xasislik va subutsizlikni qoralaydigan, yaxshilikning doimo g‘alaba qozonishiga bo‘lgan ishonchni tarkib toptiradigan dastlabki badiiy asar namunalari. Ular bolaning axloqiy tajribalarini oshiradi”.

Ertak xalq og‘zaki ijodining eng keng tarqalgan namunalaridan bo‘lib, unda voqea-hodisalar majoziy obrazlar orqali fantastik elementlar vositasida tasvirlanadi. Ertaklardagi qahramonlar hayoti, mardligi, topqirligi, yaxshilikning doimo g‘alaba qilishi o‘quvchilarni o‘ziga maftun etadi. Masalan, 4-sinf darsligidagi “Qarg‘a va paxta” nomli ertakni o‘rganish jarayonida quyidagi usullardan foydalanish tavsiya qilinadi:

1. Qarg‘aning harakatlari haqida suhbat o‘tkazish.

2. Ertak matnidagi “chigit”, “hosil”, “ip yigiruvchi”, “gul bosuvchi”, “gazlama” so‘zlarining ma’nosini izohlash.

3. Ertak mazmunini hikoya qilish.

4. Ertak matnini namuna sifatida o‘qib berish.

5. Ertak mazmunining qanday o‘zlashtirilganligini aniqlash. *Bunda quyidagicha savol-topshiriqlardan foydalanish mumkin:*

1. Ertakda qanday voqea tasvirlangan?

2. Ertak qahramonlarini sanang.

3. Chigit ko‘ylak holiga kelgunicha kimlar mehnat qilar ekan?

4. Qarg‘aning harakatlarini qanday baholaysiz? Nima uchun?

5. Ertakni qismlarga bo‘lish, har bir qismga sarlavha topish va ifodali o‘qish.

6. Ertak matnini qayta hikoyalashga tayyorlash. Bu bosqichda o‘quvchilar ertak matnini ichda o‘qiydi, darslikdagi savollarga mustaqil ravishda javob topadi.

7. Ertak mazmunini to‘liq, qisqartirib yoki ijodiy qayta hikoya qilish.

8. Yakuniy suhbat

Yuqoridagi ertakni quyidagi sarlavhalarga mos keladigan qismlarga bo'lish mumkin:

1. Qarg'aning paxtakorlar suhbatini eshitib qolishi.
2. Chigitning mato holiga kelishi.
3. Qarg'a va qushlar suhbat

4. Masalda inson xarakteriga xos xususiyatlar hayvonlar, jonivorlar, o'simliklar dunyosiga ko'chiriladi. Masal ko'pincha she'riy tarzda berilib, ba'zan nasriy usulda ham keltirilishi mumkin. Unda biror voqea-hodisa qisqa va qissadan hissa tarzida tasvirlanadi. Masal matni tahlil qilinayotganda voqea rivojini jonli tasavvur qilish, obrazlarni aniq idrok etishda o'quvchilarga amaliy yordam berish zarur.

Masal janriga oid matnlar ustida ishlash quyidagi tarzda uyushtiriladi:

1. Masal matnini o'qishga tayyorgarlik
2. O'qituvchi hikoyasi.
3. Masal mazmuni ustida suhbat
4. Masalni ifodali o'qish.
5. Masal tahlili, ishtirokchilarning xulq-atvori, xatti-harakati va xarakteriga xos xususiyatlarni aniqlash, asosiy fikrni belgilash.
6. Majoziy obrazlarning o'ziga xos xususiyatlari haqidagi suhbat.
7. Masalning qissadan-hissa-axloqiy xulosa aks ettirilgan qismi tahlili.
8. Masal mazmunini hayotdagi o'xshash voqea-hodisalarga taqqoslash.
9. Yakuniy xulosa chiqarish,

Nazariy tahlil "nutq" tushunchasiga mavjud tilshunoslik, pedagogik, psixologik hamda metodik adabiyotlarda turlicha izohlar berilganligini ko'rsatdi. Xususan, "Pedagogik ensiklopedik lug'at"da nutq "insonlarning til vositasida amalga oshiriladigan muloqot (kommunikatsiya) shakli bo'lib, u fikrni ifodalash vositasi bo'lishi bilan birga fikrlashning asosiy mexanizmi", "O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi da nutq deganda uning og'zaki (ovozli) va yozma ravishda namoyon bo'lishidagi jarayonlar, ya'ni so'zlash jarayoni va uning natijasi (xotirada saqlangan yoki yozuvda qayd etilgan nutqiy fikrlar, asarlar)", deya e'tirof etiladi. Psixologlar tomonidan nutq "odam tomonidan ijtimoiy-tarixiy tajribani o'zlashtirish va avlodlarga berish yoki o'zaro aloqa o'rnatish yoki o'z harakatlarini rejalashtirish maqsadida tildan foydalanish jarayoni", deb ta'riflangan. Metodik olimlar tomonidan nutq "kishi faoliyatining turi, til vositalari (so'z, so'z birikmasi, gap) asosida tafakkurni ishga solish" sifatida ham talqin etilgan. Bir so'z bilan aytganda, nutq ijtimoiy subektlarning til vositasida amalga oshiriladigan faoliyat turidir.

Nutqda quyidagi xususiyatlar namoyon bo'ladi:

1) fikrni bayon etish ehtiyojini amalga oshirishga qaratiladi, tugallangan mavzuni ifodalaydi, logik va grammatik qoidalar asosida tuziladi, mustaqil, tugallangan, o'zaro bog'langan ma'noli qismlarga bo'linadi (u bog'lanishli nutq deb ataladi)

- 2) og‘zaki va yozma shaklda ifodalanadi;
- 3) og‘zaki va yozma nutqni rivojlantirish yagona jarayonda kechadi;
- 4) shunga qaramay, og‘zaki va yozma nutq orasida jiddiy tafovutlar mavjud (ular haqida ishning keyingi bobida batafsil so‘z yuritiladi);
- 5) nutq muloqot chog‘ida ishtirok etuvchilarning soniga ko‘ra dialogik va monologik kabi turlarga bo‘linadi;
- 6) dialog og‘zaki nutqning keng tarqalgan turlaridan, nutqiy muloqotning tabiiy shakllaridan biri bo‘lib, ikki yoki bir necha shaxs o‘rtasida kechadi;
- 7) og‘zaki nutq, tabiatiga ko‘ra, ko‘proq suhbat shaklida yuzaga keladi;
- 8) nutqning juda muhim shakllaridan biri sanaladigan monolog dialogga nisbatan mazmunni ifodalash uchun til vositalarini tanlash, nutqning qurilishiga ko‘ra bir qadar an’anaviylikka ega.

Nutq o‘stirish shaxs tomonidan og‘zaki va yozma badiiy til me’yorlari: to‘g‘ri talaffuz, urg‘u, grammatika, so‘zlarni to‘g‘ri qo‘llash qoidalarini o‘zlashtirish orqali unda tilning badiiy ifoda vositalaridan samarali foydalangan holda ravon so‘zlash malakalarini rivojlantirishni ifodalovchi pedagogik jarayon. O‘z mohiyatiga ko‘ra nutq o‘stirish shaxs, jumladan, o‘quvchi tomonidan og‘zaki va yozma badiiy til me’yorlari: to‘g‘ri talaffuz, urg‘u, grammatika, so‘zlarni to‘g‘ri qo‘llash qoidalarini amaliy o‘zlashtirish, tilning badiiy ifoda vositalaridan samarali foydalanish, ravon so‘zlash malakalariga ega bo‘lishini ta’minlovchi metod, usul, vositalar yordamida pedagogik qo‘llab-quvvatlash, to‘g‘ri yo‘naltirish, zarur O‘z mohiyatiga ko‘ra “nutq o‘stirish” tushunchasi ko‘p holatlarda “nutqni o‘rinlarda kerakli choralarni ko‘rish hamda jarayonga rahbarlik qilishni anglatadi. “Rivojlantirish” tushunchasiga muqobil sifatida qo‘llaniladi. Ayniqsa, rus tilida olib borilgan tadqiqotlar, mazkur tilda yaratilgan adabiyotlarda maktabgacha tarbiyalanuvchilar va boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘y-fikrlari, kechinmalari (ichki nutqni tashqi nutqqa aylantirish xususida so‘z yuritilganda tayanch tushuncha sifatida “nutqni rivojlantirish” qabul qilingan. Ayni o‘rinda “ichki nutq” tushunchasining mohiyatini ham yoritib o‘tish maqsadga muvofiqdir: ichki nutq-til yordamida ifoda etilmagan va yozilmagan fikriy nutq bo‘lib, u shaxsning o‘z-o‘ziga bo‘lgan murojaatini ifodalaydi. Har qanday nutqda bo‘lgani kabi ichki nutq ham o‘ziga xos xususiyatlarni namoyon qiladi. Xususan, ichki nutq “aniq grammatik shaklga ega bo‘lmay, u tushuncha alohida ma’noli so‘zlar hamda yaxlit iboralar yordamida shakllanadi”.

Nutq o‘stirish “boshlang‘ich ta’lim tizimida uzviylik asosida amalga oshiriladi, bir butun o‘qish jarayoniga amaliy yo‘nalish beradi va bolalarning ongli o‘qish, uqqanlarini tushunarli qilib so‘zlab berish, savodli yozishga o‘rgatadi. Bolalarning yosh xususiyatini va saviyasini hisobga olgan holda, ona tili va adabiyotdan boshlang‘ich bilim beriladi va shular asosida ularning nutqi boyitiladi”.

Bolalar nutqining o'sishida ularning maktabda o'qishi, ayniqsa, katta ahamiyatga ega. Bola 1-sinsgacha bo'lgan yoshida o'zi qanday gapirayotganligi ustida o'ylab o'tirmasdan, o'z nutqidan aloqa va bilish vositasi tariqasida foydalanadi. Maktabda esa bola gaplashayotgan til o'qitiladigan va o'rganiladigan ilm bo'lib qoladi. Bola o'z ona tilining grammatikasi bilan shug'ullanishi natijasida o'z nutqini grammatika qoidalariga muvofiq ongli ravishda tuzishni o'rganadi.

Bog'lanishli nutq. Fikrni bayon etish ehtiyojini amalga oshirishga qaratilgan, tugallangan mavzuni ifodalaydigan, logik va grammatik qoidalar asosida tuzilgan, mustaqil, tugallangan va o'zaro bog'langan ma'noli qismlarga bo'linadigan nutq bog'lanishli nutq deyiladi.

Bog'lanishli nutq birligi sifatida hikoya, maqola, roman, monografiya, ma'ruza, hisobot kabilarni, maktab sharoitida esa o'qituvchi bergan savolga o'quvchilarning keng, mukammal og'zaki javobini, yozma bayon va inshoni olish mumkin.

Boshlang'ich sinflar metodikasida bog'lanishli nutqqa oid mashq turlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- 1) berilgan savolga keng, mukammal javob;
- 2) o'qilgan asarni tahlil qilish, grammatik materialni o'rganish;
- 3) o'quvchilar lug'atini faollashtirish bilan bog'liq holda har xil matnli mashqlar;
- 4) muntazam o'tkazilgan kuzatishlarni yozish, ob-havo kundaligini yuritish;
- 5) o'qilgan matnni turli variantda og'zaki qayta hikoyalash;
- 6) berilgan mavzu, rasm, kuzatishga oid boshlab berilgan yoki oxiri berilgan hikoya, reja yoki syujet asosida o'quvchilarning og'zaki hikoyasi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida mustaqil fikrlash malakalarini, mustaqil ravishda muammolarni hal qila bilish ko'nikmasini shakllantirish ta'lim samaradorligini oshirishning muhim omilidir. Modomiki, shunday ekan, ta'lim jarayonini shunday tashkil etish kerakki, toki o'quvchilar bilim olish bilan birgalikda, ta'lim jarayonining obekti bo'lib qolmasdan, ta'lim jarayonida o'qituvchining teng hamkoriga aylansin va mustaqil fikrlay olish malakasini ham egallay borsin.

Kuzatishlarga qaraganda, mustaqil fikrlash, avvalambor, yangi savol, yangi muammoni ko'ra bilish va qo'ya bilish, so'ngra uni o'z kuchi bilan hal qilishda namoyon bo'ladi. Boshqacha aytganda, mustaqil fikrlash o'quvchilarning shunday chilarning shunday faoliyatiki, unda o'quvchilar maksimal faollik, ijodkorlik, mustaqil hukm chiqarish va tashabbuskorlikni namoyon qiladilar.

Natijada ular shu jarayonda:

- ✦ bilimlarni mustaqil ravishda yangi vaziyatda qo'llash;
- ✦ mavzularni o'rganish davomida yangi muammoni ko'ra bilish;
- ✦ bir muammoning bir nechta yechimlari bo'lishi mumkinligini anglash;
- ✦ avval ma'lum bo'lgan muammolarni hal qilish usullarini kombinatsiyalash;

✦ muammoni hal qilishning original usullarini topa bilish malakalarini egallay boradilar.

M.Zaynitdinovanning “O‘quvchilarning mustaqil fikrlash faoliyatlarini rivojlantirish omillari” maqolasida esa, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mustaqil fikrlashni shakllantirishni uch bosqichda amalga oshirish zarurligi ko‘rsatib berilgan. Ya’ni *birinchi bosqichda* ta’limning birinchi kunlaridan boshlab o‘quvchilarni mustaqil harakat qilishga, doskaga to‘g‘ri va hattoki, noto‘g‘ri bo‘lsa ham erkin harakat qilishga o‘rgatiladi. *Ikkinchi bosqichda* o‘quvchilarda bilim, ko‘nikma va malakalarni shakllantirish jarayoniga o‘tiladi. Bunda o‘quvchi unga berilgan masalada nima ma’lum va noma’lum ekanligi haqida fikr yuritishi, masalani qisqa bayon etib bera olishi, uning shartini tuza olishi, shartini tahlil qila bilishi hamda masalaning to‘liq matnini tuza olish malakasini egallashi muhimdir. *Uchinchi bosqichda* esa, masalaning shartini o‘zgartirish va uni yechish topshirig‘i berilishi mumkin, o‘quvchi ilgari o‘zlashtigan bilim, ko‘nikmalari asosida mustaqil, ijodiy fikrlagan holda masalani yecha olish ko‘nikmasi malaka darajasiga o‘sib o‘tadi.

Izlanishlari asosida Sh.Nurullayeva mustaqil fikrlashga shunday ta’rif beradi: “Mustaqil fikrlash bu inson sezgi organlari va aqliy faoliyatining birligi natijasi o‘laroq, mustaqil ravishda tahlil qilish, umumlashtirish, induktiv va deduktiv xulosalar chiqarish, taqqoslash, aniqlashtirish, mavhumlashtirish kabi fikriy operatsiyalardan foydalangan holda amalga oshiriladigan aqliy faoliyatdir”.

Adabiy ta’lim jarayonida o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga o‘rgatish muammosi ustida tadqiqotlar olib borgan pedagog olim Q.Husanboeva inson tafakkuri tahliliga bag‘ishlangan qator adabiyotlar va o‘z kuzatishlariga asoslanib, mustaqil fikrlashga quyidagicha ta’rif bergan: “Mustaqil fikrlash insonning o‘z oldida turgan muammoni aniq belgilangan maqsad va vazifalarga muvofiq holda bilimi hamda hayotiy tajribalariga tayanib, o‘z intellektual imkoniyati darajasida turli yo‘l, usul, vositalar yordamida mustaqil ravishda hal qilishga qaratilgan aqliy faoliyatidir”. Muallif mustaqil fikrlashga ta’rif berishda o‘quvchining bilimi va hayotiy tajribasini asos sifatida qaragan. Haqiqatan ham, bilimlar zahirasi va hayotiy tajribani o‘quvchining mustaqil fikrlash darajasini aniqlovchi muhim mezon sifatida qabul qilish to‘g‘ri bo‘ladi.

Boshlang‘ich sinflar uchun tayyorlanadigan darsliklar ham matn oxirida beriladigan mashqlar, savol va topshiriqlar asosida o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga yo‘llashi lozim. Masalan, “She’rni kim aytayapti?”, “She’rga siz qanday qo‘shimcha qila olasiz?”, “Hikoya (yoki ertak) qahramoni bilan do‘stlashishni xohlaysizmi?”, “Hikoya qahramoniga qanday maslahat berasiz?”, “Ertak voqealari ichida bo‘lishni xohlaysizmi?”, “Unda kim bo‘lib qatnashishni xohlaysiz?” kabi savollar, “Matnni qismlarga bo‘ling va har bir qismga sarlavha qo‘ying”, “O‘qituvchi yordamida matn rejasini tuzing”, “Reja asosida matnni qayta hikoya qiling”, “Matndagi qahramonlarni

almashtirib qayta hikoya qiling” va boshqa shu kabi topshiriqlarni berish o‘quvchilarning tafakkurini rivojlantirishga va mustaqil fikrlashini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

✓ Berilgan matnni o‘qing va undagi asosiy fikrni o‘z so‘zlaringiz bilan ifodalang

- ✓ Matn asosida savollar tuzing va sinfdoshlaringizga bering
- ✓ Matndagi bir voqea yuzasidan o‘z nuqtai nazariningizni bayon eting
- ✓ Matndan olingan so‘zlar bilan yangi gaplar tuzing
- ✓ Matn mazmunidan kelib chiqib, mustaqil xulosa chiqaring
- ✓ Qahramonlar o‘rnida bo‘lganingizda qanday qaror qabul qilgan bo‘lar

eding?

- ✓ Matnga yangicha tugatish yozing va uni sinfda himoya qiling
- ✓ Matn mavzusi asosida kichik insho yozing
- ✓ Matnni tahlil qilib, undagi badiiy ifoda vositalarini sanab o‘ting

Muhokama uchun savollar

- ✓ Matn ustida ishlash orqali o‘quvchining nutqi qanday rivojlanadi?
- ✓ Mustahkam fikrlashni shakllantirishda qanday matn turlari samarali?
- ✓ Og‘zaki va yozma nutqning rivojlanishida ijodiy topshiriqlar qanday rol

o‘ynaydi?

- ✓ Matn ustida mustaqil ishlash qobiliyatini qanday shakllantirish mumkin?
- ✓ O‘quvchilarni faol mulohazaga undashda o‘qituvchi qanday metodlardan

foydalanishi lozim?

- ✓ Matn orqali fandagi boshqa tushunchalar bilan bog‘lash qanday amalga oshiriladi?

13-mavzu: Boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarni ijodiy matn tuzishga o'rgatish, diktant, bayon va insho matni ustida ishlash metodikasi

REJA:

1. Boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarni ijodiy matn tuzishga o'rgatish, diktant, bayon va insho matni ustida ishlash metodikasi.
2. Boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarni ijodiy matn tuzishga o'rgatish metodikasi. Diktant. Bayon. Insho.
3. Ijodiy matnlar yaratish va bunday matnlar ustida ishlash ko'nikmalarini shakllantirish.

✦ **Tayanch so'z va iboralar:** ijodiy yozish, matn tuzish, bayon va insho, ifodali nutq, fe'llardan foydalanish, tasviriy ifoda, fikrni rivojlantirish, o'quvchining dunyoqarashi, erkin yozish, diktant turlari, punktuatsiya va imlo, bahs va mulohaza, logik bog'liqlik, to'liq gap tuzish, mazmunni qayta ifoda qilish, mustaqil fikrlashga o'rgatish, badiiy ta'rif, namunaviy bayon, insho mavzusini ochish, tahliliy yondashuv

Boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarni ijodiy matn tuzishga o'rgatish, diktant, bayon va insho matni ustida ishlash metodikasi

Boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarni ijodiy matn tuzishga o'rgatish, diktant, bayon va insho matni ustida ishlash metodikasi o'quvchilarning yozma nutqini rivojlantirish, ijodiy fikrlash qobiliyatini oshirish va til bilan samarali ishlash ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan. Bu jarayon yosh bolalarni o'z fikrlarini mantiqiy va tasviriy tarzda ifodalashga, yozuvda aniqlik va ijodkorlikni qo'llashga o'rgatadi. Diktant o'quvchilarning imlo va tinglash qobiliyatini mustahkamlashga xizmat qilsa, bayon matnni qayta ishlash va o'z so'zlari bilan yozishni rivojlantiradi, insho esa mustaqil ijodiy yozishni talab qiladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlari - qisqa muddatli diqqat, konkret tasavvurlarga tayanish va o'yinli faoliyatga qiziqish - bu metodikani qiziqarli, tushunarli va amaliy usullar bilan tashkil etishni zarur qiladi. Ushbu faoliyat o'qituvchining yo'l-yo'riq ko'rsatishi va o'quvchilarning faol ishtiroki bilan muvaffaqiyatli amalga oshiriladi.

O'quvchilarni ijodiy matn tuzishga o'rgatish ularning tasavvurini, so'z boyligini va fikrlarini mantiqiy bog'lash qobiliyatini rivojlantirishdan boshlanadi. Bu jarayon o'quvchilarning oddiy jumladan murakkab hikoyalargacha yozish ko'nikmalarini bosqichma-bosqich oshiradi. Birinchi bosqichda o'quvchilar tasviriy so'zlarni o'rganadi. Masalan, o'qituvchi "Bahor" mavzusini berib, "Bahorda nimalar bo'ladi?" deb so'raydi. O'quvchilar "Quyosh porlaydi, gullar ochiladi" kabi jumlar yozadi. O'qituvchi bu so'zlarni tasviriy qilishni so'rab, "Porlaydi o'rniga qanday so'z

yozasan?” deb yo‘naltiradi. O‘quvchi “Quyosh nurlari bilan yoritadi” deb yozishi mumkin. Bu usul o‘quvchilarning so‘z boyligini boyitadi va yozuvda ijodiy yondashuvni shakllantiradi.

Keyingi bosqichda o‘quvchilar kichik hikoya tuzishga o‘tadi. O‘qituvchi rasm yoki mavzu beradi, masalan, “Quyvon o‘rmonda” degan rasm ko‘rsatib, “Quyvon nima qildi?” deb so‘raydi. O‘quvchi “Quyvon o‘rmonda yugurdi va do‘stlarini topdi” deb yozadi. O‘qituvchi hikoyani kengaytirish uchun “U qanday do‘stlar topdi?” deb qo‘shimcha savol beradi. Bu jarayon o‘quvchilarning tasavvurini oshiradi va yozuvda voqealarni mantiqiy bog‘lashni o‘rgatadi. O‘yinli usullar ham qo‘llaniladi, masalan, “Hikoyani davom ettir” o‘yini tashkil qilinib, o‘quvchilar bir-birining jumllarini davom ettiradi. Bu nutqni rivojlantiradi va ijodiy fikrlashni rag‘batlantiradi.

Diktant boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarning imlo qoidalarini o‘zlashtirishi, tinglash qobiliyatini oshirishi va yozuvda aniqlikni shakllantirishi uchun muhim vositadir. Diktant jarayoni bir necha bosqichda tashkil etiladi. Avval o‘qituvchi matnni tanlaydi, masalan, “Bahor keldi. Quyosh chiqdi” kabi oddiy jumlar. Matn o‘quvchilarning darajasiga mos, qisqa va tushunarli bo‘lishi kerak. O‘qituvchi matnni avval to‘liq o‘qib eshittiradi, so‘ng har bir jumlaning alohida, sekin va aniq talaffuz qilib yozdiradi. O‘quvchilar tinglaydi va yozadi, bu esa ularning diqqatini jamlashini ta’minlaydi.

Diktantdan keyin xatolarni tahlil qilish muhimdir. O‘quvchilar yozgan matnlarini tekshiradi, masalan, “quyosh” so‘zini “kuyosh” deb yozgan bo‘lsa, o‘qituvchi imlo qoidasini tushuntiradi. O‘qituvchi “Bu so‘z qanday yoziladi, nima uchun?” deb so‘raydi. Bu usul o‘quvchilarning xatolarini mustaqil aniqlashini va imlo qoidalarini o‘rganishini ta’minlaydi. Diktantni ijodiy qilish uchun o‘qituvchi o‘quvchilardan matnni davom ettirishni so‘rashi mumkin, masalan, “Quyosh chiqdi” jumladan keyin “va havo isiydi” deb yozish taklif qilinadi. Bu diktantni mexanik yozishdan ijodiy faoliyatga aylantiradi.

Bayon matnni qayta ishlash va o‘z so‘zlari bilan yozishni o‘rgatadi, bu o‘quvchilarning tushunishini va nutqini rivojlantiradi. Bayon jarayoni matnni o‘qish bilan boshlanadi. Masalan, o‘qituvchi “Tulki o‘rmonda yashadi” degan matnni o‘qib beradi va “Bu matnni o‘z so‘zlaring bilan yoz” deb so‘raydi. O‘quvchi “Tulki o‘rmonda uy qurdi” deb yozadi. O‘qituvchi matnning asosiy g‘oyasini saqlashni va uni qisqartirish yoki kengaytirishni o‘rgatadi. Bu usul o‘quvchilarning matnni idrok etishini va uni o‘z uslubida ifodalashini ta’minlaydi.

Bayonni ijodiy qilish uchun o‘qituvchi qo‘shimcha topshiriq beradi, masalan, “Tulki o‘rmonda nima qildi deb o‘ylaysan?” O‘quvchi “Tulki do‘stlarini chaqirdi” deb yozishi mumkin. Bu jarayon o‘quvchilarning tasavvurini oshiradi va yozuvda ijodiy yondashuvni rivojlantiradi. Bayon matnini tekshirishda o‘qituvchi imloga ham, mazmunga ham e’tibor beradi. Agar o‘quvchi “dostlarini” deb yozsa, o‘qituvchi

“do‘stlarini” deb to‘g‘ri shaklini ko‘rsatadi. Bu usul yozma nutqni aniqlashtiradi va matnni qayta ishlash ko‘nikmasini mustahkamlaydi.

Insho o‘quvchilarni mustaqil ijodiy yozishga o‘rgatadi va ularning fikrlarini erkin ifodalash qobiliyatini oshiradi. Insho jarayoni mavzu tanlash bilan boshlanadi, masalan, “Mening sevimli hayvonim”. O‘qituvchi mavzuni tushunarli qilib, “Sevimli hayvoning haqida nima yozasan?” deb so‘raydi. O‘quvchi “Mening itim bor, u o‘ynashni yaxshi ko‘radi” deb yozadi. O‘qituvchi inshoni rejalashtirishni o‘rgatadi: kirish (hayvonni tanishtirish), asosiy qism (uning xususiyatlari), xulosa (nega sevimli). Bu tuzilma o‘quvchilarning fikrlarini tartibga soladi va yozuvni mantiqiy qiladi.

Inshoda ijodiy yondashuvni rivojlantirish uchun o‘qituvchi tasviriy so‘zlarni qo‘llashni taklif qiladi. Masalan, “Itim yuguradi” o‘rniga “Itim shamoldek yuguradi” deb yozish so‘raladi. O‘qituvchi “Itimgi qanday tasvirlaysan?” deb yo‘naltiradi. Bu usul o‘quvchilarning yozuvini jonli qiladi va so‘z boyligini oshiradi. Insho yozishdan oldin o‘quvchilar og‘zaki muhokama qiladi, masalan, sinfda “Sevimli hayvoning qanday?” deb fikr almashadi. Bu jarayon yozishdan oldin fikrlarni tartibga soladi va nutqni rivojlantiradi. Insho tekshirilganda, o‘qituvchi imloga ham, mazmunga ham e‘tibor berib, o‘quvchilarni rag‘batlantiradi.

Boshlang‘ich ta‘limda bu jarayonlar o‘yinli va vizual usullar bilan boyitiladi. “So‘z yig‘ish” o‘yini diktant oldidan so‘zlarni takrorlashga yordam beradi, masalan, “quyosh, gullar” so‘zlari yozdiriladi. “Hikoyani boshla” o‘yini bayon va insho uchun ishlatilib, o‘quvchilar bir jumladan hikoya boshlaydi. Vizual yordam vositalari - rasmlar, videolar - o‘quvchilarning tasavvurini uyg‘otadi, masalan, “Bahor” mavzusi uchun gullar rasmi ko‘rsatiladi. Guruhda ishlash ham samarali bo‘lib, o‘quvchilar jamoada insho yoki bayon yozadi, biri boshlasa, boshqasi davom ettiradi.

O‘quvchilarning yoshiga moslashish muhimdir. Birinchi sinfda diktant oddiy so‘zlardan boshlanadi, masalan, “gul, quyosh”. Ikkinchi sinfda bayon qisqa matnlar bilan o‘rgatiladi, uchinchi sinfda insho mustaqil yozishga o‘tadi. O‘qituvchi matn va mavzuni o‘quvchilarning qiziqishiga mos tanlaydi, masalan, hayvonlar yoki tabiat haqida. Xatolarni tahlil qilishda o‘qituvchi tanqid qilmasdan, tushuntirish yo‘li bilan yo‘naltiradi, masalan, “Bu so‘z shunday yoziladi, chunki...” deb aytadi.

Bu jarayonning tarbiyaviy ahamiyati o‘quvchilarni o‘z fikrlarini erkin ifodalashga va ijodiy yondashuvga o‘rgatishdadir. Masalan, “Do‘stim” inshosini yozganda, o‘quvchilar do‘stlik qadimiyatini o‘rganadi. Bu ularning axloqiy rivojlanishiga yordam beradi. Shu bilan birga, diktant orqali intizom, bayon orqali tahlil qilish, insho orqali mustaqillik shakllanadi.

Diktant. Diktant (lot. dicto aytib turib yozdiraman) - o‘quvchilarga imlo va tinish belgilariga doyr qoidalarni o‘rgatishda hamda bu qoidalar yuzasidan hosil qilingan malakani tekshirishda qo‘llaniladigan yozma ish.

Diktant eshitib idrok qilingan soʻz, gap, matnni yozishdir. Orfografik mashq sifatida diktantning xilma-xil turlaridan foydalaniladi.

Taʼkidiy diktantdan qoidani tadbiq etish usullarini yaxshi bilib olish uchun foydalaniladi. Matnni yozishdan oldin, uni yozish jarayonida, izohli yozuvdagi kabi oʻquvchilar soʻzni qanday yozishni va nima uchun shunday yozilishini tushuntiradi.

Diktant- eshitib yozishdir. Oʻqituvchi butun matn, gap yoki soʻzni diktovka qiladi, oʻquvchilar yozadilar.

Diktant koʻchirib yozishdan eshituv uquvi orqali qabul qilinishi bilan farq qiladi. Oʻzbek tili orfografiyasi qoidalari faqat fonetik prinsip asosidagina emas, balki juda koʻp soʻzlar morfologik prinsip asosida ham yozilishi sababli faqat diktant orqali oʻquvchilarni savodxon qilish mumkin emas. Uslubchilar oʻzlarining diqqat eʼtiborlarini diktantni orfografik mashqlarning foydali turiga aylantirishga qaratib, uning juda koʻp turlarini ishlab berdilar.

Oʻz diktant yoki yoddan yozuvda oʻrganilgan orfografik qoida asosida yoziladigan soʻzlar boʻlgan matnni oʻquvchilar oʻzlari oʻqib yodlaydi (koʻrib idrok qiladi) yoki oʻqituvchi rahbarligida eshitib yodlaydi (idrok qiladi), keyin mustaqil ravishda oʻzi-oʻziga diktovka qilib yozadi.

Izohli diktantda oʻquvchilar gaplar yoki yaxlit matnni diktovka bilan yozganidan soʻng kerakli qoidalarni eslab, ayrim soʻzlarning yozilishini tushuntirib, isbotlab beradi. Diktantning bu turida oʻquvchilar yozganlarini birgalashib tekshiradi, bu oʻrganilgan orfografik qoidalarga ularning diqqat eʼtiborini jalb etadi. Matnni yozish jarayonida ular tekshiriladigan qoida asosida yozilgan soʻzlarning tagiga chizadilar; diktantni yozib boʻlgach, belgilangan soʻzlarning toʻgʻri yozilganini tekshiradilar.

Saylanma diktantda oʻquvchilar diktovka qilingan gaplar yoki matnning hammasini yozmaydi, balki oʻqituvchi topshirigʻiga mos qisminigina (oʻrganilgan qoida asosida yoziladigan soʻzlarni, soʻz birikmalarinigina) yozadi. Masalan, bosh harflar bilan yoziladigan soʻzlarnigina yozish (1-sinf), tushum kelishigidagi soʻzni u bogʻlangan feʼl bilan birga yozish (3-sinf) kabi. Saylanma diktant oʻquvchilarda orfografik ziyraklikni oʻstiradi.

Erkin diktant uchun uncha katta boʻlmagan 3-5 qismli (abzasli) matn tanlanadi. Oʻqituvchi avval matnni bir marta ifodali oʻqib beradi (matn mazmuni yuzasidan suhbat oʻtkazilishi, ayrim qoidalar eslatilishi ham mumkin); soʻngra matnning birinchi qismi qayta oʻqib berilgach, oʻquvchilar uning mazmunini yozadi. Bunda ularga mazmunini buzmay gap tuzilishini oʻzgartirish, bir soʻzni unga yaqin maʼnoli soʻz bilan qoidalarini mustahkamlashga xizmat qilishi bilan birga, oʻquvchilar nutqini oʻstiradi, fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi.

Rasm diktant predmet rasmini yoki oʻzini koʻrsatib oʻtkaziladi: predmet rasmi koʻrsatiladi, oʻquvchilar uning nomini aytadi va yozib vergul qoʻyadi, ish shunday davom etadi (Birinchi soʻz bosh harf bilan, qolganlari qoidaga koʻra yozilishi

qolganlari qoidaga yozilishi eslatiladi). Rasm diktantda o'rganilgan qoidani, ayniqsa, o'quv yili davomida o'rganiladigan imlosi qiyin so'zlarni to'g'ri yozishni puxtalash, shuningdek, ularni o'quvchilar qanday o'zlashtirganligini sinash maqsadida ko'zda tutiladi.

Tekshiruv yoki nazorat diktant yaqinda o'rganilgan va ilgari o'rganilib. mashqlar bilan mustahkamlangan qoidalarni o'quvchilar qay darajada o'zlashtirganligini aniqlash maqsadida o'tkaziladi. Avval matn bir marta o'qib beriladi, keyin gaplar agar gap 5-6 so'zli bo'lsa, 2-3 so'z diktovka qilib yozdiriladi.

O'qituvchi darsning maqsadi va malakani shakllantirish ustida ishlash bosqichini hisobga olgan holda, diktantning barcha turlaridan izchillik bilan foydalanadi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek diktantning turi ko'p bo'lib, ayrimlari haqida to'xtalib o'tamiz:

Ta'kidiy diktant. Bu diktant o'quvchilar yo'l qo'uyishi mumkin bo'lgan xatolarni oldini olish maqsadida o'tkaziladi. Buning uchun tanlangan matn grammatik orfografik tomonidan tahlil qilinadi, o'rganilgan qoidalar eslatiladi, ayrim so'zlarning yozilishi ta'kidlanadi, so'ngra matn aytib turib yoziladi.

Ko'rsatuv diktanti diktantning bu turi ta'kidiy diktantning bir turi bo'lib, unda ko'ruv uquvi ham faol qatnashadi. Boshlang'ich sinflarda ko'prok ko'rsatuv diktanti qo'l keladi. Bunda o'qituvchi o'tilgan mavzuga mos bo'lgan matnni darslikdan tanlaydi, yoki yozib qo'yadi. Matn o'quvchilarga o'qib beriladi, zarur qoidalar eslatiladi, u yoki bu so'zning to'g'ri yozilishi ta'kidlanadi, matn og'zaki tahlil qilinadi. So'ngra doskaga yozilgan matn parda yoki qog'oz bilan berkitiladi. Matnni aytib turish orqali yozdirilgach, parda ochiladi. O'quvchilar o'z ishlarini doskadagi matnga qarab tekshiradilar, xatolarni to'g'rilaydilar. So'ngra daftarlar tekshirish uchun yig'ib olinadi.

Saylanma diktant. Saylanma diktant ham ta'kidiy diktant kabi o'tkaziladi. Buning ta'kidiy diktantdan farqi shundan iboratki, tanlangan matn tahlil qilinib, o'rganilgan qoidalar takrorlab eslatilgach, o'qituvchi diktovka qilgan gapdan o'quvchilar o'rgangan qoidalarga mos bo'lgan so'z yoki so'z birikmasinigina tanlab olib yozadilar.

Eslatish diktanti bu diktantni o'tkazishda avval zarur imlo qoidalari takrorlab, eslatiladi, so'ngra tanlangan matn diktovka bilan yozdiriladi va tahlil qilinadi. Diktant darsning o'zida tekshiriladi.

Tayyorlov diktanti bu diktantdan nazorat diktant yozishga tayyorlash. xatoning oldini olish maqsadida imloviy mashq sifatida foydalaniladi. Bunda avval matn o'qib tahlil qilinadi, keyin diktovka qilib yozdiriladi, so'ngra tekshiriladi. Lug'at diktantda bog'lanishli matn yoki gaplar emas, balki o'rganilgan ayrim imlosi qiyin so'zlarga diktovka qilinadi. Buning uchun mavzu mazmuniga mos 10-15 ta imlosi qiyin so'z tanlanadi.

Izohli yozuv o'qituvchi gapni o'qigach bir o'quvchi so'zlarni bo'g'inlab aytib turadi, zarur bo'lgan so'zning imlosini aniq va qisqa izohlab tushuntiradi. So'zni hamma bir vaqtda yozadi. O'qituvchi o'quvchining izohini kuzatib, zarur tuzatishlar kiritadi. So'zni izohlashda o'quvchi to'xtab qolsa yoki xato qilsa, uni navbatdagi o'quvchi izohlaydi. Izohlash uchun ayrim grammatik forma tanlanishi (bu tanlab izohlanishi/bu to'liq yoki umumiy izohlash) mumkin.

Erkin diktant diktantning bayonga yaqin turi bo'lib, o'quvchilarni ravon bayonga yaqin bayon yozishga tayyorlaydi.

Diktant deb atalishining sababi o'quvchini matnni diktovka qiladi, erkin deyilishining sababi matnni o'qib berilgan qismidan esda qolganini erkin ravishda yozishdir. Diktant uchun 3-5 xat boshiga bo'lingan matn tanlanadi. Matn o'qilishidan oldin zarur qoidalar takrorlab eslatiladi. O'qituvchi avval matnni yaxshi o'qib beradi, so'ngra abzasma-abzas o'qib yozdiriladi. Birinchi xatboshi o'qiladi, o'quvchilar esda qolganini yozadilar, ikkinchi xatboshi o'qiladi o'quvchilar esda qolganini yozib bo'lgach, uchinchi xatboshi o'qiladi. Diktantning bu turi to'g'ri yozuvga o'rgatishning nutq o'stirish vazifasi bilan uyg'unlashtirib amalga oshirishga yordam beradi.

Bayon. Bayon 1. Voqea-hodisa, fikr-mulohazalarning og'zaki yoki yozma ifodasi. 2. Fikrning bayoni. O'qib berilgan matn asosida o'quvchining yozma ishi. Bayon yozdirmoq

Bayon o'quvchilarning yozma mustaqil ish turlaridan biri bo'lib, matn mazmunini ma'lum tayyorgarlikdan so'ng qayta bayon qilib yozish bo'lib, shu jarayonda o'quvchilarning nutqi boyiydi, savodxonlik darajasi o'sadi, mustaqil fikrlashga o'rganadi. Bayon bu matnni o'qib yoki aytib berilganlar asosida yozib chiqiladigan yozma ish turlaridan biri bo'lib, u o'quvchilarning fikrlashlarini rivojlantirishni nazarda tutadi. Mazkur so'z ham arabcha bo'lib, "ifodalash", "yoritish" va "bildirish" ma'nolarini anglatadi hamda 2-sinf dan boshlab o'quvchilar bayon. yozishga o'rgatiladi. Pedagog olimlarning fikricha, bayon yozishdan maqsad o'qilgan matnni butun detallari va bog'lanishlari bilan o'quvchilar yodida mustahkamlash, namunaviy matnning mazmuni va tilini o'zlashtirish ko'nikmasini shakllantirishdan iborat.

Shu ma'noda bayon yozma ishi quyidagi asosiy vazifalarni bajaradi:

- ❖ o'quvchining muayyan matnni tushuntirish ko'nikmasini shakllantirish;
- ❖ o'quvchini tahlilga o'rgatish: o'quvchining xotirasini mustahkamlash;
- ❖ o'quvchining yozma nutqini tarkib toptirish.

Zero, bayon yozish mazmunini boshlang'ich sinf o'quvchilarning muayyan matnni tushuntirish, xotirasini mustahkamlash, Tahlil qilish va yozma nutqini tarkib toptirish bilan belgilanadi. Bayon yozish ham ijodiy ish turlaridan biridir.

Boshlang'ich sinflarning ona tili darslarida bayon quyidagi tarzda amalga oshiriladi:

1. O'qituvchi matnni ifodali o'qib eshittiradi va qayta hikoya qiladi.

2. 1-2-sinflarda o'quvchilar tayyor reja bilan tanishtiriladi. 3-sinfda o'qituvchi va o'quvchilar hamkorlikda reja tuzadilar. 4-sinfda o'quvchilarning o'zlari mustaqil reja tuzadilar.

3. O'quvchilar reja asosida matnni 1-2 marta qayta hikoya qiladilar.

O'qituvchi o'quvchilar tushunmagan so'z va jummalarning ma'nosini tushuntirib beradi, yozilishi qiyin bo'lgan so'zlarni xattaxtaga yozib ko'rsatadi. O'quvchilar bayon yozishga kirishadilar.

Bayonlar mazmuniga ko'ra quyidagi turlarga ajratiladi:

1. Savollar asosida yoziladigan bayon
2. Darak gaplardan iborat reja asosidagi bayon
3. Sarlavha qo'yib bayon yozish
4. Rasmlı reja asosidagi bayon
5. Ijodiy bayon

Bu bayonlarning barchasidan ham ta'lim jarayonida keng foydalanish mumkin. Ammo ularning faqat 2 turi, ya'ni rasmlı reja asosidagi bayon va ijodiy bayonlar o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish jarayoniga samarali ta'sir ko'rsatadi.

Insho. Insho ijodiy ishning eng yuqori shakli bo'lib, maktabda alohida o'rin tutadi; barcha nutqqa oid mashqlar ma'lum mazmunda inshoga bo'ysunadi.

Insho 1-sinfda kichik og'zaki axborot va hissiy hikoyadan boshlanib, o'z fikrini ifodalashga, o'quvchi shaxsining tashkil topishiga xizmat qiladigan, ta'lim- tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan jiddiy rejali aqliy ishga aylanadi.

Insho shaxsni shakllantirishda foydali vosita bo'lib, his-hayajon uyg'otadi, aqliy mustaqillikka, fikrlashga, ko'rgan-kechirganlari va o'zlashtirganlarini baholashga, kuzatuvchanlikka, voqea-hodisalar o'rtasidagi sabab-natija bog'lanishni topishga, ularni qiyoslashga, xulosa chiqarishga o'rgatadi. Insho fikrni tartibga soladi, o'quvchilarda o'ziga, o'z kuchi va imkoniyatiga ishonch tug'diradi.

"Insho" asli arabcha so'z bo'lib, ma'nosi "yaratish", "bino qilish", "boshlash" demakdir. Bu so'zning ma'nosi hozirda ancha torayib, asosan, o'quvchi va talabalar tomonidan yoziladigan ijodiy yozma ish ma'nosida qo'llanadi.

Insho ijodiy ish bo'lib, u o'quvchidan faollik, qiziqish, fikr bildirishni talab qiladi. Material tayyorlash, uni tartibga solish, insho kompozitsiyasi va rejasi haqida o'ylash, mantiqiy bog'lanishni belgilash, so'z, so'z birikmasini tanlash, gap tuzish va uni o'zaro bog'lash, imloni tekshirish kabi barcha murakkab ishlar o'quvchidan aqliy kuchini to'la ishga solish bilan birga, o'z ma'naviy faoliyatini boshqarish ko'nikmasini ham talab etadi:

Insho material manbayiga ko'ra quyidagi uchga bo'linadi:

1) o'quvchining o'zi ko'rgan-bilganlari, eshitganlari haqidagi, ya'ni mehnat, kuzatishlar, ekskursiyalar, o'yinlar, o'z tajribasi va boshqa jonli materiallar asosidagi insho;

2) kitob materiali, rasmlar, film, spektakl, o'qituvchi hikoyasi va boshqa manbalar asosidagi insho;

3) turli manbalar materialidan foydalaniladigan insho.

Mustaqillik darajasiga, tayyorgarlik ko'rish metodiga ko'ra insho ikki turli bo'ladi:

1) sinf o'quvchilari uchun umumiy bir mavzu asosida jamoaviy tayyorgarlikdan so'ng yoziladigan insho;

2) alohida mavzu asosida individual tayyorgarlikdan so'ng yoziladigan individual insho.

Mavzu insho predmeti bo'lib, uning mazmunini tashkil etadi. Mavzuga qarab inshoda aks ettiriladigan materiallar, dalillar, hodisalar tanlanadi. Inshoning to'g'ri va to'liq bo'lishi o'qituvchi mavzuni qanday shakllantirishi, o'quvchilar uni qanday tushunishlariga bog'liq.

Reja har qanday og'zaki yoki yozma hikoya qilishning zaruriy pog'onasi, uning "loyihasi"dir. Kishi o'z nutqi haqida o'ylab, asosiy gaplarini belgilab oladi. Insho uchun reja tuzish shuning uchun ham zarur. 1-sinfda reja rolini o'qituvchi savollari, ya'ni so'roq gaplar tarzidagi reja bajaradi. 2-sinfda reja o'qituvchi rahbarligida jamoaviy tarzda tuziladi. 3-4-sinflarda esa reja mustaqil tuziladi. Boshlang'ich sinflarda 3-5 talik oddiy reja tavsiya qilinadi.

Reja tuzishga o'rgatishda oldin nima haqida to'xtalish, keyin uni qanday davom ettirish, undan so'ng nima haqida aytish. nihoyat, hikoyani qanday tugatish kerakligini o'quvchilarga tushuntirish foydali usul hisoblanadi. Reja avval so'roq gap tarzida, keyin darak gap, oxiri nominativ gap tarzida tuziladi.

Inshoga tayyorgarlikni o'qituvchi boshqaradi, bunga o'quvchilarni ishtirok ettiradi, ularning o'ta faolligi va mustaqilligiga erishadi. Tayyorlik deganda, birinchidan, o'quvchilarda nimanidir tasvirlashga, hikoya qilishga talab uyg'otadigan vaziyat yaratish; ikkinchidan, insho uchun yetarli bo'lgan zarur material yig'ish; uchinchidan, mavzuga oid, uni yoritishga mos bo'lgan til vositalarini tanlash tushuniladi.

Inshoga tayyorlik inshoni yozishdan bir necha kun ilgari boshlanadi, darsdan tashqari vaqtlarda va boshqa darslar jarayonida ham olib boriladi.

Og'zaki yoki yozma insho ustida ishlash quyidagi uch bosqichga bo'linadi:

1) material yig'ish, ya'ni kuzatish, ekskursiya, mehnat jarayoni, rasmni ko'rib chiqish, kinofilm, spektaklni ko'rish, badiiy va boshqa adabiyotlarni o'qish;

2) mavzuga va uni yoritishga mos material tanlash, uni tartibga solish, joylashtirish, ya'ni suhbat, muhokama qilish, zarur materialni ajratish, reja tuzish, lug'at ustida ishlash, imlo va leksik tomondan tayyorlash va hokazo;

3) inshoni nutqiy shakllantirish, ya'ni insho matnini tuzish, uni yozish, takomillashtirish, xatolarni to'g'rilash va uni tekshirish.

Birinchi va ikkinchi bosqichdagi ishlar, odatda, darsdan tashqari vaqtda bajariladi. Masalan, ekskursiya asosidagi insho uchun material yig'ish uni yozishdan ancha ilgari boshlanadi; tabiat hodisalarini kuzatish bir hafta, hatto undan ko'proq davom etadi; rasmlar esa insho yozishdan oldin ko'riladi.

Boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarni ijodiy matn tuzishga o'rgatish metodikasi. Diktant. Bayon. Insho.

Boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarni ijodiy matn tuzishga o'rgatish metodikasi, diktant, bayon va insho ustida ishlash o'quvchilarning yozma nutqini rivojlantirish, ijodiy fikrlash qobiliyatini oshirish va til bilan samarali ishlash ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan muhim usullardir. Bu jarayon yosh bolalarni o'z fikrlarini mantiqiy va ijodiy tarzda yozishga, so'z boyligini kengaytirishga va mustaqil yozuv mahsulotlari yaratishga o'rgatadi. Diktant imlo va tinglash qobiliyatini mustahkamlashga xizmat qilsa, bayon matnni qayta ishlash va o'z so'zlari bilan ifodalashni o'stiradi, insho esa ijodiy va mustaqil yozishni rivojlantiradi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlari - qisqa muddatli diqqat, konkret tasavvurlarga tayanish va o'yinli faoliyatga qiziqish - bu metodikani qiziqarli, sodda va amaliy usullar bilan tashkil etishni talab qiladi.

O'quvchilarni ijodiy matn tuzishga o'rgatish ularning yozuvda tasavvur qilish qobiliyatini, so'z boyligini va fikrlarini mantiqiy ravishda ifodalash ko'nikmalarini rivojlantirishga asoslanadi. Bu jarayon bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Dastlab o'quvchilar tasviriy so'zlarni o'rganadi. O'qituvchi "Bog'" mavzusini berib, "Bog'da nima ko'rasan?" deb so'raydi. O'quvchi "Gullar bor, daraxtlar yashil" deb yozadi. O'qituvchi tasvirni boyitish uchun "Gullar qanday?" deb qo'shimcha savol beradi, o'quvchi esa "Gullar rang-barang ochiladi" deb yozadi. Bu usul so'z boyligini oshiradi va yozuvda tasviriy ifodalarni qo'llashni o'rgatadi.

Ikkinchi bosqichda o'quvchilar kichik hikoya yozishga o'tadi. O'qituvchi vizual yordam - masalan, "Quyong" rasmini ko'rsatib, "Quyong nima qildi?" deb so'raydi. O'quvchi "Quyong o't yedi va yugurdi" deb yozadi. O'qituvchi hikoyani kengaytirishni so'rab, "U qayoqqa yugurdi?" deb yo'naltiradi, o'quvchi "O'rmonga yugurdi" deb javob beradi. Bu jarayon o'quvchilarning tasavvurini faollashtiradi va yozuvda voqealarni bog'lashni o'rgatadi. O'yinli usullar qo'llaniladi, masalan, "Jumlani davom ettir" o'yini tashkil qilinib, o'quvchilar "Quyong yugurdi" degan jumlaning "va do'stini ko'rdi" deb davom ettiradi. Bu ijodiy fikrlashni rag'batlantiradi va yozishni qiziqarli qiladi.

Uchinchi bosqichda o'quvchilar mustaqil mavzu asosida matn tuzadi. O'qituvchi "Mening kunim" mavzusini berib, "Bugun nima qilding?" deb so'raydi. O'quvchi "Men ertalab turdim, kitob o'qidim" deb yozadi. O'qituvchi matnni rejalashtirishni o'rgatadi: kirish (kun boshlanishi), asosiy qism (nima qilingani), xulosa (kun qanday yakunlangani). Bu tuzilma o'quvchilarning fikrlarini tartibga soladi va yozuvni

mantiqiy qiladi. Matnni tekshirganda, o'qituvchi imloga e'tibor beradi va ijodiy yondashuvni rag'batlantiradi, masalan, "Qanday kitob o'qiding?" deb so'rab, matnni boyitishga yordam beradi.

Diktant o'quvchilarning imlo qoidalarini o'zlashtirishi, tinglab yozish qobiliyatini rivojlantirishi va yozuvda aniqlikni shakllantirishi uchun qo'llaniladi. Diktant jarayoni uch bosqichda tashkil etiladi.

Birinchi bosqichda o'qituvchi matnni tanlaydi, masalan, "O'rmon yashil. Qushlar sayraydi" kabi oddiy jumlar. Matn qisqa, o'quvchilar darajasiga mos va tanish so'zlardan iborat bo'ladi. O'qituvchi matnni avval to'liq o'qib, mazmunini tushuntiradi, so'ng har bir jumlaning sekin, aniq talaffuz qilib yozdiradi. O'quvchilar tinglaydi va yozadi, bu ularning diqqatini jamlashini ta'minlaydi.

Ikkinchi bosqichda diktant tekshiriladi. O'quvchilar yozgan matnlarini o'qituvchi bilan birga ko'rib chiqadi. Masalan, "qushlar" so'zini "kushlar" deb yozgan bo'lsa, o'qituvchi "q" va "k" tovushlarining farqini tushuntiradi. O'qituvchi "Bu so'z qanday yoziladi?" deb so'raydi, o'quvchi esa xatosini tuzatadi. Bu usul o'quvchilarning imlo xatolarini mustaqil aniqlashini o'rgatadi. Uchinchi bosqichda diktant ijodiy element bilan boyitiladi. O'qituvchi "Qushlar sayraydi" jumladan keyin "Bu qushlar qanday edi?" deb so'rab, o'quvchidan "Qushlar rangli edi" deb yozishni so'raydi. Bu diktantni mexanik yozishdan ijodiy faoliyatga aylantiradi va yozuvni qiziqarli qiladi.

Bayon o'quvchilarni matnni qayta ishlash va o'z so'zlari bilan yozishga o'rgatadi, bu ularning tushunishini va yozma nutqini rivojlantiradi. Bayon jarayoni matnni o'qish bilan boshlanadi. O'qituvchi "Quyong yugurdi" degan matnni o'qib beradi va "Bu matnni o'z so'zlaring bilan yoz" deb so'raydi. O'quvchi "Quyong tez yugurdi" deb yozadi. O'qituvchi matnning asosiy mazmunini saqlashni va uni o'zgartirishni o'rgatadi, masalan, "Quyong qayoqqa yugurdi?" deb so'rab, "Quyong o'rmonga yugurdi" deb yozdiradi. Bu usul o'quvchilarning matnni idrok etishini va uni o'z uslubida ifodalashini ta'minlaydi.

Bayonni qiziqarli qilish uchun o'qituvchi ijodiy topshiriq beradi. Masalan, "Quyong nima uchun yugurdi?" deb so'rab, o'quvchi "Quyong bo'ridan qo'rqdi" deb yozadi. Bu jarayon tasavvurni oshiradi va yozuvda voqealarni kengaytirishni o'rgatadi. Bayon tekshirilganda, o'qituvchi imlo va mazmunga e'tibor beradi. Agar o'quvchi "boridan" deb yozsa, o'qituvchi "bo'ridan" deb to'g'ri shaklini ko'rsatadi va qoidani eslatadi. Bu usul yozma nutqni aniqlashtiradi va matnni qayta ishlash ko'nikmasini mustahkamlaydi.

Insho o'quvchilarni mustaqil ijodiy yozishga o'rgatadi va fikrlarini erkin ifodalash qobiliyatini oshiradi. Insho jarayoni mavzu tanlash bilan boshlanadi, masalan, "Mening uyim". O'qituvchi "Uyining haqida nima yozasan?" deb so'raydi. O'quvchi "Mening uyim katta, bog'i bor" deb yozadi. O'qituvchi inshoni rejalashtirishni o'rgatadi: kirish (uy qayerda), asosiy qism (uning xususiyatlari), xulosa (uyda o'zingni

qanday his qilasan). O'quvchi "Men uyimda o'ynayman" deb xulosa qiladi. Bu tuzilma fikrlarni tartibga soladi va yozuvni mantiqiy qiladi.

Inshoda ijodiy yondashuvni rivojlantirish uchun tasviriy so'zlar qo'llaniladi. O'qituvchi "Bog'ing qanday?" deb so'raydi, o'quvchi "Bog'im yashil, gullar ochiladi" o'rniga "Bog'im yashil xalimdek, gullar rang-barang" deb yozadi. O'qituvchi "Uyini qanday tasvirlaysan?" deb yo'naltiradi. Bu usul yozuvni jonli qiladi va so'z boyligini oshiradi. Insho yozishdan oldin o'quvchilar og'zaki fikr almashadi, masalan, "Uyingda nima yaxshi?" deb sinfda muhokama qilinadi. Bu yozishdan oldin fikrlarni aniqlashtiradi. Insho tekshirilganda, o'qituvchi xatolarni tuzatib, o'quvchini rag'batlantiradi, masalan, "Bog'ingni yaxshi tasvirlading" deb aytadi.

Bu jarayonlar o'yinli va vizual usullar bilan boyitiladi. "So'z top" o'yini diktant uchun so'zlarni takrorlashga yordam beradi, masalan, "o'rmon, qushlar" so'zlari yozdiriladi. "Hikoya tuz" o'yini bayon va insho uchun qo'llanilib, o'quvchilar bir jumlani davom ettiradi. Rasmlar yoki videolar tasavvurni uyg'otadi, masalan, "Quyon" rasmi ko'rsatilib, hikoya yozdiriladi. Guruhda ishlash samarali bo'lib, o'quvchilar jamoada bayon yoki insho yozadi, biri boshlasa, boshqasi davom ettiradi.

O'quvchilarning yoshiga moslashish zarur. Birinchi sinfda diktant oddiy so'zlardan iborat, masalan, "uy, bog'". Ikkinchi sinfda bayon qisqa matnlar bilan boshlanadi, uchinchi sinfda insho mustaqil yoziladi. O'qituvchi mavzuni qiziqarli tanlaydi, masalan, "Mening do'stim" yoki "Tabiat". Xatolarni tuzatishda o'qituvchi tanqid qilmasdan, tushuntiradi, masalan, "Bu so'z shunday yoziladi" deb ko'rsatadi.

Bu metodikaning tarbiyaviy ahamiyati o'quvchilarni mustaqil fikrlashga va ijodiy yozishga undashdadir. Masalan, "Mening uyim" inshosida o'quvchilar o'z muhitini qadrlashni o'rganadi. Diktant intizomni, bayon tahlil qilishni, insho mustaqillikni shakllantiradi.

Ijodiy matnlar yaratish va bunday matnlar ustida ishlash ko'nikmalarini shakllantirish.

Ijodiy matnlar yaratish va bunday matnlar ustida ishlash ko'nikmalarini shakllantirish o'quvchilarning yozma nutqini rivojlantirish, tasavvur qilish qobiliyatini oshirish va til bilan ijodiy ishlashga o'rgatishda muhim ahamiyatga ega. Bu jarayon o'quvchilarni o'z fikrlarini erkin, tasviriy va mantiqiy tarzda ifodalashga, so'z boyligini kengaytirishga hamda mustaqil yozuv mahsulotlari yaratishga undaydi. Boshlang'ich ta'limda bu ko'nikmalar oddiy jumalardan boshlanib, murakkab hikoyalargacha bosqichma-bosqich shakllantiriladi. O'quvchilarning yosh xususiyatlari - qiziqishning tez o'zgarishi, konkret tasavvurlarga tayanishi va ijodiy faoliyatga moyilligi - bu jarayonni o'yinli, qiziqarli va tushunarli usullar bilan tashkil etishni talab qiladi. Bu metodika o'qituvchining rahbarligi va o'quvchilarning faol ishtiroki bilan amalga oshiriladi.

Ijodiy matnlar yaratish ko'nikmalari o'quvchilarning tasavvurini faollashtirish, so'z boyligini boyitish va fikrlarini mantiqiy bog'lash qobiliyatini rivojlantirishdan boshlanadi. *Bu jarayon bir necha bosqichda amalga oshiriladi.*

1. Tasviriy so'zlarni o'rganish: O'quvchilar oddiy so'zlarni tasviriy iboralarga aylantirishni o'rganadi. O'qituvchi "Quyosh" mavzusini berib, "Quyosh qanday?" deb so'raydi. O'quvchi "Quyosh yorug'" deb yozadi. O'qituvchi tasvirni boyitish uchun "Yana qanday so'z qo'shasan?" deb yo'naltiradi, o'quvchi "Quyosh oltin nurlari bilan yorug'" deb yozadi. Bu usul o'quvchilarning so'z boyligini kengaytiradi va yozuvda tasviriy ifodalarni qo'llashni o'rgatadi. Vizual yordam vositalari - quyosh rasmi yoki tabiat manzarasi - tasavvurni uyg'otadi.

2. Kichik hikoya tuzish: O'quvchilar mavzu yoki rasm asosida qisqa hikoya yozadi. O'qituvchi "Qush" rasmini ko'rsatib, "Qush nima qildi?" deb so'raydi. O'quvchi "Qush uchdi" deb yozadi. O'qituvchi hikoyani kengaytirishni so'rab, "Qayoqqa uchdi?" deb qo'shimcha savol beradi, o'quvchi "Qush osmonda uchdi" deb yozadi. Bu jarayon tasavvurni oshiradi va voqealarni bog'lashni o'rgatadi. O'yinli usullar qo'llaniladi, masalan, "Hikoyani birgalikda yoz" o'yini tashkil qilinib, bir o'quvchi "Qush uchdi" deb boshlasa, boshqasi "va daraxtga qo'ndi" deb davom ettiradi.

3. Mustaqil matn yaratish: O'quvchilar o'z tajribasi yoki tasavvuri asosida matn tuzadi. O'qituvchi "Mening sevimli kunim" mavzusini berib, "O'sha kun nima qilding?" deb so'raydi. O'quvchi "Men bog'ga bordim, gullar ko'rdim" deb yozadi. O'qituvchi matnni rejalashtirishni o'rgatadi: kirish (kun qachon bo'lgani), asosiy qism (nima qilingani), xulosa (kun qanday yakunlangani). O'quvchi "Bu kun menga yoqdi" deb xulosa qiladi. Bu tuzilma fikrlarni tartibga soladi va yozuvni mantiqiy qiladi.

Ijodiy matnlar ustida ishlash o'quvchilarning yozgan matnlarini tahlil qilish, tuzatish va takomillashtirish ko'nikmalarini rivojlantiradi. *Bu jarayon matnni yaratish bilan birga uni yanada samarali qilishga qaratilgan.*

1. Matnni tahlil qilish: O'quvchilar yozgan matnlarini o'qib, uning mazmunini muhokama qiladi. Masalan, o'quvchi "Quyong yugurdi" deb yozsa, o'qituvchi "Bu hikoya to'liqmi? Yana nima qo'shish mumkin?" deb so'raydi. O'quvchi "Quyong bo'ridan qo'rqib yugurdi" deb kengaytiradi. Bu usul o'quvchilarning matnni tanqidiy ko'rishini va uning mantiqiyligini baholashini o'rgatadi. O'qituvchi matnning kuchli va zaif tomonlarini ko'rsatadi, masalan, "Quyong nima uchun yugurgani yaxshi tushuntirilgan" deb rag'batlantiradi.

2. Matnni tuzatish: O'quvchilar imlo va mazmun jihatidan xatolarni tuzatadi. Masalan, o'quvchi "Quyong ykirdi" deb yozsa, o'qituvchi "yugurdi" deb to'g'ri shaklini ko'rsatadi va "u" tovushining yozilishini tushuntiradi. Mazmun bo'yicha esa "Quyong nima uchun yugurdi?" deb so'rab, matnni aniqroq qilishga yordam beradi. O'quvchilar

o‘z matnlarini sinfda o‘qib, bir-birining xatolarini topadi, bu esa hamkorlikda ishlashni o‘rgatadi. O‘qituvchi xatolarni tanqid qilmasdan, tushuntirish yo‘li bilan tuzatadi.

3. *Matnni takomillashtirish:* O‘quvchilar matnni tasviriy va qiziqarli qilish uchun qayta ishlaydi. O‘qituvchi “Quyong yugurdi” degan matnni ko‘rib, “Quyong qanday yugurdi?” deb so‘raydi. O‘quvchi “Quyong tez va sho‘x yugurdi” deb yozadi. O‘qituvchi tasviriy so‘zlarni qo‘shishni taklif qiladi, masalan, “Quyong shamoldek tez yugurdi”. Bu usul matnni jonli qiladi va o‘quvchilarning so‘z boyligini boyitadi. Matnni sinfda o‘qib, o‘quvchilar bir-biriga maslahat beradi, masalan, “Yana do‘stlarini qo‘sh” deb taklif qiladi.

Ijodiy matnlar yaratish va ustida ishlash ko‘nikmalarini shakllantirishda quyidagi usullar samarali hisoblanadi:

- **O‘yinli usullar:** “Hikoyani birgalikda yoz” o‘yini tashkil qilinadi, o‘quvchilar navbatma-navbat jumlar qo‘shadi, masalan, “Qush uchdi” - “va qo‘shiq aytdi”. “So‘z almashtir” o‘yini matnni takomillashtirishda ishlatiladi, o‘quvchilar “yaxshi” so‘zini “ajoyib” bilan almashtiradi. *Bu o‘yinlar yozishni qiziqarli qiladi va ijodiy fikrlashni rag‘batlantiradi.*

- **Vizual yordam:** Rasmlar, videolar yoki tabiiy narsalar (masalan, gul yoki o‘yinchoq) tasavvurni uyg‘otadi. O‘qituvchi “Bog‘” rasmini ko‘rsatib, “Bu bog‘da nima bor?” deb so‘raydi. O‘quvchi “Gullar va daraxtlar bor” deb yozadi. Bu usul konkret tasavvurlarga asoslanib yozishni osonlashtiradi.

- **Guruhda ishlash:** O‘quvchilar kichik guruhlarda matn yozadi yoki tuzatadi. Masalan, biri “Quyong yugurdi” deb boshlasa, boshqasi “Bo‘ridan qochdi” deb davom ettiradi. O‘qituvchi “Guruhingiz bilan hikoyani qanday qilasiz?” deb so‘raydi. Bu usul hamkorlikni o‘rgatadi va matnni boyitadi.

- **Savol-javob:** O‘qituvchi matnni kengaytirish uchun savollar beradi: “Quyong qayoqqa yugurdi?”, “Nima uchun yugurdi?” O‘quvchilar javob yozadi, masalan, “O‘rmonga yugurdi, chunki qo‘rqdi”. Bu jarayon fikrlarni chuqurlashtiradi va matnni mantiqiy qiladi. Boshlang‘ich ta‘limda bu ko‘nikmalar yoshga mos tarzda shakllantiriladi. Birinchi sinfda oddiy jumlar yozish bilan boshlanadi, masalan, “Gul ochildi”. Ikkinchi sinfda kichik hikoyalar tuziladi, “Qush uchdi va qo‘ndi”. Uchinchi sinfda murakkab matnlar, masalan, “Mening kunim” yoziladi. O‘qituvchi mavzuni qiziqarli tanlaydi - hayvonlar, tabiat yoki kundalik hayot haqida. Matnni tekshirganda, o‘qituvchi imlo xatolarini tuzatib, ijodiy yondashuvni maqtaydi, masalan, “Tasvirlaring juda yaxshi” deb aytadi.

Bu jarayon o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga, o‘z tasavvurlarini yozuvda ifodalashga va tilning boyligini qadrlashga o‘rgatadi. Masalan, “Mening do‘stim” matnini yozganda, o‘quvchilar do‘stlik qadimiyatini o‘rganadi. Matnni tahlil qilish va takomillashtirish intizom va sinchkovlikni shakllantiradi. Shu bilan birga, ijodiy

matnlar yaratish o'quvchilarning o'ziga ishonchini oshiradi, chunki ular o'z mahsulotlarini sinfda taqdim etadi.

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

- ✓ Ko'rsatilgan rasm asosida qisqa hikoya yozing
- ✓ Muayyan mavzuda insho tuzing: "Mening orzuyimdagi kasb"
- ✓ Matnda berilgan voqealar ketma-ketligini saqlagan holda bayon qiling
- ✓ Diktant matnini tinglab, to'g'ri yozing va imloviy xato ustidan ishlang
- ✓ Berilgan so'zlardan foydalanib, erkin matn tuzing
- ✓ Sinfdagi biror voqea haqida voqelikka asoslangan bayon yozing
- ✓ Boshlangan gapni davom ettiring va qisqa ijodiy matn hosil qiling
- ✓ Insho yozishdan oldin taqdim qilingan materiallar asosida fikrlar tuzing
- ✓ Diktant yoki bayon matnidan topshiriqlar tuzing va guruhda muhokama

qiling

- ✓ Yakuniy insho matnini tahlil qiling, nuqsonlarini aniqlang va tuzating

Muhokama uchun savollar

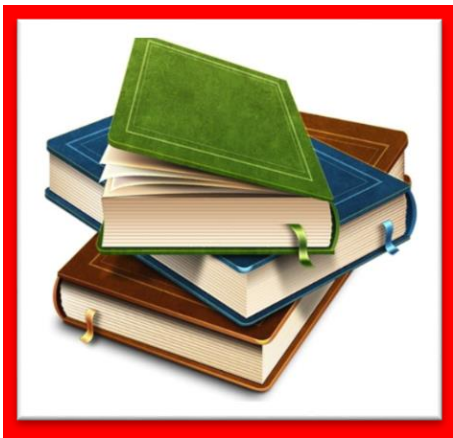
- ✓ Ijodiy matn tuzish ko'nikmalari qay tarzda shakllanadi?
- ✓ Bayon va insho tuzishda o'qituvchi qanday ko'mak ko'rsatishi kerak?
- ✓ Diktant turlari qaysi holatlarda samaraliroq qo'llaniladi?
- ✓ Ijodiy ishlarda o'quvchining shaxsiy tajribasi va hissi qanday aks etadi?
- ✓ Matn ustida ishlash orqali qaysi til malaka va ko'nikmalari rivojlanadi?
- ✓ O'quvchilarni erkin va mustaqil yozishga qanday yo'llar bilan undash

mumkin?

- ✓ Yozma ish natijalarini baholashda nimalarga e'tibor berish zarur?

14-mavzu: Matnni o'rganishda texnik vositalardan va tarqatma materiallardan foydalanish

REJA:

1. Matnni o'rganishda texnik vositalardan va tarqatma materiallardan foydalanish.
2. Matnni o'rganishda AKTdan foydalanish. Matn mazmunini film namoyishi asosida o'rganishning afzalligi.
3. Grafik organayzerlardan foydalanib matnni yoritish. Test, boshqotirma, grammatik o'yinlar va tarqatma materiallardan foydalanish.

★ **Tayanch so'z va iboralar:** axborot texnologiyalari, interaktiv doska, proektor, audiomateriallar, videomatnlar, elektron darsliklar, taqdimot vositalari, video-tahlil, slaydlar, ekranli materiallar, foydali ilova va platformalar, interaktiv o'yinlar, tarqatma materiallar, matnli kvestlar, ko'rgazmali vositalar, rangli ilustratsiyalar, vizual xaritalar, infografika, harf va so'z varaqalari.

Matnni o'rganishda texnik vositalardan va tarqatma materiallardan foydalanish.

Matnni o'rganishda texnik vositalardan va tarqatma materiallardan foydalanish zamonaviy ta'lim jarayonida o'quvchilarning o'qish savodxonligini oshirish, tushunish qobiliyatini rivojlantirish va o'quv jarayonini qiziqarli qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu yondashuv o'quvchilarning matn bilan ishlash ko'nikmalarini takomillashtirishga yordam beradi, ularning diqqatini jalb qiladi va o'qituvchilarga darsni yanada samarali tashkil etish imkonini beradi. Texnik vositalar orqali matnni vizual va audio shaklda taqdim etish o'quvchilarning turli idrok kanallarini faollashtiradi, tarqatma materiallar esa o'quvchilarga matnni mustaqil o'rganish va tahlil qilishda qo'llab-quvvatlash vositasi sifatida xizmat qiladi. Ushbu jarayon boshlang'ich ta'limdan yuqori sinflarga qadar qo'llanilishi mumkin bo'lib, o'quvchilarning yosh xususiyatlari va matnning murakkabligiga qarab moslashtiriladi.

Texnik vositalar matnni o'rganishda o'quvchilarning qiziqishini uyg'otish va ularning tushunishini chuqurlashtirishda katta rol o'ynaydi. Masalan, interaktiv doskalar yordamida o'qituvchi matnning asosiy qismlarini rangli belgilar bilan ajratib ko'rsatadi, bu esa o'quvchilarning diqqatini muhim nuqtalarga qaratishga yordam beradi. "Tulki va qarg'a" ertagini o'rganayotganda, o'qituvchi doskada tulki va qarg'a tasvirlarini joylashtirib, voqealarni vizual tarzda tasvirlaydi, so'ngra matnni

o'quvchilar bilan birga o'qib, muhokama qiladi. Bu usul o'quvchilarning matn mazmunini tezroq anglashini ta'minlaydi, chunki ular nafaqat eshitadi, balki ko'radi ham. Shu bilan birga, interaktiv doskada matnning so'zlarini kattalashtirish yoki rangli chiziqlar bilan belgilash imkoniyati mavjud, bu esa o'quvchilarning so'z boyligini kengaytirishda va yangi so'zlarni eslab qolishda yordam beradi.

Audio vositalar matnni o'rganishda o'quvchilarning tinglash qobiliyatini oshirish va nutqni rivojlantirishda samarali hisoblanadi. O'qituvchi matnni audio yozuv sifatida eshittirib, o'quvchilardan eshitganlarini qog'ozga yozishni yoki qisqacha hikoya qilishni so'raydi. Masalan, "Bahor keldi" hikoyasi audio shaklda taqdim etilganda, o'quvchilar quyosh chiqishi va gullar ochilishi haqidagi tasvirlarni tinglaydi, so'ngra eshitganlarini o'z so'zlari bilan yozadi. Bu jarayon o'quvchilarning tinglab tushunish ko'nikmalarini mustahkamlaydi va matnni idrok etishda audio idrokning ahamiyatini ko'rsatadi. Audio vositalar, shuningdek, o'quvchilarni turli ohang va intonatsiyalarni farqlashga o'rgatadi, bu esa ularning ovoz chiqarib o'qish mahoratini oshiradi. O'qituvchi audio yozuvni pauza qilib, o'quvchilardan keyingi voqeani taxmin qilishni so'rashi mumkin, bu esa ularning tasavvur qilish qobiliyatini faollashtiradi.

Video materiallar matnni o'rganishda o'quvchilarning vizual va hissiy idrokini boyitishga xizmat qiladi. O'qituvchi "Quyon qochdi" hikoyasini animatsiya shaklida ko'rsatib, o'quvchilardan videodagi voqealarni matn bilan solishtirishni so'raydi. Bu usul matnning mazmunini yanada tushunarli qiladi, chunki o'quvchilar quyonning harakatlarini ko'rib, uning qochish sabablarini muhokama qiladi. Video vositalar orqali matnni jonli tasvirlar bilan bog'lash o'quvchilarning xotirasida uzoq muddat saqlanishini ta'minlaydi. O'qituvchi videoni to'xtatib, "Quyon keyin nima qiladi deb o'ylaysiz?" deb so'rashi mumkin, bu esa o'quvchilarni matnni ijodiy davom ettirishga undaydi. Shu bilan birga, video materiallar o'quvchilarning diqqatini jalb qilishda muhim vosita bo'lib, darsni qiziqarli va dinamik qiladi.

Kompyuter va planshetlar matnni o'rganishda interaktiv mashqlarni tashkil etishda qo'llaniladi. O'qituvchi maxsus dasturlar yordamida "Tulki va qarg'a" ertagi bo'yicha savollar tayyorlaydi, masalan, "Tulki qarg'aga nima dedi?" yoki "Pishloq qayerga tushdi?" O'quvchilar planshetlarda javoblarni yozadi yoki tanlovli variantlardan birini belgilaydi. Bu usul o'quvchilarning matnni tushunishini tekshirishga yordam beradi va texnologiyadan foydalanish orqali ularning qiziqishini oshiradi. Kompyuterda matnni tahlil qilish uchun so'zlarni ajratib, ularning ma'nosini izlash yoki sinonimlarni topish vazifalari beriladi. Masalan, o'quvchi "aldadi" so'zining ma'nosini yozib, "ayyorlik qildi" degan sinonimni taklif qiladi. Bu jarayon o'quvchilarning so'z boyligini kengaytiradi va matn bilan mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Tarqatma materiallar matnni o'rganishda o'quvchilarga qo'llab-quvvatlash vositasi sifatida xizmat qiladi va ularning mustaqil faoliyatini tashkil etishda muhim

ahamiyatga ega. O'qituvchi "Bahor keldi" hikoyasi uchun tarqatma varaq tayyorlaydi, unda matnning qisqa qismi va bir nechta savollar beriladi: "Quyosh nima qildi?", "Gullar qanday bo'ldi?" O'quvchilar varaqni o'qib, javoblarni yozadi, masalan, "Quyosh chiqdi", "Gullar ochildi". Bu usul o'quvchilarning matnni sinchkovlik bilan o'qishini va asosiy fikrlarni aniqlashini ta'minlaydi. Tarqatma materiallarda matnning bo'sh joylarini to'ldirish vazifasi ham berilishi mumkin, masalan, "Quyosh ___ chiqdi" degan jumlada o'quvchi "issiq" so'zini qo'shadi. Bu jarayon o'quvchilarning tasavvurini faollashtiradi va matnni ijodiy tarzda to'ldirishga undaydi.

Tarqatma materiallar orqali o'quvchilar matnning tuzilishini o'rganadi. O'qituvchi "Quyon qochdi" hikoyasi uchun varaqda matnning kirish, asosiy qism va xulosa qismlarini ajratib, o'quvchilardan har bir qismga mos keladigan jummalarni yozishni so'raydi. Masalan, kirish qismiga "Quyon o'rmonda yashadi", asosiy qismga "Bo'ri kelib, quyon qochdi" deb yoziladi. Bu usul o'quvchilarning matnning mantiqiy tuzilishini tushunishini oshiradi va yozuvda tartibni saqlashga o'rgatadi. Shu bilan birga, tarqatma varaqlarda rasmlar qo'llaniladi, masalan, quyon va bo'ri tasvirlari berilib, o'quvchilardan rasmga mos hikoya yozish so'raladi. Bu jarayon vizual idrokni matn bilan bog'lashga yordam beradi va o'quvchilarning tasviriy fikrlashini rivojlantiradi.

Texnik vositalar va tarqatma materiallar birgalikda ishlatilganda, matnni o'rganish yanada samarali bo'ladi. O'qituvchi "Tulki va qarg'a" ertagini video shaklda ko'rsatib, so'ng tarqatma varaqda voqealarni tartib bilan yozish vazifasini beradi. O'quvchilar videodan tulki qarg'ani aldaganini ko'radi va varaqda "Tulki qo'shiq so'radi, qarg'a pishloqni tushirdi" deb yozadi. Bu usul matnni turli idrok kanallari orqali qabul qilishni ta'minlaydi va o'quvchilarning xotirasini mustahkamlaydi. O'qituvchi interaktiv doskada matnning muhim so'zlarini belgilab, tarqatma varaqda shu so'zlarning ma'nosini yozishni so'rashi mumkin, masalan, "aldadi" so'zi uchun "foйда uchun yolg'on gapirdi" deb izohlanadi. Bu jarayon so'z boyligini kengaytiradi va matnni chuqur tushunishga yordam beradi.

Texnik vositalar orqali matnni ijodiy qayta ishlash imkoniyati ham mavjud. O'quvchilar kompyuterda "Quyon qochdi" hikoyasini animatsiya shaklida tasvirlaydi, unda quyonning harakatlari va o'rmon manzarasi ko'rsatiladi. O'qituvchi "Hikoyani videoda qanday ko'rsatasan?" deb so'raydi, o'quvchi esa o'z tasavvuriga ko'ra hikoyani davom ettiradi, masalan, "Quyon do'stlariga yetdi". Bu usul o'quvchilarning ijodiy qobiliyatini oshiradi va texnologiyadan foydalanish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, o'quvchilar audio yozuv qilib, matnni o'z ovozi bilan hikoya qiladi, bu esa nutqni ravonlashtirishga yordam beradi.

Tarqatma materiallar matnni guruhda o'rganishda ham qo'llaniladi. O'quvchilar kichik jamoalarda varaqda berilgan matnni o'qib, birgalikda savollarga javob yozadi. Masalan, "Bahor keldi" hikoyasi uchun varaqda "Havo qanday bo'ldi?" degan savol

beriladi, guruh “Havo isiydi” deb yozadi. O‘qituvchi “Guruhingiz bilan hikoyani qanday tushundingiz?” deb so‘raydi. Bu usul o‘quvchilarning hamkorlikda ishlashini ta‘minlaydi va matnni muhokama qilish orqali tushunishini chuqurlashtiradi. Guruhda tarqatma varaqqa rasm chizish vazifasi ham berilishi mumkin, masalan, o‘quvchilar gullar ochilgan bahor manzarasini tasvirlaydi, bu esa matnni vizual tarzda idrok etishga yordam beradi.

Texnik vositalar va tarqatma materiallar o‘quvchilarning mustaqil faoliyatini tashkil etishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. O‘qituvchi kompyuterda matnning qisqa qismini ko‘rsatib, o‘quvchilardan uni tarqatma varaqda davom ettirishni so‘raydi. Masalan, “O‘rmon yashil edi” degan jumladan keyin o‘quvchi “va qushlar sayradi” deb yozadi. Bu jarayon o‘quvchilarning matnni mustaqil ravishda kengaytirishini o‘rgatadi va ijodiy fikrlashni rivojlantiradi. Shu bilan birga, texnik vositalar orqali matnni ovozli kitob sifatida taqdim etish mumkin, o‘quvchilar esa eshitganlarini varaqda qayd qiladi, bu tinglash va yozish ko‘nikmalarini birlashtiradi.

Matnni o‘rganishda texnik vositalar va tarqatma materiallardan foydalanish o‘quvchilarning turli qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Interaktiv doskalar va video materiallar vizual idrokni faollashtirsa, audio yozuvlar tinglash mahoratini oshiradi, kompyuter va planshetlar esa mustaqil ishlashni ta‘minlaydi. Tarqatma varaqlar matnni tahlil qilish, tuzilishini aniqlash va ijodiy tarzda kengaytirishda qo‘llab-quvvatlovchi vosita bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu yondashuv o‘quvchilarning matn bilan ishlashda faol ishtirok etishini rag‘batlantiradi, ularning nutqini, tasavvurini va mantiqiy fikrlashini oshiradi. O‘qituvchi bu vositalarni o‘quvchilarning qiziqishlari va darajasiga moslashtirib, darsni samarali va qiziqarli qiladi, bu esa matnni o‘rganish jarayonini yanada muvaffaqiyatli qiladi.

Matnni o‘rganishda AKTdan foydalanish. Matn mazmunini film namoyishi asosida o‘rganishning afzalligi.

Matnni o‘rganishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (AKT) foydalanish va matn mazmunini film namoyishi asosida o‘rganishning afzalliklari zamonaviy ta‘lim jarayonida o‘quvchilarning o‘qish savodxonligini rivojlantirish, tushunish qobiliyatini oshirish va o‘quv jarayonini qiziqarli qilishda muhim ahamiyatga ega. AKT vositalari matnni turli shakllarda - vizual, audio va interaktiv tarzda taqdim etish imkonini beradi, bu esa o‘quvchilarning idrok kanallarini faollashtiradi va matnni chuqur anglashga yordam beradi. Film namoyishi esa matn mazmunini jonli tasvirlar va harakatlar orqali ko‘rsatib, o‘quvchilarning hissiy va vizual idrokini boyitadi, xotirada uzoq muddat saqlanishini ta‘minlaydi. Ushbu yondashuvlar boshlang‘ich ta‘limdan yuqori sinflarga qadar qo‘llaniladi, o‘quvchilarning yosh xususiyatlari va matnning murakkabligiga qarab moslashtiriladi.

Matnni o‘rganishda AKTdan foydalanish o‘quvchilarning matn bilan ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda keng imkoniyatlar yaratadi. Interaktiv doskalar

yordamida o'qituvchi matnning asosiy qismlarini rangli belgilar bilan ajratib ko'rsatadi, bu o'quvchilarning diqqatini muhim nuqtalarga qaratishga yordam beradi. Masalan, "Tulki va qarg'a" ertagini o'rganayotganda, o'qituvchi doskada hikoyaning muhim voqealarini - tulki qo'shiq so'rashi va qarg'a pishloqni tushirishini - tasvirlar bilan ko'rsatadi. O'quvchilar matnni o'qib, uni vizual tarzda tahlil qiladi, bu esa mazmunni tezroq tushunishga imkon beradi. Interaktiv doskada so'zlarni kattalashtirish, sinonimlarni qo'shish yoki matnning qismlarini joylashtirish kabi funksiyalar mavjud, bu o'quvchilarning so'z boyligini kengaytiradi va yangi so'zlarni eslab qolishini osonlashtiradi.

Kompyuter va planshetlar matnni o'rganishda interaktiv mashqlarni tashkil etishda qo'llaniladi. O'qituvchi maxsus dasturlar orqali "Quyong qochdi" hikoyasi bo'yicha savollar tayyorlaydi: "Quyong nima uchun qochdi?", "U qayoqqa yugurdi?" O'quvchilar planshetlarda javoblarni yozadi yoki berilgan variantlardan tanlaydi, masalan, "Bo'ridan qo'rqdi" yoki "O'rmonga yugurdi". Bu usul matnni tushunish darajasini tekshirishga yordam beradi va AKT vositalaridan foydalanish orqali o'quvchilarning qiziqishini oshiradi. Kompyuterda matnni tahlil qilish uchun so'zlarni ajratib, ularning ma'nosini izlash vazifasi beriladi. O'quvchi "qochdi" so'zining ma'nosini "tez yugurdi" deb izohlaydi va "tez yurdi" sinonimini taklif qiladi. Bu jarayon so'z boyligini boyitadi va matn bilan mustaqil ishlash qobiliyatini rivojlantiradi.

Audio vositalar AKTning muhim qismi sifatida matnni o'rganishda tinglash qobiliyatini oshirish va nutqni rivojlantirishda samarali hisoblanadi. O'qituvchi "Bahor keldi" hikoyasini audio yozuv sifatida eshittirib, o'quvchilardan eshitganlarini qog'ozga yozishni so'raydi. O'quvchilar quyosh chiqishi va gullar ochilishi haqidagi tasvirlarni tinglaydi, so'ng "Quyosh nurlari chiqdi" deb yozadi. Bu usul tinglab tushunish ko'nikmalarini mustahkamlaydi va matnni audio idrok orqali qabul qilishni o'rgatadi. O'qituvchi audio yozuvni pauza qilib, "Keyin nima bo'ldi deb o'ylaysiz?" deb so'rashi mumkin, o'quvchi esa "Havo isiydi" deb taxmin qiladi. Bu tasavvur qilish qobiliyatini faollashtiradi va matnni ijodiy davom ettirishga undaydi.

AKT vositalari orqali matnni ijodiy qayta ishlash imkoniyati ham mavjud. O'quvchilar kompyuterda "Tulki va qarg'a" hikoyasini animatsiya shaklida tasvirlaydi, unda tulki qarg'aga qo'shiq so'raydi va pishloq tushadi. O'qituvchi "Hikoyani qanday ko'rsatasiz?" deb so'raydi, o'quvchi esa o'z tasavvuriga ko'ra hikoyani kengaytiradi, masalan, "Tulki pishloqni yeb, ketdi". Bu usul ijodiy qobiliyatni oshiradi va texnologiyadan foydalanish mahoratini rivojlantiradi. Shu bilan birga, o'quvchilar matnni o'z ovozi bilan audio yozuv qilib hikoya qiladi, bu nutqni ravonlashtirishga yordam beradi. O'qituvchi yozuvni tinglab, o'quvchilarni intonatsiya va aniq talaffuzga e'tibor qaratishga yo'naltiradi.

Matn mazmunini film namoyishi asosida o'rganishning afzalliklari o'quvchilarning matnni tushunishini va hissiy idrokini boyitishda yaqqol namoyon bo'ladi. Film matnni jonli tasvirlar, harakatlar va tovushlar bilan taqdim etadi, bu esa o'quvchilarning vizual va audio idrokini birlashtiradi. Masalan, "Quyvon qochdi" hikoyasi film sifatida ko'rsatilganda, o'quvchilar quyvonning tez yugurishi va bo'riining yaqinlashishini ko'radi, bu matnning mazmunini yanada tushunarli qiladi. O'qituvchi filmni to'xtatib, "Quyvon nima uchun qo'rqdi?" deb so'raydi, o'quvchilar "Bo'ri uni quvdi" deb javob beradi. Bu usul matnni faqat o'qish bilan chegaralanmay, uni ko'rish va his qilish orqali tushunishga imkon beradi.

Film namoyishi matnni o'rganishda o'quvchilarning xotirasini mustahkamlaydi. Jonli tasvirlar va harakatlar matnning mazmunini o'quvchilarning ongida uzoq muddat saqlaydi. "Bahor keldi" hikoyasi filmida quyosh nurlari, ochilgan gullar va sayrayotgan qushlar bilan tasvirlansa, o'quvchilar bu manzarani eslab qoladi va matnni qayta hikoya qilishda "Quyosh porladi, gullar yashnadi" deb yozadi. O'qituvchi filmidan keyin "Siz nimalarni ko'rdingiz?" deb so'raydi, bu esa o'quvchilarning tasviriy xotirasini faollashtiradi. Shu bilan birga, film matnning hissiy ta'sirini kuchaytiradi, o'quvchilar quyvonning qo'rquvi yoki bahorning go'zalligini his qilib, matn bilan chuqur bog'lanadi.

Film namoyishi o'quvchilarning matnni tahlil qilish qobiliyatini oshirishda samarali vosita sifatida xizmat qiladi. O'qituvchi "Tulki va qarg'a" ertagini filmida ko'rsatib, o'quvchilardan film va matn o'rtasidagi farqlarni aniqlashni so'raydi. Masalan, filmida tulki qarg'aga ko'proq gapirsa, matnda bu qisqa tasvirlansa, o'quvchilar "Filmida tulki ko'p aldadi" deb yozadi. Bu usul matnning nozik jihatlarini farqlashga o'rgatadi va tahliliy fikrlashni rivojlantiradi. O'qituvchi "Filmida qanday qo'shimcha narsalar bor edi?" deb so'rab, o'quvchilarni matnni chuqur o'rganishga undaydi.

Matn mazmunini film namoyishi asosida o'rganish o'quvchilarning ijodiy faoliyatini rag'batlantiradi. Filmni ko'rgandan so'ng, o'quvchilar matnni o'z tasavvurlari bilan kengaytiradi. "Quyvon qochdi" filmni ko'rib, o'quvchi "Quyvon o'rmonga yetdi va do'stlarini topdi" deb yozadi. O'qituvchi "Film oxirini qanday tasavvur qilasiz?" deb so'raydi, bu esa o'quvchilarni hikoyani ijodiy davom ettirishga yo'naltiradi. Shu bilan birga, film o'quvchilarga qahramonlarning xarakterini tushunishda yordam beradi, masalan, tulki ayyorligi yoki quyvon ehtiyotkorligi tasvirlardan aniq ko'rinadi, bu matnni yozishda tasviriy so'zlardan foydalanishni osonlashtiradi.

AKT va film namoyishi birgalikda qo'llanilganda, matnni o'rganish yanada samarali bo'ladi. O'qituvchi "Bahor keldi" hikoyasini film sifatida ko'rsatib, so'ng interaktiv doskada voqealarni tartib bilan yozish vazifasini beradi. O'quvchilar filmida ko'rganlarini "Quyosh chiqdi, gullar ochildi" deb yozadi, keyin kompyuterda bu

voqealarni animatsiya qiladi. Bu usul matnni turli idrok kanallari orqali qabul qilishni ta'minlaydi va o'quvchilarning xotirasini mustahkamlaydi. O'qituvchi film va matnni solishtirish uchun planshetda savollar beradi, masalan, "Filmda qanday tovushlar bor edi?", o'quvchilar "Qushlar sayradi" deb javoblaydi. Bu jarayon matnni chuqur tushunishga yordam beradi.

Matnni o'rganishda AKTdan foydalanish o'quvchilarning texnologik ko'nikmalarini rivojlantirishda ham muhimdir. O'quvchilar kompyuterda matn yozish, audio yozuv qilish yoki animatsiya yaratishni o'rganadi, bu ularning zamonaviy dunyoda ishlash qobiliyatini oshiradi. Film namoyishi esa darsni qiziqarli qilib, o'quvchilarning motivatsiyasini yuqori tutadi. Masalan, "Tulki va qarg'a" filmini ko'rgandan so'ng, o'quvchilar hikoyani planshetda davom ettirib, "Tulki boshqa qushni ko'rdi" deb yozadi. Bu usul o'quv jarayonini dinamik qiladi va o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydi.

Matn mazmunini film namoyishi asosida o'rganish o'quvchilarning guruhda ishlash qobiliyatini rivojlantirishda ham samarali. O'qituvchi filmni ko'rsatib, guruhlarda voqealarni muhokama qilish va yozish vazifasini beradi. "Quyon qochdi" filmini ko'rgan guruh "Quyon bo'ridan qanday qochdi?" degan savolga "Tez yugurdi" deb javob yozadi. O'qituvchi "Guruhingiz bilan hikoyani qanday aytasiz?" deb so'raydi, bu esa hamkorlikda matnni tushunishni oshiradi. Film tasvirlari guruhda fikr almashishni osonlashtiradi, chunki o'quvchilar ko'rganlarini bir-biriga tushuntiradi.

AKT va film namoyishi o'quvchilarning yoshiga moslashtiriladi. Boshlang'ich sinflarda oddiy hikoyalar uchun qisqa animatsiyalar ko'rsatiladi, masalan, "Qo'zichoq va bo'ri" filmi bilan matn o'rganiladi. O'rta sinflarda murakkabroq hikoyalar va AKT vositalari bilan tahlil qilinadi. O'qituvchi har bir bosqichda o'quvchilarning qiziqishini hisobga olib, matn va filmni tanlaydi. Bu yondashuv matnni o'rganishda samaradorlikni oshiradi va o'quvchilarni faol ishtirok etishga undaydi.

Taqdimotlar tayyorlash.

Zamonaviy ta'lim jarayonida matn bilan ishlash metodikasini takomillashtirish, o'quvchilarda mustaqil fikrlash, tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish va muloqot ko'nikmalarini shakllantirishda taqdimotlardan foydalanish dolzarb vazifalardan biriga aylangan. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining ta'limga jadal kirib kelishi natijasida matnni chuqur o'rganishga doir taqdimotlar yaratish, bu orqali o'quv jarayonining samaradorligini oshirish imkoniyati yuzaga keldi. Taqdimotlar ta'limiy materialni nafaqat tushunarli, balki estetik jihatdan jozibali tarzda yetkazish vositasi sifatida xizmat qiladi.

Matnni o'rganishga doir taqdimotlar tayyorlashdan asosiy maqsad - o'quvchilar e'tiborini markazlashtirish, matn mazmunini samarali tahlil qilish, uning kompozitsion tuzilmasini aniqlash, asosiy fikr va g'oyalarni ajratib ko'rsatish, badiiy vositalarni anglash hamda ijtimoiy-ma'naviy mazmunni o'zlashtirishga ko'maklashishdir.

Bunday taqdimotlar vizual, audio va matnli elementlar uyg'unligida yaratilganda, didaktik maqsadlarga erishish imkoniyati ortadi.

Matn asosida taqdimot tayyorlashdan avval uni puxta o'rganish, tahlil qilish, asosiy g'oya va voqealar rivojini tushunish talab etiladi. Matn strukturasi, uning boshi, rivoji va xulosasi aniq ajratilishi, har bir qismning mazmuni taqdimotning slaydlarida aks ettirilishi lozim. Shu bilan birga, qahramonlar xarakteri, muallif pozitsiyasi, badiiy tasvir vositalari, voqealar joylashuvi va vaqt oralig'i ham e'tiborga olinadi.

Taqdimot tuzilmasi oddiy, lekin mantiqiy ketma-ketlikda bo'lishi kerak. Dastlabki slaydda mavzu nomi, muallif, asar haqida qisqacha ma'lumot keltiriladi. Keyingi slaydlarda asarning syujeti, qahramonlar haqida ma'lumotlar, asosiy voqealar va ulardan olinadigan saboqlar, tahliliy fikrlar bayon etiladi. Oxirgi slaydlarda esa umumiy xulosa, o'quvchilarga savollar yoki ijodiy topshiriqlar berilishi mumkin. Bu esa o'quvchilarni faollikka, mustaqil fikrlashga, ijodkorlikka undaydi.

Matnni o'rganishda tayyorlanadigan taqdimotlar turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, ertak, rivoyat, hikoya, masal yoki she'r asosida taqdimotlar yaratilganda har bir janrning xususiyatlari inobatga olinadi. Ertak asosida tayyorlangan taqdimotda voqealarning sehirliigi, qahramonlar obrazining ifodasi, yakuniy xulosa ochib berilishi zarur. Hikoya yoki masal matnida esa ijtimoiy-tarbiyaviy mazmun, qahramonlar xarakteri, muallif g'oyasi batafsil tahlil qilinadi. She'r matniga doir taqdimotlarda esa qofiya, vazn, badiiy vositalar, obrazlilik, ritm va ifoda usullari aks ettirilishi kerak.

Taqdimotlar tayyorlashda zamonaviy dasturlar va texnologiyalardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. PowerPoint, Google Slides, Canva, Prezi kabi vositalar orqali interaktiv, dinamik va rang-barang slaydlar yaratish mumkin. Rasm, grafik, animatsiya, videotasvir va audioyozuvlardan foydalanish matn mazmunini o'zlashtirishga ko'maklashadi. Ayniqsa, ovozli fon yoki muallif ijrosidagi matn bo'laklarini eshittirish orqali o'quvchida matnga bo'lgan qiziqish yanada ortadi.

Taqdimotlar yordamida o'quvchilar mustaqil ishlash, izlanish, ixtiyoriy tanlov asosida matnga yondashish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu esa o'quvchilar bilimini faollashtiradi, ularni ijodiy fikrlashga undaydi, ijtimoiy-psixologik jihatdan rivojlantiradi. Shuningdek, o'quvchi matn asosida tayyorlagan taqdimotni sinfdoshlari oldida taqdim etar ekan, bu jarayon uning nutq madaniyati, sahna madaniyati, auditoriya bilan muloqot qilish, fikrni aniq ifodalash ko'nikmalarini ham rivojlantiradi.

Matnni o'rganishga doir taqdimotlar nafaqat o'quvchilarning, balki o'qituvchilarning faoliyati uchun ham muhim metodik vosita bo'lib xizmat qiladi. O'qituvchi o'z darsini ko'rgazmali, estetik, interaktiv tarzda olib borishi mumkin. Darsning har bir bosqichida - motivatsiya yaratish, yangi mavzuni tushuntirish, mustahkamlash va nazorat qilishda taqdimotlar o'quvchilar e'tiborini jalb etadi, bilimlarni mustahkam va ongli o'zlashtirishga zamin yaratadi.

Taqdimotlarni tayyorlash jarayonida o'quvchilar orasida guruhlarda ishlash, jamoaviy fikrlash, mas'uliyatni bo'lishish, liderlik ko'nikmalari ham rivojlanadi. Har bir guruh a'zosi o'z vazifasini bajaradi: biri matnni tahlil qiladi, boshqasi rasm topadi, uchinchi slaydni bezatadi, yana biri taqdimot qiladi. Bu jarayon ijtimoiy hamkorlikni rivojlantiradi, o'zaro muloqot madaniyatini oshiradi.

Taqdimotlar asosida o'tkaziladigan bahs-munozaralar, rolli o'yinlar, sahnalashtirish kabi metodlar ham matnni chuqurroq tahlil qilish, o'quvchilarda ijtimoiy faollik, erkin fikrlash, muloqot qilish malakalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, dramatik asar matni asosida rollarga bo'lib o'qish, sahnalashtirish va keyinchalik uni taqdimotga aylantirish o'quvchilar nutqini, hissiy ifodasini, estetik didini rivojlantiradi.

Shuningdek, taqdimot yaratishda bolalar internetdan foydalanish, raqamli savodxonlik, axborotni saralash, muhimini ajratib olish kabi ko'nikmalarni ham egallaydi. Bu esa ularning raqamli texnologiyalar dunyosida o'zini erkin tuta olishiga, hayotiy muammolarni hal eta olishiga zamin yaratadi.

Demak, matnni o'rganishga doir taqdimotlar tayyorlash - bu zamonaviy ta'limning ajralmas qismi bo'lib, u o'quvchilarning matnni chuqur anglashini, tahliliy va tanqidiy fikrlashini, mustaqil izlanish olib borishini ta'minlaydi. Bu jarayonda o'qituvchining roli - yo'naltiruvchi, maslahat beruvchi, ijodga undovchi bo'lib, o'quvchini har tomonlama rivojlantiruvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli har bir boshlang'ich sinf o'qituvchisi matn bilan ishlashga doir taqdimotlar tayyorlashni o'z metodik amaliyotiga kiritishi, o'quvchilarda nutqiy va tafakkuriy salohiyatni rivojlantiruvchi sharoitlar yaratishi zarurdir.

Namunali topshiriqlar tizimini yaratish.

Zamonaviy ta'limda o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirishda samarali topshiriqlar tizimini ishlab chiqish va joriy etish pedagogik faoliyatning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ayniqsa, boshlang'ich sinflarda namunali topshiriqlar tizimi o'quvchilarning individual imkoniyatlari, yosh xususiyatlari va qiziqishlarini hisobga olgan holda, ularning aqliy, nutqiy va ijodiy salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Topshiriqlar tizimi maqsadga yo'naltirilgan, ketma-ketlikka ega, murakkablik darajasiga ko'ra bosqichma-bosqich rivojlanib boruvchi hamda nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llashga yo'naltirilgan bo'lishi zarur.

Namunali topshiriqlar tizimini yaratish bir necha bosqichni o'z ichiga oladi. Avvalo, o'quvchilarga qanday bilim, ko'nikma va kompetensiyalarni shakllantirish kerakligi aniqlanadi. Bu asosda darslik mazmuni, o'quv dasturi va o'quvchilar faoliyatining real holati tahlil qilinadi. Keyin esa belgilangan maqsad asosida topshiriqlar turli shakllarda ishlab chiqiladi: mantiqiy, analitik, ijodiy, kommunikativ, o'yinli, interaktiv, test shaklidagi topshiriqlar va boshqalar.

Namunali topshiriqlarning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat: ular aniq maqsadga ega, mazmunan to'g'ri tuzilgan, metodik jihatdan asoslangan, o'quvchi uchun qiyinchiliksiz tushunarli, qiziqarli, faollikka chorlovchi bo'lishi kerak. Har bir topshiriq o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, tahlil qilish, umumlashtirish, to'g'ri xulosa chiqarish, o'z fikrini asoslab berish qobiliyatlarini rivojlantirishi lozim.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun tuziladigan topshiriqlar ularning yosh xususiyatlariga mos, ko'rgazmali vositalar bilan boyitilgan, jonli, hayotiy vaziyatlarga asoslangan bo'lishi kerak. Misol uchun, matn ustida ishlashga qaratilgan topshiriqlar quyidagicha bo'lishi mumkin: matndan asosiy fikrni topish, qahramonning xatti-harakatini baholash, matnga sarlavha qo'yish, hikoyaning davomini yozish, voqealarni ketma-ketlikda joylashtirish, muallif g'oyasini aniqlash, matndagi badiiy vositalarni topish va ularga misollar keltirish.

Ijodiy topshiriqlar ham namunali tizimning ajralmas qismi hisoblanadi. Masalan, "Berilgan so'zlardan hikoya tuz", "Qahramon nomidan maktub yoz", "She'rga mos rasm chiz", "Sahna ko'rinishini tuz" kabi topshiriqlar bolalarda ijodiy fikrlashni rivojlantiradi. Bundan tashqari, dialog tuzish, dramatizatsiya qilish, matn asosida savol va javoblar tuzish, rollarga bo'lib o'qish kabi topshiriqlar o'quvchilarning muloqot madaniyatini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Namunali topshiriqlar tizimi faqatgina yozma ishlar bilan cheklanmay, og'zaki, ko'rgazmali va interaktiv shakllarda ham taklif qilinishi lozim. Multimedia resurslaridan foydalanish, raqamli platformalar orqali topshiriqlarni bajarish, guruhda ishlash, juftlikda fikrlash kabi yondashuvlar o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi. Ayniqsa, elektron darsliklar, onlayn testlar, interaktiv o'yinlar asosida tuzilgan topshiriqlar zamonaviy o'quvchining e'tiborini tortadi, ta'lim jarayonini jonlantiradi.

Topshiriqlar tizimi o'z ichiga differensial yondashuvni ham olishi kerak. Har bir o'quvchining bilim darajasi, qobiliyati va qiziqishlari inobatga olinib, unga mos topshiriq taklif qilinadi. Bu yondashuv individual o'zlashtirishni ta'minlaydi, o'quvchida muvaffaqiyatga erishish istagini shakllantiradi. Yuqori darajadagi o'quvchilar uchun murakkabroq, mustaqil ijodiy topshiriqlar taklif qilinadi, bilim darajasi pastroq o'quvchilar esa oddiyroq, ko'rgazmali yordamlar bilan boyitilgan topshiriqlar orqali qamrab olinadi.

Bundan tashqari, topshiriqlar tizimida integratsiya ham muhim rol o'ynaydi. Matn asosida tuzilgan topshiriqlarni boshqa fanlar bilan bog'lash, masalan, atrof-muhit, tabiat, tarixiy shaxslar yoki san'at bilan uyg'unlashtirish orqali o'quvchilar keng qamrovli bilimga ega bo'ladilar. Masalan, tabiat haqida bo'lgan matnni o'rganishda o'quvchilarga geografik xarita, fotosuratlar, ilmiy-ommabop maqolalar, video materiallar taqdim etilishi mumkin.

Topshiriqlar tizimini yaratishda nazorat va baholash mezonlari ham alohida e'tiborga olinadi. Har bir topshiriqni bajarish mezonlari aniq belgilanadi: aniqlik,

to'liqlik, fikrning ifodalanish darajasi, ijodkorlik, mantiqiylik, savodxonlik, grammatik me'yorlarga rioya qilish kabi mezonlar orqali o'quvchining ishlari baholanadi. Bu mezonlar o'quvchilarning o'z ishlari ustida tahliliy fikrlashga o'rgatadi va o'zini-o'zi baholash ko'nikmasini rivojlantiradi.

Shuningdek, topshiriqlar tizimi o'quvchilarda mustaqil o'qish malakasini shakllantirishga ham xizmat qilishi kerak. Bunda ularni matn tanlash, reja tuzish, muallif fikrini tahlil qilish, asosiy g'oyani ajratish, matn asosida savollar tuzish, referat yozish, matnni qisqacha bayon qilish kabi topshiriqlar orqali bosqichma-bosqich mustaqil faoliyatga o'rgatish maqsadga muvofiqdir.

Demak, namunali topshiriqlar tizimini yaratish o'quvchilarni bilimli, faol, ijodiy va tanqidiy fikrlovchi shaxs sifatida shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Bu tizim nafaqat bilim berish, balki o'quvchilarni mustaqil ishlashga o'rgatish, o'z-o'zini anglash va o'z fikrini asoslab berish ko'nikmalarini shakllantirish, shaxsiy rivojlanishiga zamin yaratish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Har bir o'qituvchi zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida namunali topshiriqlarni ishlab chiqishi, ularni o'z fanining mazmuniga mos holda joriy etishi va natijalarni tahlil qilib borishi zarur.

Grafik organayzerlardan foydalanib matnni yoritish.

Grafik organayzerlardan foydalanib matnni yoritish o'quvchilarning matn mazmunini tushunishini, tahlil qilishini va mantiqiy tarzda ifodalashini osonlashtirishda muhim vosita sifatida qo'llaniladi. Bu usul matnning asosiy g'oyalarini, qahramonlarini, voqealarini va munosabatlarini vizual shaklda tasvirlashga imkon beradi, bu esa o'quvchilarning idrokini soddalashtiradi va xotirasini mustahkamlaydi. Grafik organayzerlar o'quv jarayonida o'quvchilarning diqqatini jamlashiga yordam beradi, matnning tuzilishini aniqlashga ko'maklashadi va ularga o'z fikrlarini tartib bilan yozish yoki aytish imkoniyatini beradi. Boshlang'ich ta'limdan yuqori sinflarga qadar qo'llaniladigan bu yondashuv o'quvchilarning yosh xususiyatlari, matnning murakkabligi va o'quv maqsadlariga qarab moslashtiriladi.

Grafik organayzerlar matnni o'rganishda o'quvchilarning vizual idrokini faollashtirish orqali matn mazmunini tushunarli qiladi. O'qituvchi "Tulki va qarg'a" ertagini o'rganayotganda, "sabab-natija" organayzeridan foydalanib, doskada ikkita ustun chizadi: sabab qismida "Qarg'a qo'shiq aytdi" deb yoziladi, natija qismida esa "Pishloq tushdi". O'quvchilar ushbu organayzerni ko'rib, voqealar o'rtasidagi bog'lanishni tezda anglaydi va matnning mantiqiy tartibini tushunadi. Bu usul o'quvchilarning matnni oddiy o'qishdan tahlil qilish darajasiga o'tishini ta'minlaydi, chunki ular nafaqat voqealarni eslab qoladi, balki ularning sabablarini ham muhokama qiladi. O'qituvchi "Nima uchun pishloq tushdi?" deb so'raganda, o'quvchilar organayzerga qarab javob beradi, bu esa fikrlarni mantiqiy bog'lash qobiliyatini oshiradi.

Venn diagrammasi grafik organayzer sifatida matnning qahramonlari yoki voqealarini solishtirishda samarali hisoblanadi. O'qituvchi "Quyong qochdi" hikoyasida quyong va bo'ri xususiyatlarini taqqoslash uchun ikkita doira chizadi: bir doirada quyong uchun "tez yuguradi, qo'rqq", ikkinchisida bo'ri uchun "kuchli, ovchi" deb yoziladi, o'rtada esa "o'rmonda yashaydi" kabi umumiy xususiyatlar joylashadi. O'quvchilar bu diagrammaga qarab, qahramonlarning farqli va o'xshash tomonlarini aniqlaydi, masalan, "Quyong qo'rqadi, bo'ri esa quvadi" deb yozadi. Bu usul matnning ichki munosabatlarini ko'rishga yordam beradi va o'quvchilarning tahliliy fikrlashini rivojlantiradi. O'qituvchi "Ularning qanday farqlari bor?" deb so'rab, o'quvchilarni muhokamaga jalb qiladi, bu esa matnni chuqur tushunishga olib keladi.

Xarita organayzeri matnning voqealarini tartib bilan yoritishda qo'llaniladi. O'qituvchi "Bahor keldi" hikoyasi uchun vaqt chizig'i chizib, voqealarni ketma-ket joylashtiradi: "Quyosh chiqdi" - "Havo isiydi" - "Gullar ochildi". O'quvchilar bu xaritaga qarab, hikoyaning boshlanishi, rivojlanishi va yakunini aniqlaydi, masalan, "Hamma narsa quyosh chiqishi bilan boshlandi" deb aytadi. Bu usul matnning mantiqiy tuzilishini ko'rsatadi va o'quvchilarning voqealarni tartib bilan hikoya qilish qobiliyatini oshiradi. O'qituvchi "Keyin nima bo'ldi?" deb so'raganda, o'quvchilar xaritaga asoslanib javob beradi, bu esa xotirani mustahkamlaydi va matnni qayta hikoyalashni osonlashtiradi.

Tarmoq organayzeri matnning asosiy g'oyasi va uning atrofidagi tafsilotlarni yoritishda foydalidir. O'qituvchi "Tulki va qarg'a" ertagi uchun markazga "Tulki aldadi" degan g'oyani yozadi, undan tarvaqaylab "qo'shiq so'radi", "qarg'a ochildi", "pishloq tushdi" kabi tafsilotlarni qo'shadi. O'quvchilar bu organayzerni ko'rib, asosiy g'oyani va uni tasdiqlovchi voqealarni farqlaydi, masalan, "Tulki ayyorligi tufayli muvaffaqiyatga erishdi" deb yozadi. Bu usul matnning mohiyatini aniqlashga yordam beradi va o'quvchilarning diqqatini muhim jihatlarga qaratadi. O'qituvchi "Bu voqealar qanday bog'langan?" deb so'rab, o'quvchilarni munosabatlarni tahlil qilishga undaydi.

Stol organayzeri matnning turli jihatlarini tizimli ravishda yoritishda qo'llaniladi. O'qituvchi "Qo'zichoq va bo'ri" hikoyasi uchun jadval tuzadi: birinchi ustunda "Qahramonlar" (qo'zichoq, bo'ri), ikkinchisida "Xususiyatlar" (sodda, yirtqich), uchinchisida "Harakatlar" (yurdi, yedi). O'quvchilar jadvalni to'ldirib, "Qo'zichoq daryoda yurdi, bo'ri uni yedi" deb yozadi. Bu usul matnning ma'lumotlarini tartibga soladi va o'quvchilarning tahlil qilish qobiliyatini oshiradi. O'qituvchi "Qahramonlar nima qildi?" deb so'raganda, o'quvchilar jadvalga qarab aniq javob beradi, bu esa matnni tushunishni soddalashtiradi.

Grafik organayzerlar matnni ijodiy qayta ishlashda ham samarali hisoblanadi. O'qituvchi "Bahor keldi" hikoyasi uchun xarita organayzerini berib, o'quvchilardan voqealarni davom ettirishni so'raydi. O'quvchilar "Gullar ochildi"dan keyin "Qushlar

sayradi” deb qo‘shadi. O‘qituvchi “Hikoya qanday davom etadi?” deb so‘rab, tasavvurni faollashtiradi. Bu usul o‘quvchilarning matnni o‘z uslubida kengaytirishini ta‘minlaydi va yozma nutqni rivojlantiradi. Shu bilan birga, Venn diagrammasi yordamida o‘quvchilar matnni boshqa hikoya bilan solishtirib, yangi fikrlar taklif qiladi, masalan, “Quyong qochdi” va “Tulki va qarg‘a” hikoyalarida ayyorlik va ehtiyotkorlikni muhokama qiladi.

Grafik organayzerlar guruhda ishlashda o‘quvchilarning hamkorligini oshiradi. O‘qituvchi “Tulki va qarg‘a” ertagi uchun tarmoq organayzerini guruhlarda to‘ldirishni so‘raydi: bir o‘quvchi asosiy g‘oyani yozsa, boshqasi tafsilotlarni qo‘shadi. Masalan, “Tulki aldadi” g‘oyasiga “pishloqni oldi” deb yoziladi. O‘qituvchi “Guruhingiz nima qo‘shdi?” deb so‘raydi, bu esa fikr almashishni rag‘batlantiradi. Bu usul o‘quvchilarning matnni birgalikda tushunishini ta‘minlaydi va ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantiradi. Guruhda jadval organayzeri ham qo‘llaniladi, masalan, qahramonlar va voqealar guruh tomonidan tartibga solinadi.

Grafik organayzerlar matnni mustaqil o‘rganishda qo‘llab-quvvatlash vositasi sifatida xizmat qiladi. O‘qituvchi “Quyong qochdi” hikoyasi uchun xarita organayzerini berib, o‘quvchilardan uyda voqealarni yozib kelishni so‘raydi. O‘quvchi “Bo‘ri keldi - Quyong qochdi” deb to‘ldiradi. O‘qituvchi “Hikoyani qanday tushunding?” deb so‘raganda, o‘quvchi organayzeriga asoslanib javob beradi. Bu usul o‘quvchilarning matn bilan o‘z-o‘zidan ishlashini o‘rgatadi va mustaqil fikrlashni oshiradi. Shu bilan birga, organayzerlar o‘quvchilarning xotirasini mustahkamlaydi, chunki vizual shaklda tasvirlangan ma‘lumot uzoq muddat esda qoladi.

Grafik organayzerlar matnni tasviriy yoritishda ham foydalidir. O‘qituvchi “Bahor keldi” hikoyasi uchun tarmoq organayzeriga tasvirlar qo‘shadi: “Quyosh” yoniga nurlar, “Gullar” yoniga rangli tasvirlar chiziladi. O‘quvchilar organayzerni ko‘rib, “Quyosh nurlari porladi” deb yozadi. O‘qituvchi “Matnni qanday tasvirlaysan?” deb so‘raydi, bu esa tasviriy so‘zlardan foydalanishni o‘rgatadi. Bu usul matnni hissiy idrok etishni kuchaytiradi va nutqni boyitadi. O‘quvchilar organayzeriga o‘z rasmlarini qo‘shishi mumkin, masalan, qushlar tasviri, bu ijodiy faoliyatni rag‘batlantiradi.

Grafik organayzerlar o‘quvchilarning yoshiga moslashtiriladi. Boshlang‘ich sinflarda oddiy organayzerlar, masalan, “sabab-natija” yoki xarita ishlatiladi, “Qo‘zichoq va bo‘ri” hikoyasi uchun “Bo‘ri keldi - Qo‘zichoq yedi” deb yoziladi. O‘rta sinflarda Venn diagrammasi yoki stol organayzeri qo‘llaniladi, murakkab matnlarni tahlil qilish uchun moslashtiriladi. O‘qituvchi organayzerni tanlashda o‘quvchilarning qiziqishini hisobga oladi, masalan, hayvonlar haqidagi hikoyalarda tasvirli organayzerlar afzal ko‘riladi. Bu usul matnni o‘rganishni qiziqarli qiladi va o‘quvchilarning faol ishtirokini ta‘minlaydi.

Grafik organayzerlar matnni yoritishda o‘quvchilarning turli qobiliyatlarini rivojlantiradi. Sabab-natija organayzeri mantiqiy fikrlashni, Venn diagrammasi

solishtirish qobiliyatini, xarita tartibni saqlashni, tarmoq esa asosiy g'oyani aniqlashni o'rgatadi. Bu usul matnni tushunishni soddalashtiradi, o'quvchilarning nutqini va tasavvurini boyitadi, shu bilan birga mustaqil va guruhda ishlash ko'nikmalarini shakllantiradi.

Test, boshqotirma, grammatik o'yinlar va tarqatma materiallardan foydalanish.

Test, boshqotirma, grammatik o'yinlar va tarqatma materiallardan foydalanish ta'lim jarayonini yanada samarali va qiziqarli qilish uchun muhim vositalardir. Ushbu pedagogik materiallar o'quvchilarning o'zlashtirgan bilimlarini mustahkamlash, tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish, mustaqil ishlashga o'rgatish va o'quv jarayoniga faol jalb qilishda katta ahamiyatga ega.

Testlar - ta'lim jarayonida o'quvchilarni baholash va ularning bilim darajasini o'lchash uchun ishlatiladigan asosiy vositadir. Testlar turli shaklda bo'lishi mumkin: yopiq (ko'p variantli javoblar, to'g'ri yoki noto'g'ri javoblar) va ochiq (qisqacha javob, erkin javob). Testlar o'quvchilarga o'z bilimlarini tez va samarali tekshirish imkonini beradi. Ularni o'tkazish o'quvchilarni fikr yuritishga undaydi va o'quv jarayonida ularga o'qish motivatsiyasini oshirishga yordam beradi.

Testlarni ishlab chiqishda ularning maqsadga yo'naltirilgan bo'lishi, barcha o'quv materiallarini qamrab olish va o'quvchilarning turli darajadagi bilimlarini o'lchashga qaratilgan bo'lishi zarur. Shuningdek, test savollarining murakkabligi o'quvchilarning yoshi va o'qish darajasiga mos ravishda farqlanishi kerak. Testlarni tayyorlashda, test natijalarini tahlil qilish va o'quvchilarning qaysi mavzularni yaxshi o'zlashtirganligi, qaysi joylarda qiyinchiliklarga duch kelganligi haqida xulosa chiqarish mumkin. Bu, o'z navbatida, o'qituvchilarga o'quv jarayonini shaxsiylashtirish va uning sifatini oshirishda yordam beradi.

Boshqotirmalar - o'quvchilarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, diqqatni to'plash va mantiqiy tafakkurni kuchaytirish uchun ishlatiladi. Boshqotirmalar o'quvchilarga nafaqat bilimlarni sinab ko'rish, balki yangi mavzuni o'rganish, so'z boyligini oshirish, mantiqiy aloqalarni anglashga yordam beradi. Boshqotirma, masalan, so'zlardan iborat bo'lishi mumkin, unda o'quvchilarga ma'lum so'zlar berilib, ular biror mantiqiy yoki grammatik topishmoqni yechishlari kerak. Boshqotirmalar nafaqat mantiqiy tafakkurni rivojlantiradi, balki o'quvchilarning qiziqishlarini oshiradi va o'quv jarayoniga yanada faol jalb etadi.

Grammatik o'yinlar - grammatika qoidalarini o'rganishda o'quvchilarga yengil va qiziqarli usulda yordam beradi. Grammatik o'yinlar nafaqat grammatika qoidalarini yodlashga, balki ularni amaliyotda qo'llashga yordam beradi. Masalan, "Do'stlar" o'yini, "Kimdir nima qilmoqda?" yoki "Savol-javob" kabi o'yinlar o'quvchilarga grammatik qoidalarni mustahkamlashda yordam beradi. Bunday o'yinlar o'quvchilarning fikrlash tizimini rivojlantiradi, ular o'rganilgan bilimlarni faol

qo'llashga o'rgatadi. Grammatik o'yinlarning eng yaxshi tomoni shundaki, ular o'quvchilarga qoidalarini o'rganish jarayonini qiziqarli va o'rgatuvchi qilib taqdim etadi.

Tarqatma materiallar - o'quvchilarga mustaqil ravishda yoki guruhda ishlashga imkon beruvchi muhim vositalardan biridir. Tarqatma materiallar o'quvchilarga o'rganilgan mavzularni qayta ko'rib chiqish va mustahkamlashda yordam beradi. Tarqatmalarni o'quvchilarga ma'lum bir vazifalar bilan taqdim etish, ularning bilimlarini tekshirish, yangi materialni o'rganishga bo'lgan qiziqishni oshirishga xizmat qiladi. Tarqatma materiallar turli shaklda bo'lishi mumkin: matn, grafik, diagramma, savollar yoki boshqotirma shaklida. Tarqatma materiallarni ishlab chiqishda ularning aniq maqsadga yo'naltirilganligi, o'quvchilarning bilim darajasi va mavzuga nisbatan qiziqishlari inobatga olinishi kerak.

Testlar, boshqotirmalar, grammatik o'yinlar va tarqatma materiallardan samarali foydalanish o'quvchilarning mustaqil ishlashiga, o'rganilgan materialni qamrab olishga, fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Shuningdek, bunday materiallar o'quvchilarning o'z-o'zini nazorat qilish, o'z bilimlarini baholash ko'nikmalarini shakllantiradi va o'quv jarayonini yanada interaktiv va qiziqarli qiladi. Bunday pedagogik vositalar ta'lim jarayonini yanada samarali va qiziqarli qiladi, o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini tezda mustahkamlashga imkon beradi.

Bundan tashqari, yuqoridagi vositalardan foydalanish orqali o'quvchilar o'rtasida sog'lom raqobatni rivojlantirish, o'quv jarayoniga faollik kiritish mumkin. Boshqotirmalar va o'yinlar orqali o'quvchilarning o'zaro yordam berishi, jamoaviy ishlarni rivojlantirish va o'quvchilarni jamoada ishlashga o'rgatish ham mumkin. Bu, o'z navbatida, o'quvchilarda ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Jumboq, rasm asosida matn tuzishga o'rgatish.

Jumboq va rasm asosida matn tuzish o'quvchilarga nafaqat ijodiy fikrlashni rivojlantirish, balki ular o'rganayotgan mavzularni yanada qiziqarli va samarali o'zlashtirish imkonini beradi. Bunday metodlar o'quvchilarga bilimlarni amaliyotda qo'llashga, tasavvur qilish va mantiqiy tafakkurini rivojlantirishga yordam beradi. Jumboq va rasm asosida matn tuzishning ahamiyati shundaki, ular o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini faollashtiradi, o'zaro muloqot va fikr almashish imkoniyatini yaratadi.

Jumboq asosida matn tuzish usuli - bu o'quvchilarga turli xil jumboqlarni yechish va ularning yechimini asoslab, to'g'ri va mantiqiy ravishda matn yaratishni o'rgatadi. Jumboqlar mantiqiy tafakkur va diqqatni to'plashni talab qiladi. Ular o'quvchilarda aniqlik, mantiqiy izchillik, so'z boyligi va o'z fikrini aniq ifodalash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Jumboqlarni yechish jarayonida o'quvchilar turli imkoniyatlarni ko'rib chiqishadi va eng to'g'ri yechimni topishga intilishadi. Bunday usul, shuningdek, o'quvchilarning o'z bilimlarini mustahkamlashga yordam beradi.

Jumboqlarni o'rganishda o'quvchilarga turli xil variantlar taklif qilinadi: so'zlar asosida jumboqlar, raqamlar asosidagi jumboqlar, mavzuga oid jumboqlar va boshqalar. Jumboqlarni yechish jarayonida o'quvchilar yangi ma'lumotlarni o'rganib, qiyinchiliklarni yengishadi va ko'proq bilimga ega bo'lishadi. Jumboq asosida matn tuzish o'quvchilarga turli xil mavzularni o'zlashtirishda, ular haqida o'z fikrlarini shakllantirishda va yozma nutqini rivojlantirishda yordam beradi.

Rasm asosida matn tuzish esa o'quvchilarga vizual tafakkurni rivojlantirishga yordam beradi. Rasmni matn yaratish jarayonida asos sifatida ishlatish, o'quvchilarning tasavvurini oshiradi va ularni o'rganayotgan mavzularni yanada chuqurroq anglashga imkon beradi. Rasm orqali matn tuzish o'quvchilarga tasavvur qilishni, voqealar o'rtasidagi bog'liqliklarni tushunishni va o'z fikrini aniq va ravon ifodalashni o'rgatadi.

Masalan, biror rasm berilganda, o'quvchilarga ushbu rasm asosida voqeani yaratish, personajlarning hissiyotlari va harakatlarini tasvirlash, voqea rivojlanishini kuzatish va yakuniga etkazish kabi vazifalar beriladi. Rasmni matn yaratish jarayonida o'quvchilarga hayotiy vaziyatlarni, tabiiy va ijtimoiy jarayonlarni tasvirlashni o'rgatish mumkin. Bu, o'z navbatida, o'quvchilarda kuzatish, mulohaza yuritish va tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Rasm asosida matn tuzishning yana bir foydali jihati shundaki, rasm o'quvchilarning diqqatini o'g'iraydi va ular mavzuni o'rganishga qiziqish bilan yondashishadi. Boshqa tomondan, rasm va matnni birlashtirish orqali o'quvchilar o'z fikrlarini aniqroq ifodalashga o'rgatishadi, ular rasmda ko'rsatilgan tafsilotlar asosida matnni to'g'ri va to'liq shakllantirishni o'rganishadi.

Jumboq va rasm asosida matn tuzishga o'rgatish usulining yana bir muhim jihati - bu o'quvchilarning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. O'quvchilar birgalikda jumboqni yechish yoki rasm asosida matn yaratish jarayonida o'zaro muloqot qiladi, fikrlarini baham ko'radi, boshqalar bilan ishlashni o'rganadi. Bu, o'z navbatida, jamoada ishlash va fikrlarni hurmat qilishni o'rgatadi.

Bundan tashqari, jumboq va rasm asosida matn tuzish jarayonida o'quvchilarga ko'proq kreativlik va erkin fikrlash imkoniyati yaratiladi. O'quvchilar o'z g'oyalarini erkin ifodalashadi, bu esa ularning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi va o'quv jarayoniga faol qatnashishga undaydi.

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

- ✓ Matnni eshitib, asosiy fikrni yozing va tahlil qiling
- ✓ Proektorda namoyish etilgan videomatnni ko'rib, savollarga javob bering
- ✓ Elektron darslikdan foydalanib, matnning rejasini tuzing
- ✓ Berilgan tarqatma materiallar orqali so'z birikmalarini toping
- ✓ Audiomatnni eshitib, shaxsiy fikringizni ifoda eting

- ✓ Slaydlar asosida hikoya tartibini aniqlang
- ✓ Illustrasiya asosida voqea tartibini shakllantiring
- ✓ Interaktiv o'yin orqali matn mazmunini mustahkamlang
- ✓ Guruhda tarqatma materiallar bilan ishlang, umumiy xulosa chiqaring
- ✓ Matn bo'yicha vizual xarita tuzing va sinfdoshlar bilan taqdimot qiling

Muhokama uchun savollar

- ✓ Texnik vositalar matnni o'rganishda qanday afzalliklar beradi?
- ✓ Tarqatma materiallar o'quvchining faolligini qanday oshiradi?
- ✓ Matnni interaktiv usulda tahlil qilishning ahamiyati nimada?
- ✓ Audio va video materiallar qaysi turdagi matnlar uchun mos keladi?
- ✓ Elektron darsliklardan to'g'ri foydalanish uchun nimaga e'tibor berish

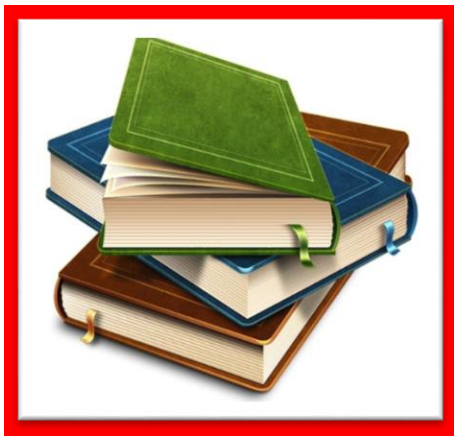
kerak?

- ✓ Vizual ma'lumotlar matnni tushunishga qanday yordam beradi?
- ✓ Ushbu vositalardan foydalanishda o'qituvchi oldida qanday vazifalar

turadi?

15-mavzu: O‘zbekiston Respublikasining ta’lim siyosati. Xalqaro baholash tadqiqotlari. O‘quvchilarning matnni o‘qish va tushunish darajasi sifatini aniqlash va baholash mezonlari. PIRLS xalqaro baholash dasturi

REJA:

1. O‘zbekiston Respublikasining ta’lim siyosati. Xalqaro baholash tadqiqotlari. O‘quvchilarning matnni o‘qish va tushunish darajasi sifatini aniqlash va baholash mezonlari.
2. PIRLS xalqaro baholash dasturida foydalaniladigan matn turlari (badiiy va axborot matnlari) topshiriqlar va savollarni tuzishga qo‘yilgan talablar.

✦ **Tayanch so‘z va iboralar:** ta’lim sifatini baholash, milliy o‘quv dasturlari, islohot, xalqaro baholash tizimlari, ilmiy tadqiqotlar, o‘quv natijalari, o‘lchash, o‘quv jarayoni, samaradorlik, fanlararo yondashuv, PIRLS dasturi, ta’limda xalqaro hamkorlik, matnni o‘qish, kompetensiyasi, tushunish darajasi, qobiliyat, o‘quv faolligini baholash, O‘zbekistonda PIRLS tadqiqoti, o‘quvchi savodxonligi darajasi, milliy va xalqaro mezonlar, ta’lim, strategiya, ijtimoiy.

Xalqaro baholash tadqiqotlari. O‘quvchilarning matnni o‘qish va tushunish darajasi sifatini aniqlash va baholash mezonlari.

Xalqaro baholash tadqiqotlari o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini global miqyosda o‘lchashga qaratilgan keng ko‘lamli loyihalar bo‘lib, ularda matnni o‘qish va tushunish darajasi alohida e’tibor markazida turadi. Bunday tadqiqotlar orasida eng mashhurlari PISA (Programme for International Student Assessment), PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) va TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study) kabi dasturlardir. Bu tadqiqotlar o‘quvchilarning nafaqat matnni o‘qish tezligini yoki so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilishini, balki uning mazmunini tahlil qilish, undan xulosa chiqarish va o‘qiganlarini hayotiy vaziyatlarda qo‘llash qobiliyatini baholaydi. Masalan, PISA 15 yoshli o‘quvchilarning o‘qish savodxonligini o‘lchasa, PIRLS boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga qaratilgan bo‘lib, ularning matnni tushunish darajasini aniqlashga urg‘u beradi. Bu tadqiqotlar har bir mamlakatning ta’lim tizimi samaradorligini ko‘rsatib, global taqqoslash imkonini beradi.

Matnni o‘qish va tushunish darajasini baholashda xalqaro tadqiqotlar oddiy sinovlardan farq qiladi, chunki ular mexanik o‘qishdan ko‘ra, o‘quvchilarning

kognitiv qobiliyatlariga e'tibor qaratadi. O'quvchidan faqat matnni o'qib chiqish emas, balki undagi ma'lumotlarni tahlil qilish, muhim fikrlarni ajratib olish va ulardan foydalanib, muammolarni hal qilish so'raladi. Masalan, PISA tadqiqotida o'quvchilarga gazeta maqolasi yoki ilmiy matn beriladi, undan so'ng "Muallifning asosiy maqsadi nima edi?" yoki "Bu ma'lumot qayerda qo'llanilishi mumkin?" kabi savollar beriladi. Bu savollar o'quvchining matnni nafaqat yuzaki tushunishini, balki uning chuqur ma'nosini anglashini tekshiradi. PIRLSda esa yosh bolalarga ertak yoki hikoya berilib, "Qahramon nima uchun shunday qildi?" degan savol orqali ularning mantiqiy fikrlashi sinovdan o'tkaziladi.

Xalqaro baholash tadqiqotlari o'quvchilarning matnni o'qish va tushunish darajasini aniqlashda bir nechta asosiy mezonlarga tayanadi. Birinchidan, o'quvchilarning matnni o'qish jarayonida ma'lumotni topib olish qobiliyati baholanadi. Bu jarayonda o'quvchidan matnda berilgan aniq faktlarni aniqlash so'raladi, masalan, "Hikoyada voqea qayerda sodir bo'ldi?" degan savolga javob berish uchun matnni sinchkovlik bilan o'qish talab qilinadi. Ikkinchidan, o'quvchilarning matnni talqin qilish qobiliyati sinovdan o'tkaziladi. Bu mezon matnning ma'nosini tushunish va undagi yashirin fikrlarni ochib berishni o'z ichiga oladi, masalan, "Muallif bu fikrni nima uchun aytgan bo'lishi mumkin?" degan savol o'quvchidan muallifning niyatini tahlil qilishni talab qiladi. Uchinchidan, o'quvchilarning matnni baholash va undan xulosa chiqarish qobiliyati tekshiriladi, bu esa matnni tanqidiy ko'zdan o'tkazish va o'z fikrini shakllantirishni anglatadi.

O'quvchilarning matnni o'qish va tushunish darajasini baholashda xalqaro tadqiqotlar matnning murakkabligini hisobga oladi. Matnlar oddiy hikoyalardan tortib ilmiy maqolalar, grafiklar va jadvallargacha bo'lishi mumkin. Masalan, PISAda o'quvchilarga poezd jadvallari berilib, "Qaysi poezd tezroq yetib keladi?" degan savol so'raladi, bu esa matnni o'qish bilan birga ma'lumotni tahlil qilishni talab qiladi. PIRLSda esa boshlang'ich sinf o'quvchilariga moslashtirilgan qisqa hikoyalar ishlatiladi, masalan, "Qo'zichoq va bo'ri" ertagi orqali "Qo'zichoq nima uchun daryoga bordi?" degan savol beriladi. Matnning murakkabligi o'quvchilarning yoshiga va o'quv darajasiga qarab tanlanadi, lekin har doim real hayotiy vaziyatlarga yaqin bo'lishiga e'tibor beriladi, chunki bu tadqiqotlar o'quvchilarning kundalik hayotda matndan foydalanish qobiliyatini o'lchashga qaratilgan.

Baholash mezonlari o'quvchilarning matn bilan ishlashda ko'rsatadigan kognitiv jarayonlariga asoslanadi.

Birinchii jarayon - ma'lumotni aniqlash, ya'ni matnda berilgan aniq ma'lumotlarni topish. Masalan, "Bahor keldi" hikoyasida "Quyosh qachon chiqdi?" degan savol o'quvchidan matnni diqqat bilan o'qib, to'g'ri javob topishni talab qiladi.

Ikkinchi jarayon - ma'lumotni birlashtirish va talqin qilish, bu esa matnning turli qismlarini bog'lashni anglatadi. O'quvchidan "Tulki va qarg'a" ertagida "Tulki

qargʻani qanday aldadi?” degan savolga javob berish soʻralganda, u matnning bir nechta qismini birlashtirib, tulki qoʻshiq soʻraganini va qargʻaning ogʻzini ochganini tushunishi kerak.

Uchinchi jarayon - aks ettirish va baholash, yaʼni oʻquvchidan matnni tanqidiy koʻrib, oʻz fikrini bildirish talab qilinadi, masalan, “Qargʻa boshqacha qilsa edi, nima boʻlardi?” degan savol oʻquvchining tasavvurini va mulohazasini sinovdan oʻtkazadi.

Xalqaro baholash tadqiqotlari oʻquvchilarning matnni oʻqish va tushunish darajasini aniqlashda real hayotiy kontekstga urgʻu beradi. Matnlar odatda kundalik hayotda uchraydigan hujjatlar, reklama materiallari yoki axborot xabarlar kabi manbalardan olinadi. Masalan, PISAda oʻquvchilarga internet sahifasidan olingan maʼlumot berilib, “Bu mahsulot qanday afzalliklarga ega?” degan savol soʻraladi. Bu jarayon oʻquvchilarning matnni faqat oʻqibgina qolmay, uni hayotiy vaziyatlarda qoʻllash qobiliyatini tekshiradi. PIRLSda esa yosh bolalarga moslashtirilgan ertaklar yoki oddiy hikoyalar ishlatiladi, lekin savollar har doim oʻquvchining matnni tushunish darajasini sinashga qaratiladi, masalan, “Quyong nima uchun qochdi?” degan savol oʻquvchidan sababni aniqlashni talab qiladi.

Baholash mezonlari oʻquvchilarning matn bilan ishlashda koʻrsatadigan muvaffaqiyat darajasiga qarab tabaqalarga boʻlinadi. PISAda bu darajalar nol darajadan oltinchi darajagacha tasniflanadi. Nol darajada oʻquvchi matnni oʻqisa-da, undagi eng oddiy maʼlumotni ham aniqlay olmaydi, masalan, “Voqea qayerda boʻldi?” degan savolga javob bera olmaydi. Birinchi darajada oʻquvchi aniq maʼlumotlarni topadi, lekin chuqur tahlil qila olmaydi. Oltinchi darajada esa oʻquvchi matnni tanqidiy baholaydi, undan murakkab xulosalar chiqaradi va oʻz fikrini mustaqil ravishda shakllantiradi, masalan, “Muallifning ushbu fikri haqiqatga toʻgʻri keladimi?” degan savolga asosli javob beradi. PIRLSda esa darajalar boshlangʻich sinf oʻquvchilariga moslashtirilgan boʻlib, oddiy tushunishdan murakkab talqingacha boʻlgan jarayonlarni oʻz ichiga oladi.

Matnni oʻqish va tushunish darajasini baholashda savollarning turlari muhim rol oʻynaydi. OCHIQ savollar oʻquvchidan oʻz soʻzlari bilan javob yozishni talab qiladi, masalan, “Hikoyada qahramon qanday muammoga duch keldi?” degan savol oʻquvchining tushunishini va nutqini sinovdan oʻtkazadi. Yopiq savollar esa tanlovli javoblar orqali tekshiriladi, masalan, “Quyong qochdi, chunki:

a) boʻri keldi,

b) “oʻt yedi” degan savolda oʻquvchi toʻgʻri variantni tanlaydi. Bu savollar oʻquvchilarning matnni turli darajada tushunishini aniqlashga yordam beradi, shu bilan birga ularning diqqatini va mantiqiy fikrlashini sinovdan oʻtkazadi.

Xalqaro tadqiqotlarda matnni baholashda oʻquvchilarning madaniy va ijtimoiy muhiti ham hisobga olinadi. Matnlar har bir mamlakatning oʻquvchilari uchun tushunarli boʻlishi uchun moslashtiriladi, lekin global miqyosda umumiy qabul

qilingan mavzular tanlanadi. Masalan, PISAda ekologiya yoki texnologiya haqidagi matnlar ishlatilishi mumkin, chunki bu mavzular dunyoning ko'p joylarida dolzarb hisoblanadi. PIRLSda esa bolalarga tanish bo'lgan hayvonlar yoki oilaviy hayot haqidagi hikoyalar tanlanadi, bu yosh o'quvchilarning matn bilan bog'lanishini osonlashtiradi. Shu bilan birga, matnlarning uzunligi va murakkabligi o'quvchilarning yosh guruhiga qarab farqlanadi, bu esa baholashning adolatli bo'lishini ta'minlaydi.

O'quvchilarning matnni o'qish va tushunish darajasini aniqlashda xalqaro tadqiqotlar nafaqat individual ko'nikmalarni, balki ta'lim tizimining umumiy samaradorligini ham baholaydi. Masalan, agar bir mamlakat o'quvchilari matnni talqin qilishda past natija ko'rsatsa, bu o'quv dasturida tanqidiy fikrlashga yetarlicha e'tibor berilmasligini ko'rsatishi mumkin. PISA va PIRLS natijalari mamlakatlarning ta'lim siyosatini shakllantirishda muhim ma'lumot manbai bo'lib xizmat qiladi, chunki ular o'quvchilarning o'qish savodxonligi bo'yicha global tendensiyalarni ochib beradi. Bu tadqiqotlar o'qituvchilarga o'quvchilarning zaif tomonlarini aniqlashga va darslarni moslashtirishga yordam beradi.

Baholash mezonlari o'quvchilarning matn bilan ishlashda ko'rsatadigan muvaffaqiyatini aniq o'lchash uchun ishlab chiqiladi. Har bir mezon o'quvchining o'qish jarayonidagi muayyan qobiliyatini sinovdan o'tkazadi, masalan, matnning asosiy g'oyasini aniqlash, undagi faktlarni farqlash yoki muallifning pozitsiyasini tushunish.

Bu mezonlar o'quvchilarning oddiy o'qishdan murakkab tahlilgacha bo'lgan jarayonlarda qanchalik muvaffaqiyatli ekanini ko'rsatadi. Masalan, "Bahor keldi" hikoyasida "Gullar nima uchun ochildi?" degan savol o'quvchidan sabab-natija munosabatini aniqlashni talab qiladi, bu esa uning mantiqiy fikrlashini tekshiradi.

Xalqaro baholash tadqiqotlari o'quvchilarning matnni o'qish va tushunish darajasini aniqlashda zamonaviy texnologiyalardan ham foydalanadi. Masalan, PISAning so'nggi versiyalarida kompyuter asosidagi testlar qo'llaniladi, bu yerda o'quvchilar matnni ekranda o'qib, savollarga onlayn javob beradi. Bu usul o'quvchilarning raqamli muhitda matn bilan ishlash qobiliyatini tekshiradi, chunki zamonaviy dunyoda o'qish ko'pincha elektron shaklda amalga oshiriladi. PIRLSda ham raqamli matnlar sinovdan o'tkazilmoqda, bu yosh bolalarning texnologiya bilan bog'liq o'qish ko'nikmalarini baholashga yordam beradi.

O'quvchilarning matnni o'qish va tushunish darajasini baholashda xalqaro tadqiqotlar o'qituvchilar uchun ham muhim ma'lumot beradi. Agar o'quvchilar matnni talqin qilishda qiyinchilik cheksa, o'qituvchi darslarda ko'proq tahliliy mashqlarga e'tibor qaratishi mumkin. Masalan, "Tulki va qarg'a" ertagini o'qib, o'quvchilardan "Tulki boshqa usul bilan pishloqni olarmidi?" degan savolga javob yozish so'ralsa, bu ularning tasavvurini va tanqidiy fikrlashini oshiradi. Bu tadqiqotlar

o'qituvchilarga o'quvchilarning o'qish savodxonligini rivojlantirish uchun yo'nalishlarni aniqlashga yordam beradi.

Xalqaro baholash tadqiqotlari o'quvchilarning matnni o'qish va tushunish darajasini aniqlashda global standartlarni shakllantiradi. Bu standartlar o'quvchilarning nafaqat o'z mamlakatida, balki dunyo miqyosida qanday darajada raqobatbardosh ekanini ko'rsatadi. Masalan, agar bir mamlakat o'quvchilari matnni baholash va aks ettirishda yuqori natija ko'rsatsa, bu ularning tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyatlari rivojlanganligini anglatadi. Bu tadqiqotlar o'quvchilarning o'qish savodxonligini o'lchashda aniq va ishonchli mezonlarni taqdim etadi, bu esa ta'lim sohasida muhim o'zgarishlarga olib keladi.

Xalqaro baholash dasturlari. Xalq ta'limi tizimida xalqaro baholash dasturlarini joriy etishning meyoriy huquqiy asoslari va ahamiyati.

Xalqaro baholash dasturlari zamonaviy ta'lim tizimining muhim tarkibiy qismi sifatida xalq ta'limi sohasida bilim va kompetensiyalar darajasini baholash, tahlil qilish hamda xalqaro tajribalar bilan taqqoslash imkonini beradi. Bunday dasturlar orqali mamlakat ta'lim tizimining holati aniqlanadi, o'quvchilarning tanqidiy fikrlashi, muammolarni hal qilish qobiliyati va amaliy bilimlarni qo'llash darajasi o'rganiladi. Xalqaro baholash dasturlari yordamida o'quvchilarning bilim sifati va ularni amalda qo'llash layoqati global miqyosda solishtiriladi. Ayniqsa, bugungi globallashtirish sharoitida ta'lim sohasining rivojlanish darajasini xalqaro mezonlar asosida baholash orqali milliy ta'lim siyosatiga asosli tuzatishlar kiritish imkoniyati paydo bo'lmoqda.

Xalqaro baholash dasturlarining eng mashhurlaridan biri PISA dasturi bo'lib, bu dastur o'quvchilarning matematika, o'qish savodxonligi va tabiiy fanlar bo'yicha bilim darajasini aniqlashga xizmat qiladi. Shuningdek, TIMSS va PIRLS dasturlari ham xalqaro miqyosda keng qo'llaniladi. TIMSS dasturi matematika va tabiiy fanlar bo'yicha bilimlarni o'lchasa, PIRLS dasturi o'qish savodxonligini aniqlashga yo'naltirilgan. Ushbu dasturlar milliy ta'lim dasturlarining kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, ularni xalqaro standartlar bilan taqqoslash va kerakli islohotlarni amalga oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, bu baholashlar orqali mamlakatlar ta'lim siyosatini shakllantirishda asosli qarorlar qabul qilish imkoniga ega bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi ham xalqaro baholash dasturlarida ishtirok etishni bosqichma-bosqich amalga oshirib bormoqda. Bu esa mamlakat ta'lim tizimining xalqaro standartlarga muvofiqligini ta'minlashga qaratilgan. Mamlakatda 2021-yildan boshlab PISA dasturida ishtirok etilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ta'lim sifatini oshirishga oid farmon va qarorlari, Vazirlar Mahkamasining xalqaro baholash dasturlarini joriy etish bo'yicha qarorlari bu borada asosiy huquqiy zamin hisoblanadi. Shuningdek, Xalq ta'limi vazirligi huzurida baholash markazlari tashkil etilib, ularning faoliyati orqali xalqaro dasturlarga tayyorgarlik ishlari yo'lga qo'yilgan.

Xalq ta'limi tizimida xalqaro baholash dasturlarini joriy etish ta'lim sifati monitoringi, milliy baholash tizimini takomillashtirish, o'qituvchilarning malakasini oshirish va o'quvchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, bu baholashlar orqali o'quv dasturlarining real natijalari aniqlanib, o'qituvchilarning o'z kasbiy faoliyatini tahlil qilish, o'z ustida ishlash, yangi metodlarni qo'llash ehtiyoji kuchayadi. Bundan tashqari, xalqaro baholashlar o'quvchilarning faqat bilim emas, balki amaliy ko'nikmalarni egallaganlik darajasini ham ko'rsatadi.

Bunday yondashuv orqali o'quvchilarni real hayotiy vaziyatlarda mustaqil fikrlash, muammolarni hal qilishga o'rgatish, ularni ijtimoiy hayotga tayyorlash imkoniyati yuzaga keladi. Natijada, ta'lim tizimi raqobatbardosh kadrlar tayyorlashga yo'naltiriladi. Bundan tashqari, xalqaro baholash dasturlari ta'limga oid strategik rejalashtirishda muhim ma'lumotlar manbai hisoblanadi. Ular yordamida davlat ta'lim siyosatini shakllantirishda, muammoli jihatlarni aniqlashda va islohotlarni rejalashtirishda real statistik asoslarga tayangan holda qaror qabul qilish mumkin bo'ladi.

Shuningdek, xalqaro baholash dasturlarini joriy etish jarayonida normativ-huquqiy bazaning mukammalligi muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasida bu borada muayyan yutuqlar kuzatilmoqda. Masalan, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun, Milliy ta'lim dasturi, Strategik rivojlanish konsepsiyasi, Ta'lim sifati baholash markazi to'g'risidagi nizomlar - barchasi xalqaro baholash tizimini amalga oshirish uchun asos bo'lib xizmat qilmoqda. Bundan tashqari, pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy o'quv yurtlarining o'quv dasturlariga baholash metodologiyasi bo'yicha darsliklar, o'quv qo'llanmalar kiritilmoqda.

Xalqaro baholash dasturlarining joriy etilishi o'quvchilarning umumiy o'quv malakalarini aniqlash, ularni qo'llab-quvvatlash, kamchiliklarni bartaraf etish bo'yicha aniq strategiyalar ishlab chiqish imkonini beradi. Bu esa ta'lim sifati uzluksiz nazorat qilish va rivojlantirish mexanizmini shakllantiradi. Bundan tashqari, xalqaro baholash dasturlari orqali o'qituvchilarning kasbiy mahorati, dars jarayonidagi metodik yondashuvlari, baholash mezonlari va o'quvchilarga individual yondashuv ko'nikmalari tahlil qilinadi.

O'zbekiston sharoitida xalqaro baholash dasturlarining joriy etilishi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish bilan bevosita bog'liq. Ta'lim tizimining xalqaro mezonlarga moslashtirilishi, mehnat bozoriga mos kadrlar tayyorlash, o'quvchilarning funksional savodxonligini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylangan. Shu bois, ushbu dasturlarni tatbiq qilish nafaqat ta'lim sohasining ichki islohotlari uchun, balki butun ijtimoiy taraqqiyot uchun muhim omil sifatida qaralmoqda.

Xalqaro baholash tizimlarini amalga oshirishda o'quv dasturlarini moslashtirish, o'quvchilarni zamonaviy o'quv metodikalari orqali tayyorlash, maktab

infratuzilmasini modernizatsiya qilish, o'qituvchilarning metodik salohiyatini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, matn bilan ishlash ko'nikmasi, axborotni tahlil qilish va undan xulosa chiqarish, grafik va jadvallar asosida fikr yuritish layoqati kabi ko'nikmalar rivojlantirilishi kerak.

Xalqaro baholash dasturlarini samarali joriy qilish uchun davlat tomonidan kompleks choralar ko'rilmoqda. Bunga o'quvchilarni psixologik tayyorlash, maktablarda tajriba sinflarini tashkil etish, o'qituvchilarning doimiy malaka oshirishi, sinov testlarini ishlab chiqish va ularni amalda qo'llash kiradi. Shu bilan birga, ta'limda axborot texnologiyalaridan foydalanish, elektron resurslardan foydalangan holda o'quv jarayonini tashkil etish, interfaol metodlar asosida mashg'ulotlar o'tkazish xalqaro baholash tizimi talablariga mos keladigan muhitni shakllantirishda yordam beradi.

PIRLS xalqaro baholash dasturi. PIRLS xalqaro baholash dasturida foydalaniladigan matn turlari (badiiy va axborot matnlari) topshiriqlar va savollarni tuzishga qo'yilgan talablar.

PIRLS xalqaro baholash dasturi o'quvchilarning matn bilan ishlash qobiliyatini sinchkovlik bilan tekshirish uchun maxsus ishlab chiqilgan metodologiyaga asoslanadi. Bu dastur har besh yilda bir marta o'tkaziladi va unda o'nlab mamlakatlar ishtirok etadi. PIRLSning asosiy maqsadi - o'quvchilarning o'qish orqali ma'lumot olish, matn mazmunini tushunish va uni hayotiy kontekstda qo'llash ko'nikmalarini baholash. Tadqiqotda o'quvchilarning nafaqat matnni o'qib chiqishi, balki undagi fikrlarni tahlil qilishi, asosiy g'oyalarni aniqlashi va o'qiganlaridan xulosa chiqarishi tekshiriladi. Bu jarayon o'quvchilarning o'qish savodxonligini faqat mexanik o'qish darajasida emas, balki chuqur tushunish va mantiqiy fikrlash nuqtai nazaridan o'lchaydi. PIRLS natijalari nafaqat o'quvchilarning yutuqlarini, balki o'qituvchilarning o'qitish usullari va ta'lim muhitining samaradorligini ham aks ettiradi.

PIRLSda foydalaniladigan matn turlari ikkiga bo'linadi: *badiiy matnlar* va *axborot matnlari*. Bu matnlar o'quvchilarning turli xil o'qish ko'nikmalarini sinash uchun tanlanadi, chunki badiiy matnlar tasavvur va hissiy idrokni rivojlantirsa, axborot matnlari faktlarni tahlil qilish va ma'lumotni qayta ishlash qobiliyatini talab qiladi. Badiiy matnlar odatda hikoya, ertak yoki qisqa adabiy parchalar shaklida bo'ladi. Masalan, o'quvchilarga "Tulki va uzum" kabi klassik ertak yoki zamonaviy bolalar hikoyasi berilishi mumkin. Bu matnlar ko'pincha qahramonlarning harakatlari, ularning motivlari va hikoyaning axloqiy ma'nosini o'z ichiga oladi. Badiiy matnlarning uzunligi taxminan 400-800 so'zdan iborat bo'lib, 4-sinf o'quvchilarining o'qish darajasiga moslashtiriladi. Ular yosh bolalarning qiziqishini uyg'otadigan mavzular - hayvonlar, do'stlik yoki tabiat haqidagi voqealardan iborat bo'ladi.

Axborot matnlari esa ilmiy yoki ma'lumot beruvchi xarakterga ega bo'lib, o'quvchilarga faktlarni tushunish va ulardan foydalanish qobiliyatini sinashga qaratiladi. Bu matnlar tabiat hodisalari, hayvonlarning hayoti, oddiy texnologiyalar yoki kundalik hayotga oid mavzularni qamrab oladi. Masalan, "Qushlarning ko'chishi" haqida qisqa maqola yoki "Suvning ahamiyati" kabi mavzuda matn berilishi mumkin. Axborot matnlari odatda jadvallar, diagrammalar yoki rasmlar bilan birga taqdim etiladi, bu o'quvchilarning matn bilan birga vizual ma'lumotni ham tahlil qilishini talab qiladi. Bu matnlarning uzunligi ham badiiy matnlarga o'xshash tarzda 400-800 so'z atrofida bo'ladi, lekin ularning tili aniqroq va faktlarga asoslangan bo'ladi. Axborot matnlari o'quvchilarning mantiqiy fikrlashini va ma'lumotni tartibga solish qobiliyatini tekshirishga mo'ljallangan.

PIRLSda matn tanlashda bir nechta muhim talablar qo'yiladi. Matnlar o'quvchilarning yoshiga mos bo'lishi kerak, ya'ni 9-10 yoshli bolalarning o'qish darajasi va so'z boyligiga mos kelishi lozim. Matnlar mazmuni universal bo'lib, turli madaniyatdagi o'quvchilar uchun tushunarli bo'lishi zarur, shuning uchun mahalliy yoki o'ta maxsus mavzular qo'llanilmaydi. Masalan, "Do'stlik haqida hikoya" kabi umumiy mavzu tanlansa, u har bir mamlakatdagi bolalar uchun tanish bo'ladi. Matnlarning tili soddalashtirilgan bo'lishi kerak, lekin o'quvchilarning o'qish qobiliyatini sinash uchun yetarlicha murakkab so'zlar va iboralar ham mavjud bo'ladi. Badiiy matnlar tasviriy va hissiy tilga ega bo'lsa, axborot matnlari aniq va lo'nda iboralardan foydalanadi. Matnlarning uzunligi va murakkabligi o'quvchilarning diqqatini uzoq ushlab turishga imkon beradigan darajada muvozanatlashtiriladi.

PIRLSda topshiriqlar va savollar matnni o'qish va tushunishning to'rtta asosiy jarayoniga asoslanib tuziladi: ma'lumotni topib olish, to'g'ridan-to'g'ri xulosalar chiqarish, talqin qilish va birlashtirish, baholash va aks ettirish. Har bir jarayon o'quvchilarning o'qish savodxonligining turli jihatlarini tekshiradi. Ma'lumotni topib olish jarayoni o'quvchidan matnda aniq berilgan faktlarni aniqlashni talab qiladi. Masalan, badiiy matnda "Quyon qayerda yashadi?" degan savolga "O'rmonda" deb javob berish so'raladi, axborot matnida esa "Qushlar qachon ko'chadi?" degan savolga "Kuzda" deb yoziladi. Bu savollar o'quvchilarning matnni sinchkovlik bilan o'qishini va muhim ma'lumotlarni ajratib olishini sinaydi.

To'g'ridan-to'g'ri xulosalar chiqarish jarayoni o'quvchidan matnning aniq ma'lumotlariga asoslanib, oddiy xulosa qilishni so'raydi. Badiiy matnda "Quyon nima uchun qochdi?" degan savolga "Bo'ri keldi" deb javob beriladi, axborot matnida esa "Suv nima uchun muhim?" degan savolga "Hayvonlar uni ichadi" deb yoziladi. Bu jarayon o'quvchilarning matnning yuzaki ma'nosini tushunishini va undagi sabab-natija munosabatlarini aniqlashini tekshiradi. Talqin qilish va birlashtirish jarayoni o'quvchidan matnning chuqur ma'nosini anglashni va turli qismlarini bog'lashni talab qiladi. Masalan, badiiy matnda "Tulki qarg'ani qanday aldadi?" degan savol

o'quvchidan tulki qo'shiq so'ragani va qarg'aning og'zini ochganini birlashtirib tahlil qilishni so'raydi, axborot matnida esa "Qushlarning ko'chishi tabiatga qanday ta'sir qiladi?" degan savol matnning bir nechta fikrini birlashtirishni talab qiladi.

Baholash va aks ettirish jarayoni o'quvchilarning matnni tanqidiy ko'rishini va o'z fikrini shakllantirishini sinaydi. Badiiy matnda "Qarg'a boshqacha qilsa edi, nima bo'lardi?" degan savol o'quvchidan muqobil stsenariy tasavvur qilishni so'rasa, axborot matnida "Muallifning bu fikri haqiqatga to'g'ri keladimi?" degan savol o'quvchidan matnni baholashni talab qiladi. Bu jarayon o'quvchilarning matnni nafaqat tushunishini, balki uni hayotiy tajribasi bilan bog'lashini va tanqidiy mulohaza yuritishini tekshiradi. Har bir matn uchun bu to'rtta jarayonni qamrab oluvchi 10-15 ta savol tuziladi, bu esa o'quvchilarning o'qish qobiliyatini har tomonlama baholashga imkon beradi.

PIRLSda topshiriqlar va savollarni tuzishga qo'yilgan talablar qat'iy va aniq bo'lib, ular o'quvchilarning yoshiga mos bo'lishi kerak. Savollar 4-sinf o'quvchilarining o'qish darajasiga mos ravishda sodda va tushunarli tilda yoziladi, lekin ularning mantiqiy fikrlashini sinash uchun yetarlicha chuqurlik talab qilinadi. Savollarning turlari ikkiga bo'linadi: *yopiq savollar* va *ochiq savollar*.

Savollar matnning mazmuniga to'liq mos bo'lishi va o'quvchilarning matnni o'qimasdan javob bera olmasligini ta'minlashi kerak. Masalan, "Tulki qanday rangda edi?" degan savol matnda rang haqida ma'lumot bo'lmasa, qo'llanilmaydi. Savollarning murakkabligi o'quvchilarning o'qish darajasiga qarab tabaqalarga bo'linadi: oddiy savollar ma'lumotni topishga, o'rtacha savollar xulosa chiqarishga, murakkab savollar esa talqin va baholashga qaratiladi. Har bir savolning maqsadi aniq bo'lib, u o'quvchining qaysi ko'nikmasini tekshirishi oldindan belgilab qo'yiladi.

PIRLSda topshiriqlar tuzishda matnning turi ham hisobga olinadi. Badiiy matnlar uchun ko'proq qahramonlarning harakatlari, motivlari va hikoyaning ma'nosiga oid savollar beriladi, masalan, "Quyon nima uchun do'stlariga bordi?" yoki "Hikoya bizga nima o'rgatadi?" Axborot matnlari uchun esa faktlarga asoslangan savollar, masalan, "Suv qayerdan keladi?" yoki "Matnda qaysi ma'lumot eng muhim?" degan savollar qo'llaniladi. Savollarning tili aniq va qisqa bo'lib, o'quvchilarning savolni tushunishda qiynalmasligi ta'minlanadi. Shu bilan birga, savollar o'quvchilarning turli madaniy muhitdan kelganligini hisobga olib, universal tarzda tuziladi, ya'ni maxsus madaniy bilim talab qilinmaydi.

PIRLSda matnlar va savollar o'quvchilarning real hayotiy tajribasiga yaqin bo'lishiga e'tibor beriladi. Badiiy matnlar ko'pincha bolalarga tanish bo'lgan do'stlik, hayvonlar yoki oilaviy hayot haqidagi hikoyalardan iborat bo'lsa, axborot matnlari tabiat yoki kundalik hayotga oid mavzularni qamrab oladi. Masalan, "Bog'dagi gullar" haqidagi axborot matni o'quvchilarga tanish bo'lib, "Gullar qanday o'sadi?"

degan savol ularning tajribasiga mos keladi. Bu yondashuv o'quvchilarning matn bilan bog'lanishini osonlashtiradi va ularning o'qishga qiziqishini oshiradi.

PIRLS xalqaro baholash dasturi o'quvchilarning o'qish savodxonligini baholashda aniq va ishonchli natijalarni ta'minlash uchun matnlar va savollarni sinchkovlik bilan tanlaydi. Badiiy va axborot matnlari o'quvchilarning turli ko'nikmalarini - tasavvurdan tortib mantiqiy tahlilgacha - sinashga xizmat qiladi. Topshiriqlar va savollar o'quvchilarning yoshiga, o'qish darajasiga va madaniy muhitiga moslashtirilib, ularning matnni tushunish qobiliyatini har tomonlama tekshiradi. Bu dastur o'qituvchilar va ta'lim tizimi uchun o'quvchilarning o'qishdagi muvaffaqiyatini yaxshilash uchun muhim ma'lumot beradi.

Darhaqiqat, PIRLS - boshlang'ich sinf o'quvchilarining matnni o'qib tushunish darajasini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqot dasturidir. Boshqacha qilib aytganda, boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qib tushunish ko'nikmalarini qay darajada rivojlanganligi haqidagi ma'lumotlarni xalqaro miqyosda taqqoslash imkonini beradigan, o'qish va o'qitishni yaxshilash uchun ta'lim sohasidagi davlat siyosatiga oid ma'lumotlarni taqdim etadigan yirik xalqaro baholash dasturidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 5712-son Farmonida 2030-yilga kelib PISA xalqaro dasturi reytingida jahonning birinchi 30 ta ilg'or mamlakatlari qatoriga kirishiga erishish hamda xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish asosida o'quvchilarning o'qish, matematika va tabiiy yo'nalishdagi fanlardan savodxonlik darajasini baholashga yo'naltirilgan ta'lim sifatini baholashning milliy tizimini yaratish vazifalari belgilangan.

Shuningdek, konsepsiya doirasida o'quvchilarning bilim darajasini baholashda xalqaro PISA, TIMSS, PIRLS va boshqa dasturlarda doimiy ishtirok etish nazarda tutilgan.

PIRLS dasturi 2001-yilda Ta'lim sohasidagi yutuqlarni baholash xalqaro assotsiatsiyasi (IEA-International Association for the Evaluation of Educational Achievement) tomonidan tashkil etilgan. Xalqaro tadqiqotni tashkil etish uchun barcha mas'uliyat Chestnut Hill (Massachusetts, AQSh) Boston kollejiga yuklatilgan. Shuningdek, tadqiqot uchun topshiriqlarni tayyorlash Germaniya (Gamburg) ma'lumotlar markazida amalga oshiriladi.

Xalqaro baholash dasturi PIRLS (Progress In International Reading And Literacy Study) dunyoning turli mamlakatlari milliy ta'lim tizimida o'qish savodxonligi bo'yicha amalga oshirilayotgan ishlar va natijalarni qiyoslashga yo'naltirilgan.

Tadqiqotlar 2001, 2006, 2011, 2016-yillarda o'tkazilgan bo'lib, 2021-yil tadqiqotning beshinchi davriyligi hisoblanadi. Shuni ta'kidlash joizki, 2021-yilda o'tkaziladigan tadqiqotlar 2001-yildan boshlab uzluksiz qatnashib kelayotgan

davlatlarning 20 yil davomida erishgan yutuqlarini baholash imkonini beradi. Har besh yilda o'tkaziladigan PIRLS dasturi 4-sinf o'quvchilarining o'qish savodxonligini xalqaro darajada baholaydi. Mazkur dastur IEA tashkilotining 4-sinf o'quvchilarini matematika va tabiiy fanlardan savodxonligini baholaydigan TIMSS dasturini to'ldirishga yo'naltirilgan bo'lib, Boston kollejidagi TIMSS va PIRLS xalqaro o'quv markazi IEA tashkilotining Gamburg va Amsterdam shaharlaridagi idoralari bilan yaqindan hamkorlikda boshqariladi. 2021-yilda o'tkaziladigan PIRLS tadqiqotlarida dasturning birinchi marta raqamli formatga (digital PIRLS, lekin shu bilan birga an'anaviy qog'oz format bo'ladi) o'tishi hamda ePIRLS, 2016-yilda boshlangan internet muhitida boshqariladigan onlayn o'qishni kompyuterda baholash ko'zda tutilmoqda.

PIRLS dasturida qatnashuvchi mamlakatlar soni yildan yilga ko'payib bormoqda. Masalan, dasturda 2001-yilda 35 ta mamlakat qatnashgan bo'lsa, 2006-yilda 40 ta, 2011-yilda 45 ta, 2016-yilda 50 ta mamlakat va navbatdagi 2021-yilda o'tkaziladigan tadqiqotda 60 ta mamlakatning ishtirok etishi rejalashtirilgan.

PIRLS TADQIQOTIDAO'QISH SAVODXONLIGI

PIRLSning o'qishdagi yutuqlarni baholash doiralari IEA tomonidan 1991-yilda o'qish savodxonligi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlardan foydalangan holda, ilk marotaba, 2001-yildagi tadqiqotlar uchun ishlab chiqilgan.

Shundan buyon PIRLSning baholash doiralari tadqiqotning har bir davri uchun, shu jumladan, 2021-yildagi tadqiqot davri uchun ham yangilandi. O'qish savodxonligining bu ko'rinishi konstruktiv va interaktiv jarayon sifatida ko'plab o'qish nazariyalarini aks ettiradi. O'quvchining matn bilan ishlashi jarayonida o'quvchi va matn orasidagi muloqot orqali (shuning uchun ham bu jarayon interaktiv deyiladi) o'quvchi ma'noni yaratadi (shuning uchun ham bu jarayon konstruktiv inglizcha «construct» - yaratmoq deyiladi). O'quvchi bu jarayonning faol qatnashuvchisi bo'lib, ma'no yaratadi, matn ustida mushohada yuritadi va samarali o'qish strategiyalarini ongli ravishda tanlab qo'llaydi.

PIRLSda har bir o'qish maqsadlari va tushunish jarayonlarining ulushi

O'QISH SAVODXONLIGINING MAQSADI	PIRLS	ePIRLS
Badiiy tajriba orttirish	50%	%
Axborot olish va undan foydalanish	50%	100%
TUSHUNISH JARAYONI	PIRLS	ePIRLS
Diqqatni jamlash va aniq ko'rsatilgan ma'lumotlarni topish	20%	20%
To'g'ridan to'g'ri xulosalar chiqarish	30%	30%
G'oyalar va axborotni talqin qilish hamda uyg'unlashtirish	30%	30%
Kontent va matn elementlarini baholash va tanqid qilish	20%	20%

PIRLS tadqiqotida ishlatiladigan matnlarning xususiyatlari. Matnlar PIRLS dasturida murakkabligiga qarab, o'rtacha 500 dan 800 tagacha, o'quvchilarining o'qish savodxonligi darajasi past bo'lgan mamlakatlar uchun 400-500 ta, ePIRLSda esa, taxminan, 1000 ta so'zdan iborat bo'ladi. PIRLS matnlari uchun aniqlik va izchillik muhim mezon hisoblanadi.

PIRLS TADQIQOTIDA ISHLATILADIGAN MATNLAR UCHUN QUYIDAGI MEZONLAR BELGILANGAN.

1. *Uzunligi.* PIRLS: 1000 ta so'zgacha PIRLS-literacy o'qish savodxonligi darajasi past bo'lgan mamlakatlar uchun 400-500 ta so'z.

2. *Mavzu:* Adabiy matnlar asosiy mavzuga ega bo'lib, u berilgan matndan tashqari o'quvchi tomonidan Umumlashtiriladi. Axborotdan iborat bo'lgan matnlar o'quv materiallardan olinmagan mavzuni yoritib berish kerak.

3. *Til.* Qismlar 40 dan ortiq tillarga tarjima qilinadi, shuning uchun tarjima qulay bo'lishi muximdir. Metafora yoki epitet kabi aniq ifodali tasvirlash so'zlari tanlanadi. Xech qanday so'zlashuvga oid leksika yoki sleng (jargon) ishlatilmaydi. Xaddan ziyod ortiqcha texnik ifodalar olib tashlanadi.

4. *Mazmuni.* Matnning mazmuni 9-10 yoshdagi o'quvchilarning yosh xususiyatlariga mos kelishi kerak. Ayrim madaniyatlarga juda xos bo'lgan mavzulardan chetlanmoq kerak. Matn shu yoshdagi maktab o'quvchilari uchun qiziqarli va zavqli bo'lishi kerak. Yaxshi yozilgan va unchalik tanish bo'lmagan bo'lishi lozim.

5. *Bog'liklik va ketma-ketlik.* Syujetning mantiqiy tuzilishiga rioya qilish muximdir. Oddiy va murakkab gaplarning bir hil ishlatilishi. Agar dialog ustunlik qilsa ma'lumotni birlashtirib, murakkab gaplarni qo'shish kerak. Axborot matnda matnning strukturasi va ma'lumotning mantiqiy ketma ketligini sarlavxalar, jadvallar , grafiklar kabi vizual elementlar bilan bog'likligini kuzatish shartdir.

MATN XARITASI NIMA?

PIRLS tadqiqotida matn xaritasi mavjud bo'lib, u matning dolzarbligini aniqlashga yordam beradi, masalan: u yetarlicha mazmunli va tushunarligini aniqlaydi. Matndagi muxim g'oyalarni va ularning o'zaro munosabatlarini ko'rsatadi. Asosiy g'oyalar, ularning munosabatlarini va matnni yaratish bo'yicha vazifalarni ishlab chiqishga aloxida e'tibor qaratadi.

PIRLS TADQIQOTIDA MATN XARITASI QUYIDAGI TURLARDAN IBORAT

Adabiy xarita - badiiy asarlarning strukturasi belgilaydi.

Janr - masalan: ertak, realistik adabiyot, fantastika va x.k.;

Mavzular, syujet, vaziyat, qaxramonlar, mualliflik maxorati

Axborot xaritasi - syujetsiz matnlardagi ma'lumotlarni qayd qiladi.

Turlar - masalan: ekspozitsiya, dalil, jarayon va x.k. Asosiy g'oyalar, asosiy g'oyalarning isboti, tashkiliy shakllar, mualliflik maxorati.

Adabiy xarita. O'qish savodxonligini tekshirish bo'yicha vazifalar adabiy xarita yordamida beriladi. Bunday vazifalar quyidagi qadamlarda belgilanadi:

1-qadam. Matn xaqidagi asosiy ma'lumotni sanab bering (sarlavxa, so'zlar soni, o'qish darajasi va janri)

2-qadam. Matnning mavzusini aniqlang va tasvirlab bering.

3-qadam. Vaziyatni aniqlang va ta'riflab bering, asosiy qaxramonlarni sanab o'ting, ularning ismini, fazilatlarini va vazifalarini yoritib.

4-qadam. Asosiy syujet elementlarini aniqlang, bundan tashqari muammo va ziddiyatlarni yechimini toping.

5-qadam. Asosiy voqealarni va epizodlarni sanab bering.

6-qadam. Yozuvchi tomonidan qo'llanilgan tayanch iboralar va lug'atni, adabiy yoki ritorik uslublarni aniqlang va sanab bering.

"Keys-stadi" - inglizcha so'z bo'lib, ("case" - aniq vaziyat, hodisa, "stadi" - o'rganmoq, tahlil qilmoq) aniq vaziyatlarni o'rganish, tahlil qilish asosida o'qitishni amalga oshirishga qaratilgan metod hisoblanadi. Mazkur metod dastlab 1921-yil Garvard universitetida amaliy vaziyatlardan iqtisodiy boshqaruv fanlarini o'rganishda foydalanish tartibida qo'llanilgan. Keysda ochiq axborotlardan yoki aniq voqea-hodisadan vaziyat sifatida tahlil uchun foydalanish mumkin. Keys harakatlari o'z ichiga quyidagilarni qamrab oladi: Kim (Who), Qachon (When), Qayerda (Where), Nima uchun (Why), Qanday/ Qanaqa (How), Nima-natija (What). "Keys-stadi" metodini amalga oshirish bosqichlari

Endilikda, PIRLS xalqaro tadqiqoti tomonidan o'qish savodxonligiga nisbatan qo'llanilgan ta'rif quyidagicha: *O'qish savodxonligi tushunish va shaxs tomonidan qadrlanadigan va/yoki jamiyat tomonidan talab etiladigan barcha yozma til shakllaridan foydalana olish qobiliyatidir.*

O'quvchi turli shakldagi matnlardan mazmun hosil qiladi. Ular o'rganish, maktab va kundalik hayotda o'zlari kabi boshqa o'quvchilar jamoasiga qo'shilish va vaqtini samarali o'tkazish uchun o'qiydilar. O'quvchilar tomonidan o'qilgan matnlar ularning axborotlar bilan ishlash ko'nikmasini va fikrlash qobiliyatini o'stiradi.

Xalqaro miqyosda 2001-yildan boshlab izchil ravishda har besh yilda bir marta o'tkazilib kelinayotgan PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) Xalqaro o'qish savodxonligini o'rganish taraqqiyoti) dasturi esa ellikka yaqin davlatlarda o'quvchilarning kitobxonlik tajribasi hamda axborotlardan maqsadli foydalanish malakalariga ega bo'lishlari uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Matn mazmuni muayyan o'qish tarzi asosida o'quvchi va matn o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik orqali hosil qilinadi.

O'quvchi matndan anglashilgan ma'noni tez ilg'ab oladigan, matn ustida mulohaza yuritadigan, samarali o'qish strategiyasidan xabardor va o'qish ustida tafakkur qiladigan shaxs sifatida gavdalanadi.

O'qish jarayonining boshlanishi, o'rtasi va oxirida o'quvchi til ko'nikmalarining, kognitiv va metakognitiv strategiyalar hamda mazmun shakllantirishda birlamchi bilim va ko'nikmalar majmuasidan foydalanadi.

Bundan tashqari, o'qish muhitini yuzaga keltiradigan sharoit o'quvchini o'qishga rag'batlantirish va qiziqtirish orqali matn mazmunini shakllantirishga yordamlashadi, ammo sharoit matn mazmunini tushunish imkonini bermaydigan muayyan talablarni yuzaga keltirishi ham mumkin.

PIRLS o'qish maqsadlarining tushunish jarayonlari matnni baholash va tanqidiy tahlil qilish quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Matnda berilgan ma'lumotning aniq va to'liqligini baholash;
- Tasvirlangan voqeani haqiqatan sodir etilishi ehtimolini baholash;
- Insonlarning o'ylari va bajaradigan ishlarini o'zgartirishda muallifning fikrlari qanchalik aniqligini baholash;
- Matn sarlavhasi asosiy mazmunni qanchalik yoritib berishini baholash;
- Metafora yoki nutq ohangi kabi til xususiyatlari ta'sirini tasvirlash;
- Muallifning asosiy mavzuga oid qarashlarini aniqlash.
- O'qish savodxonligidan ko'zlangan maqsad va tushunish jarayonini PIRLS va ePIRLS tadqiqoti tomonidan baholashning foizli ko'rsatkichlari.

O'qish savodxonligidan ko'zlangan maqsad va tushunish jarayonini PIRLS va ePIRLS tadqiqoti tomonidan baholashning foizli ko'rsatkichlari.

PIRLS va ePIRLS dasturlarida to'rtala tushunish jarayoni har bir beriladigan matn (yoki matnlar jamlanmasi) yoki topshiriqqa asoslangan o'qib tushunishga yo'naltirilgan savollarni takomillashtirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Matnlar bilan ishlash mobaynida, o'quvchilarning matnni o'qib tushunish jarayonini baholashga mo'ljallangan qator savollar ularga yozma matnlarning

mazmunini tushunishlarida o‘zlarining bilim va tajribalarini namoyon etishlariga imkon beradi.

PIRLS 2021 xalqaro tadqiqoti natijalari

Tadqiqot mualliflarni natijalarni o‘qish ko‘nikmalari darajalari bo‘yicha 4 guruhga (past daraja 400 ball, o‘rtacha 475 ball, yuqori 550 ball va rivojlangan-625) bo‘lishganda, O‘zbekistonlik o‘quvchilarning 70%i quyi va 34%i o‘rtacha natijalarni qayd etishgan, o‘quvchilarning 7%i yuqori natijalarga erisha olgan, rivojlangan darajasiga erishgan o‘quvchilar esa yo‘q.

Solishtirish uchun: Singapurda “rivojlangan” darajasiga yetgan o‘quvchilar ulushi 35%ni tashkil qilgan. Sobiq post-sovet davlatlaridan Rossiyada “yuqori” darajaga yetgan o‘quvchilar ulushi 63%ni, Litvada 54%ni, Latviyada - 40%, Gruziyada-25%, Qozog‘istonda-28% va Ozarbayjonda 11%ni tashkil qilgan. Xalqaro miqyosda esa o‘quvchilarning 36% yuqori va 75%i o‘rtacha natijalarga erisha olgan.

Izoh: yuqori darajaga erishgan o‘quvchilar quyi darajaga ham erishgan hisoblanadi, shuning uchun bu kategoriyada davlatdagi har bir kategoriyaga erishgan o‘quvchilar foizi qo‘shilganda yig‘indi 100%dan ko‘p chiqadi. Misol uchun, Singapurda “rivojlangan” darajasiga erishgan o‘quvchilar 35%ni, yuqori-71%, o‘rtacha 90% va quyi 97%ni tashkil qiladi.

“PIRLS tadqiqotida ishlatiladigan matnlar uchun quyidagi mezonlar belgilangan:

Uzunligi: 1000 ta so‘zgacha.

Mavzu: badiiy matnlar asosiy mavzuga ega bo‘lib, u berilgan matndan tashqari o‘quvchi tomonidan umumlasihtiriladi. Axborot matnlari o‘quv materiallaridan olinmagan mavzuni yoritib berishi kerak.

Til: 40 dan ortiq tillarga tarjima qilinadi, shuning uchun tarjima qulay bo‘lishi muhimdir. Metafora yoki epitet kabi aniq ifodali tasvirlash so‘zlari tanlanadi. Hechn qanday so‘zlashuvga oid so‘z yoki jargon ishlatilmaydi hamda ortiqcha texnik ifodalar olib tashlanadi.

Mazmuni: matnning mazmuni 9-10 yoshdagi o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga mos kelishi, ayrim madaniyatlarga juda xos bo‘lgan mavzulardan chetlanishi, shuningdek, matn shu yoshdagi maktab o‘quvchilari uchun qiziqarli va zavqli bo‘lishi, hamda o‘quvchi uchun unchalik tanish bo‘lmasligi lozim.

Bog‘liqlik va ketma-ketlik: syujetning mantiqiy tuzilishiga rioya qilish muhimdir. Axborot matnda matnning tuzilishi va ma’lumotning mantiqiy ketma- ketligini sarlavhalar, jadvallar, grafiklar kabi visual elementlar bilan bog‘liqligini kuzatish shartdir.

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

✓ O‘qish savodxonligi va xalqaro baholash dasturlari haqida ma’lumot yozing.

- ✓ PIRLS dasturining maqsadi va ahamiyatini tahlil qiling.
- ✓ O‘zbekiston ta’lim siyosatida xalqaro baholash tadqiqotlarining o‘rnini izohlang.
- ✓ PIRLS topshiriqlariga o‘xshash matn va savol tuzing.
- ✓ PIRLSda o‘lchanadigan o‘qish kompetensiyalarini jadval shaklida taqdim eting.
- ✓ O‘quvchi matnni qanday darajada tushunganini aniqlash uchun mezonlar tuzing.
- ✓ Biror mamlakat PIRLS natijasini O‘zbekistonniki bilan taqqoslang.
- ✓ Xalqaro baholash natijalariga ko‘ra ta’lim sifatini yaxshilash bo‘yicha taklif bering.
- ✓ Matnni o‘qib, undan kelib chiqadigan axborotni umumlashtiring va taqdimot qiling.
- ✓ O‘zbekistonda PIRLS tadqiqotini joriy etishdagi yutuq va muammolarni baholang.

Muhokama uchun savollar

- ✓ Nima uchun xalqaro baholash dasturlari muhim hisoblanadi?
- ✓ O‘quvchilarning o‘qish va tushunish qobiliyati qanday mezonlar asosida baholanadi?
- ✓ PIRLS dasturi orqali qanday ma’lumotlarga ega bo‘lamiz?
- ✓ Xalqaro baholash natijalari milliy ta’lim tizimiga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
- ✓ O‘zbekiston ta’lim siyosatida PIRLS natijalariga asoslanib qanday o‘zgarishlar kiritilmoqda?
- ✓ O‘quvchilarning matnni to‘g‘ri tushunishi ta’lim jarayoniga qanday ta’sir qiladi?
- ✓ PIRLS mezonlarini dars jarayonida qo‘llash mumkinmi? Qanday qilib?

FANDAN NAZORAT TURLARI JADVALI VA BAHOLASH MEZONLARI

I.NAZORAT TURI JADVALI

A. Baholash

1) **Oraliq nazorat** – 50 ball, o`z ichiga:

– Seminarlarda faol ishtiroki – 20 ball;

– Test yoki yozma ish – 30 ball;

2) **Yakuniy nazorat** (nazariy savollar va keys tahlili asosida javob berish) – 50 ball.

B. Keys tahlili uchun baholash tizimi (Oraliq nazorati keys javobi ham keltirilgan mezonlar bo`yicha baholanadi)

Baho	Ball (foizda)	Tavsif	Izoh
A	100–93	Yuqori darajadagi a`lo	1) Ish keysga javob berishning IRAC (Issues, Rules, Application, Conclusion) uslubiga rioya qilingan holda yozilgan. 2) Muammolar to`g`ri aniqlanib, ularga mos bo`lgan qonun hujjatlari qo`llanilgan. 3) Keysga javob yuqori saviyadagi mustaqil fikrlash va tanqidiy mushohadani o`zida aks ettiradi. 4) Javobning xulosagacha bo`lgan qismda tegishli muammolar chuqur tahlil etilgan. 5) Keysdagi muammolar tadqiq etilib, ular yuzasidan javob tizimli va to`liq asoslangan holda yozilgan. 6) Javobdagi g`oyalar tizimli tarzda bog`langan va xulosga qadar rivojlantirib borilgan. 7) Foydalanilgan manbalarga havolalar professional darajada keltirilgan. 8) Ish grammatik xatolardan holi tarzda yozilgan. 9) Ish tahrirga muhtoj emas.
A-	92–90	A`lo	1) Ish keysga javob berishning IRAC (Issues, Rules, Application, Conclusion) uslubiga rioya qilingan holda yozilgan. 2) Muammolar to`g`ri aniqlanib, ularga mos bo`lgan qonun hujjatlari qo`llanilgan. 3) Keysga javob yuqori saviyadagi mustaqil fikrlash va tanqidiy mushohadani o`zida aks ettiradi.

			4) Javobning xulosagacha boʻlgan qismda tegishli muammolar chuqur tahlil etilgan. 5) Keysdagi muammolar tadqiq etilib, ular yuzasidan javob tizimli va toʻliq asoslangan holda yozilgan. 6) Javobdagi gʻoyalar tizimli tarzda bogʻlangan, ammo ularni tahrir qilish natijasida yuqori darajaga olib chiqish mumkin. 7) Foydalanilgan manbalarga havolalar professional darajada keltirilgan. 8) Ishning ayrim oʻrinlarida grammatik xatolar uchraydi.
B+	89.9–82	Juda yaxshi	1) Ish keysga javob berishning IRAC (Issues, Rules, Application, Conclusion) uslubiga rioya qilingan holda yozilgan. 2) Muammolar toʻgʻri aniqlanib, ularga mos boʻlgan qonun hujjatlari qoʻllanilgan. 3) Keysga javob mustaqil fikrlash va tanqidiy mushohadani oʻzida aks ettiradi. 4) Javobning xulosagacha boʻlgan qismida tegishli muammolar tahlil etilgan. 5) Keysdagi muammolar tadqiq etilib, ular yuzasidan javob tizimli va asoslangan holda yozilgan. 6) Javobdagi gʻoyalar tizimli tarzda bogʻlangan, ammo ularni tahrir qilish natijasida yuqori darajaga olib chiqish mumkin. 7) Foydalanilgan manbalarga havolalar keltirilgan. 8) Ishda grammatik xatolar uchraydi.
B	81–77	Yaxshi	1) Ish keysga javob berishning IRAC (Issues, Rules, Application, Conclusion) uslubiga rioya qilingan holda yozilgan. 2) Muammolar toʻgʻri aniqlanib, ularga mos boʻlgan qonun hujjatlari qoʻllanilgan. 3) Keysga javob mustaqil fikrlash va tanqidiy mushohadani oʻzida aks ettiradi. 4) Javobning xulosagacha boʻlgan qismida tegishli muammolar tahlil etilgan. 5) Keysdagi muammolar tadqiq etilib, ular yuzasidan javob asoslangan holda berilsa-da, ammo unda tizimli yondashuv yetishmaydi. 6) Javobdagi gʻoyalar tizimli tarzda bogʻlangan, ammo ularni tahrir qilish natijasida yuqori darajaga olib chiqish mumkin.

			7) Foydalanilgan manbalarga havolalar keltirilgan. 8) Ishda grammatik va uslubiy xatolar uchraydi.
B-	76–70	Yaxshiroq	1) Ish keysga javob berishning IRAC (Issues, Rules, Application, Conclusion) uslubiga rioya qilingan holda yozilgan. 2) Muammolar to`g`ri aniqlanib, ularga mos bo`lgan qonun hujjatlari qo`llanilgan 3) Keysga javobda mustaqil fikrlash va tanqidiy mushohada yetishmaydi. 4) Javobning xulosagacha bo`lgan qismida tegishli muammolar tahlildan ko`ra ko`proq bayon shaklda ko`rib chiqilgan. 5) Keysdagi muammolar tadqiq etilib, ular yuzasidan javob asoslangan holda berilsa-da, ammo unda tizimli yondashuv yetishmaydi. 6) Javobdagi g`oyalar tizimli tarzda bog`langan, ammo ularni tahrir qilish natijasida yuqori darajaga olib chiqish mumkin. 7) Foydalanilgan manbalarga havolalar keltirilgan. 8) Ishda bir qancha grammatik va uslubiy xatolar uchraydi.
C+	69.9–66	Juda qoniqarli	1) Ish keysga javob berishning IRAC (Issues, Rules, Application, Conclusion) uslubiga rioya qilingan holda yozilgan. 2) Muammolarga mos bo`lgan qonun hujjatlari qo`llanilgan. Ammo, tegishli normalarni qo`llashda xatoliklar uchraydi.</p> <p>3) Keysga javobda mustaqil fikrlash va tanqidiy mushohada yetishmaydi.</p> <p>4) Javobning xulosagacha bo`lgan qismida tegishli muammolar tahlildan ko`ra ko`proq bayon shaklda ko`rib chiqilgan.</p> <p>5) Keysdagi muammolar tadqiq etilib, ular yuzasidan javob asoslangan holda berilsa-da, ammo unda tizimli yondashuv yetishmaydi.</p> <p>6) Javobdagi g`oyalar tizimli tarzda bog`langan, ammo ularni tahrir qilish natijasida yuqori darajaga olib chiqish mumkin.</p> <p>7) Foydalanilgan manbalar ko`rsatilmagan yoki to`g`ri ko`rsatilmagan yoxud yetarli darajada ko`rsatilmagan. 8) Ishda bir qancha grammatik va uslubiy xatolar uchraydi.

C	65–62	Qoniqarli	1) Ish keysga javob berishning IRAC (Issues, Rules, Application, Conclusion) uslubiga qisman rioya qilingan holda yozilgan. 2) Muammolar to`liq aniqlanmagan.</li> <li>3) Muammolarga mos bo`lgan qonun hujjatlarini hamda tegishli normalarni qo`llashda xatoliklar uchraydi.</li> <li>4) Keys javobida mustaqil fikrlash va tanqidiy mushohada mavjud emas.</li> <li>5) Javobning xulosagacha bo`lgan qismida tegishli muammolar tahlildan ko`ra bayon shaklda ko`rib chiqilgan. 6) Keysdagi muammolar yuzasidan javob yetarlicha asoslanmagan holda berilgan. 7) Javobdagi g`oyalar tizimsiz asosda taqdim etilgan.</li> <li>8) Foydalanilgan manbalar ko`rsatilmagan yoki to`g`ri ko`rsatilmagan yoxud yetarli darajada ko`rsatilmagan. 9) Ishdagi grammatik va uslubiy xatolar uning ravonligiga salbiy ta`sir etgan, biroq uning asosiy ma`nosini buzmagani.
C-	61–60	Qoniqarliroq	1) Ish keysga javob berishning IRAC (Issues, Rules, Application, Conclusion) uslubiga rioya qilmay yozilgan. 2) Muammolar to`liq aniqlanmagan.</li> <li>3) Ish mavzu bo`yicha faqatgina yuzaki tushunchani hamda ishning katta qismi aloqador bo`lmagan materiallarni o`z ichiga oladi. Bunga asosiy sabab muammolarni aniqlashda xatoliklar mavjud. 4) Keys javobida mustaqil fikrlash va tanqidiy mushohada mavjud emas. 5) Javobning xulosagacha bo`lgan qismida tegishli muammolar tahlildan ko`ra bayon shaklda ko`rib chiqilgan.</li> <li>6) Keysdagi muammolar yuzasidan javob asoslanmagan holda berilgan.</li> <li>7) Javobdagi g`oyalar tizimsiz asosda taqdim etilgan. 8) Ishdagi grammatik va uslubiy xatolar uning ravonligiga salbiy ta`sir etgan, biroq uning asosiy ma`nosini buzmagani

			9) Foydalanilgan manbalar ko`rsatilmagan yoki to`g`ri ko`rsatilmagan yoxud yetarli darajada ko`rsatilmagan.
D	59.9–50	Qoniqarsiz	1) Ish keysga javob berishning IRAC (Issues, Rules, Application, Conclusion) uslubiga rioya qilmay yozilgan. 2) Muammolar noto`g`ri aniqlangan. 3) Ishning katta qismida mavzudan chetga chiqilgan, markaziy fikr mavjud emas. 4) Keys javobida mustaqil fikrlash va tanqidiy mushohada mavjud emas. 5) Javobning xulosagacha bo`lgan qismida tegishli muammolar tahlildan ko`ra bayon shaklda ko`rib chiqilgan. 6) Keysdagi muammolar yuzasidan javob asoslanmagan holda berilgan. 7) Javobdagi g`oyalar tizimsiz asosda taqdim etilgan. 8) Ishdagi grammatik va uslubiy xatolarga takror-takror yo`l qo`yilgan. 9) Foydalanilgan manbalar ko`rsatilmagan.
F	49–0	Yiqilgan	1) Ish plagiat, ya`ni o`zganing mualliflik huquqlarini inkor qilgan holda yozilgan. 2) Keysga javob berilmagan. Keysga aloqador bo`lmagan ma`lumotlar keltirilgan. 3) Talaba keysdagi muammolar haqida tasavvurga ega emas va materiallardan foydalana olish bo`yicha bazaviy bilimlarni ko`rsata olmagan.

FAN YUZASIDAN TAYYORLANGAN KEYSLAR

KEYS 1: Ifodali o‘qishga qiziqmaslik muammosi

Vaziyat:

1-sinf o‘quvchilarining aksariyati matnni tovushsiz, ohangsiz, "yodlash" tarzida o‘qimoqda. Matn mazmuni tushunilmayapti, o‘quvchilar savollarga javob berishda qiynalmoqda. O‘qituvchi ifodali o‘qish usulini bir necha bor ko‘rsatgan, lekin natija sust.

Savollar:

- Muammoning asosiy sababi nimada?
- Qanday metodik usullar bilan bu muammoni bartaraf etish mumkin?
- O‘qituvchining faoliyatida qanday o‘zgarishlar kiritilishi lozim?

Javob:

• Asosiy sabab: bolalarda fonetik eshituv, intonatsiyaga e’tibor qaratish, emotsional eshitish malakasi shakllanmagan.

• Yechim: o‘qituvchi dramatik o‘qish, rolli o‘yinlar, audio matnlar tinglash va suhbat shakllaridan foydalanishi kerak. O‘quvchilar bilan she’rlarni ifodali yodlash, ohangni o‘zgartirib o‘qish mashqlari tashkil etilishi lozim.

• O‘qituvchi darslarda jonli mimika va intonatsiyadan faol foydalanishi, har bir o‘quvchi bilan alohida ishlashi muhim.

KEYS 2: Matn mazmunini tushunmaslik

Vaziyat:

3-sinfdagi o‘quvchilar ertakni o‘qib bo‘lishgach, matnni qayta hikoya qila olmayapti. Ular asosiy fikrni ajrata olmayapti, qahramonlarning xatti-harakatlarini noto‘g‘ri talqin qilmoqda.

Savollar:

- Bu holat qanday bilim yoki ko‘nikma yetishmasligi bilan bog‘liq?
- Qanday o‘qitish bosqichlarini kuchaytirish kerak?
- Qanday topshiriqlar orqali bu muammoni bartaraf qilish mumkin?

Javob:

• Bu holat tahliliy o‘qish va mantiqiy fikrlash ko‘nikmalari shakllanmagani bilan bog‘liq.

• Diqqatni asosiy fikrga qaratish, asosiy va ikkilamchi voqealarni farqlash bosqichlarini kuchaytirish lozim.

• Rasm asosida voqea ketma-ketligini tuzish, “Kim? Qayerda? Nima qildi?” kabi savollar asosida reja tuzish, rollarga bo‘lib hikoya qilish kabi mashqlar qo‘llanilishi kerak.

KEYS 3: O‘quvchining nutqi sust, mustaqil gap tuza olmaydi

Vaziyat:

2-sinf o‘quvchisi matnni o‘qigach, o‘z fikrini mustaqil bayon qila olmayapti. Gap tuzishda doimiy pauzalar, sodda va qisqa jumalardan foydalanish holatlari ko‘p.

Savollar:

- O‘qituvchi qanday ish shakllarini qo‘llashi kerak?
- Matn asosida nutqni rivojlantirish uchun qanday topshiriqlar mos keladi?
- Bu muammoning psixologik sabablari bormi?

Javob:

• O‘qituvchi og‘zaki suhbatlar, savol-javoblar, ijodiy topshiriqlar orqali o‘quvchining fikrlashini faollashtirishi kerak.

• Matnga asoslangan “tugallanmagan gapni davom ettir”, “matn asosida dialog tuz”, “biror qahramon nomidan hikoya qil” kabi topshiriqlar foydali.

• Ba‘zan o‘quvchida ishonchsizlik, ijtimoiy faollikning pastligi kuzatiladi. O‘qituvchi rag‘bat, mehr va qo‘llab-quvvatlovchi muhit yaratishi kerak.

KEYS 4: O‘quvchilarning barcha fikrlari bir xil, ijodiy yondashuv yo‘q

Vaziyat:

Matn asosida insho yozish topshirig‘ida barcha o‘quvchilar bir xil gaplarni yozdi. Fikrlar shablon, ijodiy yondashuv yetishmaydi.

Savollar:

- Nima uchun ijodiylik ko‘rinmayapti?
- O‘qituvchi qanday mashg‘ulotlarni joriy etishi mumkin?
- O‘quvchilarda individual yondashuvni qanday shakllantirish mumkin?

Javob:

• Sabab – o‘qituvchi berayotgan namunalar, tushuntirishlar bir xil andozada bo‘lmoqda, o‘quvchilarning fikrlash doirasi kengaytirilmayapti.

• “Nimani o‘zgartirgan bo‘lar eding?”, “Agar sen qahramon bo‘lsang, qanday yo‘l tutarding?”, “Voqeani boshqa tugat” kabi ijodiy savollardan foydalanish kerak.

• Guruhiy ishlarda har bir bola o‘z g‘oyasini aytishi, mustaqil fikrlashini ta‘minlash lozim.

KEYS 5: Matn asosida savol tuzishda qiynalish

Vaziyat:

4-sinf o‘quvchilariga hikoya matnini o‘qib, matnga doir 3 ta savol tuzish vazifasi

berildi. Aksariyat o'quvchilar savol tuzishda qiynaldi: ba'zilar savol emas, gap yozdi, boshqalar esa matndan mutlaqo aloqasi yo'q savollar yozdi.

Savollar:

- O'quvchilarning savol tuzish ko'nikmasi nimaga bog'liq?
- Bu ko'nikmani rivojlantirish uchun qanday metodik ishlar olib boriladi?
- Qanday o'quv topshiriqlari orqali savol tuzish malakasi shakllantiriladi?

Javob:

• Savol tuzish mantiqiy fikrlash, tahlil qilish va sintaktik bilimlarga bog'liq. O'quvchilar savol shakllarini yetarlicha bilmasligi mumkin.

• Savollarni savol so'zlari asosida tuzish (Kim? Nima? Qayerda? Qachon? Nega?), tayyor savollarni tanlab olish, so'rovli gaplarni gap turiga ko'ra ajratish bo'yicha mashqlar o'tkazilishi kerak.

• Juftlikda ishlash (biri matnni o'qiydi, ikkinchisi unga savol beradi), rasm asosida savol tuzish, "Matndan eng qiziqarli savol tuz" kabi ijodiy topshiriqlar berilishi mumkin.

KEYS 6: Qisqa matn ustida ishlaganda fikrlar cheklangan

Vaziyat:

O'quvchilarga 3-4 gapdan iborat qisqa matn o'qitildi. So'ng o'qituvchi "Mazmunini ayting" deb topshiriq berdi. O'quvchilar fikrni aynan matndan nusxa ko'chirib aytdi, yangi fikr bildirmadi.

Savollar:

- Qisqa matn ustida ishlaganda ijodiy fikrlashni qanday rivojlantirish mumkin?
- O'qituvchining savollari qanday bo'lishi kerak?
- Fikrni kengaytirish uchun qanday mashqlar taklif etiladi?

Javob:

• Qisqa matn o'quvchilarda faqat mazmuniy yodlash emas, balki keng tafakkur orqali fikr yuritishni rag'batlantirishi lozim.

• "Agar bu voqea davom etsa, nima bo'lardi?", "Qahramon o'rnida sen bo'lsang nima qilarding?", "Bu voqeaga o'xshash hayotingda nimalar bo'lgan?" kabi ochiq savollar berilishi kerak.

• "Matnga bitta gap qo'sh", "Matnni uzunroq variantda yoz", "Qahramonga maktub yoz" kabi topshiriqlar ijodkorlikni oshiradi.

KEYS 7: Matn mazmuni ustida bahs-munozara yuritilmaslik

Vaziyat:

4-sinfda o'qituvchi hikoya matnini o'qitib, "Qahramonning xatti-harakati to'g'rimi?"

degan savol orqali bahs ochmoqchi bo'ldi. Ammo o'quvchilar bir-birining fikriga qo'shilishdan nariga o'tolmadi, mustaqil mulohaza bildirmadi.

Savollar:

- Bahs-munozarali savollar qanday shakllantiriladi?
- O'quvchilarda qarama-qarshi fikr yuritish ko'nikmasi qanday rivojlanadi?
- Darsda qanday usullarni qo'llash foydali?

Javob:

• Savollar ochiq, bahsli bo'lishi kerak: "Siz bu qarorni qo'llab-quvvatlaysizmi?", "Yana qanday yo'l tutish mumkin edi?"

• "Ikki tarafga bo'ling, har bir taraf o'z pozitsiyasini himoya qilsin", "Qahramonni oqlovchi va ayblovchi fikrlar yozing" kabi topshiriqlar berilishi kerak.

• "Debatlar", "Rolga kirish", "Fikrlar haritasi" metodlari orqali o'quvchilar erkin fikr almashadi va tanqidiy fikrlashga o'rganadi.

KEYS 8: Leksik ishlov berilmagan matnlar sababli lug'at boyligi sust

Vaziyat:

Boshlang'ich sinfda o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqida bir xil, sodda so'zlar ishlatilmoqda. Har bir matndan keyin yangi so'zlar o'rganilmayapti, ularni kontekstda qo'llash qiyin bo'lmoqda.

Savollar:

- Lug'at ustida ishlash nega muhim?
- Matn asosida yangi so'zlarni o'zlashtirish uchun qanday bosqichlar bo'lishi kerak?
- Lug'atni boyituvchi samarali topshiriqlarni sanang.

Javob:

• Lug'at boyligi nutqning asosidir. Yangi so'zlar bolalarda fikrni aniq va obrazli bayon qilishga yordam beradi.

• So'z tanlash, so'zning sinonim va antonimlarini aniqlash, uni gapda ishlatish, she'riy shaklda eslab qolish – bular samarali usullardir.

• "So'zga rasm chiz", "So'z bilan hikoya tuz", "So'zdan ibora tuz", "So'z tagiga yangi gap yoz" kabi topshiriqlar bolani o'rgangan so'zlarni faol nutqqa kiritadi.

KEYS 9: O'quvchilar matn syujetini chalkashtiradi

Vaziyat:

3-sinf o'quvchilari hikoya matnini mustaqil o'qib chiqqanidan so'ng, matn syujetini xronologik tartibda aytib berishda qiynaldi. Ba'zilar voqealar ketma-ketligini buzdi, ayrimlari esa asosiy voqealarni aytmasdan mayda tafsilotlarga urg'u berdi.

Savollar:

- Syujetni tushunishdagi qiyinchiliklarga nima sabab bo‘ladi?
- Matn asosida voqealar ketma-ketligini qanday aniqlash mumkin?
- O‘qituvchi qanday metodik yondashuvlarni qo‘llashi kerak?

Javob:

- Syujetni tushunish uchun e’tibor, xotira va mantiqiy tafakkur zarur. Matnni bir marta o‘qish har doim yetarli bo‘lmaydi.
- “Matnni qismlarga bo‘lish”, “Vaqt tartibida joylashtir” kabi ishlanmalar bilan voqealarni aniqlash osonlashadi.
- Voqealarni tasvirlovchi rasmlar to‘plami, syujetli komikslar, vaqt chizig‘i (timeline) kabi usullar qo‘llanishi samarali bo‘ladi.

KEYS 10: Qahramon xarakterini aniqlashda yuzaki yondashuv**Vaziyat:**

4-sinf darsida o‘quvchilar hikoya qahramoni haqida “yaxshi”, “mehribon” kabi umumiy so‘zlar bilan ta’rif berdi, lekin uning xarakteriga chuqur kirib bormadi, harakati va so‘zlariga asoslangan tahlil qilinmadi.

Savollar:

- Qahramon xarakterini aniqlash nima uchun muhim?
- Xarakter tahlili qanday bosqichlarda o‘rgatiladi?
- Qanday savollar bu ko‘nikmani shakllantiradi?

Javob:

- Xarakter tahlili orqali o‘quvchi shaxsiy fikrini asoslashga, tahlil qilishga, qiyoslashga o‘rganadi.
- Avval tashqi xususiyatlar (qiyofa, kiyim), so‘ng ichki dunyo (so‘zlari, qarorlari, his-tuyg‘ulari)ga e’tibor qaratiladi.
- “Qahramon qanday inson?”, “Qaysi voqeada uning xakteri ko‘rinadi?”, “Sen bu odam bilan do‘st bo‘larmiding?” kabi savollar foydali.

KEYS 11: Matndagi asosiy g‘oyani ajrata olmaslik**Vaziyat:**

O‘qituvchi o‘quvchilardan o‘qilgan matndan asosiy g‘oyani topishni so‘radi. O‘quvchilarning ayrimlari mayda tafsilotlarni aytib berdi, boshqalari esa shunchaki hikoyani qayta hikoya qildi.

Savollar:

- Asosiy g‘oya nima? U qanday aniqlanadi?
- Bu ko‘nikma nechanchi sinfdan boshlab shakllanadi?

• O‘qituvchi bu malakani shakllantirish uchun qanday topshiriqlarni tanlashi kerak?

Javob:

• Asosiy g‘oya — matnning ma'naviy, axloqiy, ijtimoiy asosini tashkil etuvchi markaziy fikr.

• Bu malaka 2-sinfdan boshlab bosqichma-bosqich shakllantiriladi.

• “Matndan qanday saboq olding?”, “Bu hikoya nimani anglatadi?”, “Yozuvchi bizga nima demoqchi?” kabi savollar asosiy g‘oyani anglatishga yo‘naltiradi.

KEYS 12: Matnni og‘zaki ifodalashda so‘z boyligining yetishmasligi

Vaziyat:

O‘quvchilarga o‘qilgan matnni og‘zaki hikoya qilib berish topshirig‘i berildi. Ko‘pchilik “u”, “bu”, “narsa”, “qildi” kabi umumiy so‘zlardan foydalanib, matn mazmunini boy ifodalay olmadi.

Savollar:

• So‘z boyligini oshirish qanday afzalliklar beradi?

• O‘quvchining og‘zaki nutqini boyitish uchun qanday faoliyatlar taklif etiladi?

• Qanday dars shakllari samarali bo‘ladi?

Javob:

• So‘z boyligi fikrni aniq, ravon, ta’sirli bayon qilish imkonini beradi.

• Lug‘aviy diktantlar, sinonimlar topish, “So‘zlardan hikoya tuz” mashqlari foydali.

• “So‘z boyligi daftari” yuritish, har hafta yangi 5-10 so‘z o‘rganish tizimi, “Eng chiroyli hikoya” tanlovlari og‘zaki nutqni rivojlantiradi.

**“BOSHLANG‘ICH TA‘LIMDA MATN USTIDA ISHLASH METODIKASI”
FANIDAN TEST SAVOLLARI**

✓ **1. Matn ustida ishlashning asosiy maqsadi nima?**

- A) O‘quvchilarga tez o‘qishni o‘rgatish
- B) Matnni yod olishga o‘rgatish
- C) Matn mazmunini anglash, tahlil qilish va fikr bildirishga o‘rgatish
- D) Matndagi so‘zlarni tarjima qilish

To‘g‘ri javob: C

✓ **2. Quyidagilardan qaysi biri matn ustida ishlash bosqichiga kirmaydi?**

- A) Matnga tayyorgarlik bosqichi
- B) Matnni o‘rganish bosqichi
- C) Matnni yodlash bosqichi
- D) Matndan keyingi ishlov berish bosqichi

To‘g‘ri javob: C

✓ **3. O‘quvchilar bilan ertak matni ustida ishlashda asosiy e‘tibor nima tomon yo‘naltiriladi?**

- A) Ilmiy terminlarni o‘zlashtirishga
- B) Qahramonlarning obrazini tahlil qilishga
- C) Raqamli ma‘lumotlarni topishga
- D) Iqtisodiy tushunchalarni anglashga

To‘g‘ri javob: B

✓ **4. “Asosiy fikr” tushunchasiga qaysi ta‘rif mos keladi?**

- A) Matndagi har bir so‘zning izohi
- B) Matn muallifining hissiy ifodasi
- C) Matnning asosiy g‘oyasi, aytilmoqchi bo‘lgan fikrning mazmuni
- D) Matnda ishlatilgan sanalar va faktlar

To‘g‘ri javob: C

✓ **5. Quyidagilardan qaysi biri lirik janrga xos xususiyat emas?**

- A) His-tuyg‘ular ifodasi
- B) Obrazlar orqali voqeani bayon qilish
- C) She‘r shaklida yozilishi
- D) Emotsional bo‘lishi

To‘g‘ri javob: B

✓ **6. Boshlang‘ich sinfda matn ustida ishlashda qanday yondashuv eng samarali hisoblanadi?**

- A) Monologik ifoda
- B) O‘qituvchi markazli faoliyat
- C) Dialogik, interfaol yondashuv
- D) Yozma nazariy yondashuv

To‘g‘ri javob: C

✓ **7. Matn ustida ishlash jarayonida o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi qanday rivojlanadi?**

- A) Matnni takror o‘qib berish orqali
- B) Matndan tashqaridagi ma‘lumotlar bilan solishtirish orqali

- C) Matndagi barcha soʻzlarni yodlab olish orqali
- D) Matnni tarjima qilish orqali

Toʻgʻri javob: B

✓ **8. Qaysi topshiriq matn asosida tahliliy fikrlashni rivojlantiradi?**

- A) Soʻzlarni lugʻatdan toppish
- B) Matndan sinonimlarni toppish
- C) Matndan muallif pozitsiyasini aniqlash
- D) Matndagi gaplarni nusxalash

Toʻgʻri javob: C

✓ **9. Matn ustida ishlashda qoʻllaniladigan usullar toʻgʻri koʻrsatilgan qatorni aniqlang:**

- A) Yozma diktant, sheʼriy yod olish, oʻqituvchi monologi
- B) Klaster usuli, insert usuli, Venn diagrammasi
- C) Soʻzlarni sanash, rasm boʻyash, guruhlarga ajratish
- D) Suhbat usuli, tanqidiy testlar, diktant

Toʻgʻri javob: B

✓ **10. PISA va PIRLS baholash dasturlari qaysi koʻnikmaga eʼtibor qaratadi?**

- A) Axborotni yodlashga
- B) Grammatikani mukammal oʻzlashtirishga
- C) Matnni oʻqish, tushunish va tahlil qilishga
- D) Adabiy asarlarni yod olishga

Toʻgʻri javob: C

✓ **11. Matn ustida ishlash orqali qaysi kompetensiyalar rivojlanadi?**

- A) Faqat tinglash va yodlash
- B) Emotsional va jismoniy
- C) Kommunikativ va tafakkuriy
- D) Nazariy va texnik

Toʻgʻri javob: C

✓ **12. Matn ustida ishlashda insert usulining asosiy vazifasi nima?**

- A) Oʻquvchilarni matnni yod olishga undash
- B) Har bir soʻzning tarjimasini yozib olish
- C) Oʻquvchining oʻz fikrini belgilar yordamida ifodalashini taʼminlash
- D) Matnni sheʼrga aylantirish

Toʻgʻri javob: C

✓ **13. Matn turlari orasida quyidagilardan qaysi biri badiiy matnga kirmaydi?**

- A) Sheʼr
- B) Hikoya
- C) Ertak
- D) Maʼruza

Toʻgʻri javob: D

✓ **14. Matn ustida ishlash metodikasida "fikir xaritasi" usuli qanday vazifani bajaradi?**

- A) Yozuvni chiroyli qilishga yordam beradi
- B) Matnni tahlil qilish va tizimlashtirishga yordam beradi
- C) Matnni tez yod olishga o'rgatadi
- D) Imlo xatolarini topishga yordam beradi

To'g'ri javob: B

✓ **15. Matn ustida ishlashda qo'llaniladigan "Venn diagrammasi" metodi nimani anglatadi?**

- A) Faqat xotirani rivojlantiradi
- B) Ikkita matn yoki tushunchaning umumiy va farqli tomonlarini solishtirish
- C) Rasmlar orqali hikoya tuzish
- D) Matndagi badiiy vositalarni topish

To'g'ri javob: B

✓ **16. O'quvchining matnni mustaqil qayta hikoya qilishi nimani ko'rsatadi?**

- A) So'z yodlash darajasini
- B) Xotira kuchini
- C) Matnni anglash va o'z fikrini ifodalash ko'nikmasini
- D) Imlo va tinish belgilarini yod olishni

To'g'ri javob: C

✓ **17. Matn ustida ishlash jarayonida emotsional intellektning rivojlanishi qanday ta'minlanadi?**

- A) Matndagi obrazlar bilan hissiy hamdardlik orqali
- B) Tarjimaviy topshiriqlar orqali
- C) Grammatik tahlil orqali
- D) Matnni yod olish orqali

To'g'ri javob: A

✓ **18. "Qiziqarli savollar va topishmoqlar" usuli matn ustida ishlashda qanday maqsadda qo'llaniladi?**

- A) Matnni murakkablashtirish uchun
- B) Emotsional muhit yaratish va e'tiborni oshirish uchun
- C) O'qituvchining nutqini baholash uchun
- D) Imlo qoidalarini mustahkamlash uchun

To'g'ri javob: B

✓ **19. Matn ustida ishlash jarayonida o'quvchilarda qanday qobiliyatlar rivojlanadi?**

- A) Faqat eshitish va yozish
- B) Faqat so'zlarni tarjima qilish
- C) Fikr ifodalash, nutq tuzish, muammoli vaziyatdan chiqish
- D) Faqat diktant yozish

To'g'ri javob: C

✓ **20. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun matn ustida ishlashda asosiy uslubiy talab nima?**

- A) Murakkab matnlarni tanlash
- B) Tezlikni oshirishga yo'naltirish
- C) Yoshlarga mos, qiziqarli, tushunarli matn tanlash

D) Har doim she'r o'qitish

To'g'ri javob: C

✓ **21. Matn ustida ishlashda o'quvchining aktyorlik mahoratini oshirish uchun qanday usuldan foydalaniladi?**

A) Matnni yod olish

B) Sahnalashtirish va rollarga bo'lish

C) Diktant yozish

D) Matnni qisqacha bayon qilish

To'g'ri javob: B

✓ **22. Matnni o'qishdan oldin, o'quvchilarga nima tavsiya etiladi?**

A) Faqat o'qishni boshlash

B) Matnning nomi va rasmiga e'tibor qaratish

C) Matnni tezda o'qib chiqish

D) Faqat so'zlarni tarjima qilish

To'g'ri javob: B

✓ **23. Matn ustida ishlashda "Qanday qilib?" savollarini qo'yish nima uchun muhim?**

A) Yangi so'zlarni yodlash uchun

B) Matnni yaxshi o'qish uchun

C) Matn mazmunini chuqur tushunish uchun

D) Tezda xulosalar chiqarish uchun

To'g'ri javob: C

✓ **24. Matnni qisqacha bayon qilish usuli orqali o'quvchilar qanday malakaga ega bo'ladi?**

A) Matnning asosiy fikrlarini ajratib olish va qisqa shaklda ifodalash

B) Matnni tezda yod olish

C) Imlo va grammatik xatolarni tuzatish

D) Matnni tuzishdan ko'ra, o'qishga ko'proq e'tibor qaratish

To'g'ri javob: A

✓ **25. Matnni o'rganishda "aktualizatsiya" usulining maqsadi nima?**

A) O'quvchining tajribasini va bilimini faollashtirish

B) Yangi so'zlarni yodlatish

C) Matnni tahlil qilish

D) Imlo xatolarini tuzatish

To'g'ri javob: A

✓ **26. Matnni tahlil qilishda o'quvchining nutq madaniyatini rivojlantirishga qanday yordam beradi?**

A) So'z boyligini oshirishga

B) Faqat yod olishga

C) O'quvchining fikrini ifodalash va tuzishga yordam beradi

D) Matnni tez o'qishga yordam beradi

To'g'ri javob: C

✓ **27. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga matnni mustaqil o'qishlarini qanday qo'llab-quvvatlash mumkin?**

- A) Matnni faqat guruhda o‘qish
- B) O‘qishdan oldin savollarni beradi
- C) Matnni faqat kattalar bilan o‘qish
- D) Yodlashni maslahat beradi

To‘g‘ri javob: B

✓ **28. Matnni o‘rganishda "sinxron va diaxron yondashuvlar" nima uchun qo‘llaniladi?**

- A) Matnni ko‘proq yod olish uchun
- B) Matnni vaqt o‘tishida qanday o‘zgarishini tushunish va tahlil qilish uchun
- C) Matnni tez o‘qish uchun
- D) Faqat grammatika o‘rgatish uchun

To‘g‘ri javob: B

✓ **29. Boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarga matnni o‘rganishda qanday o‘yinlardan foydalanish mumkin?**

- A) Faqat matematika o‘yinlari
- B) Matnni tahlil qilish va tasvirlashga yordam beradigan o‘yinlar
- C) Faqat imlo o‘yinlari
- D) Yodlash o‘yinlari

To‘g‘ri javob: B

✓ **30. Boshlang‘ich sinfda matn ustida ishlashda o‘qituvchining asosiy roli nima?**

- A) Matnni faqat yodlatish
- B) Matnni o‘qituvchining o‘zi o‘qib beradi
- C) O‘quvchilarga matnni tahlil qilish, fikr almashish va mustaqil ishlash imkoniyatlarini yaratish
- D) Faqat imlo nazoratini o‘tkazish

To‘g‘ri javob: C

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Asosiy va qo'shimcha adabiyotlar.

Asosiy adabiyotlar:

1. Qosimova K., Matjonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. -T.: Noshir, 2022. - 163 b.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi O'RQ-637-sonli Qonuni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 28-yanvar 2022-yildagi "2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi 60-sonli Farmoni.
3. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1-jild. - T.: "O'zbekiston", 2017. - 592 b.
4. Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-jild. T.: "O'zbekiston", 2018. - 507 b
5. Mirziyoyev Sh.M. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. 3-jild.- T.: "O'zbekiston", 2019. - 400 b.
6. Mirziyoyev Sh.M. Milliy tiklanishdan - milliy yuksalish sari. 4-jild.- T.: "O'zbekiston", 2020. - 400 b.
7. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. - T.: "O'zbekiston", 2017. - 488 b.
8. Ziyodova T.U. "Matn yaratish texnologiyasi". T.: "Fan", 2007. Matchonov S. va boshq. "Boshlang'ich sinflarda ona tili va uni o'qitish metodikasi" (Boshlang'ich ta'lim talabalari uchun darslik). - T.: Ishonchli hamkor, 2021-y.
9. Bekniyazova N. Boshlang'ich sinflar ona tili darslarida o'quvchilarga matn yaratishni o'rgatish metodikasi (ta'lim o'zbek va qoraqalpoq tillarida olib boriladigan maktablar misolida): Monografiya. - T.: Fan va texnologiyalar, 2012. - 160 b.
10. Sariyev Sh. Boshlang'ich sinf o'qish darslarida matn ustida ishlash orqali nutq o'stirish metodikasi (Monografiya). - Toshkent: "Ilm ziyo zakovat", 2022. - 120 b.
11. Galperin I.R. Tekst kak obyekт lingvisticheskogo issledovaniya. - M.: Nauka, 2001. - 140 s.

Axborot manbalari:

1. <http://www.edu.uz>
2. <http://www.uzedu.uz>
3. <http://www.gov.uz>
4. www.tdpu.uz
5. www.pedagog.uz
6. www.lex.uz
7. www.bilim.uz <http://old.natlib.uz:8101/e-library/index.html>
8. <https://new.tdpu.uz/article/3364/uz>

M U N D A R I J A

Kirish	3
1-mavzu Matn ustida ishlash metodikasi fanining maqsadi va vazifalari. Kichik yoshdagi o'quvchilarda ilmiy dunyoqarash elementlarini shakllantirishda matn ustida ishlashning ahamiyati	5
2-mavzu "O'qish savodxonligi" darslari, uning ta'lim tizimida tutgan o'rni va yondashuvlar	27
3-mavzu O'qish savodxonligi darslarida matn ustida ishlash metodikasi. Matn va uning turlari	38
4-mavzu Matnni o'rganishda o'qish malakalarining ahamiyati	55
5-mavzu Badiiy asar matni ustida ishlash. Matnni o'quvchilar mustaqil o'qishi. Hikoya matni ustida ishlash metodikasi ...	69
6-mavzu Badiiy asar matni ustida ishlash. Ertak janriga xos matnlar ustida ishlash	89
7-mavzu Badiiy asar matni ustida ishlash. Lirik janrga xos (she'riy) janriga xos matnlar ustida ishlash	103
8-mavzu Badiiy asar matni ustida ishlash. Ilmiy-ommabop janrga xos matnlar ustida ishlash	121
9-mavzu Asar sarlavhasi va asosiy fikr ustida ishlash. Sintaktik birliklar, so'z birikmalari, gap ustida ishlash	137
10-mavzu Boshlang'ich sinflarda matn asosida lug'at ustida ishlash ..	148
11-mavzu Matn mazmunini qayta hikoyalash va o'zlashtirishda ijodiy ishlar	161
12-mavzu Boshlang'ich ta'limda matn ustida ishlash orqali o'quvchilar nutqini va mustaqil fikrlash qobiliyatini o'stirish	176
13-mavzu Boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarni ijodiy matn tuzishga o'rgatish, diktant, bayon va insho matni ustida ishlash metodikasi	190
14-mavzu Matnni o'rganishda texnik vositalardan va tarqatma materiallardan foydalanish	204
15-mavzu O'zbekiston respublikasining ta'lim siyosati. Xalqaro baholash tadqiqotlari. O'quvchilarning matnni o'qish va tushunish darajasi sifatini aniqlash va baholash mezonlari. PIRLS xalqaro baholash dasturi	221
Fandan nazorat turlari jadvali va baholash mezonlari	237
Keyslar	242
Testlar	248
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	253

O'QUV ADABIYOTINING NASHR RUXSATNOMASI

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va
innovatsiyalar vazirligining 20 25 yil "09" Iyul
dagi "258"-sonli buyrug'iga asosan

U.A.TASHBAEVA

(ism-sharifi)

Boshlang'ich ta'lim

(ta'lim yo'nalishi /mutaxassisligi)

ning

talabalari (o'quvchilari) uchun tavsiya etilgan

Boshlang'ich ta'limda matn ustida ishlash metodikasi

(o'quv adabiyotining nomi va turi: darslik, o'quv qo'llanma)

ga

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi
tomonidan litsenziya berilgan nashriyotlarda nashr
etishga ruxsat berildi.

Vazir

K.Sharipov

№ 834276

TASHBAYEVA UGILSHOD ABDUVAXIDOVNA
BOSHLANG'ICH TA'LIMDA MATN USTIDA ISHLASH
METODIKASI

O'QUV QO'LLANMA

Muharrir: Eshkaraev S.Ch.

Texnik muharrir: Eshqorayev. S.

Korrektor va dizayner: Ro'zimurodov. B.

Tasdiqnoma № 255979, 13.04.2024

Bosishga 03.09.2025 da ruxsat berilgan. Format 60x84/16.

Garnitura Times New Roman. Adadi 50 dona. Buyurtma № 267
“TERMIZ PUBLISHING CENTER” nashriyotida tayyorlandi va
chop etildi.

Surxondaryo viloyati, Termiz shahri, Uvaysiy ko'chasi 8A-uy,
Toshkent sh., "TRASTBANK" XA BANKINING BOSH OFISI,
MFO: 00491, INN: 311209934 H/R: 20208000307031406001
Telefon: +998-88-808-21-07

4767

Termiz –“Termiz publishing center”-2025